

6724-9606

ઉપોદ્ધાત

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈના વિવેચનલેખોનું આ બીજું પુસ્તક બહાર પડે છે. હજી ત્રીજું પુસ્તક થાય એટલા વિવેચનાત્મક લેખો બાકી છે, જે અનુકૂળતા હશે તો આ સસ્થા તરફથી જ બહાર પડશે. પણ જેટલું બહાર પડ્યું છે તેટલું અભ્યાસીને એમના સાહિત્યની વિશિષ્ટ મહત્તા સમજવા મારે પૂરતું છે.

એમના લખેલા વાંચતાં પ્રસન્નવંશીરવણી શરણસી એવા ઉદ્દગાર સહેજે નીકળી જાય છે એમના માનસનાં પ્રસાદ અને માંભીમં એમાંથી નીકળી વહેતી સગરવતીમાં પૂરેપૂરાં ઊતર્યાં છે. એમની સાહિત્યમીમાંસા એમના તત્ત્વજ્ઞાન જેટલે જીડે જાય છે અને એ હમેશાં પ્રસન્ન હોય છે,—અન્ને અર્થમાં તે સ્વમ્ય પણ છે અને સ્વમ્ય પણ છે.

આપણા સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રકારોના મંથો જુઓ, કે પશ્ચિમના ઍરિઝોટલસથી માંડીને કોયે સુધીના મહાન કાવ્યમીમાંસકોના મંથો જુઓ તો જણાશે કે તેમની વિવેચના તેમના તત્ત્વજ્ઞાન જેટલી મહનતાને પહોંચે છે કાવ્યને બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી સ્વતંત્ર અને ઉત્કૃષ્ટતર સૃષ્ટિ કહેલી છે તો તેની મીમાંસા પણ એટલી મહન ન થાય તો જ નવાઈ, અને આચાર્યશ્રીએ ઘણી જગાએ કહ્યું છે તેમ કાવ્યજગત વાસ્તવિક જગત કરતાં વધારે સત્ય છે, અને તત્ત્વજ્ઞાન વાસ્તવિક જગતમાંથી

આકરમક અને ક્ષણિકને દૂર કરીને તત્ત્વજ્ઞાન સાધ્યતાને શોધવાને પ્રયત્ન કરે છે એટલે જ તે જગતનું તત્ત્વજ્ઞાન એકજ દ્વાર એ સ્વાભાવિક છે આચાર્યશ્રીની વિવેચનઅર્થમાં બન્નેના તત્ત્વજ્ઞાનનું અભેદ-દર્શન વાચકને વારવાર થશે.

આચાર્યશ્રીનું તત્ત્વજ્ઞાન આઘણત્વ સાકર અદ્વૈતવાદ છે પણ, એમના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના નિબંધો જાતી જણાય છે તેમ, એ અદ્વૈતવાદને પોતે પશ્ચિમના વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનથી પ્રભુત કરી નવીન અને છવન્ત કરી સ્વીકારેલો છે એમની કામ્યની જડન ચચામાં જ તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન અને તેના સિદ્ધાન્તો જણાય છે અને ચચા જ્યાં એટલે જીડે ન જતી દ્વાર ત્યાં પણ તેની નીચે એ જ સિદ્ધાન્તો અધિજ્ઞાનજ્ઞાત છે એમ જણાયા વિના ગદેશે નહિ એમના જેટલી મૂળમત સિદ્ધાન્તોની એકસગળી વફાદારી જકુ બોલા સેમકામાં મળશે લમલમ માળીસ વર્ષના લાંબા પટ પગ અનેક વિષયો ઉપર એમણે લખ્યું છે છતાં ક્યાંય પણ મૂળ સિદ્ધાન્તોનું તેમનું અનુસંધાન વહેંચ માલુમ પડશે નહિ.

જડનતા જેટલું જ તેમના ચિંતનનું મહત્ત્વનું લક્ષણ દ્રષ્ટિની વિશાલતા કે ઉદારતા છે એ વિશાલતા તે માત્ર રુચિની જ વિશાલતા નથી આપણે સર્વ જણીએ છીએ કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોઢાં વગસ સુધારક અને સનાતની, પશ્ચિમના પદ્યપાતી અને પૂર્વના પદ્યપાતી, એવા સામસ્યામાં તડા કે પડ્યા કે પેદાઓ હતી, તેમાં તેઓ જન્મેના મિત્ર હતા અને બન્નેના ગ્રસ્ય હતા તેમ જ અત્યારે આપણા સર્વનાત્મક સાહિત્યમાં ઉપદેસપ્રધાન અને કેવલ કલાપ્રધાન એવા અને રોમેન્ટિક અને કલાસિકલ એવા ભેદો થાય છે ત્યારે, તેઓ બન્નેનું યથાર્થ નિરૂપણ કરે છે અને તેમાં પણ ઉત્તમની રસજાતા જતાવે છે પણ એમની ખરી દ્રષ્ટિવિશાળતા તો એ છે કે તેઓ પૂર્વના અને પશ્ચિમના સર્વ ઉત્તમ સાહિત્યને અને વિવેચનને સમતપથી સમજે છે સ્વયં પ્રદર્શ કરવામાં તેમને પૂર્વ કે

પશ્ચિમનો કે પ્રાચીન કે અર્વાચીનનો મક્ષપાત નથી તાર્ત્વિક મહનતાથી અને દષ્ટિની વિશાસતાથી તેમના લેખોમાં અનેક વિરોધી મતોનો સંગ્રહ થાય છે, અનેકનો સમન્વય થાય છે વૈવિધ્યના સ્ના-દગ્ધી કે હિપેક્ષાથી નહિ, પણ સ્વીકારથી તેની પાછળ જઈ, તેમાં જીકા જિતરી, તેઓ તેની પાઠ ગ્રહેલા એકત્વનું દર્શન કરાવી વિરોધનું સમન કરે છે

એમની વિષયગ્રહણ અને વિષયનિરૂપણની પદ્ધતિનું એવું જ મહત્ત્વનું એક લક્ષણ એમની ઐતિહાસિક દષ્ટિ કે ઐતિહાસિક પદ્ધતિ છે તેમની નજર જેમ વિસ્તારમાં આઢી દૂર સુધી જાય છે તેમ સમયમાં જીભી કે જીડી પણ દૂર સુધી જાય છે કાવ્ય અને તેની મીમાંસા મનુષ્યની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં એક અત્મન્ત જીવન્ત વ્યાપાર છે જીવનને કે તેની પાછળ રહેલા તત્ત્વને બસે એક સનાતન અક્ષર અને સાશ્વત કહો, પણ એ તત્ત્વ અત્ત સમયમાં રહુગાયમાણ થતું અનેક રૂપો ધરતું, ક્ષણે ક્ષણે નવીનતાની લીલા કરતું જ સંભવે છે ખરું તો, તેના વૈવિધ્યના જ્ઞાન વિના તેના એકત્વનું દર્શન જ અશક્ય છે જીવનના અભ્યાસમાં તેનું ઐતિહાસિક દર્શન અનિવાર્ય છે, તો કાવ્યને પણ તેના ઇતિહાસજત અનેક રૂપોમાં જોવું જ જોઈએ. અને તેના અભ્યાસની એ સાચી પદ્ધતિ અણાય. એથી ધણી ગૂંચોનો છકલ આવી જાય છે

દરેક લેખક જાણતાં કે અજાણતા પોતાની પરિસ્થિતિની ભૂમિકા હિપ જ વિચાર કરતો હોય છે, અને પોતાના સમદાલીનોને નજર આજળ રાખીને લખતો હોય છે એટલે એ પરિસ્થિતિ સાથે તેના અભિપ્રાયોનો અન્વય કરવાથી તે અભિપ્રાયનું કારણ અને તેનું સાચું મૂલ્ય સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે અને એ યથાર્થ દર્શનથી તે અભિપ્રાયમાં ગ્રહેલો ખરો જીવન્ત અને વિસ્તારક્ષમ અત પકડી આજળ ચલાવી શકાય છે, અને તેની મર્યાદા પણ જોઈ શકાય છે આ પુસ્તકોમાં આવતી ચર્ચાઓમાં આચાર્યશ્રીએ ધણી ઝેરસમજૂતો અને ધણા મતભેદોનો છકલ આ પદ્ધતિથી આણેલો જણાયે એટલું

તે જરાજી વ્યક્ત કરે છે, આંખમાં આંખી અર્થજાણ દર્શાવે છે
 યથાપ્રયત્ન મેન્દ્રિત પારિભાષિક તેમજ ધરણી ગુજરાતી સબ્દ વાપરે છે,
 જરૂર પડે ત્યાં જરાજી બધે બેસતું દર્શાવતા આવે છે, અને અર્થને
 જગજી પ્રકાશે એવા પ્રૌઢિ દાનિ ન કરતાં પોષે એવા
 અલકારો આવે છે પણ ઉત્તમ ગણતું આ રીતે બતાવી ન શકાય
 તેવું મુખ્ય લક્ષણ ગણાય છે, જે કોઈ એક વાક્ય, કે માત્ર પારિ
 શ્રાદ્ધી જ નિબંધ નથી થતો પણ આખા ભેખમાં અનુભવી શક્તિ
 છે અને ઉત્તમ ગણ જાણના બાજુ સ્વરૂપ ઉપર આધાર મળે છે
 તેટલું જ કે તેથી પણ વિશેષ, વિચારની મુક્તિ, વિવેચન્ય કે
 વિવેચિત કમ, નિરૂપણને બદલવતો, વિકસાવતો, પુષ્ટ કરતો વિચારને
 લક્ષ્ય તરફ દૂર કરાવતો ઉપાય એ ઉપર આધાર મળે છે અને
 આચાર્યશ્રી આનંદજીના ગણતું એક પ્રકાર લક્ષણ એ છે

આ લખો એક માસિકમાં જુદે જુદે પ્રસંગે લખાયેલા છે
 એ સર્વની પછગાં એક મહાન પ્રયોગન રહેલું છે—પણ એ
 બધા એક સળંગ નિરૂપણના નથી, એટલે એમાં કોઈ કોઈ
 વિચારોનું પુનરાવર્તન થાય એ અનિવાર્ય છે પણ એમની જાણ
 એટલી મિત્રાદરી છે, અને વક્તાનું એટલું મહત્વનું છે કે કોઈ પણ
 જગ્યાએ એ કસોટી કરવાનો ભેગ પણ સંભવ નથી જોયું તે
 અભ્યાસીને અનેક દૃષ્ટિએ ઉપકારક થઈ તેથી કોઈ વાત અભ્યાસમાં
 વારવાર કહેવાની જરૂર પડી છે કોઈ વાત વારવાર દર્શિતકાર
 ગદી જાય છે તે જાણવા મળે છે પહેલા પુનઃકરના પ્રારંભમાં
 કાવ્ય એ માત્ર લક્ષણ સંલોચી થતું નથી, પણ આત્માની, સમગ્ર
 'અવિત'ની દૃષ્ટિ છે એમ એમણે સફળત મળ્યામાંનો લક્ષ્યસંલોચ
 મન ચાલતો હતો ત્યારે કહ્યું તે અમુક વગરે પાછું શ્રી મુનશીના
નીતિ એ દૃષ્ટાની વિષયના છે એ મતની ચર્ચા કરતાં તેમને
 ફરી કહેવું પડ્યું એકનો એક પ્રસંગ પણ બૌદ્ધિક જીવનમાં ફરી

રીતે ફરી ફરીને જુદેજુદે સ્વરૂપે આવે છે તે આવા લાંબા સમય
પર વિસ્તરેલા એક જ વ્યક્તિના લેખોમાં વધારે સમ્ભવી રીતે
જોઈ શકાય છે

આ લેખો આ વિષયના અભ્યાસીને અમૂલ્ય ધન છે ધરતીને
વધારે ખેડીએ ને તે વધારે વધારે ફળદાયી થાય તેમ આ લેખોને
અભ્યાસી જેમ વધારે ખેડશે તેમ તેને વધારે ફળદાયી નીવડશે. આના
જેવો ક્ષોદ્ધનક્ષમ ગ્રંથ આ વિષયમાં હજી ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયો
નથી, અને ધણાં વર્ષો તે એવો જ રહેશે.*

‘વસન્ત માસિક જેમાંથી આ લેખો એકત્રિત કર્યા છે તે સર
કરવાનો અને સ્થાપવાનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાતમાં પોતાની મુનિવ
સિંગી નથી તેની ખોટ પૂરી પાડવાનો હતો. એમ આચાર્યશ્રીએ
અનેક વાર કહ્યું છે અનુમાનને નૈવાયિકાએ સ્વાર્થ અને પરાર્થ એમ
બે પ્રકારનું કહ્યું છે તેમ, ઉપર કહ્યો તે આચાર્યશ્રીની સાહિત્ય—
પ્રવૃત્તિનો પરાર્થ હેતુ હતો તેનો સ્વાર્થ હેતુ તે ખીણ કાઢી નહિ
પણ સત્યભક્તિ, સત્યસેવન સત્યોપાસના કે નામદેરે વિદ્યોપાસના છે
તેમને મન દેશસેવા અને સત્યસેવા બે બિન્ન નથી અને આ
બાબતમાં તેમની એકસરખી નિષ્ઠા અત્યારે પૂજ્ય મહાત્માજી વિના
ખીણ કાની સાથે સરખાવી શકાય તે કંઈ નજીકનો નથી.

આ પુસ્તકમાં, આચાર્યશ્રી ગુજરાતના હેતુલા લગભગ અગ્રધા
સંકાના બૌદ્ધિક ઇતિહાસના એક સહૃદય દ્રષ્ટા થયા છે અને ઇતિહાસને

* અનેક પ્રકારના અધિકારીઓ આ ગ્રંથ નાંચશે અને સ્થાવિત
છ કે કંઈ આની વિશાળતાથી મુગ્ધ થઈ તેનું અનુકરણ પણ કરે. હરેક
સાથે સંબંધ પોતપોતાની રીતી રીતી રહે છે પણ કોઈ અનુકરણ કરવા
પ્રિય તે એટલી ચિંતાથી આપણી નજરની ખાતર છે કે આચાર્યશ્રીની
વિચારસમૃદ્ધિ વિના તેમનું અનુકરણ પેદાજ અને કેવળ આડબારી નીવડશે.

તેમણે એવું કન આપ્યું છે જે ઇતિહાસ મમતાથી પ્રજ્ઞા વરસે
સ્થાયી રાખશે, એમ માનું છું

ગુજરાતમાં પ્રજ્ઞા વિદ્વાનો અભ્યાસીઓ અને વિચારોના
આચાર્યશ્રી ગુરુ થયા છે અને તે સાબ મળ્યો નથી. તો આ ગ્રન્થ-
પ્રકાશનને નિમિત્ત તેમના અંતેવામાં થવાનો અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર
સોસાયટીએ સાબ આપ્યો તેને માટે હું તે સરવાળો ઝાણી છું

તા ૧૫-૨-૪૧

રામનારાયણ વિદ્યાનાથ પાઠક

અનુક્રમણિકા

નામ

પૃષ્ઠ

ઉપોદ્ઘાત

૩

- ૧ જૂહી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-અમદાવાદ,
સત્કારમંડળના પ્રમુખ તરીકેનું બાપણ ૨
- ૨ નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-નડિયાદ
પ્રમુખ તરીકેનું બાપણ ૨૧
- ૩ સાહિત્ય-પરિષદ (૧ લી)-(ગોડલુમચી) ૮૬
- ૪ આવતી (૩ છ) સાહિત્ય પરિષદ ૧૧૨
- ૫ ચોથી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૧૨૩
- ૬ આવતી (૮ મી) સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખપદ ૧૩૧
- ૭ આવતી (૮ મી) સાહિત્ય પરિષદ ૧૩૩
- ૮ આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૧૩૬
- ૯ દસમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૧૪૮
- ૧૦ લાઠીમાં ૧૧ મી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૧૫૪
- ૧૧ બારમું ગૂજરાતી સાહિત્ય સંમેલન ૧૫૬
- ૧૨ તેરમું ગૂજરાતી સાહિત્ય સંમેલન ૧૬૪
- (૧) તેરમું સાહિત્ય સંમેલન ૧૬૪
- (૨) આ સંમેલન 'સદ્ગુણ કે નિષ્કુણ ?' ૧૬૭
- ૧૩ વિદ્યુતપરિષદો ૧૭૨

૧૪	ફાર્મસ ગુજરાતી સભા	૧૬૪
૧૫.	રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ	૧૭૮
૧૬	ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં આપેલું એક ભાષણ	૧૬૦
૧૭	ગુજરાત વિદ્યાપીઠની એક નવી પ્રવૃત્તિ	૧૬૧
૧૮	‘જીવન્ત સમ્મા	૨૦૮
૧૯	અર્વાચીન દિ-દુરયાનના ઇતિહાસની પરિચય	૨૦૯
૨૦	પૂનાની ‘ઓગિયન્ટસ કો-ફ્રન્સ	૨૧૫
૨૧	સાતમી ઓગિયન્ટસ કો ફ્રન્સ	૨૨૫
૨૨	અખિલ ભારત સાહિત્ય સંમેલન	૨૨૬
૨૩	સાહિત્ય અસફળ દિવસ મેલન	૨૩૪
૨૪	બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીનું કો-વોકેશન	૨૩૮
૨૫.	બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટિ	૨૪૬
૨૬	ગ્રેા કવેનું ‘મહિમા વિશ્વવિદ્યાલય’	૨૫૮
૨૭	મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટિ	૨૬૧
૨૮	ગુજરાત યુનિવર્સિટિ—૧	૨૬૪
૨૯	” , —૨	૨૭૪
૩૦	” , —૩	૨૭૮
૩૧.	આપણી કેળવણીની પુનર્મટના	૨૯૭
૩૨	યુનિવર્સિટિના શિક્ષિતજનો	૩૦૨
૩૩	શિક્ષિતજન કોને કહેવો ?	૩૦૫
૩૪	હૃદયનો દહ	૩૦૭

(૧) ગતિગમ દુર્ભાગમનો દેશાસવાસ ૩૦૮

(૨) સાદુરવર્ષ ગોવર્ધનગમ માધવગમ
ત્રિપાઠીનો સ્વર્ગવાસ ૩૦૯

(૩) ભાષણ કરે હિમિયાસ કગનો સ્વર્ગવાસ ૩૧૧

(૪) હિંમગમ સુર્ગગમ દેસાઈ ૩૧૫

(૫) દિ. બ. અબાલાલ સાકરલાલનો સ્વર્ગવાસ	૩૧૬
(૬) રણજિતરામ વાવાભાઈનો સ્વર્ગવાસ	૩૨૦
(૭) ભોળીન્દ્રરાવ દીવેગીઆ	૩૨૨
(૮) ત્રણ દુ. ખડ મગણ	૩૨૩
(૯) સ્વ. રમણભાઈ	૩૨૬
(૧૦) શેઠકમલદર્શી	૩૩૦
(૧૧) અર્જુન દુર્ગેવિન્દલાલ કાંટાવાળા	૩૩૧
(૧૨) નિવાપાંજલિ	૩૩૩
(૧૩) રા. મદુભાઈ કાંટાવાળા	૩૩૫
(૧૪) શેઠ	૩૩૬
(૧૫) રા. રા. નગસિંહરાવ ભોળાનાથ	૩૩૯
(૧૬) નિવાપાંજલિઓ	૩૪૨
(૧૭) એક શોકજનક અવસાન	૩૪૬
(૧૮) અવસાનનોષિ	૩૪૮
(૧૯) મહિશકર ગ્લેશ્ચ બાનું શોકજનક અવસાન	૩૪૯
૩૫. ગુર્જર સાક્ષરજનવન્તી	૩૫૧
(૧) મહિલાલ નજીભાઈ	૩૫૨
(૨) દિ. બ. અબાલાલ સાકરલાલ	૩૮૬
(૩) નર્મદાચકર	૩૯૫
(૪) પ્રેમાનન્દજયતી	૩૯૮
(૫) નર્મદચતાબ્દી	૪૦૦
(૬) કવિ નર્મદચતાબ્દી ઉત્સવ	૪૦૩
(૭) નવલરામ પંચાતે અજલિ	૪૦૪
(૮) ગોવર્ધનસત્ર	૪૦૬
૩૬. જન્મમહોત્સવો	૪૦૭
(૧) કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો જન્મ-મુવર્ણ-મહોત્સવ	૪૦૯
(૨) અમિતનન્દન	૪૧૪

(૩) કવિત્રી અરેશ્વર કુગ્રમજી અખરદારનો સુવર્ણ
મહોત્સવ

૪૧૬

(૪) રા નરસિંહરાવની ચોંટી ચતાબ્દી

૪૫૨

(૫) રા. રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેગીબા અને

રા રા કેશવલાલ હર્ષદરાવ મુવ

૪૫૩

(૬) વિદ્યાબ્દેનના જીવનનો મણિમહોત્સવ

૪૫૬

૩૭ 'અમરજીવ હિતા, શિશુજીવશક્તિ

૪૫૮

૩૮ કાવ્ય વિશે ગ્રીન્દનાથ

૪૭૨

૩૯ સરસ્વતીચંદ્ર પુરાણ

૪૭૫

(૧) પ્રસ્તાવના

૪૭૫

(૨) પૂર્ણાકૃતિ

૪૭૬

૪૦ 'સરસ્વતીચંદ્રનો છપસહાર

૪૮૭

૪૧ 'મુદર્શન બદાપણિ'ની પ્રસ્તાવના

૪૯૨

૪૨ 'મુદર્શન'ના આઠ દ્રષ્ટા અને પ્રવર્તક

૪૯૫

૪૩ મણિલાલ નજુભાઈની આત્મકથા

૫૧૦

૪૪ વસન્તવિજય (એનુ સ્વરૂપ વિવેચન)

૫૧૪

૪૫. નવદશ્યા—મુનશી

૫૨૧

૪૬ શ્રી મુનશીનું સંક્ષિપ્ત ગાણ

૫૩૮

૪૭ કાવ્યમાં શબ્દમય

૫૪૧

૪૮ દિ બ. અબાલાલ સાહગવાણી મુલાકાત

૫૪૪

૪૯ ઇતિહાસનું વસ્તુચિન્તન

૫૬૨

૫૦ મ્હારા નાનપણના સાથી

૫૭૮

—શબ્દસૂચી

૫૬૨

- साहित्यविचार

છઠી ચૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ—અમદાવાદ
સત્કારમંડળના પ્રમુખ તર્કિકેનુ બાપણુ

૧૩

इव कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाक प्रशास्महे ।
चिन्देम धेयता धावमसृतामात्मन कलाम् ॥

કવિમુદ્યાવતસ શ્રીમુત ડૉ રતીન્દ્રનાથ ટાગોર, ગુર્જરસાહિત્ય
વિદ્યાસી બહેનો અને બધુઓ—

આ છઠી ચૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ મેળવનાર અમદાવાદના
સાહિત્યપ્રેમી મહાળ તરફથી હું આપને સ્વાગત કરું છું એ કાવ્ય
કરવાનું મને પ્રાપ્ત થયું છે, એ મ્હાફે સુભાષ્ય છે પણ, વિશેષમાં
મ્હારે આવત કલ્યાણના મહેમાનોમાં હિન્દના બ્રહ્મવર્તમાન સમયના
અખિલ સૂમહાળના અમરગચ્છ કવિવર રતીન્દ્રનાથ ટાગોર છે એમ હું
જોઉં છું ત્યારે મ્હાફે હૃદય અનન્યસાધારણ અહોભાગ્યના અનુભવથી,
પુષ્પના ભારથી ઝળ સચે એમ, સચે છે, હું એ કાન્તદર્શી મહા-
પુરુષને આ પરિષદના સત્કારમંડળ તરફથી આવત હર્ષ પ્રજ્વાલ કંઈ
છું, અને આશાથી ભરાઈ છું કે એમના આગમનથી આપણે
ગુર્જરગિરિ વસન્ત આવર્તા વનલક્ષ્મી ખીલે એમ ખીલશે, અને
એમને પોતાને પણ ધણે વર્ષે આ ભૂમિનું ખીજ વારનું દર્શન ચતા
શ્વેતગચ્છિતમાં રામે જોવો પુરાનુભૂત ‘પચવગી-સ્તેહ’ અનુભવ્યો હતો.

એવો આ સાબરમતીની ભૂમિપ્રત્યે એ અનુભવશે, અને સારીબાજ પાસે સાબરમતીના નિર્મળ વ્હેતા નીર જોતાં જોતાં, ધૌવનનાં મધુર સ્મરણ તાજ થઈ એમની હૃદયવીણામાંથી કોઈક અવનવા જ અને કાળની વિદૂરતાથી અધિક કામળ બનેલા સુર નીકળશે.

‘સ્મરણ’-શબ્દ મુખે આવતાં જ આ ઘણે મ્હારા હૃદયમાં કંઈક સ્મરણો થઈ આવે છે. સાંને યયાં હશે આ પરિવર્તની ભાવના કિપ્તવનનારૂં અને આ જ નબરમાં એની પહેલી પગિપદ યોગ્યાર રા રજુસ્તગમ ક્યાં? એ જ બેઠકના પ્રમુખ રા ગોવધનરામની અવિસ્મરણીય આદૃતિ ક્યાં? હિભટ્ટની ખોટ જૂજરાતને ફેટલી બધી છે? પણ “ન ભૂલાતું તું ભૂલી જા” એવી પ્રકૃતિની કૂં અને ક્યાણુ આજા છે એને આપણે અનુવર્તવું પડશે, અનુવર્તીએ છીએ જ. ભાવી જૂજરાતમાં એ આત્માઓ ભાવી મુખને અનુરૂપ રૂપમાં પ્રગટ થાઓ એટલું જ પ્રભુ પાસે માગીને આગળ આલીધુ.

અર્તિયને અર્ધપાલ આપવાનો આપણો પ્રાર્થના વર્તવટ છે, અને તે આપતાં આપતાં આપની વધારે કિમતી બોલનવેળા બનીત થવા નહિ હો તોપણ થોડુંક વધારે પડતું રોકાણ થાય તો આપ ધમા કરશો.

બહેનો અને બાકુઓ! હું આ પ્રસંગે અમારા અમદાવાદનાં લાંબાં હાંમાં યગ્રોચ્ચાન નહિ જાઉં-તો કે, ત્યાં પગિપદ મને ત્યાં ભૂમિદેવતાની સ્મૃતિ કવવાનો સામાન્ય ડિવાજ છે અમારી નગરી હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસની પગિબાપામાં જેને “પ્રાચીન” કહીએ તેવી નથી. તેમ અમારી નગરી માટે રસિકતાનું અભિમાન ધરાવવાની પણ અમારી રિંમત આવતી નથી. અષ્ટે ભગત અને સામગળ્ય એ અમાગ ખરા અને વર્તમાન ગૂજરાતના કવિઓમાં બહિરસ અને સૃષ્ટિસૌન્દર્યના પ્રેમમાં સદને અગ્રાધાન બોલવતા—તે બોળાનાય સાગ્રજાઈ અને રા. નરસિંહ ડાવ બોળાનાય માટે અમને અમારા પછાનો ભાવ છે તોપણ કુટિર બાકમતે અમને રસિકતાનક

ગુણ ઉપર કદી ઘસે કરવા દીધા નથી તેથી એ ઘસે કરતાં જમે
અયક્ષાઈએ છીએ, પણ એટ જીન ગુણનું અભિમાન તો છતી
ઢોળીને જમે ફગીયું, અને તે અમારી આર્જ્યકતા જમે આપણા
સાધર બન્ધુઓમાંથી ધણા મ્હેમાનોને અહીંના વતની કરી દીધા
છે ગ. ન્દાનાલાલ પોતાને અમદાવાદી કહેવાયે તે કે કાઠિયાવાદી
એ હું જાણતો નથી (હું ધારૂં છું કે અમદાવાદી જ કહેવાડાવતા
હશે), પણ એમના પિતામીને તો જમે વડવાણના નહિ જ મજુવા
હઈએ રા. સા. મહીપતરામ અને ગ. બા. દમજાશ્વર એ બેને
પણ જમે અમારા જ બણીશું અને રા. રમણભાઈને પણ જમે
સૂરત બૂધાવી દીધું કે કિ બહુના—મદ્દાત્મા ગાધીજીના સમ્બન્ધનું
માન પણ ઇતિહાસ પોગળદરને નહિ લેવા કે “નવજીવન” અને
“સત્યાગ્રહધમ” ની ભૂમિને જ એ માન આપશે.

દવે બન્ધુજનો! અસખ્ય ગજકીય, સામાજિક અને આર્થિક
અવૃત્તિઓથી બ્રાહ્મ વર્તમાન સમયમા જમે આપને સાહિત્યવિષયક
અર્થા કરવાને તોતર્યાં છે, તે માટે આપ સાહિત્યપ્રેમી જનોની તો
ક્ષમા યાચવાની જરૂર નથી, પણ જે વિશાળ જનસમાજના આપણે
સૌ અમ છીએ તે અમને ખુલાસો પૂછશે અને અમારે જવાબ
આપવો પડે છે—સા માટે જમે તમને બહી એકઠા કર્યાં છે અને
દેશનાં અન્ય અમ મહાન કાર્યમાંથી તમારો વખત રોક્યો છે.
નવી ધાગસભાએ માટે આપણે અત્યાગ્રથી સર કરી દેવાનું કામ
ચોડ્યું છે. એમાં ઉપસ્થિત કરવાના પ્રસાનેવા તેવા છે. બુદ્ધ પછી
પશ્ચિમની પ્રજાએએ પોતાના દેશમાં વનનાં દુક્ષણ યાગવા માટે
પગદેશ ઉપર જે ઔદ્યોગિક હલ્લા કરવાની યોજનાઓ બંધી છે તે
સામે ટકી રહવા સાથે આપણે ગ્રવેશી ઉલોગોને ચોધ જમાવવાના
છે. આવી નિયતિમાં, સાહિત્યની વાતો કરવી એ કેટલાકને મન,
નોમ બળતું હોય ત્યારે નીચેની માફક સાગળી વગાડવા બેસવા
જેવું ધાબમે. આનો ઉત્તર કેવલ સાહિત્યના જ ગ્રસમાં ન્દાવતા

અને એ ગમથી જ જીવતા ગમિત જનો તો એમના જીવન માત્રથી જ આપણે મુદ્દમા કે તુમરામને કહેવું કે ગાંધીમાં નસા નથી. માટે કમાવા નીકળી પડા એ ઉપદેશ સામાન્ય જન માટે જમે તેમજ ખરે હેય પણ એમના જેવા ભક્તજનો માટે તો અમ્યાને છે એઓ તો એમના પ્રણય જ તાનમાં રહેશે, અને પ્રભુ જ એમના યોગ્યેમનુ વદન કરશે તે પણ કરે વા ન કરે. તે જ પ્રમાણે, સગવડોના ઉપાસકો એમની ઉપાસનાડુ કળ મલો વા ન મલો, એમના કાપથી લાભ ઠે કે હાનિ એવો નફા— તોડતો દિસાજ ક્યા વજર તેઓ એ દેવીની સંવા ક્યા જ કરશે. એકક વામ જગતું હતું તે વખતે બાગ્ની વચાડવા એસ ધર નીરશુ કૃત આપણે નિન્દા મણીશુ પણ નેપોલિયનની તોપના મારોથી સહજ સગવડ અને અમિ સજવતો સજમતો હજ સુધી આવી પહોંચ્યા ત્યારે જ સમાધિમયો જામી, પોતે સખવા મરિલા પુત્રકનાં દામણીઆ વજવામા માલી આધવા માંનાં જર્મન ફિલસૂફ (દેખ)ને પેણ આપણે એ જ હારમાં મૂકીશુ. એ ફિલસૂફ ગાંધીના સ્થૂલ દેહનો વિધ્વસ જોતો હતો તે જ ક્ષણે એ ગાંધીના ચનાતન આત્માનુ અરૂપ આસેખતો હતો, અને ગ્રૂલ દેહની જન્મ માયા ગાંધીવ આત્માને ફરી કિત્યાન પામવાની મૂતસદ્જવની એવધિ બનાવતો હતો. સગવડોની પાસે આપણે સેવા સર્ધશુ! કે સગવડો હતી આપણે સેવા કરીશુ. પૈજ પક્ષમાંથી ક્યો પણ આપણે આપણે કરીએ છીએ એ ઉપર આપણા જીવનના અરૂપો આધાર રહેશે. એ પણ એક જ નથી જોતો એક અકિમ્મિતક યાને તુચ્છ નથી. સંવા કવાને આપણે આપણા જીવનમાં પહેલું પ. આપણે છીએ કે સેવા સેવાને—એટલા સાદા દેખાતા પ્રમના ઉત્તરમાં આપણા જીવન. પાશુ સ્વયં છે કે અવજ એવડો મારો એક રહેશે છે સગવડોની આપણ સેવા કરવાની છે, જો. અનુમદ પામવાનો છે. એ આપણી કો એમ બોલતા તો જીવ કપાઈ જાતી જોઈએ. આમ.

કહેવામાં તાત્પર્ય એ છે કે સાહિત્ય, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન એ જનસમાજની
સેવા અર્થે ગ્યાએલી કૃતિઓ નથી, જો તેથી એની કિંમત જન
સમાજને થતા લાભ પૂરતી થવી ન જોઈએ એ લાભ તે તો જન-આત્મા
સરસ્વતીના 'છીર્ણરાંતા પ્રેમનો પ્રસાદ છે ત્યારે કવિતાપ્રતિભાકૃપ
“અમૃતા બાત્મ્ય કસ્ય” (આત્માની અમર કલા) પૃથ્વી ઉપર બિતરે
છે ત્યારે “હન્ત મણિસ્ત સંસાર,” જો પાઠાન્તરે-પશ્ચિત્ત સંસાર,”
સંસાર મંદિત અને પડિત ઉભય થાય છે પણ આ મંડન અને
આ પ્રાપ્તિ-અથાત્ સંસારને શોભાવવો, સંસારને વધારે હાલો કરવો
તે “Seek ye first the Kingdom of God and His
Righteousness” and all these things shall be added
unto you”-એ ન્યાયે થતો ‘જિમેશ’ યાને અનુમદ એટલે કે
આનુષંગિક લાભ છે, એ એનું કુવાનુભૂત તત્ત્વ કે કિંમતની કસોટી
નથી પરંતુ નફાતોટાની દૃષ્ટિને, અને તે પણ રાષ્ટ્રીય લાભાલાભ
કૃપ ધાગણુ કરે છે ત્યારે, આ ઉપાસના યા નિષ્ક્રમ સેવાનું તત્ત્વજ્ઞાન
એને ખ્યાનમાં એસવું કંઠે છે સુભાષે પ્રબુએ નફાતોટાની અને
નિષ્ક્રમ સેવાની દૃષ્ટિ બિન્ન રાખી છે, તો પણ જનને પામવાનું સત્ય
લગભગ એક જ રાખ્યું છે, અને તેથી જ એક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ થાય છે
તે ધણે બાજે ણીછ દૃષ્ટિએ પણ સિદ્ધ થાય છે જે કવિનું કવિત્વ
રાષ્ટ્રીયત્વથી સ્વતંત્ર હોવા છતાં, રાષ્ટ્રીયત્વને ઉપકારક થાય છે
હોમગનાં વીગધાત્રનું શુદ્ધિપૂર્વક અનુકરણ કરીને એસેકઝઝર જન
વિજેતા થયો અને ગ્રીક સેન્ટ્રનિને એસિયામા વિસ્તારી શિવાલ
અને રજપૂતો રામાયણ અને મહાભાગતની કથાના દૂધ ઉપર જીંઘરી
દેશનું ગ્વાતેન્ત્ર રક્ષી તથા હિંદુસી સક્રિયા. જાકિમચન્દના એક કાવ્યે
આખા હિન્દુસ્થાનને એકતાન કર્યું, અને સ્વદેશીનો મહામત્ર પદાઓ
અને આપણા આજના મોંઘાન — ડૉ સ્વીન્ડનાથ ઘોષારનાં કાવ્યો
જેટલાં શુદ્ધ સૌન્દર્યથી તેટલા જ અસૌકિક રાષ્ટ્રીયત્વથી, અંકુસેલા
જે પણ કાવાં પ્રકીર્ણ દૃષ્ટાન્તો-જેમાં જીવન મહુમિ જિમેશ યઈ રહે

એમ છે-એના કરતા વધારે બિડા જઈને આપણે એઈ સપાએ છીએ કે આપણા આગામી રાષ્ટ્રીય પુનર્ધટનના યુગમાં કવિની ખણી જરૂર પડશે. આ દેશના રાષ્ટ્રીય દેહની પુનર્ધટના ચરો, દેશ “નવપક્ષવ” ધારણ કરશે, અને એનો આત્મા જરૂર પડશે રહેશે. એના દેહમાં નવચેતન્યનો સચ્ચા નહિ જોઈએ? એ ચેતન્ય સમાજનું કે રાજ્યનું યન્ત્ર બન્ધવાળી પ્રાપ્ત થશે? થશે, —જેટલે અસી ચેતન્યને વધારે સ્વતંત્ર અને બન્ધનગદિત વર્ષને સચરવાની સરળતા મળશે તેટલે અસી પરતુ ચેતન્યના સચરવાનો મૂળ આધાર તેા ચેતન્યના પોતાના જ હિપગ છે. ઇટાલિને સંબોધીને કહેલા ડે-ડીના સર્જેદા સાચા છે. —“ Ah ! servile Italy ! hostel of grief ! what avails it for thee that Justinian readjusted the bridle, if the saddle be empty ? ” ઘેલા હિપગ ઘોડેઝવાર હિ હોય તેા લગામ આમ નેમ જોડાયે શુ થવાનું હતું? રાષ્ટ્રનું ચેતન્ય ગોસિંગ જૂથમાંથી નહિ આવે, ત્યાં તેા એ ફક્ત પ્રજા યજ્ઞ સુગ્રસિક ઉદ્ઘટકનું લઈએ તેા, મેન્સ રેવોલ્યુશનનું ચેતન્ય બેસ્ટીયન હિપર દાસો કરનાર ટોળાના ભેદારમાં કે સત્તમાં જન્મું નહતું, એનો જન્મ તેા મેચ ફિલોસોફર અને એન્સાઇક્લોપીડિસની શાન્ત જુદિમાં થયા દતો. આ જ અત્ય વધારે પ્રજા અને નબીર આકારમાં પ્રતિપાદન થએલું સાંજળવું હોય તેા સાચાઆર્પનું મજાગણું ને—જેમાં એ મદાન વિદ્વાન એક પ્રાચીન વચનને પોતાની વાણીમાં ગૂંથીને દહે છે — ✓

✓ “મસ્ય પિન્થસિર્ત વેદા મો વેદેધ્યોર્સિલ જ્ઞપ્ત નિર્મયે—” -

રદ્ધ્યાર્થ કે શાન અને સાહિત્ય એ પરમાત્માનું નિશ્ચિત-પ્રાણ જેવી ચેતન્યની સ્વાભાવિક ક્રિયા-ગ્રે, અને સમસ્ત જગતે શાન અને સાહિત્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

પછી જુદિએ એક વખત નવા મુખને જન્મ આપ્યો, પછી એનું શુ પ્રયોગન? આનો ઉત્તર કે સચળા મદાન મુનપરિવર્તમાં

ચાલે છે તેમ હિન્દુધર્મમાં દાસ ચાલી ગયેલા પર્વિર્તનમાં પણ નવા યુગનું તત્ત્વ સમજનાર, એની ભાવનાઓને અને વ્યાપ્તિઓને પોતાની વાણીમાં વ્યક્ત કરનાર, એના આધેશો જીવનને તેમ અર્પનાર કવિની જરૂર પડશે એટલું જ નહિ, પણ એ યુગની ક્ષણિકતા બેઠા, એ યુગની પાગ જઈ, જીવનનાં સનાતન સત્યો પ્રગટ કરનાર મહાકવિની પણ જરૂર પડશે.

કવિ એ જનતાનું મુખ છે અંગ્રેજી સાહિત્યનો ફ્રેન્ચ ઇતિહાસકાર રેઈનર કહે છે કે ક્ષેત્ર પણ કવિ ક્યાં પ્રગ્લનો છે (race) એનો યુગ કયો છે (epoch), અને એની પરિસ્થિતિ શી છે (surroundings), એ કહે, એટલે એની કવિતાનું સ્વરૂપ કે તમને બાપી આપીશ. પણ આ સૂત્ર પર યોગ્ય વાર્તિક થયું છે કે કવિ ઉપર જમાનાની અસર વિશે બોલતા, કવિની જમાના ઉપર ફેટલી અસર થાય છે એ વાત જોવી એ વિદ્વાન બૂધી ગયો હતો પણ મૂળ સૂત્ર અને વાર્તિક ઉભય એકઠાં કરીને આપણે સાધ્ય ગયી શકીએ છીએ કે યુગને દ્રશ્ય અને સંપ્રેક્ષ્ય-યુગપ્રગટક અને યુગ પ્રવર્તક ઉભયવિધ કવિની જરૂર છે એક તો એ યુગને “આ હું” એમ આત્મદર્શન કરાવનાર કવિ જોઈશે-જો વિના આપણે પણ આપણા યુગને પૂરો ઝાળખી શકીશું નહિ, કવિધ્મના ઇતિહાસકારે તો ઝાળખવાની વાત જ થીઈ બીલુ-આ નવો યુગ બેસતાની સાથે જનસમાજની વૃત્તિઓમાં ભારે બિછાળો આવશે-જત્યારે એ શરૂ થઈ ચૂક્યો છે-એમાં વિશુદ્ધિ, સુન્દરતા અને ઉચ્ચતાનાં તત્ત્વો પ્રવેશવાનું કર્તવ્ય સાહિત્યને સિર ગયેશે. નહિ તો જીવન ભડું, કદુપુ અને પ્રાકૃત બની જશે. ચોમાસુ ફાણ નથી ઝાંઝનું? પણ તે માટે, એ ઝાંઝનાં ફાણોએલાં પાણી પીવાનું ફાણ પસંદ કરશે? એ નવા જીવનને સૂક્ષ્મ, સુન્દર અને સન્દર્ભી બનાવવા સારું કવિપ્રતિભારૂપી નિર્માણી, બીલું રૂપક આપીએ તો શરદ ઝાંઝની ચાંદની, અવસ્થા જોઈશે નવા જીવનનાં સૂક્ષ્મ ભવચાન, અને એના તાગની વિષમ

બૂચરની બધી ગૂચવરો કવિ નહિ સમજાવે તો કાણુ સમજાવશે? મેથુ આનોદે કવિતાને "Criticism of Life" કહી છે એ વર્ણનમાં બમે તેટલી અપૂર્ણતા હો, પણ એક જગીર સત્યાંશ છે કે કવિ જીવનની અભાસોચના કરી એને વિશુદ્ધ બનાવે છે ઇચ્છાંડની શાળાઓ સુધારવાનું જે સો ઇન્સ્પેક્ટરના રિપોર્ટ ન કરી શકત તે ક્રિસ્ટની નવસકથાઓએ કર્યું

આટલું જ નહિ પણ આવતા જમાનાના સ્યૂધ ગજટીય અને આર્થિક જીવનમાં પણ તાત્કાલિક ઉપયોગની પાઠ સત્તાતન શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત જોમાઝ વિદ્વાનોની જરૂર પડશે. મનના ક્ષદા ઋષિઓ લુધ હોય જ અને જોતો જીવનયજ્ઞમાં વિવિધ ક્રિયાઓમાં વિનિયોજ કરનાર પુરોહિતો લુધ હોય કે ઋષિઓના મ મો જ સુખપરિવર્તન કરી શકે છે અને સુખના પ્રધાન ગાન પૂર્ણ પાડે છે એ થમ અને મિથ વચ્ચે શાજન અને જોસ્તન શક્ય નથી કાલોષ્ઠિ, રશ્કિન અને માર્ફસ વચ્ચે સોસ્માધિકમ સમજવું કઠણ છે

વળી, નાદિશાહે જીવણીમાં જેમ જાણે જન્મારો માણો હતો, તેમ જીવ્યા નવો પુનઃપન્થ 'પોલિંગમ્થ અને કાઉન્સીલ ચેન્જર' માં જ સ્વજીવન સપણ કરશે? એને મૃદજીવનની શાન્તિ અને ગીહાચ બતાવનાર મોઈ કવિતા નહિ જોઈએ? સિદ્ધ રંગિકુન્ધ વિદ્યારતો એવે જે, પણ સિદ્ધિકાની પાસે હામળ જનતો થોડો સેવતો નથી, તેથી રાષ્ટ્રના વિશાળ દક્ષમાં મૃદજીવનનો દક્ષ ડુબી ન જાય તેની સલાહ ગાખવાની છે એ સલાહ મોઈ પણ તરેહની સ્ત્રીસોધી કે કાયદાઓથી રાખી શકાવાની નથી. એને માટે કવિપ્રતિભામાંથી ઉદ્ભવેલા મૃદજીવનમાં મધુર ગિત્રા જ જોઈશે જે આપણા દેશને આકર્ષશે, અને આપણા જીવનમાં નિરાશા ઉત્તરિ પ્રેરશે એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન ગ્રીસમાં મહાન દેવ વા મનુષ્યની મૂર્તિ બગમાં રાખવામાં આવતી, એટલા હંડુથી કે એનું દર્શન કરતી મૃદિસ્તિ તત્સાચ પુનઃઉત્પન્ન કરે અને અગ્નિનીઓ પોતાના આગમાં મૂક્યા

પાળવી, એટલા માટે કે એનું ચિન્તન કરતી પોતે મૃતનમનાં પ્રાકરોને જન્મ આપે આવો ભાવનાનો મદિમા મનાયો છે

અરુ, સાદિત્યની ઉપયોગિતા સ્વીકારી પણ સાદિત્યપરિવર્તકવિઓ કે વિદ્વાનો ઊપગમના ચક્રો ' સાક્ષાત્ કવિઓ કે વિદ્વાનો એ પાળવાનો દાવો આ સસ્યાએ કરી કર્યો નથી, અને કરતી નથી. પણ આપાદના વાદ્યો જોઈ કૃષિકાગ એમાંથી જળનું એક બિન્દુ પણ ટપકવી શકવાનું એનું સામર્થ્ય ન હોય તો પણ-હાંથી કે એના સામું જોઈ ગદે છે તેમ મુખ્યુરન્ધર કવિ અને તત્ત્વવેદો માટે આપણી પરિવર્તક પણ તલસે તો એ સ્વાભાવિક નથી. મહાપ્રસંગો ઊપગમવાનું ક્ષમ એક પરમાત્માના અવતારમૂલ જનસમાજના ચૈતન્યનું છે આમાંથી પરમાત્માના સામર્થ્યને તો કાઈ દેશકાલના ઉપાધિ ધેરી શકતા નથી ' The spirit of God bloweth as it listeth " પણ જનસમાજનું ચૈતન્ય અત્યારે સર્વ પ્રકારના સાદિત્યના વિકાસને અનુકૂલ છે જેમ ગ્રીસમા નવાં નજરો બધાયાં, ગ્રીક પ્રગ બહાર ફેલાઈ અને સસ્યાનો વસ્ત્રા, તે વારે એના સાદિત્યની પણ અનેકવિધ શાખાઓ જન્મ પામી હતી અને તે પછી પદ્યમા-સ્રોજમા સ્ક્રમમાં જેમ મૂરપતુ ચૈતન્ય ઊભગતાની સાથે એનું સાદિત્ય પણ ઊભગવા લાગ્યું હતું, તેમ આપણે ત્યાં પણ મૂર્તે આર્યો પાળગમાંથી પૂર્વ તરફ ફેલાયા તે વારે, ત્યાં પછી ઔતમજુદનું ધર્મચક્રપ્રવર્તન થયું તે પછી ચન્દ્રમુખે રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્ત કર્યો તે વારે, તે પછી, હજોને હાંધી ઠાડી ગુપ્તવચના રાજ્યોએ સ્વરાજ્ય આપ્યું તે વારે અને જેવે રજપૂત-મુસલમાન રાજ્યના સન્ધિકાળમાં જન સમાજનું ચૈતન્ય હાંચુ હતું, અને સાદિત્યની વાદી ખીલી હતી તે જ પ્રમાણે, અર્વાચીન સમયમા ધિટિશ સળન્ધ ચતાંની સાથે, અને જનસમાજમાં નવું જીવન પ્રકટ થતાં વેત, આપણે ત્યાં જાણી, મરાઠી અને ગૂજગતી સાદિત્યને નવો મોગ બેઠો હતો, અને તે જ પ્રમાણે આ નવા યુગમાં પણ જીવનની વિવિધતા અને વિપુલતા ચતાંની

આથે સાહિત્યમાં પણ પુષ્કળ હાથ આવશે એમ આશા રાખી શકાય છે

પણ આ સળ-ધમા પરિપક્વ કર્તવ્ય યાદુ નથી. નવા યુગના છવનપ્રજાતમાં મળેલ આ પગિશ્વર એના ચક્ષુ પહોરના કર્ષની કાંઈક રૂપરેખા દોરે એમ જ્યારે અમદાવાદી સાહિત્યરેખી જોતા કૃમીએ છીએ, અને આપના અન્ય અવસાથમાં વિધિ પાડી આ જરૂરીના દિવસોમાં જ્યારે આપને શ્રમ આપ્યો છે તે એટલા જ માટે છે. એ રૂપરેખા, આપ જે અનુભવી અને મુર્જસ્થાનિત્ય પ્રત્યે અગ્રુહ પ્રેમ ધરાવતા પ્રમુખ ગદ્યકવની પસંદગી કરવાના એ તેમની દેખરેખ નીચે, બહુ સારી દેખે એમ અમને ખાતરી છે, તો પણ અત્યારે મૂળરાત આમળ આપણા વિષયને લગતાં સાં સાં મ્લોટાં કાર્યો પડેલાં છે એનું જ્યારે આપને અગ્રુહ આપવા ચાહીએ છીએ, જેથી અમારી આકાંક્ષાઓ કેમ સફળ કરવી એ આપ વિચારી શકો.

(૧) અત્યારે જ્યારે પગિશ્વર ભરાય છે ત્યારે ત્યાર અને વચલા ગાળામાં પણ જ્યાં સાંભરી આવે છે ત્યારે, આ દુરિયાદ થાય છે કે નર્મદાસકર અને દેસરના પ્રયાગ પ્રવલ્ન પછી મૂળરાતી જાણતો એક આદેશ કોપ થયા નથી, અને એક સાદું વ્યાકરણ થયું નથી. (હમણાં જ બહાર પડેલું રા. જા. કમળાચર કરભાઈનું વ્યાકરણ જાદ કરીને બેલતી) ગરન્ટુ, એ માટે અત્યારે શોક કરવો પડે તેમ નથી. આપણે પહેલાં માથાં હતાં તેવાં એ થયાં હોત તો પણ તે ફરી રમવા પડત. અત્યારે હિન્દુસ્થાનની જ્ઞાતાધાગજ એકતાનો વન બોલે છે મૂળરાતના સ્તવ મુલની મર્તિ મહાત્મા બાંધીની અમદાવાદ-અમતજર-દિલ્લી-ભરી-કલકત્તા અને મુંગઈ વચ્ચેની મુસાફરી એક ઝોરપ્રમાથી ખીન ઝોરપ્રમા જતા જેની સગળ આ સામાન્ય થઈ નઈ છે જાણના મહાકવિ નીનાય યજ્ઞેરની મૂળગતી સાહિત્યપરિપક્વમાં પંચરામકી કરવી એ આપણે આપણા કાર્યો એક મામુલી બાબ ગણીએ છીએ, આ સ્થિતિમાં મૂળરાતી જાણતો કોપ તેમજ વ્યાકરણ 'Comparative method' પાને તે તે જાણના સાધન્ય-વૃદ્ધિનિરૂપણપૂર્વક

થાય તે જ તે વર્તમાન સમયને યોગ્ય ગણાય. એ કોષ અને વ્યાકરણમાં ગૂજરાતી ભાષાનું પ્રાધાન્ય અને વિશિષ્ટત્વ બેચક રહેશે જ પણ અત્યારે દરેક ભાષાને જે 'એકાન્તવાસ' ની સિદ્ધા ગોગવળી પડે છે તે દૂર થશે.

(૨) બીજી — ગૂજરાતને વ્યાકરણ અને કોષની ખામી છે તેવી બહુકે તે કરતાં પણ વધારે મહત્વની ખામી સારા ઇતિહાસની છે ગૂજરાતનાં બાહ્ય રસથી વાંચી શકે એના વિદ્વાનો સૂક્ષ્મતાથી મનન કરી શકે, અને સામાન્ય પ્રજા ઉત્સાહ અને સ્વભૂમિનું અભિમાન પામી શકે — એવાં વિવિધ જાતનાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે વળી પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રમાણિક ઇતિહાસ ગ્રંથ માટે આજનિન સુધી જેટલાં સાધનો જરૂર છે તેટલાં પણ એકત્ર કરી ગૂજરાતી વચ્ચે આગળ મૂકવાનો હજી સુધી અવત્ત થયો નથી! તે એ સાધનોનો ઉપયોગ કરી ગૂજરાતનું જીવંત ચિત્ર ખંડુ કરનાર ઇતિહાસકારની પીછી વિશે તે બોલાય જ શું ? વળી આ ઇતિહાસ પણ, કોન અને વ્યાકરણની માફક, વર્તમાન ગૂજરાત કરતાં વધારે વિશાળ પ્રદેશનો થવો જોઈએ. આ વાત સારી રીતે નજીવી છે કે ગુજરાત પ્રજા એક વખતે કનોજ, માળવા પશ્ચિમ ગાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર, લાટ અને ખાનદેશ પવન્ત વસતી હતી. આ કારણથી એની પ્રાચીન ભાષાનો ઇતિહાસ પણ તે તે પ્રાન્તની હાલની ભાષાઓ સાથે મૂળમાં મૂળાએલો છે એ ભાષાઓના પરસ્પર સંબંધ માત્રનો ઉલ્લેખ કરીને કે એનાં જુદાં જુદાં ઉદ્ભવરણો આપીને હવે સન્તોષ મનાવે નહિ ઉદાહરણ તરીકે મળજાપાની ગૂજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર થઈ છે કે ગીરાંખાઈનાં કાવ્યો ગૂજરાતી અને હિન્દી બંને ભાષામાં ઉપતબ્ધ થાય છે — એ વાત એક ઐતિહાસિક અદ્ભુત તરીકે નોંધીને હવે એમી રહેવાશે નહિ. એ હમીક્તની પાર કનોજથી લાટ પર્યન્તના પ્રદેશની મૂળ જે ઐતિહાસિક એકતા હતી તે વિજત વાર સમજાવવી પડશે તે માટે ભાષાનાં અને સાહિત્યનાં સાધનો એકત્ર કરવાં પડશે, તથા એમાંથી અનુમાન દાઢવાં પડશે. વળી

એટલેથી પણ નહિ અટકાવ. બીજા જાતક, અને વધારે ચોક્કસાઈથી બોલીએ તો એ જાતકના પૂર્વરજથી માંડી, પ્રાકૃત જલકલ્યા અને સરકૃત હસકૃમાગચરિતાદિકમાંથી પસાર થઈ, ગ્રામીન ગૂંજગતી જૈન ગુપ્ત જલક સામગજાટની વાર્તાઓ સુધી-નો જનસમાજના જીવનનો પ્રતિદાસ એક અખ. ધાગમાં ઉપસ્થિત કરવો જોઈએ. આ સાંખ્ય પ્રતિદાસમાં, સરકૃતની સાથે સાથે ગાલપુ, સરકૃત ઉપર જસર કરતું અને સરકૃતથી જસર પામતું જનસમાજના વાસ્તવિક જનના સ્વપ્નમાંથી ઉત્પન્ન થતું પ્રાકૃત સાહિત્ય હતું એ કેટલું વિશાળ હશે એનો કંઈક ખ્યાલ ગુણાકરની જલકલ્યા સખથી જનકલ્યામાંથી, નાટકશાળના મનોમાં મળતા ઉદ્દેશો તથા પારિભાષિક સખથી ઉપરથી, સરકૃતમાં એ સાહિત્યની પડેલી પ્રતિજ્ઞાવા ઉપરથી, હજી જે જે પ્રાકૃત ભાષાના પ્રયો સચવાઈ ગયા છે, મધ્ય એશિયામાંથી જમતા જામ છે, તથા જૈન ભાષામાંથી ડાકીયા કરે છે-એ સર્વ ઉપરથી, તથા એ સર્વની વ્યાપણી પ્રાન્તિક ભાષામાં જાતરેથી સ્વતંત્રિ ઉપરથી-આપણને મળી શકે છે પ્રાકૃતની આ મહાન જીવનકલ્યાનાં વાક્યો, જલક એના અધરો પણ વહેવા છે તોપણ એને જૂનાર્યદેશી હસપનાયકિનીથી ગોઠવી, સાંધી, એ ક્યાંતો વાંચનાગ નવા મુખમાં કાંઈક ગિજન કે મોઝસન જ-એ તો આપણા ઇતિહાસની એક નવી જ દુનિયા પ્રત્યક્ષ થાય. સરકૃત સાહિત્યનો ડેશો સુનેરી થા રૂપેરી મુજ તે બાજુ અને અવશ્યતિનો એટલે કે દર્શ જને વસેવમાંના રાજ્યકળનો તે પછી સરકૃત સાહિત્યની મન્દતા થઈ અને રાજ રોમરના સમયમાં (ઈ. સ. ૬૦૦) વ્યાવર્તા વ્યાપણે જોઈએ છીએ કે સરકૃત અને પ્રાકૃતના એ મહાન કવિએ—

વરુણ સહજવન્ધા પાતમજ્જ્ઞો પિ દોદ મુતમારો ।

પુરુષાર્થ મહિદ્ધર્મ એતિયમિદ્ધર્મરં તેતિયમિમાર્થે ॥

અર્થાત્, “સરકૃતની ગ્વના કોર અને પ્રાકૃતની સુકમાગ છે સુકમારતાની બ્રાજ્ઞતમાં પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે જેટલું અન્તર છે

તેટલું આ બે વચ્ચે છે—” એમ સસ્કૃતની સ્તુતિ ગાઈ, અને પ્રાકૃત યુગનું મજળાચરણ કરું” એના જ પછીના અંક આપણા પ્રાન્તની ભાષાના ઈતિહાસમાં આપણે જેને અપભ્રંશ અને જૂની ગૂજરાતીના યુગ કહીએ છીએ તે અપભ્રંશ અને જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય અમુક પ્રકારનું જ કેમ છે, જૂના ગસાઓ જોનાના કરેલા કેમ છે—ઈત્યાદિ આ વિષયને લખતા વિવિધ પ્રશ્નોના ઉત્તર પ્રાકૃત ભાષામાં કયી જાતનું જીવન આલેખાતું હતું, એના આલેખનાગ મૂળ કોણ હતા ઇત્યાદિમાંથી મળશે એ જ સાહિત્યનો સંપ્રદાય અદ્વારમાં સૈકામાં કવિ સામળમાં પુનઃ અવતરે છે—એમ સસ્કૃત સાહિત્યનો સંપ્રદાય પ્રેમાનન્દમાં અવતરે છે તેમ. આમ આપણી ભાષાનો ઈતિહાસ એના મૂળ પયન્ત શોધતા જવું જોઈએ.

આ સર્વ વિષયનો વિગતવાર અને ચૂક્રમતાથી અભ્યાસ કરવા અને કરાવવા માટે હવે વ્યક્તિઓના પ્રયત્નો બંધ થવાના નથી, જે વ્યક્તિઓએ આજ પર્યન્ત એકલકાએ આ વિષયમાં કાંય કર્યું છે તેમને ધન્યવાદ હો, પણ સુપ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાને અભાવે એમના પ્રયત્નો છૂટાછવાયા, અધૂરા, અને થોડા સાધનો ઉપરથી ખતિ—અનુમાનના કોષથી ડાબાએલા છે સાહિત્યપરિષદે હવે આ કાંય માટે અનુકૂળતા રચવી જોઈએ. તે માટે આ નીચેની સંસ્થાઓ સ્થાપવાની જરૂર છે.

૧ પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય પ્રકાશક મંડળી: એ ગૂજરાતી બ્લાકરણ કોષ અને ભાષાશાસ્ત્ર રચાવે, પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરે અને એની ‘બાઈડ’ યાને સૂચીપત્ર બનાવગાવે: આ, કાર્યને બંને ડેક્કન કોલેજ (બાઈકારકાર રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ), ગૂજરાત બ્લનાંક્યુલર સોસાઈટિ, ફાબર્સ ગૂજરાતી સભા, વડોદરા સેન્ટ્રલ રેક્રેટ લાઇબ્રેરી, પાટણ, અમદાવાદ ખલાત અને જેસલમેરના જૈન ભંડાર, રા. બ. હરજોવિન્દલાલ, રા. ઈન્જારામ, રા. કેશવલાલ, રા. મનમુખલાલ કીર્તિચંદ, રા. જીવજીચંદ, રા. મણિલાલ બેનગલાઈ, રા. જનનલાલ રાવળ, રા. હીરાલાલ પારેખ, વગેરે વગેરેના ખાનગી

સમરો-મૂળ અથવા નક્ષત્રો એક બે સ્થળે સ્થાપી રાક્ષસ જેમ ન હોય તો એમની સંપૂર્ણ એકડી સૂચી, કક્ષાવાગ અને વિષયવાગ એ બે વિભાગમાં તૈયાર કરાવવી જોઈએ

૨. બીજી, પ્રાચીન ગૂજરાત અને તેને લખતા હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસની પ્રસ્તુત અને સંશોધક મહાશયો આ મહાશયોએ વર્તમાન અને પ્રાચીન ગૂજરાતના ઇતિહાસનાં સમર્થ સાધનો-સિદ્ધાંતો, વાસ્તવ્ય અને સિદ્ધાંતો ના જીતાગ, અને તે ઉપરથી કરવામાં આવેલ અનુમાનોની દ્રષ્ટિ નોંધ તૈયાર કરાવવી. વળી, લોકલેખ, પુરાણ, કવિતા વગેરે પ્રકારનાં લોકલેખો, જે ધાર્યું હોય તેમ જુદા જુદા છે તે પૈકી કઈક રચ્યું છે તેનો, તથા લઘુલેખ સહિત લોકલેખોની લક્ષણો સંગ્રહ કરવા માટે યોગ્ય વિદ્વાનોની રૂબરૂ નીચે તે તે અંગે માહિતી માંગવામાં જણાવવી જુદી જુદી થઈ શકે છે તેની સાદર મહાશયો નીચેની પાઠ છે તેના સંદર્ભમાં ઉલ્લેખ, સાદર અને ધર્મવાળી પાર્શ્વ દેશે તે જાણ.

આ બે મહાશયો તો પ્રાચીન શાધને લાગતી છે, પણ એ ઉપરાંત એક—

૩. ત્રીજી માહિતી એક વિજ્ઞાનપ્રચારક મહાશય માટે જોઈ શકાય છે એ લોકલેખોમાં વિજ્ઞાન (Science) નો શ્રેષ્ઠ અને માહિતી પ્રચારક માટે આવતા યુગમાં આવેલો વિજ્ઞાન પ્રચારક કરવો જોઈએ. જોઈએ કે જમું મહાશય લેખોમાંથી અને વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં જ લેખો લેખો એ જાણસિદ્ધ છે અને આવતા યુગની સંસ્કૃતિમાં વિજ્ઞાન મહોટા ભાગ લેશે.

પણ આ સર્વ આવેલી પાસે ગૂજરાતનાં જૂનાં દેશો છે અને હું આવેલા નવા જીવનની એક મહોટામાં મહોટી આશંકા ઉપર આવું છું—જે વિદ્યા ઉપર દેશી માનસીઓ જોઈએ તેવી પૂરી પાડી રાક્ષસો નાંદ. આવેલાથી જોઈલાકને મહારે મુખેથી એ નીચેની સાંજનીને આવેલા લાગશે, પણ એનાં ખુલાસામાં જોઈલાં વગર ફ

હું છું કે—અત્યારે આપણી વર્તમાન સમયની મ્હોટામાં મ્હોટી જરૂર દરેક પ્રાન્ત માટે એક એક સ્વદેશી ભાષાની કોલેજની છે, અને ગુજરાતી ભાષા પરત્વે આ મહાન પ્રશ્નની અર્થા આ પરિપક્વ હાય ધરે એમ મ્હારું હૃદય ધ્રુવે છે, પણ આ વિચાર મ્હારો અમત અને અર્થાસ્પદ હોઈ એ માટે હું મ્હા । સ્વાયત્તમ કળના બન્ધુઓને બાબતદાર કરતો નથી તોપણ મને આશા છે કે એના ઉપર યોગ્ય ધ્યાન અપાશે આ પ્રશ્ન ને કે એક રીતે કળવણીપરિપક્વના કાર્ય-પ્રદેશમાં પડે છે તોપણ દેશના સાહિત્ય યાને વાક્યમય સાથે એ એવો મૂલ્યએલો છે કે એના સમાધાનને અંગે સાહિત્યપરિપક્વે ધણી સેવા કરવી પડશે. કલકત્તાકમિશને હાલની મેટ્રિકયુલેશન પર્યંત દેશી ભાષા-દ્વારા શિક્ષણ આપવાની અને પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓને વિકલ્પે માતૃ-ભાષામાં અગર અંગ્રેજીમાં ઉત્તર લખવા દેવાની ભલામણ કરી છે—તેનાથી ઉપા દિશામાં એક પગલું ભરાઈ ચુકું છે એમ કહીએ તો સાહે, અને તે પછી આગળ એક પગલું ભરવું તે કળના ગાળાનો જ સ્વાધ છે મુળર્થ યુનિવર્સિટીમાં ‘Oriental Studies’ (પ્રાચ્ય વિદ્યા) માટે કોલેજ નથી, પણ બીજી કેટલીય યુનિવર્સિટીઓમાં છે એ જ પ્રમાણે ને ચાલુ દેશી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપનારી કોલેજોના શિક્ષણનું ધોરણ અન્ય કોલેજોને જેટલું જ હિસુ રાખવામાં આવે તો તે પણ યુનિવર્સિટીને અંગે કેમ ન સ્વીકારી શકાય એ સમજાતું નથી. આવી કોલેજોમાં અંગ્રેજી ભાષા શાલની રીતે જ શાખવાય અને એની પરીક્ષાનું ધોરણ પણ હાલ જેટલું જ હિસુ રખાય, જલ્દે મૂરોપની બીજી પ્રજાઓના સાહિત્યના અંગ્રેજી અનુવાદો લખવ કરીને હાલ કરતા પણ વધારે હિસુ કરી શકાય (આ વિરતાર નવા યુગમાં ખાસ જરૂરનો છે) એમાં દેશી ભાષાનો સામીય રીતે, અને એના સાહિત્યનો વિશાળ ગસિકતાથી અભ્યાસ કરાવાય, તે સાથે ભાષા અને સાહિત્ય (Aais) ના વિભાગમાં અન્ય પ્રાન્તની ભાષામાંથી પણ એકાદ ભાષાનું સાહિત્ય

મૂળી ગુપ્ત સંસ્કૃત ભાષા માતૃભાષાદ્વાગ શીખવાય અને એના
 આનુષંગિક વિષયો જેમ કે શિક્ષાસેખ, સિક્કા, વગેરેનો અભ્યાસ તે
 પણ અંગ્રેજીની માફક માતૃભાષા માગફન કરાવી શકાય. ઇતિહાસ,
 અર્થશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં નિરૂપણો પણ દેશી ભાષાદ્વાગ વધારે
 શાસ્ત્રો અને પાઠો થાય. સાયન્સ અને ગણિતમાં પારિભાષિક શબ્દો
 અંગ્રેજી ગણવાને અડચણ નહિ વિશેષમાં, સાયન્સ તે તો ભાષાનો
 વિષય નથી યોગ્યતાગ્રાને લિપિ ને, એમાં ભાષા અને વિશેષતઃ
 પદ્ધતિના વિનાશગ્રસ્ત બાકીથી કદે છે એ છટ પણ દૂર કરાય
 પરંતુ આવી કોલેજ આપવા સાચે જોઈ મદત્તવનો વાધો એ
 સેવામાં આવશે—તે પોતે શક છે, એ કે એનું સમાધાન દમસ્કીય
 મુસવુ છે—કે એવી કોલેજો દેશી ભાષાની દૃષ્ટિનિમ કોલેજો અને
 પાંડોનાની પાઠશાળા જેવી નિર્માણ અને કાપાતીત નીવ વાનો ભવ છે
 આ ભવ સાચો છે અને તેથી એ સાચો ન પડે એવી કાળજી
 ગણવાની જરૂર છે પણ એ ભવ ગાત્રથી પાછા દબી, મૂળ વસ્તુ
 પગિદારી એમાં ધોરણ નથી અને નદાપણ પણ નથી. એ રીતે તે
 કિંચિત્તે જોઈ આવે નહિ, અને કુદગતનાં વિશેષો આવીને એ
 ચોખ થાય નહિ ત્યારે એ ભવ શી રીતે નિવારવો ? આ રીતે
 કે અંગ્રેજી શિક્ષણ જોયા પ્રકારનું ગણવું અધ્યાપના વિશાળ અંગ્રેજી
 ભણતનગ ગણવા અને તેઓની શિક્ષણપદ્ધતિમાં 'Tailorist
 system' વાને વિદ્યાર્થીના વાંચન ઉપર દેખરેખ રાખી અને ચોખ
 માર્ગે દોરવું એ અત્તને મદત્તવ આપવું—જેથી વિદ્યાર્થીઓને તે તે
 વિષયો સમજનાં અંગ્રેજી પુસ્તકોનું જ્ઞાન દેશી ભાષાદ્વાગ પ્રકટ કરતાં
 આવડે. અંગ્રેજીના અભ્યાસ માટે આવડે આમલ ગણવાનું
 કાગળ એ છે કે વિદેશી ભાષાનું જ્ઞાન અને એનું વાંચન આપણે
 જનસમાજમાં વિસ્તારે તો તેથી આપણે દેશી સાહિત્યને દાનિ નથી,
 ઉપરોક્ત કાળ કે જોખણીસમી મદીના મધ્યમાં અંગ્રેજી સાદિ ૫ ઉપર ગર્ભન
 સાહિત્યની અગ્ર યોગી તે વિને જોખણ એ સમયને ઇતિહાસદાર લખે

છે " 'Every literature,' says De Quincey 'unless it be crossd by some other of different breed, tends to superannuation,' and he points to the French as an example of one which has suffered so as to be, in his opinion of the point of extinction, because it has 'rejected all allance with exotic literature'" — અર્થાત્ સાહિત્યના વિકાસ અર્થે એનો અસંગત વિવાહ અબીષ્ટ છે આ બસામણનો અર્થ એવો નથી કે આપણા સાહિત્યે અંગ્રેજી ભાષાનું અનુકરણ કર્યા કરવું કહેવાનું એ કે જેતન્ય જેમજેમ પોતાનું કિંચ નાખીને એને પોતાના ગ્રંથો રચી લે છે, તેમ પશ્ચિમની વિદ્યા અને કલામાં પણ હિન્દે પોતાનું કિંચ નાખીને એ વિદ્યા અને કલાને સ્વરસવાદિની કરવી જોઈ એ આ રીતે જેતન્યગ્રંથો ગ્રંથો વ્યવહારજીવન જેમ વ્યાવહારિક રીતે પણ ન્યાયહારિક મટી શકે છે, તેમ પશ્ચિમની વિદ્યાકલા પણ પશ્ચિમની મની આપણી પોતાની થઈ જશે આમાં પરબધીન થવાનું નથી, પણ પરને વશ કરવાનું છે. તેમ એમાં પગનો ત્યાગ નથી પણ સ્વીકાર છે આ જ હિન્દુ વિદ્યાર્થી શિષ્યશ્રમણ કરવામાં આપણું ખરું દૃષ્ટિનિન્દુ હોવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિનિન્દુને હિન્દુધર્મે ન્યાય થાય એવી હિન્દુ અધ્યાપક અને અધ્યાપનની મોજના રાખવામાં આવે તો મુનિ દર્શિદિને એ સ્વીકાર્યા વિના આજે જ નહિ અને આવના નરમુખના વાતાવરણમાં એ માટે જે પ્રયત્ન થશે તે સફળ થવાનો અભાવ છે હિન્દુસ્થાનના અત્યારે દેશી ભાષાના અભ્યુત્થાન મટે કેવી પ્રમળ સાબણી નાગી છે એનો ખ્યાલ ચૂંજરાત કરતાં અન્ય પ્રાન્તે માં વધારે સારી રીતે આવી શકે છે અને અન્ય પ્રાન્તો કરતાં ગુજરાત જુદી તરેહનું જીવન જીવી શકે એ બનવાનું નથી તે મટે સાહિત્યપરિષદે સાહિત્યના અભ્યુત્થાન ખાતર આ નવીન માર્ગે હિંમતથી વિચરવું જોઈએ.

સામાન્ય રીતે, પ્રકૃતિના પ્રવાહને કિંમતના બળથી પકડીને

એના મનુષ્યજીવનની સેવામાં ઉપયોગ કરવાના નિશ્ચિન અસંખ્ય પ્રસંગો આપણી સમક્ષ એક જાખમ ધારામાં વહ્યાં જ કરે છે, પણ આપણી દૃષ્ટિ એવી નિર્જળ હોય છે તથા આપણા દાઘએવ ચરચરતા હોય છે કે એ પ્રસંગોને જોવા અને પકડવા તે આપણાથી બનતું નથી પણ જ્યારે એ પ્રસંગોનો ઓશ જળરે ધાય છે જીવનપ્રવાહ જોગ્યા જીજ્ઞાસા ભારતો વહે છે અને એના તરંગ આપણા દેહ સાથે અથગાય છે ત્યારે આપણાં નેત્ર જીધડી જાય છે, અને આપણી અનિચ્છાએ પણ જીવનના પ્રસંગો આપણા દાઘમાં અને જોનામાં આવીને પડે છે આવો એક સમય અત્યારે આવ્યો છે, અને એવે વખતે પણ આપણે જાગીશું નહિ તો નાહીઓ આપણી ડુધિરહીન ઘર્ષ ઘર્ષ છે અને અજ્ઞ તરીકે આપણું જીવન પૂરું થતું છે એમ સમજવું પણ આવો અમંગળ ભય રાખવાનું કારણ નથી. આપણા જીવનના અન્ન પ્રદેશમાં કુપ્રવૃત્તિ જીજ્ઞાસા પર્વતો જીજ્ઞાસા માંડ્યા છે, ત્યાં સાહિત્યનો પ્રદેશ મન્દ કેમ પડી રહેશે ?

(તા. ૩-૪-૧૯૨૦)

[વસન્ત યુ ૧૯, જા. ૨, માર્ચ/એપ્રિલ, સ. ૧૯૨૧]

નવમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ—નિધિચક્ર પ્રમુખ તરીકેનું બાપણ

*

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोऽयम् प्रणतस्महे ।

विम्बेभ्यः वेद्यतां वाचममुतामामनः फलाम् ॥

બાપણ ક્રાન્તિકર્તા પ્રાચીન સાહિત્યકારોને પ્રણામ કરી પ્રાર્થાએ કે એ વાણી બાપણી હો, કે જેના બંને બાજુ તેજે ધર્મ હોય, જે સદા જીવત હોય, અને જે ‘આત્માની કક્ષા’—નામ, સુક્ષિત બલ, અને તે પણ આત્માનો બલ—હોય. પાંડિત્ય અને સહૃદયતાના સમન્વયરૂપ, અક્ષર તત્વના મહાન ઉપાસક, કવિ જીવભૂતિનું આ મજલાયરણ, જે જન્મતની સર્વ સાહિત્યપરિષદનું એક સનાતન મજલાયરણ થવાને યોગ્ય છે, એ જ બાપણી આ નવમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદની પણ મમ્મ પ્રાર્થના હો. આટલી પ્રાર્થના કરી, આજનું કાર્ય આરંભીએ સાહિત્યપ્રેમી બાપણો અને બહેનો,

૧

આપે મને આ નવમી ગૂજરાતી—સાહિત્ય—પરિષદમાં પ્રમુખ—
પદનું માન આપ્યું છે તે મટે હું આપ સર્વનો

ઉપકારપ્રદર્શન અતઃકરણથી ઉપકાર માનુ હું, ખાસ કરીને,
એટલા માટે કે આપ મહારી ખામીઓ અને
મુશ્કેલીઓ જાણો છો, છતાં પણ આપે મહારી પસંદગી કરી છે

આ પરિપદ ધાર્યા પ્રમાણે, તેમ જ ધારા પ્રમાણે, વખતસર
 મેળવી ચકાઈ નહિ તેમાં નડિયાદનો દોષ નથી;
 ધરોતરને ધન્યવાદ બધે વિષમનુ કારણ જોતાં નડિયાદ આપણ
 અગિન દનને પાત્ર છે. બધા વર્ષની રેલમાં અને
 આ વર્ષના બારડોલી પ્રકરણમાં ચરોતરે અને એના કેન્દ્રમૂલ નડિયાદ
 જે દેશસેવા કરી છે, એમાં ઉત્સાહ પરાક્રમ ધૈર્ય સમમ બન્ધુસેવા
 આદિ ઉનાત ગુણોના આવિષ્કારથી મૂળગતના છવનને એણે વધારે
 તેજસ્વી કર્યું છે અને જે ઉગાદનકરણથી સાહિત્ય બને છે એમાં
 સત્ત્વ પ્રેરી, સાહિત્યપરિપદ મેળવવી એના કળતાં જરા પણ નૂન
 નહિ એવી સાહિત્યસેવા આ એ વર્ષથી ચરોતર બગતી રહ્યું છે
 એ સેવા માટે તેને ધન્યવાદ હો !

૨

આ મહાન સરસ્થાના મ્હાગ પૂર્વગામી પ્રમુખે એ પ્રમુખધર્મથી
 મૂળરાતની પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય-
 દેશવિચાર સમૃદ્ધિનાં, આપને આપ જરીને દર્શન કરાવ્યાં
 છે, તથા આપણા આગળના કર્તવ્યપથ ઉપર
 મુશળ પ્રકાશનાં ફિરજો નાંખ્યાં છે એમાં મ્હારી ન્હાની દ્રષ્ટિકા નહિ
 ભિન્ને સદુ કાઈ જોઈ શકશે કે હવે પશિદનો જીર્મિકાળ બધે
 પારિત્યકાળ પહોં ગયો છે અને કર્મકાળ-જીર્મિથી નહિ પણ વિચારથી
 અને દક્ષતાથી કામ કરવાનો કાળ-આગ્યો છે પારિત્યકાર્થ અનેક
 બ્યાખ્યાનો થયાં છતાં આપણે છુટ્ટીએ છીએ તેવો સાહિત્યવિકાસ
 થયો નથી તેથી આપણા બાઈઓ હવે કાંઈક કરવું કરવું એવા
 વિચાર ઉપર આ-આ બ આજકાલ તો વિચારથી કટાણેસા જગતની
 છવનના સર્વ પ્રદેશમાં પ્રજા પ્રત્યે એક જ પ્રાર્થના થતી
 સાંભળાએ છીએ,

“Knowledge we ask not—knowledge Thou hast lent,
 But, Lord, the will—there lies our bitter need,

Give us to build adove the deep intent
The deed, the deed "

" The deed the deed "—કાર્ષિક કરવું, કરવું, એ ખર્ચ પણ કર્મ વિનાનું જ્ઞાન જેમ પાંચળું છે તેમ જ્ઞાન વિનાનું કર્મ આંધળું છે જ્ઞાનનો અત્યંત તિરસ્કાર છવનના ધતર પ્રદેશોમાં કદાચ નભે—જોકે ત્યાં પણ મને લાગે છે કે ન નભે—પણ આપણા આ મડળના કાર્યમાં તો તે નિસંદેહ ન જ નભે. આપણું તો કર્મ પણ જ્ઞાનથી ભરેલું જ હોઈ શકે, તેમ આપણા કર્મની રૂપરેખા ઉપર અસર કરે એટલું જ્ઞાન, એટલો વિચાર—તો આપણે પહેલો જ કરી લેવો જોઈએ.

સાહિત્યપરિષદનું ઉદ્દેશ્ય—એના અસ્તિત્વનું પ્રયોજન શું ? લગભગ પચીસ વર્ષ જૂની અને આઠ બેઠેલ બેઠી ચૂરેલી એવી આ સંસ્થા માટે આ પ્રશ્ન ધણીને પ્રથમ દષ્ટિએ કલ્પાતીત યાને અસૂરો લાગશે. પણ વસ્તુતઃ જગજૂનું મનુષ્યજીવન જે એના ઉદ્દેશ્યના પ્રશ્નથી આજ પણ મુક્ત નથી તો આપણી આ બાલસંસ્થા જેને કાર્ષિક ભાંજ્યું વટખું બોલતાં આવડ્યું છે પણ ચાલતાં બિલકુલ નથી આવડ્યું, અને જેને માટે આપણે ચાલણુઆડી કરી છે પણ તેમાં હજી એને બેસતાં શીખવવાનું બાકી છે—એ બાલસંસ્થાનો છવનઉદ્દેશ વખતોવખત દેશભલાનુસાર વિચારાતો અને ધક્કાતો આવે એ સ્વાભાવિક તેમ જ આવશ્યક છે એ ઉદ્દેશ સભધી અપૂર્ણ કે અસ્પષ્ટ વિચાર રહેવાથી આપણા ભાઈઓમાં એના કાર્ય વિષે વારંવાર આ પ્રશ્ન પૂછાર્યા કરે છે કે સાહિત્યપરિષદે આજસુધીમાં કર્યું શું ? અને એ પ્રશ્નમાં હમેશ જોડાયેલું એક પ્રિય વિરોધજનક સભારીએ તો 'સગીન દાર્ષ' કર્યું શું ? પરિષદના ઉદ્દેશ વિષે આપણે ન્યાંસુધી એકમત નહિ થઈએ ત્યાંસુધી એના કાર્ય પરત્વે અશક્ય આશાઓ અને યોગી કાર્યકરપનાઓ બધાયા કરશે, અને સામસામા પવનથી આમતેમ ખેચાતા વહાણની માફક આપણી પરિષદ એનો માર્ગ હાપી શકશે નહિ. તે માટે (૧) પ્રથમ તો આપણે એક વાત એ

જોઈએ છીએ હાલનો જમાનો વિશેષતઃ યન્ત્રોનો, સસ્થાઓનો છે
 અને એ દા. ૧ પણ કાર્ય થઈ શકે છે તે અને માનીએ છીએ પણ
 જાનાજ ઓર્થા વિનાની થઈ થઈ જઈ જઈ કરે, એમાંથી ભેદ
 નીકળે નહિ—એટલું ધ્યાનમાં રાખીને જ બધી ફેરવવા અમારા
 આઈએને અમારી વિનંતિ છે કોઈ કહેશે કે અનાજ પણ બધીમાં
 આપણમાંથી જીતશે ? અનાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ ખેતીની
 યાંત્રિક યોજના જરૂરી છે આ કહેવું ખરું છે પણ અર્ધજ ખરું
 છે મનુષ્ય છવે છે—સુન્દરતાથી છવે છે—તે માત્ર અનાજ આપીને
 નહિ, પણ સુન્દર જ્યોત્ષ્ણ ઉપરથી લગતાં ફળ આપીને પણ એ ફળ
 ધીમાં જોગતાં નથી પ્રીતિમંદુલાર્થાદિ મહત્ત્વિય જાયશે. તેમ તે
 સાથે મનુષ્યને અનાજની પણ જરૂર છે આ રીતે સાહિત્યસૃષ્ટિની
 બે ભાગ પડે છે એક અનાજ અને એક ફળ, એક યાંત્રિક યોજના
 યા. ૨ સસ્થાઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાનગ્રંથિ, અને બીજો નૈસર્ગિક
 રીતે દ્વિપ્રતિભાના ક્ષપતલ ઉપર ફળરૂપે જન્મતો રસપ્રવાહ આ
 બેમાંથી રસપ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં પરિપક્વ બહુ ન હોય શકે, અને
 એ ૧ કરી શકે એમાં એની લીનતા પણ નથી કારણ કે એ કાર્ય
 એના ઉદ્દેશમાં હોઈ જ ન શકે એનું વિશેષ કાર્ય જ્ઞાનગ્રંથિ ઉપ
 જળવવાનું છે—જો કે જ્ઞાન અને રસ વચ્ચે જેટલો સંબંધ છે તેટલા
 પૂરતી જ્ઞાનને કોઈ સેવા રસને પણ ઉપકારક થાય છે ઉપરની
 ઉપમા ફરી ઉપયોગમાં લઈને બોલીએ તો વનનાં ફળ પણ હવે
 બગીચામાં પ્રવળપૂર્વક જોવાઈને વધારે ગરીબાં અને સુન્દર
 બનાવવામાં આવે છે તેટલા પૂરતી પરિપક્વ પણ કુશળ જાગવાનું
 મામ હોય તો દ્વિપ્રતિભાનાં ફળો પણ તેવાં જ બનાવી શકે. પણ
 આ કાર્ય જોને માટે દૃષ્ટ કંઈ છે એનું વિશેષ કાર્ય જે જ્ઞાનગ્રંથિ
 જીવનવચન તે પરિપક્વ વધારે સારી રીતે કરી શકે પરિપક્વ આજના
 બહેણાં અણખેડાં સેન પર્વા છે, અને અને આ સા રાખીએ છીએ
 કે એ ખેડવા માટે, એમાં ખાતર પૂરવા માટે, નદાના નદાના

જમીનના કક્કા એકલા મેળવવા માટે, નવા ફૂવા ખોદવા માટે, પાણીની નહેરુ, એતરમાં વાળવા માટે, એકુતોનાં પરસ્પર સહામક મહત્તો રચવા માટે, પરિષદ વિશાળ અને વિવિધ યોજના પરિષદ આબળ ગળુ કરશે.”

અર્ધ પગિષ્ઠે પરિપક્વમડળસ્થાપીને અને તે સાથે પોતાનું અસ્તિત્વ અને નિયામક સક્તિ કાયમ રાખીને, યન્ત્ર અને જીવન બનેતો સમન્વય કંઈપ્રકારે પ્રયત્ન કર્યો છે આ રીતે આપણે અત્યારસુધી અશરીરી રહેલા આત્માને શરીરી કર્યો છે જેથી એ વિરેલ કાર્વસાધક થઈ શકે. (જૂની વાંચનમાળામાં ‘ત્રણ દેવની વાત’ માં ઉચ્ચ પ્રવાહના પુત્ર વરાણીઆની વાત સ્મરણમાં લાવવા જેવી છે)

આપ પૂછશો કે પરિપક્વતા આત્માએ દેહ ધારણ કર્યા પછી શું શું કાર્ય કર્યું? પગિષ્ઠમડળના આવેદનપત્રથી એ આપના નાણુમાં આવશે પણ એટલા કાર્યથી આપને અસતોષ રહેશે તો એ ‘દિવ્ય અસતોષ અબ્યુસ્યનું જ બીજ છે એમ વિચારી અધિકારીમડળ આનન્દ પામશે. પણ હું એક વાત આપને ધ્યાનમાં લેવા વિનવું છું પરિપક્વમડળ એટલે આપણે પોતે જ આપણે નોંધવાં જેટલી ગૂંતગૂંતી સાહિત્યની સેવા કરી શક્યા નથી તો તેનું કાગ્ય શું? આપણા આ ક્ષેત્રમાં તેમ જ અન્ય દિશામાં અનેક પ્રવાસો હોવા પડે છે એ કાર્ધ પણ સાચા દેશહિતચિન્તકને જણાયા વિના ગહે એમ નથી એનું કારણ જરા તપાસીએ.

૩

કવિ મિશ્ટને કહ્યું છે કે કવિ થવા માટે કવિનું જીવન એક કાવ્ય હોવું જોઈએ. અને એમ કાવ્ય તો સાહિત્યના ઉચ્ચાન ઉચ્ચિ-સંગોષ્ટ-પાયે આ પણ સત્ય નથી કે માટે આવશ્યક જનસમાજના હૃદયમાંથી કાવ્ય ઉદ્ભવવા માટે જનસમાજ પોતે કાવ્યરૂપ હોવો જોઈએ? અને કાવ્યરૂપ હોવું એટલે Epic, Drama

stic અને Lyric ત્રણે તરવોથી, ભરપૂર હોય અર્થાત્ એ
 જીવનમાં લીગ-અને-અશ્વત્થપ્રધાન મદાદા-વના મુજબ સર્જના લેઈ
 એનાં પત્રોમાં વિચિત્રતા વિવિધતા અને અસાધ્ય સંવિધન ભા
 જીવનનાં નાટકો-અનુકરણ નહિ પણ ભાવનાચિત્રો-પ્રકટ થ
 લેઈએ, તથા એનું હૃદય ગૂંચના ઉજળાથી ઉતરાયુ લેઈએ =
 સ્મૃત્યારે આપણા જીવનમાં છે આપણું જીવન હોય અને તે ગુપ્ત
 હોય તો તેમાંથી સાહિત્યના ધોષ દર્શ નહિ તો જોશદર જાણ
 વક્ષા વગર ગૂંચ નહિ પણ તે વહે છે આત્મજુગુપ્સાના ધોષ વિ
 અને વિગ્રહને વચ થયા વિના આપણે કહી રહીએ છીએ
 જાતને અકિત કરે કે મોદ પમાડે એવી જાન્યતા કે સુ દરતા દા
 આપણા જીવનમાં આવી નથી. આપણા જીવનમાં વિચિત્રતા
 વિવિધતા નથી, જે તે ધણુ આમા વ commonplace-અને એ
 તેવું બીજુ છે અને આપણી વૃત્તિઓ પણ નિર્બંધતાના વા
 યદના દાનમાં આપી દેતી તેવી દુષ્ટતા ધરડી અને વસ્તુકેલી નથી
 જેવી છે આપી નિયતિમાં સાહિત્યની લક્ષ્મી-સાહે મગડી ભા
 નાપરીએ તો 'ભગ્જરાટી' ક્યાંથી સંભવે? જાત્ય મુધી તો ગોમ
 નિકામાંથી ભગી, આંખો ચોળા, લોપ ભિગડી આસપાસ દર્શ
 ફેરવવામાં અને બહુ તો પધારીમાંથી બીમા થવામાં આપણો વખત
 મર્યા છે પરાક્રમને પથે તો પ્રભ દજી દવે જ ચરે છે ઉત્પાનકાળે
 જાડી અને કુ મરાતી કરાએમાંથી પસાર થઈને શાન્તિની અધ્યત્મ
 કાએ પદાંચા વિના સાહિત્યને મુગ જામતો નથી જાતન
 સાહિત્યસમુદાયના સુપ્રમિત મદાન મુગો જેવા કે ગૂંદાપમાં મીઠને
 પેરિમિત મુગ, શેમન સામ્રાજ્યનો વર્ગિલ-નારેસ મુગ, માંવમુર્તિ
 મૂર્તિમાંથી જાતતા પ્રદાસિનો ડે-ટી-પેટાર્ક મુગ, લાલ સહેલ મુગાખન
 મુદ્ધથી ખુવાગ થઈ મયા પછી પરદેસી સાહિત્ય આ રવેલી
 પરાક્રમના અમૃતસિંચનથી ફુલ્યો ફુલ્યો એલિઅમેથ મુગ, અને
 આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ફરામુગ્ધામમાંથી આવતાની જાતની

મૂર્તિ ધડનાર રામાયણ અને મહાભારત યુગ, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના સમુદ્ભૂતારથી અંકિત ગુપ્ત યુગ, હર્ષવર્ધન યુગ, યશોવર્મા યુગ, રાષ્ટ્રકૂટ આક્રમ્ય અને અર્વાચીન સમયમાં આવતાં ગોળ ૧ પાદશાહી અને દિન્દુપાદશાહીના બાષામુજ—ઇત્યાદિ સર્વ મુજો એક જ મહાન નિયમ પોકારી રહ્યા છે કે ક્ષોભ-મન્યન-વિમુક્ત એ વિના ખરી શાન્તિ નથી અને શાન્તિ વિના સાહિત્ય નથી આમ ક્ષોભ અને અને શાન્તિ ઉભય પ રૂપર વિરુદ્ધ રીસતાં કારણોમાંથી સાહિત્યનાં અમૃત નીકળે છે જડ જર્જર જીવનનો નાશ એ જીવનના પુનરુદ્ધાસ માટે આવશ્યક છે પાન ખરે છે ત્યારે જ નવી કુળો ફૂટે છે આમ જીવનની વિષમતા એ સાહિત્યની માતા બને છે અત્યારે આપણા દેશનું જીવન એવી વિષમતામાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે, અને એ વિષમતાથી પ્રભામાં જે નવજીવન પ્રકટ થું છે—કાઈ મુનશીને શબ્દ વાપરે તો જે મૂલ્યપરિવર્તન ('change of values') થઈ રહ્યાં છે એમાં જ આપણા બાવિધના સાહિત્યની આશા રહેલી છે આથી એમ ન સમજાવું જોઈએ કે આપણા જીવનનું બદલાવું હજી હવે જ બદલાવ છે દુર્ગારામ મહેતાના સમયથી જે પ્લા ફાટવા માંડ્યો હતો એમ થી હવે ધીમે ધીમે 'અરણ્ય પ્રભાત' થતું આવે છે, અને જીવનના જે પ્રદેશોમાં જોશો તેમાં એ જીવનનો વિસ્તાર અને વિકાસ થતો જ અત્યારે નજરે આવશે. પરંતુ અમરણનાં રાખનું પડગે કે મનુજી જીવનનાં ઉત્સર્પણ એક સીધી લીનીમાં કીળી સીડીનાં પગથીયાં પેડે આકાશમાં ચડતા સૂર્યની પેડે, એકઅરખાં થનાં નથી, ઘણી વાર એનું દર્શન અને ધણીવાર એનું વિનશન (ભોપ) થાય છે પણ એ વિનશનમાં આગળની ગતિ માટે જળસચય થતો હોય છે ભાવના પણ ફેટલીક વાર દીપ્તિમત તો ફેટલીક વાર ઝંખી થાય છે, તેમાં આંખપનો કાળ એ ઘણી વાર વિદ્યામનો હોય છે, એટલે જેટલો વિદ્યામ તેટલી જ એમાં આગળ વધવાની તૈયારી વા કાઈ નવા માર્ગની શોધ ગૂઢ રીતે ચાલતી હોય છે

૪

મીરાંનાં પદ, નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતીયા, પ્રેમાનંદનાં આખ્યાન, સામળબટના છપ્પા અને વાર્તા, અખાની ગાનવાણી, બોળ ભમતના આખ્યાન દયારામની ઘરળીઓ ઇત્યાદિ મધ્યમકક્ષીન ગૂજરાતનું ઘેરે ઘેર ગવાતું અને પ્રેમથી સમઢાતું સાહિત્ય છે એના ગુણ અને મુલ્યની મર્યાદાનું ચિન્તન રસિક છે પરંતુ એ સર્વ અપ્રમાર 'દૈવતરૂપાંકિત' માને લક્ષ્મીપૂજનમાં પ્રતિષ્ઠિત યર્ષાઓનું એનું સાહિત્યદ્રવ્ય છે એવ ઢારમાં ઉપયોગી થાય-એના આધાર ઉપર આપણા નવા જમાનાનો બહેવાર ખેડીએ-એવું એ દ્રવ્ય નથી બાવિધની આશા દેટલે જરા સહારણુ છે એનો જ્યાં વિચાર કરવાનો હ ત્યાં વર્તમાન સ્થિતિની જ સમાશેયના ઉપયોગી અને પ્રાસંગિક છે તે માટે એની ન્યૂનતાનું કમલુથી નહિ પણ પ્રસ્તુત વિચાર માટે અનુપયોગિતાના કારણથી એ જૂના સાહિત્યને રહેવા દઈ-આપણા અર્વાચીન સાહિત્યની યર્ષા સાઠીના ઇતિહાસ ઉપર જ નજર ફેરવીએ એ સાહિત્યને આપણે

કાલક્રમના ત્રણ ખડમાં વહેંચી શકીએ છીએ.

ગર્ભ સાઠીની પહેલા ખડનું ખાસ લક્ષણ ગાનશૈલી માટે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું સભાઓનું સંસ્થાપન. ગૂજરાત જનકીકુલર અવલોકન સોસાયટી, છુદ્ધિવર્ધક સભા ગાન પ્રસારક સભા, ફોર્બ્સ સભા અને એમાં ગૂજરાતી સાહિત્યની

સેવા કરનાર મહાપુરુષો-ફોર્બ્સ, બોળાનાથ, મહીપતરામ, નન્દલકર, દલપતરામ, નર્મદાચંદ્ર, મન સુખગમ, રણછોડભાઈ કપેરીલાલ, નવલરામ, મજસાલ યાત્રી ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી ઇત્યાદિ એ પુરુષોને સાથે ઐતિહાસિક શ્રેષ્ઠ, કવિના, નવલકથા, નાટક, તત્ત્વગાન અને વિવેચનસાહના પાયા નખાયા એમાંના એક ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું ગ્યાન તો પ્રાચીન યિદ્ધાસેખના શ્રેષ્ઠ અને

મે. અને અમે સાહિત્યકારોના નામસંકીર્તનમાં માનવાચક, આવ '૧૮. ૨૮. અને અન્ય 'બાહ' વગેરે પદોથી દુ સમવક ખાતર ડાઘી દઈ.

અભ્યાસકે તરીકે અર્વાચીન હિન્દુસ્તાનના મહાન વિદ્વાનોમાં છે પરંતુ એ જમાનામાં અંગ્રેજોનો અભ્યાસ હાથ નેટકો વિશાળ ન હતો, અને જીવન હાથ કરતાં ઘણું ઓછું સફળ હોઈ એના વિચારમાં સાદાઈ હતી. એનું પ્રતિબિંબ તે વખતની કવિતામાં નાટકમાં તેમ જ નવલકથામાં આપણે જોઈએ છીએ. ધડીકમાં સલાનું મનઃજન કરી દે એવી દ્વિપતરામની કવિતા નર્મનાં સૃષ્ટિસૌદર્મનાં અને ઋતુવર્ષનનાં કાવ્યો વિગતભર્યા પણ મર્મભાવી નહિ, એમના મૃગાવીર અને દેશભક્તિરસના ઉછળા તેમાં દૃઢિમતા નહિ તેમ કલા પણ નહિ માત્ર સીધો અને પ્રબળ આગેશ. ‘જયજય મરવી ગૂજરાત! હોપે અરુણ પ્રભાત.’ એ ઉત્થાનિકમાં આપણી માતૃભૂમિની ઉચ્ચ ઉદાર અને મનોહર ગ્વરે જ્યોત્ષ્ણા, પણ તે પછી એ યોષણના સ્વરને આકાશમાં ટક્કવી રાખે એવી જલ્લવતી પ્રતિકા નહિ, ગૂજરાતનાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ઉદાત્તાક્ષરથી જે કંઈ જીયાં સ્મરણ કરાવી શકે તે કરાવીને, અન્તે ‘મૃતી દાની છે ગૂજરાત’ એમ નિશાળાઆઓ એકે અવાજે ઉચ્ચારે એવું કથન. ગ્લૅસગ્રામના ‘લલિતાદુ ખર્શક’ નાટકની કળા સદજ સમગ્રી લેવાય એવી કરણુ ઘેલો અને ‘વનરાજ ચાવડો એમાં વિસ્તરે ‘કરણુઘેલા’માં ઐતિહાસિક સમયનું ચિત્ર સાદુ અને સુદર તથા તે વખતના આચારવિચાર તથા દામળ સ્ત્રીપુરુષના મનોભાવના વર્ણનની શક્તિ સારી, અને સાદી પણ જીવવર્ણી બાપાનું બળ ખ્યાન ખેચે એવું નવલકથા ગૂજરાતી બાપાના વિદ્વાન, પણ એમની વિસિષ્ટતા સાહિત્ય વિવેચનમાં એમનામાં સાહિત્યના ગુણદોષ સમતોષશુદ્ધિથી પારખવાની અશ્વત્થ સ્વાભાવિક શક્તિ, પણ બહુ વિશાળ સાહિત્યના જ્ઞાનથી એ સરકાર પામેલી નહિ, તેમ વિશાળ બનેલી પણ નહિ, જેવું તે સમયનું સાહિત્ય, તેને અનુરૂપ એમની વિવેચના પરંતુ તે સાથે આજામી સમય સમગ્રતા જેટલી ઉદાર સહૃદયતા ખરી અને તેથી ‘કુસુમમાળા’નું ગુણદર્શન મન સુખગમભાઈનું વેદાન્ત તે વિચારસાગર પચદ્ધી અને શંકરભાષ્યનો સંદર્ભ અને વાક્યાર્થ અને ‘સપ્રદાય

મિદ્ધ' અર્થે બાંધવા પૂરું અને એમની વિપાસા પણ સમગ્રદિક
 ચાન માટે ના પણ તે માટે ખરા કંપનો ગ્રેમ અને આમદ. આ
 સમયમાં જવેલાસભાઈએ શાકુન્તલ અને મનુષ્યતિનાં ભાષાન્તરમાં
 એની કિંમત આ માર્ગની આશ કૃતિઓ તરફ આગી. એ જાણતાં
 કાર્કની મ્હાગી આ વિદ્યમંદિયા આપને હામ પાણી કે ફૂં એની
 હદો હવામાં મન્દ હુ પણ વનુત તેમ નથી ફૂં એટલી જ દાથી
 માનું હું કે નર્મલકરમા સાચુ હ પનું કવિત્વ દર્શ, કવિત્વ
 અનેક પ્રેમમા એમણે ગોતાની શક્તિ પ્રસાગી છે એમના અનન્દ
 આધારણ કવિત્વન માટે, એમના નીડર આત્મિક જી. માટે, એમને
 ઉત્તર કાળમાં જીવિલી વિગ્ધ સ્થાનિશ અને અતિદાસિક દષ્ટિ માટે,
 (પછી બમેએમાં આપણે અમત યઈએવા ન યઈએ) તેમ જ એક
 દાયે ગૂજરાતી ભાષાની એમણે કરેલી સેવા માટે, મદા શિર એમને
 ચમ્પે નમે છે દશપતગ્રમની શાળી કવિતા-એનાં આર્દ રીધાં સુહ
 વર્ણન, વતારીલી અને મીઠા દાન્યમ્મ અને આનન્દ બાંધે કે મ્હા
 ગૂજરાતની ભાષા દેટકું હાગ આપી શકે છે એ ઉપતગ્રમ અને નન્
 શકે જેવું કોઈએ બતાવ્યું નથી ન- સકરોતો હજુમેમો આપે
 આનન્દથી વાચીએ છીએ, આ વર્તમાન સમયની સકલતાથી દાવે
 આપણે મળિયાએ એ જૂનામની સાઈ તરફ વળીએ છીએ-એમ બાક
 નિજ મેલી કાલાદિક કે મેદકિની બીડી ખીલોમાંથી નીકળી કોઈય
 ગ્રાહ્યનિમ્મ અને -દોટની સપાટ બુમિમાં વિદગ્ધાનુ મન કરીએ તેમ
 નવગ્રમની પાગમ અને સમતોષપદુ વિવેચનના કામમાં આજ પણ
 ફક્ત છે મન સુખરામે દેશી શબ્દની ખટપટ અને નતોજાલીમા
 વિચરતાં છતાં, વિદ્યા નવે જે સાચો પ્રેમ અને આદર, સમૂન
 ઉપર અભિનિ અને શ્રમ, બાપાનું વસણ તથા આવસ્થકતા સમજ
 વામાં દીપ દર્શિતા દર્શાવ્યાં છે એ જુલાય એમ નથી ગજુમેદકારક
 સમયોચિત ગ્રંથિક નાદોથી ગૂજરાતમાં સશ્ચમુપારાના પ્રમો લેત
 પ્રજાને ગાયન કરી હતી.

હગ્ગોવિન્દસમાર્થ પ્રથમ ખડના હોઈને એમું કામ બીજા ખડમા થયું છે, એમનો અસાગ્રમુધારનો કેળવણીનો, અને પ્રાચીન ગૂજગતી દાઓનો શોખ સાચો અને પુષ્કળ છે, પણ એમા વિચારની કિદી મુમયક્ષમાં એ એતર્યા નથી પણ નાથારાદગની મહાવતાથી અને મહાગનથી સપાટગ્રાવ તથા મણિભાઈ જશભાઈની ઉદાર ગત્યનીતિના આશ્રયી પ્રાચીન ગૂજગતી કાવ્યમાળા પ્રસિદ્ધ દર વામાં એમણે જે થમ ઉઠાવ્યો છે અને હજી પણ વ્યાખ્યાવાલે છંદાવે છે તે માટ ગૂજગત એમનું સદાનું ઝડપી ગરુડે આ મર્વ લેખકોમાથી હગ્ગોવિન્દસ ઉપગત નર્મદાશકર અને નવલરામ તે પછીના યુગ સાથે પોતાના યુગને નાથે છે આ બીજા યુગના સાહિત્ય કારો તે ગોવર્ધનગમ, મણિશાલ, હરિશાલ, બાળાશકર, નરસિંહરાવ, કેશવશાલ, હસાભાઈ, ત્રિસિંહાચાર્ય કમળાશકર, ઈત્યાદિ અને એમના ન્દાના ભાઈઓ—રમણુભાઈ, મણિશકર, કૃષ્ણશાલ, મળવતરાય, ક્ષાપી વગેરે આ યુગની મહાન કૃતિ ગોવર્ધનગમનું સરસ્વતીચંદ્ર પ્રાચીન આર્ય ભાવના, વર્તમાન જનસમાજ; અને પાશ્ચાત્ય એંગ્રેજ કેળવણીની અમર—એ ત્રિવેણીની ભમગીઓનું આપણને દર્શન કરાવે છે એની અદ્ભુત રૂપના પાત્રાલંબન, અને ચિત્રચુક્રા ઔગવશરી ભુદ્ધિ સૂક્ષ્મ વિચારશક્તિ, અને યુગાનુરૂપ ભાષા તથા શબ્દભંડાર આ ગુણો ગૂજગતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ મહાન કૃતિને અદ્વિતીય થઈ અપાવે છે અને મહાગ નર મત પ્રમાણે જન્મવના સાહિત્યમાં અત્યારે કંઈ પણ ગૂજગતી પુસ્તકને ધ્યાન મળવું યોગ્ય હોય તો તે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ને જ છે એ કૃતિ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં—અસ્કૃત સાહિત્યમાં કદમ્બરીની પેઠે—જે કે ભુદા જ ગુણોથી અમગ ગદ્યેશ છતાં પણ કહેવું જોઈએ કે આજે એ પુસ્તક વિશે બહુ બોલાતું ક્ષખાતું નથી, કાગળ કે પ્રગ્નની સફલતા કાંઈકે જીજ્ઞે માર્ગે વહેવા લાગી છે, જેમાં વિચ્છીર્ણ કથાનું ધ્યાન દૂકી વાર્તાએ અને જ્ઞાન-બગી કદાનું રચાન કેવલ કથાએ લીધું છે અત્યારના વિવેચનશાસ્ત્રમાં વિચાર કરતાં કથાની સમરેખતા અને ભાવના કરતાં યથારિથત શ્રવન વધારે પસંદ થાય છે જો કે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં પૂરેલા, ભાવનાના

જ્યારમાં વિદગતા, મનુષ્યહૃદયની શક્તિઓના રથ કદી પણ
 ઓખા પડે નહિ તથાપિ એની વિચારગાથાનાં કૂલ હવે વાસી થવા
 લાગ્યા છે એમ ધણુને જણાય છે નરસિંહરાવે 'કુસુમભાગા'માં
 બૃજગતને એટ નવી જ ભૂમિનું દર્શન કરાવ્યું અને ગૂંજરાતમાં જો
 કીંગસ જેવો કવિ હોત તો અપમેનનો હોમર વાંચીને એના મનમાં
 મુદ્રેલા ભાવ એટ સોનેટમાં જેમ એણે અમર ક્યાં છે તેમ આપણો
 કવિ હતો. માન એ ભૂમિના લાક્ષણિક અવરૂપમાં અભ્યતને જાણે
 શૌન્દય તે એ જુદી વાત. 'કુસુમભાગા' એટ અપૂર્વ કૃતિ છે અને
 નથી, એ સ્વયં આ અપૂર્વ પ્રતિભાથી સર્જાએલી નથી. એમાં ધર્મિકની
 કવિતાનું, વિશેષ ભાગે પાસંગેવની ગોદન દ્રેઝીની ચોથી કંગ્રેસની
 કવિતાનું, અને તેમાં સહુથી વિશેષ વર્ણકાર્યના કવિહૃદયનું, અનુકરણ
 હો અનુકરણ છે, પણ તે અનુવાદ નથી. અર્થાત્ એ નિર્જીવ
 ફોટોગ્રાફ નથી, પણ મૂળમાંથી પ્રગળા પામી ઉપજાવેલું સ્વતંત્ર
 જીવતું ચિત્ર છે પણ હજી આ કૃતિમાં આગલા જમાનાની સાદાઈ
 છે કુસુમભાગામાં પ્રગટ થએલી ન્દાનીશી શક્તિ 'હૃદયનીશા'માં અને
 નૂપુરઅદાર માં વધારે સમર્થ થાય છે, નવા આકાર પણ ગમે છે
 તે પછી કવિએ અગણ્યસંહિતામાં ટેનિસનના 'ઈન્એમોરિયમ'ની
 માત્ર આકૃતિ સર્જાએમાં અતન્ત્ર બળથી જ્ઞાન શ્રદ્ધા અને કરુણ
 રસની ત્રિવેણી વહેવરાવવી છે નરસિંહરાવની 'કુસુમભાગા' અને હૃદય
 નીશા એ બે કૃતિઓએ એમની પાછળના ધણા ન્દાના મ્હોટા
 કવિઓમાં કવિતા પૂરી છે આ સર્વ હોઈને પણ, એમની કવિતાનું
 અર્થ અને ભાવાની વિસિષ્ટતા એની છે કે સર્વને આકર્ષિત ન થાય. જો
 કે જોને થાય તેને મુગ્ધ કરી મૂકે નરસિંહરાવની કવિતામાં વિચાર કે
 ભાવનું વૈવિધ્ય હૃદયનો જોસ કે નમાણી આનન્દશક્તિ એ ગુણોની
 ખોટ છે આ જગતની આનન્દશક્તિ જે કોંગી કવિતા હતી મળે
 વધારે શેષે એ 'અગણ્યમુદ્ર' માં જરૂર ભરેલી છે પણ એ સ્વાનુ
 ભવગ્રસ્ત કવિમાં સામાન્ય હૃદયનું જ્ઞાન થોડું હોઈ અગત્યએ એમજો

દેટલાંદ હૃદયને દુઃખમાં છે, અને તેથી સાહિત્યના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર તરીકે એની કિંમત જીતી હોવા છતાં એની પૂરી કદર થવામાં વાંધો છે ‘વસન્ત માં પ્રકટ થતી ‘વિવર્તલીલા’ મંભીર આઠાશમાં સ્વચ્છન્દે કોડતા વિચારપંખીઓની શ્રેણી છે એ ઉપરાંત અભિનય સંગીત આદિ ઉપરના એમના નિબંધમન્ય તે તે વિષયનો પૂરો અભ્યાસ બતાવે છે નગરસિહગવની સાહિત્યકાર તરીકે જેઓ જીતી કદર કરતા નથી તે પણ એક જીયા ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે અને નોર્મણીના આમહી આચાર્ય તરીકે એમને સ્વીકારે છે, અને વિવાદમાં એમની બુદ્ધિની એવી ઝીણવટ અને ચોકસાઈ છે કે એમને પહેાંતી વળતુ એ પૂર્વ પક્ષ-જિન પક્ષમાં જીવન ગાળતા કાશીના પડિતને પણ ભારે પડે. મણિલાલને બાદ પ્રકૃતિ આકર્ષતી ન હતી ‘કુસુમમાળા’ નાં કુસુમો એમને નિર્મલ્ય વિલાયતી કૃષ્ણ શાગ્યા કાગલુ એ હતું કે એમની કાવ્યરસિ મનુષ્યહૃદયના ભાવ ઉપર જ હતી અને એ ભાવમાં પણ પ્રેમ, પ્રેમના ધા, પ્રેમની કમાઈ, આચાર્ય, નિખાલસપણું, નિર્વેદ આત્મનિમલ્લજન, અભેદપિપાસા એમાં જ એમનું કવિકુદ્ય હૂબેહું ગહેલું એમણે એ એકનાગ ઉપર જ દામ કર્યું છે અને તે થોડું કર્યું છે, પણ જેટલું કર્યું છે તેટલું હૃદયવેધક છે કવિ તરીકેની એમની ખામી એમની વિવેચકદષ્ટિમાં પણ કિતરી છે જૂજરાતના સાહિત્યના ઈતિહાસમાં એમનું અગ્રણ્ય કવિ કે વિવેચક તરીકે નહિ-નો કે એમનાં દેટલાંદ કા પો અને વિવેચનો ચિગલુ ગહે એવાં છે પણ એક મહાન તત્ત્વજ્ઞાની અને સમર્થ ગદ્યકાર તરીકે રહેશે. એમનાથી દસ પદર વર્ષ પછીનો અમારો જમાનો—મહાકવિ દિવ્યોસોદિના તે વખતના મનુષ્યએટો પણ દજી મિલના જનહિતવાદમાં અને બુદ્ધિવાદમાં ભરાઈ રહ્યા હતા, તે વખતે મણિલાલે નિજો—દેગેસિયનિઝમ યાને અભિનવ હેમયના તત્ત્વજ્ઞાનનું પાન ફરી લીધું હતું અને એમનો અભિનવ વેગન્ત ગૂજરાતને પાઈ ગયા હતા એમના પહેલાંના ગદ્ય સાહિત્યમાં, નર્મદાનક અને નવસરામની ભાષામાં દેટલીક ખૂબી

હતી પણ અજ્ઞાત બળ વીર્ય અને અશિમાનભરી અશ્વિચારની
 બદલેલી ગુજરાતી ભાષામાં એકલી જ વિગત છે સુધી દૃઢતા
 અને સુધી મળ્યો। ગુજરાતને પરિચય દગવનાર કવિ બાળાશકર
 મણિલાલના એ મિત્ર અને મણિલાલને સુધી અશ્વનો શ્રેષ્ઠ સમાજ
 નાગ પણ જે જ અત્યંતુભવ અને વિચલિતી એમની કવિતા
 અક્ષએલી જે દિવાલ મુવની સાદિત્વએવા લુદ્ધ જ પ્રગતી છે
 સ્વામીની દેવતા સમીતની વિમલા, એ એમની કવિતાના હોવે
 છે, તેમ તે ગુણ પણ છે એ ગુણએ જ એમના કવિતા અનન્ધ
 સાધારણ લુન્ધો પૂર્વે છે એમનો દેશભક્તિનો વંશ નર્મદાશકરનું
 સમગ્ર દગવ છે પણ એમના દગના એ બધું આબળ તત્ત્વ છે જેમ
 બાવરનનાં પુષ્પા લખાણમાંથી ચિર-શાધી ચાલ એવું કોડુ જ ગમે
 છે તેમ દિવાલ મુવના કાન્ધુજ મારી સખી મૂલ્યાએલી કવિતા
 ધણી રીક્ષા જોડે છતાં હવે કલ્પીત કાળોએ ગહેમે, જે દેશ-
 ભક્તિના ગસથી ઉગતી ચલ મૂલ્યા છે જે

આ યુગના બીજા સાદિત્વસેવકમાં બીમગવ કેશવશાસ, કાલા
 ભાઈ ઇમનલાલ નરસિંહાચાર્ય, હમણાશકર અને વવમાં પછીના
 યુગના દોષને પણ પૂર્વયુગના ઉત્તરાર્ધમાં જેમણે સાદિત્વએવા કરી
 જે એવા નગીનલાલ સધલી એમાં કાલાભાઈનું “શુદ્ધશુદ્ધ” એના
 દૃઢતા સાધેલી નિબાધસ ઉદ્યાગથી અને લક્ષિત પદાવલીથી અને
 બીમગવનું આ અબુલખુતામગદ-ક દીપે સ્વામ નિશામાં દર્શાવે
 સુરપાળની કાવલિનું મિત્ર એની મર્મનાદી ભવતા અને વિચારનુશ્પ
 પવન-ચળી અન હરે છે એ કામના કવિઓએ એમની અન્ય
 કૃતિઓ દોષને ગણુ—એક એક કવ્ય મળ જ ગુજરાતી સાદિત્વમાં
 ચિરતન મ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું જે દોષતરમની પ્રભાવશાલી અમૃત
 સરખું, અને નમીનદાસ સધલીની દરપતશાની છતાં સરમુન પાડિત
 વાળી કવિતા જે પણ આ યુગમાં પ્યાન જેનું જે નરસિંહાચાર્ય
 નવી રજાવણીના ધોરી માત્રથી લુદ્ધ જ યલિએ કામ મ્ય જે

સામાન્ય તેમ જ દાર્ષિક વિચારગ્રંથો જનની ધાર્મિક તૃષ્ણા છીપાવે અને વર્તમાન જમાનાના બેહોશમાં ન તખ્ખાતા કુશળ રીતે સસાર સ્થાવવાનો સ્ત્રીઓને પણ માર્ગ બતાવે એવા વાર્તાનિબંધો સાદી ભાષામાં ઓ આકર્ષક અરૂપમાં એમણે લખ્યા છે મહિલાલ પેદે એ પણ આપણા જનજીવનને પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તરફ વાળવા મત્ત કરે છે, પણ તે મહિલાલ કગતા વધારે ગીદારથી, પણ ઓછા વિદ્યાબળથી, અને ઓછા ભારાળગથી કમળાસદગ્રંથની સિદ્ધતા અને પ્રતિષ્ઠા અસાધ્યજી છે પણ એમની સાહિત્યએના ધરે બામે સરજૂતને કરવામાં આવી કે અને તેથી ગૂજરાતી વાચકોનું ધ્યાન એણે ધણુ ખેંચ્યું નથી પણ એમની વિદ્યાએ સંસ્કૃત વિદ્યાને કંઈ સેવાથી દિદુસ્તાનના વર્તમાન વિદ્વાનોમાં ગૂજરાતને અભિમાન લેના યોગ્ય ધ્યાન આપાવ્યું છે તે માટે ગૂજરાત એમનું કહણી છે કેળવણીદાર તરીકે પણ ગૂજરાતમાં એમનું ધ્યાન મ્હોટું છે યજ્ઞ નહિ પણ સત્ય બતાવુતિદત્તા નહિ પણ સ્વમતમાં દલતા, સિદ્ધતા, પણ તે સાથે પુગણપણ દાર્ષિક વિશે જમાનાને રુએ તે કરતા વધારે પણ સર્વમાં અત્યનિષ્ઠા એ એમની ખાસિયતો બાપાન્તરંગ તરીકે જાનવાલ અને રસવધાલે મહિલાલ કરતા અધિક યદ્ય આમ ક્યો છે જનવાલનું દાદબરીનું બાપાન્તર એ ગૂજરાતી બાપાનું મહાન પરાક્રમ છે રસવધાલ જીભ ખાના કોઈને પણ એમનું મળું અંકે દાર્ષ એના ઉત્તર્ગર્ભમાં અને ત્રીભ ખડમાં થયું છે છતાં એની અત્રે જ નોંધે કરી લેવી હીક પડે. બાપાન્તર એ નિશાળીઆ નો તરબુમો નથી પણ સાહિત્યનો એક માનવતો પ્રકાર છે એનું જ્ઞાન પૂરેપૂરું ગૂજરાતી વાચકને રસવધાલઆઈએ જ કરાવ્યું છે એમની બાપાન્તરપ્રવૃત્તિ અમરુસતક અને ગીતગોવિંદથી ચડ ચઈ મુદ્રારાક્ષસ વિક્રમોર્વશાય પ્રિયદર્શિદા અને જાસના નાર્દદા ઉપર કરી વળી છે એમાં યથાર્થ સખદગમ્તિ અને નાટ્યનું સદ્મ સંશોધન, તથા ઉપોદ્ધાત માટે પુષ્કળ ગ્રંથ અને ગ્રમ એ એમની દૃતિના

લક્ષણ છે આ ઉપરાંત પ્રાચીન ગૂજરાતીના અભ્યાસ એને હમ્મી શોધખોળ, નિર્ણય ક્ષમિતા કાવ્યની એક હસ્તલિખિત પ્રત 'જયદા પદ્ય' એકમાત્રાધાધરથી પૂત્રોત્તર માનનાર વૈષાધરજી જેટલો જ્ઞાનન્દ, આ એમના મોટા ગુણો છે આ બીજી પ્રતિમા દેશવશાલભાઈ માથે ડાહ્યાભાઈનો સદયોગ પણ ચાલુ જ છે

બીજા જમાનાના ન્હાના ભાઈઓમાં, નવલયુગમનુ સ્થાન રમણભાઈએ લીધું નવલયુગમની મુન્દર વિવેચન જુદી તેમ જ સીધી વિશદ જ્ઞાના ગમજીભાઈમાં આવી પણ નવલયુગ કરતાં રમણભાઈની વિદ્યાના મણી વધારે, તેથી એમનાં વિવેચન વધારે કૌશલ, વિશાળ, અને ઉદાહરણથી સપભ, અને ભાષાની ચરૂચિ પણ વધારે ક્ષેત્રી નધા સન્દર્ભગ્રંથ વધારે મોટા પણ ગમજીભાઈની વિવેચનશક્તિની હર એમના યુવાવસ્થાના લેખોથી યાવ હ એમાં કાંઈક જૂઠું દેખાય છે એ લેખો અનુક્રમ પ્રકારની જ કવિતાઓ પ્રેમચા દતા, અને તેટલા પૂરની એમની કવિતાની કસોટી એકદેશી મઈ છે પાશ્વત્ય વિવેચનનાં તરવોની પોતાની જુદિમાં મિલાવટ, અને આપણા સાહિત્યના ઉદાહરણોથી એની પગિપુષ્ટિ, એ એમનાં વિવેચનોનો વિશિષ્ટ ગુણ દતો અને તેથી વર્તમાન જમાનાના વિવેચકોમાં એ આજ સુધી પ્રથમ સ્થાને રજા છે ગમજીભાઈની પ્રતિત મજીર સરકારી અને શિટ દતી, અને તહુસાર એમની સાહિત્યસેવા પણ એ જ પ્રકારની છે 'ગઈનો પર્વત વર્તમાન શિટ નાટકમાં સવોગમ છે સાવળ અને ધાત્તવિકતાનો એમાં વિગ્ગ સયોગ છે પણ શિટતાની જડ હરકા ન હગારો વર્ષ 'જયદા ને જ એમ પદ આપમે. 'જયદા' એ અનુક્રિતદ્વારા કોપગ્નરતા દાન-સના પ્રકારનુ આપણા સાહિત્યમાં એહુ એક ઉદાહરણ છે જોહન ટ્રેકરીનુ અગણુ જેમ નરસિંહસવે દરાનુ તેમ પિકવિક પેપર્સ, ગમજીભાઈએ હગાનુ પણ એવી એ ગદ્યાન સાહિત્યકારોની દીનતા રામજીનાની નથી. મરણ કે મુખ્યરિમર ટેનિસન વગેરે અગણિત કવિઓ એ જ રીતે અન્ય કવિ

ઓમોપી ગ્રેગ્રી લઈને કવિઓ બન્યા છે, છતાં એમની પ્રતિષ્ઠા ઓછી બહાર નથી રમણભાઈ સાથે બળવતરાય અને મણિસ કરનાં નામ ઉપસ્થિત થાય છે મણિસ કરનાં 'વસન્ત વિજય' 'સાગર અને રશી' વગેરે કાવ્યો સુરેખ સૌન્દર્યના કટક છે એમાં શબ્દની અને અર્થની સુંદરતા એક બીજા સાથે એવી મળી-બળી છે કે એમને છૂટી પાડવી અશક્ય છે એમણે સંગીતકરૂપ કાવ્યની શ્રુતિના નગસિદ્ધ ગુણભાંધી લીધી, સામે, 'વસન્તવિજય'ની અપૂર્વ આકૃતિને 'હૃદય વીણા'ના કવિએ અનુકરણનું માન આપ્યું, 'થોડું પણ તે અતીવ સુંદર' એટલા શબ્દો 'કાન્ત' ની મનોહર કાવ્યકૃતિ ઉપર સ્વલ્પ બાંધેલા ગદ્યો એમના ધાર્મિક પ્રગિવર્તન એમની કવિત્વશક્તિમાં વધારે ન કર્યો એ સમયનાં કાવ્યોમાંથી થોડાં જ નિષ્ક્રિય રહે એવાં છે બળવતરાય કહાર જેવી અનેક પ્રકેશસચારી શુદ્ધિ નરસિદ્ધગવ અને રમણભાઈને બાંધેલાં કાવ્યોની જ નથી કાવ્ય નાટક મલ્લ નિબન્ધ પ્રતિષ્ઠાસ વિવેચન આદિ વાક્યમયની બધી શાખામાં એમણે ગૂંજરાતની એવા કરી છે પ્રેક્ષકને શ્રાવ્યતા વિચારનો પ્રગિષ્ઠ એ એમની શુદ્ધિનું ખાસ લક્ષણ છે એમનાં કાવ્યોમાં એના બધારણને અનુકૂળ અસાધારણ અર્થબોધ હોય છે, અને કલાની 'technique' પ્રાગિભાષિક વિગત ઉપર પુષ્કળ લક્ષ્ય દેવાય છે પણ એમના કાવ્યમાં મોહકતા થોડી છે-એમનો ગદ્ય દ્રાક્ષનો નહિ પણ શેરડીનો છે કલા ઉપર પુષ્કળ લક્ષ્ય હતાં, એમનો ઉદ્ધ-વિલસણવાનો પ્રેમ એવો છે કે એને પ્રગિષ્ઠાએ એમની કૃતિઓ બધીવાગ વિષમ બને છે અને ચૂટી ચૂટીને મૂકેલા અર્થબર્ધા સુંદર શબ્દોને અનંતે કે વચમાં એકદ બેઠાળ શબ્દ આવીને બેઠો હોય છે પણ બળવતરાય જે કરે છે તે શુદ્ધિપૂર્વક કરે છે એમની ખામીઓ પણ પોતે બધી જોઈને ગુણ માનીને ઉત્પન્ન કરેલી હોય છે 'કલાપી -કહારથી સુગસિદ્ધ-મણિસાથ અને મણિસ કરનાંથી ગ્રેગ્રી પામ્યા છે પોતે સ્વભાવે નમ્ર અને હિમદા હોઈ એ ગ્રેગ્રી સેતાં સંકેતોમાં નથી, પણ વસ્તુતઃ કવિત્વનો

રહસિય એમનો પોતાનો જ છે અને પ્રેમ વિશ્વાસ ત્યાર્પણ અનુક પા
આદિ આત્મચુલ્બના અનેક ટુકડા સુરતાની વાડી ના એ 'મીઠા
ગોઝા'ને કહેથી નીકળ્યા છે એમની જાણમાં વિદ્વાનો સંશય
નથી, પણ સાચી સીધી આદી વાળીનો પ્રસાદ મા દરે છે
કલાપી 'ના મંગના' જટિલ અને ત્રિબુવન પ્રેમશઠ ગદી યાદ આવે
કે જટિલના અકળ અવસ્થાનથી ગૂજરાતે એ આસાનક કવિ
અને એથી પણ વિશેષ વિવેચક ખોયો છે, એ કે નવુ ગૂજરાત
કવ્ય એમને ઓળખતું પણ નહિ હોય. ત્રિબુવન એક મસ્ત કવિ
હતા તે વખતના ખીલન સૌગંદવાની સેવકમાં 'સહીઆવાગી'એ
ગૂજરાતને એમર્સન ॥ નિળમ્બી અને ગૃહસપિવગનાં કેટલાંક નાટકો
ગૂજરાતીમાં જીતારીને આપણા સાહિત્યની ખડુ કિમતી સેવા કરી ॥ તેણે
જ એક રમગણી નામ એ કે સાહિત્યના ભુક્ષક ધનમાં અમનસાસ
પડાયાનું છે સામાન્ય મનુષ્યજીવનને ઉચિત દેવા માટે એ ખરા
હૃદયથી તકસૂતા હતા અને યથારહિત એમની આશુ વાણીથી એ
માર્ગ સેવા કરતા હતા આ અમયના ઉત્તરાર્ધના સાહિત્યક્ષેત્રમાં મુશ્કે
લાઈની સાહિત્યનેવા અડુ દરતાં ભુક્ષક પ્રસારની ર પણ એ દર્શ
વ્યા સાહીના ત્રીજા અભ્યા યધુ છે. ગૂજરાતના અત્યાર સુધી ॥ સુ
સાદાશમાં એમને એકલાએ જ ગૂજરાતના સાહિત્યનો ખગિચ્છ પગ
દેશી અને પગાંની વાજરાને કમળો છે, અને એ રીતે ગૂજરાતી
સાહિત્યની પ્રતિજ્ઞા વધારી ॥

નીલ ખડના સાહિત્ય ઉપર આવતા પ્રથમ નામસ્મરણ આ
મદાન સંધ્યાના આપણાક ગુણ્ણતગમનું દેવાનું છે એ અને
એમના ઉત્સાહી સદગાની હમિગ્વાય દારે પગ ગોર્ધનભાઈને
મળવા આશ્વા અને સાહિત્યખગિચ્છની મોજના વિશે વાત કરી ત્યારે
અમે જદજનોએ (૧ દવે મને યાદ આવે ॥ કેટ નો ૩૫ વર્ષનો
જ હતો.) જમારી લાશખિદ રીતે એમના ઉત્સાદ ઉપર કેટલું
ટાટું પાળી રેક્યુ દનું એ જે જાણી તે જ એ પુનઃપ્રાઈઓની

સેવાનુ પૂર માપ લઈ ચકશે. ગણ્યતગમ એટલે તે સમયના 'ગૂજ
રાતની બાવના.' બીજા ખૂબી ઉત્તરાર્ધમાં ગૂજરાતી વાચકને એમની
અપૂર્વ પ્રતિભા અને રૈલીથી ચર્ચિત કરનાર કવિ તે ન્દાનાલાલ.
એમની છંદ વિનાની કવિતાથી મુજબેત ગૂજરાત પણ એમના
ગમને ગમે ચડ્યુ ? અને અર્થસૌન્દર્ય સજ્જમાધુર્ય આ બાવના
પ્રદર્શના વિગ્ધ સયોગથી ન્દાનાલાલે રાસનુ એક અનેક સાહિત્ય
રૂપક ક્યુ છે એ વાં ઉપર એ કવિના આયુષ્યનો મુવર્ધ્મહોત્સવ
બિજીને મૂજગતે એમના કવિત્વની પૂરી કદર કરી છે ન્દાનાલાલ
જેટલા તેજે ધડ્યા સજ્જો ગૂજરાતી બાષાને દાર્દરે આપ્યા નથી
દેશબંધિત અને બાષાચરિતનો પ્રેમ એમની કૃતિઓમાં વ્યાપી ગયો
છે પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સૌરાષ્ટ્ર અને ગૂજરાતનું જીવન એમણે
તન્મયતાથી પ્રત્યક્ષ ક્યુ છે લગ્નની વિશુદ્ધ ભાવના એમણે તેજની
ગંજે ગંજી છે અને બાવનાના જીવનનો મધુર રસ એમનાં નાટકમાં
અને રાસમાં ગૂજરાતને ખૂબ પામે છે નાટકમાં એમની ભવનાની
પ્રેરણા ગોવર્ધનરામમાં આવી લાગે છે, પણ ગોવર્ધનરામ
નવલકથાકાર હોઈ બાવનાનાં ચિરિચિગ ઉપરથી જીવનની વાસ્તવિક
ભૂમિ ઉપર પણ બિતર છે કવિ ન્દાનાલાલ દમેશાં હિમાલયને
શિખરે જ વસે છે એમની કવિતા તેજે ધડ્યાં મુજબ અગ એમ
જીવતને કદી સંકે છે પણ એમાં પાશ્વિવ અગની જેટલી ખોટ છે
તેટલી એની મનુષ્યજીવનની વિદૂગતા છે એમના કવિકૃત્યમાં હવી
તેજ પુષ્કળ છે, મનુષ્યકૃત્યનો ભુરખો મોડો છે જો ન બાવનાબળ
અમાપ છે એ જ એમની કવિતાના ગુણ અને ખામી. કવિતા ઉપરાંત
ગૂજરાતી સાહિત્યને એમણે બીજા મોડાની સેવા એ કરી જે દે દેટલાક
જૂના કવિઓ અને ઇતિહાસોનાં ચિત્રો ઉપરથી ધૂળ ખ ખેરી એને
ઉજાડવા કરી ગૂજરાત આગળ મૂક્યા છે અખર નના આલગુરુ
એક મક્ષપારી અને બીજા પારસીભાઈઓના પ્રિય કવિ દક્ષપતરામ
દક્ષપતરામનો પ્રિય જ દ મનદર ખખરને પણ પ્રિય છે સૃષ્ટિસૌન્દર્યની

એમની કવિતા, આગળમાં એમાં જોડા બાવ ગ્રામનાગને અડ પસદ પો.
 એવી નહોતી, પણ નવા જમાનાનો ગ્રામ એ તરત જ સમગ્રી ભણ,
 અને એમનાં પછીના કા પો ગૂજરાતને જલુ અમ્મા છે સારી શાપથી
 કામ કરવાની એમની શક્તિ એમણે પૂરેપૂરી ખીણી છે એમનો
 અગ્રિય કવિતાનો પરિચય પણ સારો છે, અને જગવતરાવની માફક
 એમણે પણ ઇન્દોલવચિતિ ઉપર સારી પેઠે ધ્યાન દીધું છે પણ
 એમની સર્વોન્નત સેવા આ છે કે એમણે હિન્દો વર્તમાન પ્રગ
 મુલનો ધ્વનિ જલુ લેસ અને આદરપૂર્વક કીલ્લો છે, તથા એના
 રજુગીત બાપા છે, જેમાંના કેલ્યાંક ગૂજરાતી સાહિત્યની કિંમતી
 સમૃદ્ધિ થઈ પડે. નીચે અને શુભાચી લગપૂર કાલ્લો લખવા ઉપરોત
 કોન્સેશના આદિકાળનાં પ્રગમીત જેમ હરિયાસ દ્રવં બાપા ત્રિવિદ્ય
 પ્રકરનાં ગ્વાનુભવગ્રંથિક અને સ્વાનુભવગ્રંથિક કીર્તિમીત અને અડ
 કાન્તની કુસુમાર્જસિ ગૂજરાતને અર્પવા ઉપરોત જબાણાની સ્વગ્વળ
 અને સ્વદેશી જાગૃતિનાં ગીત જેમ મચનભાઈએ બાપાં તેમ અને
 કા વપરવિતિ આશની ગ્રામીને ગાધીછના સમ્મનાં પ્રગમીત ખજારદારે
 બાપાં. પણ જે એક કાલ્પથી ખજારદારની પ્રીતિ મુર્જરસાદિત્તમાં
 સદા જાગતી રહેશે તે વીસ વર ઉપર મુળધની સાહિત્યપરિષદ વખતે
 એમણે સજેલું 'ગુલ્લુરની ગૂજરાત. ગુજરાત માતાને કદી ધરેલી એ
 પુષ્પમાળ કદી કરમાએ નહિ. ન્દાનાલાસ અને ખજારદાર એ બીમા
 જમાનાના હિતરાર્થમાંથી નીચ જમાનાના પૂર્વાર્ધમાં કિતગી આવેલા
 કવિઓ છે અને એમની કાન્તપ્રવૃત્તિ પદેલ્લ કરનાં કીતરતી વા મ ક,
 પણ દર ગ્રામી, છે ત્રીજા જમાનામાં લલિત ના મદગ્રનો મલુષ
 ધ્વનિ આપણે સાંભળીએ છીએ. ગુદછવનની પવિત્રતા અને જામો
 ઘાનની સુન્દરતા આનાં અને અમાં પ્રમુખાં ફર્લન દગ્રવનાં આ ન્દાના
 કવિની કા દર ગૂજરાત લેછે તેની કદી નથી પણ મદુલી
 મગની પંતે તીર એટલા વ્યગ્રિનિર્દેશથી એ કવિએ ગૂજરાતને ધડકું
 તથા ૪ આ જ ખડના ઉત્પાદમાં બોટાદકર એ નવા બેજુમાં

ન ખેચાએલા પણ વર્તમાન વાતાવરણમાં છુટથી શામોન્ક્રાસ લઈ શકતા, અને અંગ્રેજીની જોડ સમૃદ્ધતથી પૂરી પાડતા એવા શુદ્ધ સ્વદેશસ્થ અને કામળ ભાવ દર્શાવનારા કવિ, એમણે પણ ધણાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે આ કવિઓની સમાલોચનાને અન્તે એક સુંદર સહૃદય વિવેકી માલાદાર — હિન્મતલાલ અબારીઆ — નું નામ ધૂલવું ન જોઈએ. એમનું “કાવ્યમાધુર્ય,” એ પાલકોવની જોડકન ટ્રેઝરીના જેવી જ સહૃદયતાની સુંદર કૃતિ છે આ જ સમયમાં સસ્કૃતના પ્રેમથી કીલાબાઈએ જેમ મેધુત અને વિક્રમોર્વશયિનાં ભાષાન્તર કર્યાં છે તેમ બળવતગમે અને મગનબાઈએ શાકુન્તલના કર્યાં છે એ સર્વ કેટલાક અક્ષમાં કેશવલાલબાઈનાં ભાષાન્તરનાં સમાનકક્ષ ન ગણી શકાય છતાં સર્વ સફળ છે અને કીલાબાઈનો પ્રસાદ કેશવલાલબાઈ કરતાં પણ કાંઈ કાંઈ સ્થળે ચઢી ગયો છે કીલાબાઈના સમાનવચરક મણિલાલ છાયાગમે વાર્તા નવલકથા વગેરે રચીને ગૂંજરાતને જે સેવા કરી છે તેમાં ભાષાની સગળતા શુદ્ધતા અદ્વિતિયતા આમણા જમાનાનું અમરણ કરાવે છે ઉત્તમલાલ કેશવલાલની સાહિત્ય સેવા માટે હું શું કહું? ગૂંજરાતે એ સાક્ષરનું અવગૂં પૂરેપૂરું નાણુ જ નથી—નણુવાનો પ્રસન્ન જ આવ્યો નથી. જે વાંચન યાન વિચારનો ખળનો એ પુરુષમાં ભર્યો હતો, એમાંથી થોડું થોડું જ બહાર આવ્યું છે પણ એમની સચ્કારી ક્ષમ જ્યારે જ્યારે ચાલી છે ત્યારે ત્યારે પુખ્ત વિચારથી ભરેલી ચાલી છે કૃષ્ણરાવ દીવેગીયા અને સત્યેન્દ્રરાવ દીવેગીઆ—એમનામાં એમના કુટુંબની સુંદર સાહિત્યરુચિ હતી. એક નવલકથાથી અને બીજાએ લઘુકાવ્યોથી ગૂંજરાતની સેવા કરી છે સત્યેન્દ્રરાવ મુવાવચ્ચમાં જ પરલોકવાસી થયા અને તે જ પ્રમાણે નસિનાન્ત દીવેગીઆ સાહિત્યની સેવા કરવા માંડતાં જ ડેક ન્હાની હિમ્મત મૃત્યુથી ઝડપાઈ ગયા મોહનલાલ દવેએ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કવિતામાં તેમ જ વિવેચનમાં સુંદર રીતે શરૂ કરી પણ બ્લેકી છેડી દીધી. પણ તે ફરી પ્રવણ કરશે એમ આશા રાખીએ

છીએ અતિસુખશક વળે જ્યેન્દ્રગ્રાવ દુરક્ષણે ગુજરાતીમાં અગ્રીષ્ઠ
 દગનો Essay યાને ગવવિદારી અનિનદ નિયમ દાખલ કર્યો
 છે વનાદન પાઠકછ અને ઓમેશચન્દ્ર જુનાં મગ્ગો અને અવતોક્ત
 લખે છે ગવ. વિભાકર અને ઉમરવાડીઆ—એમણે પશ્ચિમના
 સાહિત્યની જાણવાળાં જોરદાર નાટકે ગયાં હ વિભાકર તો તમજુ
 વધમાં જ પગતોકવાસી થયા એટલે એમની કલાની પરિપાકક્ષા
 જોવાનો ગુજરાતને પ્રસન્ન જ ન જાયો ઉમરવાડીઆ એમની
 સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચાલુ ગખશે તો આદિત્યને સારી સેવા થશે એમ
 આશા રહે છે ગજુમિની આદિત્ય સેવા કરનાર મીન ખડના
 આશરે હ આર્થ ધાગણા અને મૂળશકર પછી દાસમાં મજેન્દ્રસકર
 પચાગે એ દત્ત ન ઉપાધુ ન અને તેમની સાદિ વચ્ચે આથે
 આગસાગન-વમાદી બુદ્ધિ જોડે તો શેઠની પ્રગતી આગી રેવા
 કરી શકે એ અવસેખકમાં ચન્દ્રશકરનું અથ આગમપદાણુનાં મુદ્દ
 લેતાં ચોગ્યાની કમજબદી છે એની કૃતિનના ખુલી હ પણ
 કૃતિમના પાસ જાપાની જગ્યા કે વિચારની નિર્માણતા નથી, તેથી
 એ કૃતિમના પણ સુન્દર હોઈ સાહિત્યનાં ગદ્યાન પામે છે એથી
 ઉદ્ધરી જ શીર્ષી અને બુદ્ધિશાળી મુલી ઈન્દુલાલની. ગમ્ભીરગમ
 આથુ રાજગીય પ્રભો ઉપર ઉસાદથી લખે હ ગુજરાતમાં ધણા
 વર્ષો જેણે સાદિત્યસેવા કરવા આગી હતી તેણે અમલવાદમાં ગદ્યાનેહું
 એક યુવક મિત્રમગ ‘જનપુષ્પમાળ’ એ મ ગમ્યાંથી લોમીન્દ્રગ્રાવ,
 શિવાસાર્થ, જ્ઞાનાર્થ યુવાન વધમાં જ મૃત્યુથી ઝડપાર્થ ગયા ગમ
 ગ્રાદનગલ વળે શકગ્રાવ સેવા કરે હ પણ ઉચ્ચભાવના અને
 સેવાવૃત્તિથી પ્રેમજ્ઞેષા એ સાદિત્યપ્રેમી મડગના દેદગક જનપુષ્પો
 ઉપર જ મૃત્યુનો દાસ ન પડે દાત તા મ મગ્ગ ગુજરાતી
 સાદિત્યને આગી નવા કરી શકે એમ લાન હ આ મડગી
 મુખ્ય સેવા જી-દુપયોગી સાદિત્યમાં તથા સઆગમુધારાની નવલકથા
 અને લખવાતી ગદ્યામાં હ

આ—અન્ય નવસાધપરાયણ દોહદોહના મુગર્મા પશ્ચિમમાં લઘુ વાર્તાનું સાહિત્ય પુષ્કળ ઉત્પન્ન થયું છે એમાં હિન્દુ દેશના નમૂના પણ છે, અને દૂકાણુ સિવાય ખીજો ટાઈજન પણ નહિ એવા નિર્માતૃતાના દષ્ટાન્તો અસખ્ય છે આનો ખર્ચો આપણા દેશમાં પણ ખર્ચો છે એના અનેક લેખકોમાંથી સારા લેખક તરીકે વિસિષ્ટ રૂપે ‘ધૂમકેતુ’નું નામ યાદ આવે છે કવિસિદ્ધાન્તે ગ્વીન્દનાથ ટાગોરે મૂળગતમાં લઘુ વાર્તાનું અને વિશેષમાં મલયાલમના સ્કૃષ્ટિગોત્રનું કેટલુંક સાહિત્ય પ્રેર્યું છે એમાં પૃથુ શુકવન્ત ‘કુલપાંડી’ જનપ્રિય છે સૌંદર્યનું પાન કરીને અને કરાવીને વિષ્ણુપ્રચ્છાદ ત્રિવેનિજો કેટલીક સેવા કરી છે મજાસાસ વે, વિગતપૂર્ણ કલ્યાણરાય, સુનિદુમાર અને ગજનવિહારી અને ગમણસાસ યાત્રિક અગ્રેજ સાહિત્ય અને વિવેચકતાનો મૂળરાતને પશ્ચિમ દગવના ગહે છે અને

કુસુમાકર’ પણ વખતોવખત ઊર્મિજાળ્યો તથા મૂલ્યક વિચાર માણાનું ગદ્ય મૂળગતને આપે છે જિજ્ઞાસા લેખકોમાં બ્યોતીન્દ્ર દેવેએ હાસ્યરસથી અદાએથી અવલોકનની ત્રિશિદ્ધ શૈલી લખણ કરી છે

ધીતિદાસના વિષયમાં આજકાલ નવી જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ છે રામચુરા અને મેઘાણી વગેરે સૌંદર્યશાસ્ત્રીઓ જે લોકગીત અને ગ્રંથાનું સાહિત્ય પ્રસારમાં મુકકુ છે એ કાંઈક ધીતિદાસ (તવારીખ) કરતાં વિશાળ અર્થમાં ધીતિદાસ તેમ જ સાહિત્યને ઉપયોગી થાય એવું છે શુદ્ધ ધીતિદાસ—આર્જે રત્નમણિગણે મૂળગતના મહેરો મસ્જિદો અને ખીજા શિષ્યકામનો ધીતિદાસ ઉદ્ભવવા માગ્યો છે એ બાલ પાદપ વિસ્તર્યો તો લવિખમાં મહોદ્દુ જલ્લ થવાની આશા પડે છે મહાપુરુષનાં ચરિત્રલેખમાં સાહિત્યની દ્રષ્ટિમાં આવી શકે તેવું માત્ર વિનાયકભાઈનું નન્સકરનું જીવનચરિત્ર છે આધારભૂમિ અને પરિન્યતિભૂમિના ચિત્ર સાથે મુખ્ય પુરુષનું જીવનચિત્ર એમાં આલેખ્યું છે નર્મદાસ કરનું નવલગમે લખેલું અને નવલરામનું એવ ધનરામે લખેલું જીવન જે બે વિચારની બાજનમાં ખડુ હિન્દુ કલાની

કૃતિઓ છે. કાન્તિલાલનું જોવાર્ધનરામનું છવનચરિત્ર એની ભાવાધી
 મન હરે છે. કાન્તિલાલે 'ગૂજરાતી' પત્રમાં જે 'વિદ્યાનભંદર'
 ઉદ્ધાસુ છે તેની તત્વનતાથી ગૂજરાતમાં વિદ્યાનનો પ્રેમ જાગશે એમ
 આશા રહે છે એમના સહકારી ચોપટલાલ શાહ, મર્જનરાય મેહ,
 મહુભાઈ નાથક, વીરમિત્ર દીવેટીઆ અને વિજયલાલ મુવ વગેરે
 મળીને ગૂજરાતમાં એક સુંદર વૈજ્ઞાનિક મંડળ બાંધવા ધારે છે એ
 હર્ષનું કાગળ જે વર્તમાનપુજમાં પુરાતત્ત્વભંદરે અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યા-
 પીઠના અન્ય સભ્યોનોએ પણ ગૂજરાતી સાહિત્યને બહુ સેવા કરી
 છે કાલેશકગની મધુર પ્રાસાદિક અને સસ્કારી શૈલી વાચકને મુગ્ધ
 કરે છે મહાદેવભાઈ જે પણ મધુર સાદી અને જસરકરક કાંઈક
 આંધીછને અનુસંગતી, એક વિચિત્ર શૈલી રજૂવી છે જિનવિજયજી,
 બહેચરદાસ અને સુમલાલ પદિતે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષા અને
 પ્રાચીન જૈન દર્શનના મન્યો ઉપર સારો પ્રભાવ નાંખવા માંડ્યો છે
 રસિકલાલ અને ગમનારાયણ પાઠકે સાહિત્ય અધ્યયન અને નાટ્ય
 શાસ્ત્રનાં ક્ષેત્ર ખેડ્યાં છે વાલજી દેસાઈ એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં
 પ્રાચીન બાર્ડ સંસ્કૃતિની વાતો કહે છે નગરિ વિનયભંદરને યોગ્ય
 સાહિત્ય ગમે છે ભાવનગરમાં દક્ષિણમૂર્તિજીવનમાં બાલકૃષ્ણનું
 શાસ્ત્ર અને કાતાને નૃસિંહપ્રસાદ શર્મા અને ગીતુજીભાઈ બધેશ
 અર્પૂવ સેત્રા કરી ગયા છે બાસોપયોગી સાહિત્ય ઉપન કરવામાં
 જેમ એમણે જાગ લીધો છે તેમ રવિશંકર ગવલે કુમારાવસ્થાના
 શિક્ષણમાં કાનાના ગજ પૂર્વા છે

અથા ખડમાં પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યો મેળવવામાં હરગોવિંદ-
 દાસની સેવા મજાવી તે સાથે હરજીરામ સૂર્યરામ અને જનકરાય
 રાવળની પણ મજાવવી જોઈએ અને એ જ વર્ષની સેવા ત્રીભ
 મુખમાં રામલાલ મોદી, અને કેશવલાલ અને તત્વાભાઈ સાથે
 હીંગલાલ પારેખ કહે છે, અને હરિગ્રામ સુપ્રગમનો એ મેવાનો
 પ્રેમ અબાલાલ જાનીમાં ગીતયોંછે મહુભાઈ કંટાવાળા પોતે 'સાહિત્ય-

ના તન્ત્રી તરીકે તે સેવા કરે છે તે ઉપરાંત મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના ક્ષીણ અભ્યારી છે, તથા આમ વર્તની જોડણીના પ્રજ્ઞા દિમાયતી છે જૂની ગૂજરાતી અને અપભ્રંશના મન્યોનો ઉદ્ધાર કરવામાં અમનલાલ દલાલનો વિદ્વાતભર્યો પરિશ્રમ જળજલકેર છે, તે ઉપરાંત મેહનલાલ દલીચંદ સાહે પણ આ વિશામાં બહુ ઉપયોગી સેવા કરી છે દુર્ભાગ્ય કર શાસ્ત્રી મધ્યકાલીન ધાર્મિક સપ્રદાયનો ઇતિહાસ અને જોના મન્યોના કાવ્યનિર્ણય સમંધી મનનભર્ણ લેખ લખે છે આમ પ્રાચીન સહિત્ય શોધવામાં બાપજી પ્રવૃત્તિ મદદ પડી નથી પણ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ શરૂ કરેલું અને બીજા અડના આગ્રહમાં હરિલાલ મુવ, રતિરામ દુર્ગારામ અને વલ્લભજી આચાર્યે આશુ રાખેલું કામ એ જ જગતનાના ઉત્તરાર્ધથી બંધ થઈ ગયું છે તે હવે બિરિંગાશ કર આચાર્ય ફરી જોધાકરી એમ આશા રાખીએ છીએ. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં મહુલાલની માદી સતી જ છે તેમજ નર્મદ સહર મહેતાની વિદ્વાતએ ગૂજરાતી વાચકને હાલમાં બાપજી તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ પૂરો પાલો છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તરીકે તથા જોના પ્રવાચક તરીકે અત્યારે ગૂજરાતમાં એમનું જોડું રથાન છે હીંગલાલ ઝેરે પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ સાથે પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી કેટલાક અરી જોડવા છે, અને એક તત્ત્વચિન્તક તરીકે એમણે પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તેમ જ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં યશસ્વી ભાગ લીધો છે ક સિદ્ધભઈ દીવેગીઆએ પશ્ચિમના માનસશાસ્ત્રનો એક મદાન અન્ય ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યો છે મજનલાલ શાસ્ત્રી અને મૂલચંદ તેલીવાળા એમણે ત્રીવંશભાગ્યર્થના સપ્રદાયિક મન્યો પ્રગટ કરવામાં તથા એ સપ્રદાયના સિદ્ધાન્ત પ્રતિ પ્રગટાવવાનું બેચવામાં બહુ પ્રયત્નસાધારણ કામ ઉભર્યો છે નથુરામજી એમનું કાર્ય ત્રીજા ખ ના પૂર્વાર્ધથી આગળ પડતું થયું છે એમણે લાલજીધર્મને એમનાં બાપાન્તરોથી તેમ જ પ્રવચનોથી જીળવ્યો છે અખલાનંદજીએ કેટલાક અર્વાચીન રસના મન્યો ઉપરાંત પ્રાચીન ધર્મમન્યો બાપાન્તર કરાવીને પ્રગટ કર્યા છે

ગૂજરાતનાં દૈનિક સાપ્તાહિક માસિક ત્રમાસિકનો ઇતિહાસ સખવા બેસીએ તો એક પુસ્તક રચાય એટલું વળુ છે પાઠથી બાઈઓને જેમ ગૂજરાતીમાં સાંસરિક નવલકથા ઉત્પન્ન કર્યાનું માન છે તેવું જ વર્તમાનપત્રોનો પાગો નાખ્યાનું માન છે બીજા ક્ષેત્રમાં 'ગુજરાતી' ના તન્ત્રી ઈન્ડોલસમ સુર્વગમે, 'પ્રગલ્ભન્યુ' અને ગુજરાતી પત્રે ઐતિહાસિક અને સાંસારિક નવલકથાનું બહોળું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે ગ્રાસિક ત્રમાસિકોએ સાહિત્ય વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન આદિ સાખાઓમાં કરેલી સેવા જણાવીતી છે પ્રથમ મુખમાં 'શુદ્ધિપ્રકાશ', 'શુદ્ધિવર્ધક' 'વિજ્ઞાનવિદ્યે' શુદ્ધિનો પ્રકાશ કરવા માંડ્યો, આ સાંકડી કાર્તવ્યભાવનાને બીજા મુખમાં 'પ્રિવલ્લભ' 'સુદર્શન' અને 'જ્ઞાનસુધા'એ વિન્નારી જોગ મુખમાં સુદર્શન અને જ્ઞાનસુધાના વિષય થી તટસ્થ એવા સાહિત્યસેવાનો માર્ગ 'સમા સોચે' લીધો. જોતે દડાડે 'વીરમી સદી'એ પશ્ચિમના સોશિયલ માસિકની દગનો ગૂજરાતને પરિચય દગ્યો, અને અત્યારે ગૂજરાતની આજનાં અસંખ્ય કિશોરો ગૂજરાત, સાગરા નવચેતન, સાહિત્ય, પ્રસ્થાન, કૌમુદી આદિ માસિક ત્રમાસિકમાંથી સમસ્ત ગૂજરાતમાં પ્રસરી રહ્યાં છે આ ત્રીજા મુખનું એક ખાસ લક્ષણ છે સારીના ત્રણ મુખોનું લાક્ષણિક સ્વરૂપ તપાસીએ તો પ્રથમ મુખ અંગ્રેજી જોગવણીથી પ્રાપ્ત ગએલી સામાન્ય વિદ્યાનો અને આદિત્યનો બીજો વર્ગ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અને ત્રીજો સાહિત્ય અને કથાનો અને વિદેશ રૂં માસિકનો લેવામાં આવશે.

ઉપરે આપણા સાહિત્યમાં આપણા મુસામાન અને પાઠથી બાઈઓનો ફિસ્સો અગ્રત્ર લણાવવા જેવો છે, પણ તે મુશ્કેલી જેવો નથી પાઠથીએ વૈજ્ઞાનિક પહેલા જમાનામાં મજાદારીએ રમેલું રેલમક્તિનું અને સંસારમુધાગનું કામસાહિત્ય એ સમવના લાગણીક ગુણ અને આખીએ ધરાવે છે કામસાહિત્યી સેવા પણ એ જ જમાનાના ઉત્પરર્થમાં શરૂ થઈ છે અને એમની કેટલીક નવલકથાઓ એનાં

સાંસારિક ચિત્ર અને બોધથી પારસીઓમાં તેમ જ હિન્દુઓમાં પ્રિય થઈ પડી છે ત્રીજા યુગના આરબથી ખજાંદારે કરવા મોકલી સાહિત્યસેવા જે આપણે અવલોભી ગયા તે હિન્દુ લેખકને પણ અભિમાન કરાવે એવી છે તે ઉપરાંત આ નીચા યુગમાં સળસળા અંગ્રેજી સાહિત્યના વિશાળ પરિચયનો અને તર્જુન્ય વિવેચક દૃષ્ટિનો મૂળગતને ઢાઢાઈ વાર લાભ આપે છે મુસલમાન લાઈઓ પૈકી પહેલા બીજા યુગના નાનજીવાણીનું નામ સદુને જાણીતું છે એમના પછી ત્રીજા યુગમાં કરીમ મહમ્મદ માન્તરે મૂળગતી લાખાને સેવા કરવા માડી છે પરંતુ એ વર્ગમાંથી આ નીચા યુગમાં મોટામાં મોટી સેવા 'વીરમી સદી ના ચોજક અને પ્રકાશક મહૂમ લાલ મહમ્મદ અધાગીઆએ કરી છે હાલમાં સાદિક અને શ દા એ જે મુસલમાન લાઈઓએ આરબેલા કાનમાં બે ધડી મોજ સાથે એક ધડી બબીર વિચારની પણ ઊમેરાશે તો મૂળગતને સારી સેવા થમે એમ લાગે છે કારણ કે બૂલવુ ન જોઈએ કે આપણી મીડામાં મીડી મોજ એ જ છે કે જેમાં એકદ સ્વ પણ ચિન્તનની લેવા.

સીલેખકો એ આ યુગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે વિદ્યાબ્દેન અને સૌ. ચંદ્રબ્દેનની મમીર અને ઉત્સાહી સેવા આ ત્રીજા ખડના આરબથી શરૂ થઈ ચૂકી છે તેમાં એ જ માર્ગે સ' સરોગિની બહેને પણ જોસનાર લખાણથી ઊમેરા કર્યો છે કવિ તરીકે સ્વ. સુ તિ બહેને પહેલ કરી હતી તે પછી સ્વ. કનુબહેન ચિતન્યબાળા અને સૌ. દીપકબાના નામ પ્રસિદ્ધ છે સૌ હ સા બહેને ત્રણ નાટક સાર્ગ લખ્યાં છે તે ઉપરાંત સૌ જયમનબહેને પિતા અને માતામહના વચ્ચે રેલબની સાક્ષર જીવનની સરખાત કરી છે સૌ લીલાવનીએ લેખક તરિકે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે અને સસ્મરી લાવ । સાથે વિચાર અને કલ્પનાની દિ મતનો સંયોગ એમનાં રેખાચિત્રને સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે સૌ લવજિત બહેને એમની ડિઝીના વિષયને શૈક્ષણિક રીતે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સેવા આરબી છે

પણ આ મુળના સાહિત્યના નબોમકળમાં *likshatigant* માને ચમકતા તેજ પટ પેઠે વિસ્તરી રહેનાર, અને પોતાના પ્રભાવથી અન્ય સર્વ જ્યોતિર્જ્યુને ઘામી દેનાર વર્તમાન સાહિત્યજ્યોતિ તે કનૈયાલાલ મુનશી. એમની નવલકથાઓએ એની સત્યાતિક્ષમી ક્ષપતાયી, એના વિચાળ ચિત્રપટથી, અને પ્રભાવશાલી પાત્રાલેખનથી તેમજ વૃત્તાન્તના બાહુભ્યથી ગૂજરાતને ચકિત કરી નાંખ્યું છે એમનાં નાટક એમની નવલકથા જેટલાં આકર્ષક થઈ નથી, પરંતુ એમાં પણ એમની ક્ષપનાનો અને લાપાનો છુટ્ટો બિબરાવ છે નિર્માસ્યતા જેવું પાપ જેમ પ્રકૃતિમાં તેમ મુનશીના નીતિશાસ્ત્રમાં બીજું નથી, એમનામાં સંસ્કારી બદ્ધે કાંઈ પણ સ્વયમ લાગ્યે જ છે, અને જીવનનો ઉત્સાહ પુષ્કળ છે લાખા જોડણી સજ્જશુદ્ધિ એ સદુને મુનશીએ, ન્હાનાલાલે વૃત્તનાં ઝાંઝરે લોહીને ફેંકી દીધા હતાં તેટલા જ છુસ્સાથી, ફેંકી દીધાં છે પણ અત્યારે તો અત્યારે નરસિંહરાવ ન્હાનાલાલ, ખખરદારનાં નીર કંઈક સ્વભાવે લાગે છે તે વારે વહેતો પ્રવાહ મુનશીનો જ દેખાય છે પહેલા ત્રણ વિષે ઇવટનો મત ઉચ્ચારવાનો કાળ પાડી ગયો છે, પણ મુનશીનું સાહિત્ય હજી સુવાવરયામાં હોઈ, એ ઉપર સમઘટિનો મત બાંધવાને વાર છે અન્તમાં એક મહાપુરુષ—જેનું સમગ્ર અન્ય સદુથી, અનેકું જ છે—એની નોંધ લેવી બાકી રહે છે ગાંધીજી કવિ નથી, વિદ્વાન નથી, અન્યક્ષાગ્ર નથી, એક સાદા પત્રકાર છે પણ પત્રકાર તરીકે એમણે ગૂજરાતી ગ્રામમાં સાદી સીધી અને સચોટ છતાં તળપદી નહિ કિન્તુ આત્મસંસ્કારની સાદી શોભા ધરાવતી એવી કાંઈ અવર્ણનીય સૌથી દાખલ કરી છે, જે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન સ્વને સરખી રીતે મુખ કરી મૂકે છે

આ અવલોકન—જે આપને કદાચા અપે એટલું હાંથુ છે,

અને વ્યક્તિઓને અન્યાય કરે એટલું દુઃખ છે

અત્યારે જમાનો —એનો હેતુ તે તે કૃતિઓને

ઠીક એમના મહાવિ

આંક

વાતો નથી હું જાણું છું કે આ આકર્ષી પ્રયામ નથી. અને
 જેટલી છે તેટલીમાં પણ મતભેદને પુષ્કળ અવકાશ છે
 મોટા લેખકોને ન્હાનાની સાથે બેસાડ્યા છે, એકની પણ સઘળી
 કૃતિઓનો નિર્દેશ કરી શકાયો નથી અને વિસ્મરણ થઈ ગયું હોય
 એ પણ સંભવિત છે અને ઉપરનું ધખ્યા પછી એવા વિસ્મરણ
 કાઈ કાઈ સ્મૃતિગોચર થયાં પણ છે હું આ અવધોક્કનથી જે એક
 વાન બતાવવા માગું છું તે હું બતાવી શક્યો છું, તે એ કે માર્ક
 સાહીના લગભગ વીસ પચીસ વર્ષના ત્રણ ખડ પાડીએ તો પહેલો
 ખડ બાલપાદપનો હતો, બીજા ખડમાં વૃક્ષ ખૂન કુસ્મું ફાસું છે, અને
 ત્રીજા ખડમાં કાર્મિક સુકવણો વાયુ વાઈ જઈને અન્તે તવી કુપળો
 ડાળીઓ નીકળે છે પણ તે બીજા ખડની ઉત્પત્તિને પહોંચી નથી
 એક વૃક્ષને બદલે વનનું રૂપકલક્ષ્ય એ તો પહેલા ખડમાં ઉમદા વૃક્ષો
 હતાં, પણ તે બહુ પત્ર શાખા કે ફળના બારથી લયેલાં નહિ, બીજા
 ખડમાં વૃક્ષો વધારે જિયાં, વધારે વિસ્તીર્ણ, તેમ એનાં ફળ પણ
 મોટાં, ત્રીજા ખડમાં ધ્યાન ખેંચે એવાં મોટાં વૃક્ષો થોડાં પણ
 ઝડી વધારે ઝાઢી એમથી જીમદા ફળ આપે એવાં મોટાં વૃક્ષો
 અલગ જતા કેટલાં નીકળે એ જોવાનું હતાં, સ્થિતિ, અવનતિની
 હોઈને પણ નિરાશા જીપજવે એવી નથી. પ્રત્યક્ષ દેખાતી અવનતિમાં જ
 આગામી ઉત્પત્તિનાં બીજા શાખાતાં દેખાય છે અત્યારે સાક્ષાત્તે બદલે
 આશંકાતરી રીતે, અને એકને બદલે બનેકને હાથે સાહિત્યસેવા ચોતરફ
 ચાલી ગઈ છે મેઘાણી અને રામચુગ સૌરાષ્ટ્રની રસધાર મૂજરાતમાં
 રેલાવી રહ્યા છે મુનિ જિનવિજયજી મોહનલાલ દલ્વીચંદ વગેરે
 જૈનભાઈઓ જૂની ગૂંજરાતી અને અપ્રજ્ઞ શ મુગના પડ જીવિશ્વ
 મંથી રહ્યા છે રત્નમંજિરાવ, હીરાલાલ વગેરે મુસલમાન સમયના મૂજ-
 રાતના ઇતિહાસનું અન્વેષણ કરી રહ્યા છે હરિપ્રસાદ ડોહટર, રવિ
 ચંદર રાવળ અને ન્હાનાલાલ મહેતા દલાની કદર કરવા પ્રગતી
 મેં જાણી રહ્યા છે કાન્તિલાલ વગેરે વૈજ્ઞાનિક વિજ્ઞાનમંડળ જીજ્ઞ

હરી ગૂજરાતની સેવા કરવા તકથી રજા છે; અને અન્ય ન્દાના મ્હોટા લેખિકા નવી દળની વાર્તાઓ, નવી દળનાં નાટક, જલના નવા પ્રકારે ગૂજરાતો આપવા નીકળી પડ્યા છે. આપણી બહેનો પણ એમને સાથે એમનો સસાર અને ગૃહસ્થાન સુધારી રજા છે ત્રીજી-વસી અને સ્ત્રીસ્વતન્ત્રતા વધતાં આવે છે અને ગૂજરાતના સામાજિક-સ્થવનમાં પણ સ્ત્રીઓએ ભાગ લેવા માંડ્યો છે. દળવલ્લુના વિવિધ પ્રયોગો થાય છે, એના પાયા વિસ્તારવાની અને શિખર જિત્તું કરવાની ઉચ્છિન્ન પ્રકટ થવા માંડી છે, અને આ નવજીવનના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ તરીકે આપણા માસિકમાં યએલા અસાધ્ય વધારો અને સુધારો છે આ સર્વ ચિહ્નો શુભસૂચક છે.

પણ અહીં પ્રશ્ન યશ છે સાહિત્ય—ખડું અને જીવુ સાહિત્ય—એક જમીયાની રીતે દુનિમતાથી ઉત્પન્ન હરી સ્વકાય ખડું ' જમતના મહાન સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર દ્રષ્ટિ નાખીએ છીએ તો જણાવ કે 'એવૈવ વૃણ્ણત સ્વ કમ્યસાસ્થૈવ જગમ્મ વિવૃણ્ણત તન્ રામ્ '—એ અમુર ખર્તાર્થ—એને ગજરોખર કામધુર ' કહ્યું છે—તે ત્યાં પ્રકટ થવા છુટે ત્યાં પ્રકટ થાય છે, અને કોઈ જાતના પ્રકટાવી શકતું નથી આ ખડું છે, તથાપિ એના પ્રાકૃત્યના કષ્ટિક નિવગો આપણે જાણી શકીએ છીએ અને એના ઉપર આપણી આશાઓ જાંધી શકીએ છીએ, તથા ચોખ વાતાવરણ રચી શકીએ છીએ. ઇતિહાસમાં એવા ઘાબા દેખાય છે કે ત્યારે દેસમાં જૂરામાં જૂરી ગિચિતિ ચાલતી હોય તેવે વખતે—પ્રતિફલ વાતાવરણમાં—પણ મહાન દ્રવિ કે સાશુનો અવ તાર થાય છે પરંતુ વસ્તુના જોમ દવિના આત્મા ક્રમશઃ દોવાં મોઈએ એ વચનની વચાર્થતા સમજવા માટે આપણે કવિનુ સ્મૃત સ્થવન બેદી એનું સક્ષ્મ યાને આ-તર સ્થવન જોવું પડે છે, તેમ સાહિત્યને પ્રતિફલ એવા વાતાવરણમાં પણ ખ્યાનમાં ગમવાનું છે કે ખડું જોતાં ઉપરના પાની નીચે ગૃહ સક્તિઓ દામ હરી રદી હોય છે, જે કવિયાને સાશુના આત્મા-

મા પ્રકટ થાય કે જ્યને સમય પાકતાં એ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્ત કરે છે વોલ્ટર, રૂચો, ટોલ્સ્ટોય એ આ જાતના પરિવર્તક માન્યતા આપ્યાં છે. ઉચ્ચ સાહિત્યના ઉત્થાન માટે પ્રમુખન સુખી જ હોવું જોઈએ એમ અથવા તો રાષ્ટ્રીય એકતા સિદ્ધ કરી ચૂક્યું હોવું જોઈએ એમ કોઈ નથી કહ્યું. અને એટલા જાણ્યા તે સમયે ઇટાલિ અને જર્મનીનું રાષ્ટ્રીય જીવન જ્યને સામાજિક દશા ડિપ્રેશન હતી પણ મનુષ્ય બાવનાથી જીવે કે, સ્વૂલ ટેક કે શુદ્ધિથી જીવતો નથી, એ કવિદર્શિતું સૂત્ર એમને પ્રત્યક્ષ થયું હતું એણે એમના જમવમાં ઈશ્વરની લોકસ્થિતિ જોઈ હતી તે એક ઇતિહાસક્રાન્તા નીચેના શબ્દોથી સમજાશે

'At the first glance the political and moral situation in England does not present that aspect of civilisation which one would expect at the time of Shakespeare. The population hardly amounts to five millions, and stagnates under conditions of revolting inequality fostered by the violence of the nobles, the profound demoralisation of clergy and the idleness of the lower classes. On the one hand there are the magnificent gardens and verdant lawns of the abbeys, of the majestic castle walls of the bloodthirsty baron, on the other the miserable collection of huts which constitute the village. There are endless marshes and wide expanses of heath which cover the greater part of the country. Neither industries nor commerce exist to ward off the menace of famine. The inhabitants of town and country are a prey to epidemics and the victims of

extortion. Finally ignorance among high and low was so great the the majority of the peers of the realm were unable to read and write ' પરવુ આ ઉપગ્રી સાહિત્ય અને પ્રજાજીવનની મરુચો એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે અથવા તે એમનો પરસ્પર સંબંધ નથી એમ માનવું બરાબર નથી. એ વચ્ચેનો દાર્પકારણભાવ કેટલીકવાર પૂર્વાપગસનથી અને કેટલીકવાર સહચારસંબંધે હોય છે પ્રજાજીવનના કેટલાક અંશો આબહા જમાનાગામી કીતરી આવેલા તે છૂટું થતા ગય છે, અને નવું જીવન જે પૃથ્વી સહી બહાર નીકળવાનું તે હજી ચૂકતેને જોઈ શકાતું નથી.

વસ્તુત સામાન્ય રીતે, સાહિત્યના મહાન યુગો એ પ્રજાજીવનની વિશાસતા અને વિપ્રસતાના યુગો જોવામાં આવ્યા છે ત્રીક સાહિત્યનો પેરિક્લિસ યુગ મુદ્દમા જન્મ અને દરિયાઈ બંદેપાર સફળ સંસ્થાન આદિ ક્ષાત્ર અને વૈશ્ય જીવનના પ્રાકટ્યનો હતો અને રોમનો ઓગસ્ટન માને વર્નિસ યુગ પણ રોમન સામ્રાજ્યના વિસ્તાર અને મટનાનો હતો. મધ્યયુગની મોગનિદામાંથી યૂરોપની જાગૃતિનો યુગ, અને એની અંતર તો જન્મેમો ઈંગ્લંડનો એલિઝબેથ યુગ—એમાં મનુષ્યજીવન કેવું પ્રજા પરાક્રમી અને પ્રભાવશાળી થવા લાગ્યું હતું એ સુપ્રસિદ્ધ છે આ પ્રકારના વિચારમાં આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર પણ દ્રષ્ટિ ફેરવવી ઉપરોમી થશે. રામાયણ અને મહાભારત એ પ્રજાજીવનના જ ઉદ્યાસ્તની દયા છે એ કોણ નથી જાણતું? એક ક્ષેત્રપક્ષીના વધથી વાસ્તીકિ મુનિના સદ્વર્ત્તમાં પ્રકટેમો કરુણરસ ભાવ પ્રકટયો ત્યાં જ ક્ષમી જાત, અને પરિણામે બહુ તો એક કરુણરસનું કીર્તિ ગીત જાતને મળ્યું હોત, પણ પ્રજાના અન્તગતમાં જે આપતાની ભાવના વિરાગતી હતી તે જ વાસ્તીકિની પ્રતિજ્ઞામાં પ્રકટ થઈ શબ્દ અક્ષરે પગિણી. મહાભારતકાલમાં આર્યપ્રજા જે આત્મપાત કરી રહી હતી એનું કંઈ અને જાણ્ય ચિત્ત વ્યાસ મુનિએ કોયું છે અને એ

કરુણતાને સામા, પડખમાં પ્રાચીન આર્યજીવનની ભાવનાનાં ફેટલાંક આખ્યાનો ઉપદેશો વગેરે મૂકીને, ઘેરી બનાવી છે એક દ્રષ્ટા નકલિનું તોળીનું મનનશીલ મુનિનું કાવ્ય છે પણ ઉભય દિન્દની ઊગતી અને આથમતી રાષ્ટ્રીય એકતામાંથી જન્મેલાં કાવ્યો છે બૌદ્ધ કળનું સાહિત્ય ખીમ્યુ વિસ્તર્યું તે સમયે દિન્દુસ્થાનની પ્રજા ફેટલી પગ-કમી હતી તે અશોકના શિલાલેખથી અને મધ્ય એશિયા ખંધાર તિબેટ ચીન જાવા આદિ રથને મળતાં પુનઃકો ચિત્રમમ બાંધકામ ઈશ્વારિયી સિદ્ધ થાય છે બૌદ્ધ ત્રિપિટકની સ્થાપના જાતકની રચના, જૈનશાસનનો સમઠ, કોટિલ્લનું અર્ધશાસ્ત્ર, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર, વાત્સ્યાયનું કામશાસ્ત્ર, પતંજલિનું મહાભાષ્ય, અશ્વઘોષનાં કાવ્યો તથા નાટક ગુણાદયની જૂઠતકથા બૌદ્ધ મહાયાનનો પ્રાદુર્ભાવ, ધર્મપદ, મિલિન્દ્રપ્રમ, લલિતવિસ્તાર લહારતાર, સદર્ભપુસ્કરીક, માધ્ય મિક્કારિકા, પ્લાલણુ ધર્મસૂત્ર ગૃહ્યસૂત્ર ન્યાયયોગાદિદર્શનસૂત્ર આદિ સર્વ સાહિત્ય એ યુગમાં પ્રકટયુ છે ઈ સ. ખીજા સદા પછી સો દોઢસો વર્ષ નો ઇતિહાસ અધારામાં પડેલો છે પરંતુ એ સમય સાહિત્યની પાનખર નકલનો હોય તો નવાઈ નહિ એ પછી ગુપ્ત રાજાઓના સમયમાં ફરી ગદ્ય (વસન્ત) આવ્યો એ સમય દિન્દના ઇતિહાસમાં ઇચ્છક ના એલિઝાબેથના યુગ કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી છે પ્લાલણુ અને બૌદ્ધના સમત્વનો એ સમય પુરાણ સ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રોના પુનરુજ્જીવન અને પુનર્જાગૃતનો એ સમય, બૌદ્ધ મહાયાનના વિકાસનો એ સમય, કાવ્ય કાવ્ય ન્યોતિષ આદિ શાસ્ત્રોમાં કલિદાસાદિ નવરત્નોના ઝગઝગાટનો એ સમય, બામહાદિ બાલકારિકાનો એ સમય, વસુજન્ધુ દિક્નાગ વગેરે ન્યાયશાસ્ત્રાચાર્યોનો એ સમય, દર્શન સૂત્રોના અન્તિમ મન્થનનો એ સમય દેવર્ધિગણિ સિદ્ધસેન દિવાકર આદિ જૈનશાસ્ત્રોના ઉદ્ધારક અને પ્રવર્તકનો એ સમય, આ સમયમાં ગુપ્ત રાજ્યની અને એના પ્રજાવતી સીમા એક વખતે પશ્ચિમે કાઠીઆવાડના પશ્ચિમ કાંઠા સુધી અને ઉત્તર-પૂર્વમાં તિબેટ

અને સમસ્ય ચીનની સરદદ સુધી પહોંચતી હતી. અને તેથી એનો
 વ્યવહાર પશ્ચિમે ઈરાન એસિયામાઈનર સુધી શામ સુધી અને પૂર્વે ઈરાન
 ફાલુમાં ચીન અને આફ્રિકામાં જાતા સુધી ચાલતો હતો. આ ૬ સુધી
 હિન્દુસ્થાનમાં વિવિધ સાઓ હિપ્ત પગદેથી વ્યસર થએલી કહેવાય
 છે તેટલી બધી તો નથી જ મર્ષ, તોપણ પગદે સાથેના વ્યવહારમાં
 હિન્દુસ્થાનનો ગુમ સામાજિકનો સમય એવિજ એવના સમયને
 મળતો હતો એમાં ગ્રંથ નથી આટલો દેહીપમાન મુખ હિન્દુસ્થાનમાં
 ફરી આવ્યો નથી તોપણ યશસ્વર્ગમાં અને દર્શવર્ધનનાં રાજ્ય
 તેમ જ ગુર્જર પ્રતિદાગ રાષ્ટ્રકૂટ પગમા અને સોલકી રાજ્યો પણ
 એમનાં ગજાનીય પગક્રમો માટે તેમ જ સાહિત્યની પ્રકૃષ્ઠતા માટે
 યશસ્વી થયાં છે સવચ્ચિત શબ્દ અને રાજસૈન્ય, ઉદ્યોતકર ધર્મ
 કીર્તિ કુમારિય સહ અને વાચરપાત હેમાદિ, નેત્રપદે, સાયણ
 માધવ, સોમદેવ અને હેમચન્દ્ર એ સમયના નબોમકળના તેજસ્વી
 તાગઓ છે.

આપણા વર્તમાન મુખના સાહિત્યના ભવિષ્ય માટે મોટી
 આસાઓ પડે કે કારણ કે જગતના સાહિત્યોત્થાનના ઝોલામાં
 મહાટા મુજો સાથે એનું અનેક રીતે મળતા
 આપણી આખાના પલ્લું છે સાધારણ રીતે યૂરોપની ૧૩ થી
 હારણ ૧૧ મી સદીની નવચિત્તો ગુમ અને એનાં
 લક્ષણો સમુને સારી રીતે નામીતાં હોઈ એની
 સાથે આપણા જર્વાચીન સાહિત્યના જ મક્કળની સરખામણી કરીએ
 યૂરોપનો એ કાળ માર્મિક સુધારાનો કાળ હતો પણ એટલું જ
 હાત તો એ પછીનું યૂરોપીય સાહિત્ય આપણા મંત્રમુગ્ધ સાહિત્ય
 જેવું થયું જાગે માર્મિક આદિત્ય જ નીવડત પણ વ્યવહાર, એ
 મુક્તા પ્રાચીન મીઠ અને લેગિન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર થયો હતિદાસ
 કાર કહે છે કે હટાલિની ભૂમિ હિપર એક ચમકાર બન્યો.
 સોહર્મની ફેરી જે થણ સમજી સોઠ ગુમાવી એકા દના તે તેમને

જડી. તેઓ જેને મરી ગઈ માનતા હતા તે માત્ર નિદ્રાવસ્થ થઈ હતી. ૧૪૮૫ ના એપ્રિલની ૧૮ મી તારીખે વસન્ત ઋતુ બેસતી હતી તેવે એક દિને લૅમ્બર્ડના મજૂર લેકિ રામમાં કંઈ બોલણું કામ કરતા હતા તેમણી એમને એક સ્વેત સંગેગમગની દુર નજરે પડી. ઉપરનું આચ્છાદન દૂર કર્યું ત્યાં એક દેવી સૂતેલી દેખાઈ, જાણે હવતી! એઓ પે એના ઉપર સુગન્ધી વનસ્પતિઓ ફેરવી. એટલામાં એ જાણે આંખ ઉઘાડી હોય એમ એમને દેખાયુ એના બાલ મુલાખી, અને જાંઘર ઉપર નિમત રમતું હતું આ મધુર ચમત્કારથી જનનાનું હૃદય હાલ્સુ, લેકિનાં ટોળેટોળાં ભરાયાં. દેવીને ભક્તિભાવથી કૅપિટોલ યાને રામના ટાઉનહૉલમાં સર્ષ મયા ત્યાં આપુ સહેર એને જોવા ઉઘટ્યું અને એ દેવી આમૃતિ જોઈ મુગ્ધ બન્યું. પાલ્સીઓને બાવ પેહો, રખેને સાકમાં મિથ્યાત્વ અને પ્રતિમા પૂજા ઉત્પન્ન થાય. પોપે રાતોરાત એને ત્યાંથી ઉઘાડીને અન્યત્ર લઈ દેવાને દુકામ કર્યો, પણ લેકિએ એ દેવીના દર્શન એક વખત કર્યાં તે કર્યાં જ એક લેખક કહે છે તેમ, 'She had a beauty of ancient time through having simply gazed upon her the world began to blossom once more'

આમ પ્રાચીન ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને સૌન્દર્ય દેવીના પ્રાકટ્ય સાથે, ગુપ્ત ધાર્મિકતાની ખેડીઓ પણ વૃદ્ધવા લાગી, અને પ્રાચીન ગ્રીક રામન સ્મૃતિનું જે બાત્ર લક્ષણ—ઐહિક જીવનમાં રસ—તે ફરી ઉત્પન્ન થયો, અને પ્રજા પરાક્રમને પચે ચડી. આ સર્વના પ્રતિબ્ધનિ ઈર્ષ્ય. સુધી પહોંચ્યા પ્રાચીન સાહિત્યના અનુવાદો ઈટાલિયન અને ફ્રેન્ચ ભાષામાં થયા અને ત્યાંથી અંગ્રેજીમાં કિતર્યાં આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના જન્મની પણ એ જ દકીકત છે એહી પણ અયા શતકમાં આપણી પ્રાચીન ભાષાને જે સ્થાન અપાયું તથા પરદેશી (અંગ્રેજી) સાહિત્ય સાથે સંપર્ક સર થયો, એમણી ધાર્મિક કુધાશ, નવી સ્વાતન્ત્ર્યની બાવના, ઐહિક

જીવનમાં રસ અને એ રસથી તરભેળ એવું નવીન સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું એ પૂરેપૂરું સ્પષ્ટ જીવનના યુગમાં, અને વિશેષ કરી એસિઝ બેથના ઇંગ્લેન્ડમાં, પ્રગટજીવનમાં જેમ અપૂર્વ વેગ પરાક્રમ અને સમુદ્ધાસનો પ્રાદુર્ભાવ એ એના સાહિત્યનું કાગળ બન્યું હતું તે જ પ્રમાણે આપણા ધર્વામીન સાહિત્યમાં પણ બન્યું છે માત્ર આપણી નસોમાં એ વેગ પરાક્રમ અને સમુદ્ધાસન બળ જેટલું જોણું તેટલું આપણું સાહિત્ય પણ એલિઝબેથના સમયના ઇંગ્લેન્ડના સાહિત્ય કરતાં કિતરું છે ઇંગ્લેન્ડનો વદાણુવટી નવી સ્ત્રી શ્રેષ્ઠવા લટવા તામે કરવા સમુદ્ધ એડતો હતો કદમાં આનંદ પામતો હતો, અને પોતે સ્વતંત્ર છે એ અશ્વત બલદાવી લાવણીથી બહેનો રહેનો આપણે ત્યાં આ સર્વ સ્થિતિ શરૂ થવા લાગી છે, પણ તે કૃપણ અવસ્થામાં છે, સિદ્ધને બદલે સાધ્ય અવસ્થામાં છે પૂરી વસ્તુસ્થિતિને બદલે ધણ આકાંક્ષામાં છે, પણ જે છે તે ઉત્સર્ગીને આર્જે હોઈ આશાજનક છે

સાહિત્યવિભાગે વિચારવાનું 'સાહિત્ય' તે વિશેષ અર્થમાં 'સાહિત્ય' સામાન્ય અર્થના સાહિત્યની ઇતર શાખાઓથી વિશ્લેષણ એવું, વિશેષ અર્થમાં સાહિત્યનું સ્વરૂપ સાહિત્ય સંબંધી સાહિત્ય પરિષદનું યોગનાથી આપણા પૂર્વભેગે બતાવ્યું છે કૃત્ત્રિય સાહિત્યને 'કાવ્યથી વહિનો કાવ્ય' જેમાં સ્પષ્ટ અને અનુકૂળ વાતાવરણ 'અર્થ' વિશિષ્ટ રૂપે એક બીજાની સાથે મળેલા રસ ઉત્પન્ન કરવું હોય "કાવ્યશાસ્ત્ર સમુદ્ધા" શિવપાર્વતીવત્ત્વ ન્યાં અર્થ અને વાણી એક બીજાનાં અર્થોમ હોય એ મત્સાહિત્ય. આ કાવ્યસાહિત્ય એ સાહિત્ય સામાન્યનો આત્મા છે ભાષા, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન સવર્ણ શાસ્ત્રનું પર્યવસાન પ્રબંધમાં કાવ્ય એ કાન્તદર્શની દૃષ્ટિ, પછી એ મત્સ હોવા પદ હો. પદમાં અર્થસંબીત સાથે સ્પષ્ટસંગીતનો સદ્યાર, વેટસુ પદ મત્સ કરતાં કાવ્યને વિશેષ અન્તરગ, અને બધમાં જેટલો મત્સ-

સમીતનો અભાવ તેટલું તે કાવ્યને બહિઃજ. અન્ય શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી કાવ્યનો વ્યવર્તક ધર્મ એ કે શાસ્ત્ર અને વિદ્યા મનુષ્ય બુદ્ધિના અમુક અમુક ખડને ઊગળે, ત્યારે કાવ્ય અખડ વસ્તુનું—વસ્તુના ઊંડા અન્તરમાં વિગળતા દિવ્ય તત્ત્વનું—સાક્ષાત્ દર્શન કરાવે છે. એટલાની ગુફાના ઉદ્ઘાટનથી સમજવા થતું કરીએ તો બહુ જતાં આવતાં મનુષ્યોના ગુફાની બીજે પડતા પકજાયા ઉપ થી અનુમાન કરવું તે શાસ્ત્ર અને વિદ્યા, અને ગુફાના મુખ સામે બેસી જન્મતાને સાક્ષાત્ નિહાળવી એ કાવ્યધર્મ, અને એ સાક્ષાત્ દર્શન પણ અખડ વસ્તુનું એના અમુક અમુક પાસાનું નાંદ બેસક એ અખડતાને કવિ તરફ વળેલું પાશું કહેવું હોય તો તે જુદી વાત. આમ કાવ્ય એ શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી ભિન્ન છે છતાં સર્વનો વાસ મનુષ્યના અત્મામાં છે, અને તેથી તેમની પગપર અસર થવા વિના રહેતી નથી.

રાજશેખર કવિઓના ત્રણ ભેદ પાડે છે સારસ્વત, આબ્યાસિક અને ઔપદેશિક સારસ્વત કવિઓ તે કે જેઓ ઉપર સરસ્વતીનો અનુમદ હોઈ એમની કવિત્વશક્તિ 'સહજ' છે અર્થાત્ પૂર્વજન્મ માંથી ઉતરી આવી છે, અને આ જન્મમાં માત્ર થોડોક જ સંસ્કાર મળતાં ખીલી ઊઠે છે આબ્યાસિક કવિઓ તે કે જેની કવિત્વશક્તિ 'આહવા' એટલે કે આ જન્મના અભ્યાસથી—અર્થાત્ સંસ્કારથી ફળવણીથી—પ્રાપ્ત કે વાપાં આવી છે અને ઔપદેશિક કવિઓ તે કે જેઓમાં સ્વાભાવિક કવિત્વશક્તિ બિંદુમય નથી પણ જેઓ મહેનત કરી કરીને કાવ્ય રચતાં શીખ્યા છે આ ત્રીજા વર્ગને તો આપણે લક્ષ્યમાં જ નાંદ લઈએ પણ જયતના મદ્રાન કવિઓ બધા સારસ્વત માને કેવલ સરસ્વતીના પ્રસાદ થકી જ કવિ થયેલા છે એમ નથી ધણા મ્હોટાં નામો—મિલ્ટન ટેનિસન બલભૂતિ રાજ શેખર આદિ અસંખ્ય—આ જન્મમાં પ્રાપ્ત કરેલી જીવ્ય ફળવણીથી કવિ બન્યા છે અને આ જન્મના કવિઓ માટે કળદુષ્પ ભૂમિ રચવાનું જન્મસમાજના દાઢમાં છે બીજા બે વર્ગમાંથી પહેલા વર્ગના—

‘સાસ્વત’-કવિએ આપણી જમિમાં નીપજવવાની પ્રયત્ન કરી છે તે સાહિત્યપરિવહન કાર્યની વાટ નહિ જુરે. મૂળગતમાં સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને જનગવસાવનું વૈવિધ્ય અર્થાત્ કવિતાની સમગ્રી થોડી નથી છતાં, વર્તમાન જમાનામાં સર્વથા સ્વાભાવિક દૈવિક શક્તિ ધરાવનાર એવા સાસ્વત કવિએ ઉત્પન્ન ન થાય તે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે, સાસ્વત કવિઓનો જમાનો તે એક રીતે કલાગ્નોએ વળી ગયો છે જેમ મનુષ્યજાતિનો સુધારો વ્યવસ્થાથી વ્યથાત્ વસ્તુમાંથી મળીને અનુભવસાથી-અર્થાત્ જ્ઞાનપ્રાદી-થયો છે, અને અત્યારે એનાં સધળાં પક્ષમાં અનુભવસાથી દશામાં જ કરવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે વર્તમાન યુગમાં વ્યવસ્થાથી કવિની ઝેટલે કે માત્ર કવ્યસામગ્રીના આનંદથી થતો જ પ્રત્યક્ષ જીનાર એવા હોમરની જાતના કવિની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ થોડો છે વર્તમાન કવિઓમાં તો થોડીક સ્વાભાવિક શક્તિ હોય જ મના સરકારે-ઝેટલે કે જીવનનો અનુભવ અને વાચનની ફળવસ્તુ-એની છાપ પુષ્કળ પડે છે, અને એમાંથી જોમનું કવિત્વ સ્ફુરે છે એમ કહીને ‘Primary’ અને ‘secondary’ અર્થાત્ સદૃશ અને આદર્શ એવા કવિઓના બે વર્ગ પાડે છે ને આ રીતે જ હોમર શેક્સ્પિયર આદિ પ્રથમ વર્ગમાં આવે છે, વર્લ્ડસ મિસ્ટન વગેરે દ્વિતીય વર્ગમાં આવે છે પણ પ્રથમ વર્ગના સર્વ કવિઓ દ્વિતીય વર્ગના સર્વ કવિઓ કરતાં ચલીઆતા હાથ એમ કંઈ નિશ્ચય નથી માન આ બે વર્ગ એ કવિતાની ઉત્પત્તિનું કારણ સક્ષમાં લેતાં પડેલા બે પ્રકાર છે અને પરેશ્વર વર્ગના એક કવિના કરતાં બીજા વર્ગનો એક કવિ ચલી આતા દ્વાર એ તદ્દન સંભવિત છે સ્પેન્સરને અગ્રેષ્ઠ ધ્યક્ષાદિત્યના ઇતિહાસમાં ‘Poets’ Poet’ તો દેશાનુ મન્યો છે અને અસંખ્ય અગ્રેજ કવિઓ એક સંદેહ ઇલાસિયન કવિઓમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એ કાણ નથી જાણતું ? નવીનતાના મોહને વગોડી કવિપ્રદાવનો મદિમા વર્ણવતાં મિ. ન્યૂમેસ્ટ એક ટેકાણે કહે છે —

“To be in the tradition is not to be obsolete, either in civilization or in poetry to be ‘derivative’ is not necessarily to be inferior, even in the aeroplane factory. The truth on the other side is that the human spirit grows not by singularity but by admiration and assimilation, that the deepest waters of human life come from no private well but from an underlying hool vast and immemorial and that poetry, as Shelley knew, is not an unrelated collection of separate inventions, but a vision of the eternal which all poets like the co-operating thoughts of one great mind, have built up since the beginning of the world.” આ જાતનું કાવ્યવાતાવગ્જી સાહિત્યપરિપક્વ રચી શકે છે. આ માટે જિત્તી જાતના વિવેચનશાસ્ત્રની જરૂર છે—જે સામાન્ય વાચકમાં જિત્તી વિવેચન દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે એટલું જ નહિ, પણ જેને આધારે શાળામાંથી બાળકોને શિક્ષણ શાસ્ત્રની ભાષામાં જેને ‘Appreciation lesson’ કહે છે તવા પાઠદાતા કવતાના સૌન્દર્યનો ઉપભોગ કરતાં થીખવી શકાય. વામનમાં ॥ સૂચના સર્થ રાજશેખરે ‘ભાવક’ માને સહજપણા પ્રથમ બે વર્ષ પાઠ્યા બે અરોચકી અને સતજ્ઞાભવહારી, એટલે એક તો એવા કે જેમને કશું રુચે જ નહિ અને બીજા એવા કે જે ધાસ સુદાંત મમે તે ખાઈ જાય. આ બંને અવિવેચક છે તેમાં ત્રીજો વર્ષ એક ‘મત્સરી’ એટલે કે અહેબા અને સામાના દોષ જોયા કરે એવાનો જોમે છે, અને ચોથો વર્ષ તત્ત્વચિનિવેશી એટલે ખરા તત્ત્વ ઉપર ચિત્ત લગાડનારનો જણાવે છે. આ છેલ્લો વર્ષ જ સાહિત્યને ઉપકરક સર્થ પડે છે. હજી સુધી ગૂંજરાતીમાં કાવ્યકલાની

તત્ત્વચિન્તિનિવેશી મીમાંસા બહુ ઘોઠી જ થઈ છે, પોટો અને ઝોરિસ્ટો
 ટલથી માંડીને કિવંદર કૃમ સેઈન્ડ્રલસખરિ મેલ ન્યુબોલ્ટ અને સવાયર
 સુધી, સૂર્યથી માંડી ન્હાના દીવા સુધી, કાબ અને એના વિવિધ
 બેદના તત્ત્વ ઉપર અગત્ય નાખનાર જ્યોતિઓ અસખ્ય થયા છે,
 અને જેમ જેમ કાબનાં નવાં નવાં રૂપ પ્રકટ થયાં છે તેમ તેમ એ
 તત્ત્વોના વિવેચનમાં તેમ જ એના પ્રયોજના વિચારોમાં પણ કામ
 થયું છે આપણે ત્યાં પણ પ્રાચીન વ્યાસકારિકો કેટલું જાણું કરું
 છે એનું જ્ઞાન સામાન્ય પ્રગતે બહુ સુસિદ્ધિત જનોમાં પણ ઘોઠું
 છે આ ખોટ પૂરી પાડવા સ્થિતિવિચાર બહુ સારો પ્રત્યક્ષ રમી વા
 ગાળી શકે છે આવી સારાસારમાંથી ઉચ્ચ વિવેચનની વિદ્યાને અભાવે-
 કાબજ્ઞેનમાં પુષ્કળ ધાસ લીગે છે, અને બિચારા ધાસને હું ધાસ હું
 એટલું જ્ઞાન થયું પણ અસાધ્ય ગઈ છે રાજશીખર કવિઓનું તાર
 તમ્મ જતાવતાં નોંધે છે કે—

“एषस्व तिष्ठति कथेष्ट एव काम्य-

मन्यस्य गच्छति सुखद्वयवानि यत्नतः ।

न्यस्याविदग्धवदनेषु पणनि शृण्वत्

कस्यापि संघ ति विभक्तदृष्टीव ॥”

[—ઠાઈ કવિનું કામ્ય તો એના ધરમાં જ રહે છે જીમનું મિત્રોના
 ધર સુધી પહોંચે છે ઠાઈનું જ એવું હોય છે કે જે અવિદગ્ધજનના
 મુખ ઉપર પત્ર મૂકીને—એમના વચનની દગાર કર્યા વગર—જાણે
 વિશ્વ જોવાના કુતૂહલથી બહાર નીઁળી પડે કે આવા મૂઢકવિઓની
 અને મિત્રકવિઓની અપેક્ષા કરી, બહુ તો એમને સડી લઈ, વિશ્વ
 કવિઓના ગુણ પારખી, જોતો આસ્વાદ લઈ જાણતા એ અગ
 વિદગ્ધનું કામ છે એ કર્તવ્યને બાંધે, આપણા મુર્ખ કવિઓ અને
 કાબો ઉપર આપણે સવિશેષ આદર ધરાવીએ એ અવશ્યક છે
 અને કેટલોક દરજ્જે ઠીક પણ છે. પણ મગદીવડાના પ્રેમથી મુખ્ય
 જની આપણી રસજીતને સાંકળી કરી રાખીએ તો તેથી આપણી

વિક્ષેપતાને હાનિ થાય છે એટલું જ નહિ પણ કવિઓના રસાત્માને પણ નોંધતું પોષણ મળતું નથી ખરું છે કે કવિ અને બાવલ (સહ-
૬૫ (વિક્ષેપજન) એક હોતા નથી, એક સૂતે કમપ્લેક્સમરીક્ષા
છાડ્યું” સુવર્ણ એક જાતના પત્થરમાંથી પેદા થાય છે અને એની
કસોટી કદનાર પત્થર બુદ્ધો હોય છે તથાપિ કવિ જ્યાં સુધી પોતાના
કાવ્યને વિવેચક ન થાય અને વિવેચક કવિનું હૃદય અનુભવવા
પૂરતો કવિ ન થાય, ત્યાં સુધી કાવ્ય આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત ન કરે, અને
વિવેચન મર્યાદા ન બને. આપણા દાન્યો આપણી ભૂમિમાં જ
પાકવાં જોઈએ, અને આપણાં વિવેચન પણ સ્વદેશી હોવાં જોઈએ
એ દર્શિબિન્દુ સ્વાભાવિક છે તથાપિ મનુજ આત્મામાં એ અને
પરનો અદ્ભુત સમન્વય હોય છે—મનુજ પોતાની ભૂમિનો વતની
છે તે સાથે મનુજ હોઈ સમસ્ત પશ્ચાત્તો વાસી છે, અને તેથી
એને પોતાનું વાંસપ્ત્ય કેળવવું છે તે સાથે એના વિશેષણમાં સ્વ અને
પર ઉભય તત્વો રહેલાં છે એ બૂલવાનું નથી. જગતમાં સર્વ મહાન
સાહિત્યો એ રીતે જ ઉદ્ભવેલાં છે કાંઈ પણ પ્રભા જે પરદેશી
સાથે આત્માની આપ-સ કરવા તૈયાર નથી તે પોતાના આત્માને કદી
ખીસવી શકતો નથી જેમ પરદેશી રસ ચૂંચા કળાગ પોતાના આત્માને
પુરે છે, તેમ એ રસથી વિમુખ રહેનાર પોતાના આત્માને બૂમળાવે
છે વર્તમાન સમય સંક્રાન્તિનો કોઈ સ્વ અને પરનાં ઉભય તત્વ
ચોખ્ખા માપમાં રહેવાં શકે છે અત્યારે પશ્ચિમની નવસકથાઓનું
ટુકડાં વાતાઓનું અને નાટકનું અનુકરણ પુષ્કળ થવા લાગ્યું છે, પણ
ધામે ધામે એમાંથી જીભરો નીકળી જઈ માત્ર સાગર રહેશે અને
આપણા સાહિત્યના વિશિષ્ટ આત્મામાં બળી શકે એટલું જ પરદેશી
તત્વ ઝેવટે ગદી જશે તેથી આપણા સાહિત્યે ધાગણ કરેલા વર્તમાન
વલણથી આપણે હોલ પામવા કારણ નથી. જો કે કાંઈક ચેતતા
રહેવાની અને સ્વદેશાભિમાનને જાગૃત રાખવાની તો જરૂર છે જ
પશ્ચિમના જે સ્વસ્વરૂપને આપણા સાહિત્યમાં સ્થાન આપવો ઈષ્ટ

છે તે એ રસસ્વરૂપને કે જે એના મહાન સાહિત્યમાં મૂર્તિમન્ત થએલું છે છેલ્લી આખોટમાંથી ઉતરેલા નેવિસો વા માસિકોની વાર્તાઓ એ ધૂરોપનું મહાન સાહિત્ય નથી, એનું સર્વજ્ઞ એ તો ધણીવાર માસનું સ્વપ્ન કરવા સમાન હોય છે એના મોટા ઈશુદ્ધ વર્તમાન સમયમાં પણ Dynasts કે Saint Joan જેવી કૃતિઓ જ મધુર છે, અને ધસ્તુત એનાં અમર ફળ તો એ કરતાં પણ સુદાં હોય છે આ વિષયમાં ખરી વિવેચનરી રચના ઉત્પન્ન કરી એ નવીન વિવેચન શાસ્ત્રનું, અને તે માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો એ સાહિત્યપરિષદનું કામ છે.

નાટક વિષે સખતાં કાઢીને મળી જાતના 'publics' થાને ભોક્તા બણાવ્યા છે એક તો ખરા વિદગ્ધ અને સચ્ચારી, જેની સખ્યા સદુચી ઓછી, બીજા 'wanna young men' ઉત્સાહી યુવક, જેમનો કથાવિષય ઉત્સાહ સાચો પણ કેટલીકવાર ઉપરછંદો અને જાનત, એમની સખ્યા વધારે, અને ત્રીજા સામાન્ય લોક, જે સાહિત્યની કૃતિમાંથી કેવળ આનન્દ જ માગે છે—એમની સખ્યા બહુ ઘોટી આમ વિદ્વંસોગ્ય, યુવકોગ્ય અને લોકોગ્ય એમ સાહિત્યના ત્રણ વર્ગો પડે છે અહીં વિવેચનશાસ્ત્રનો વિકટ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે કે આમાંથી કયા વર્ગના પ્રેક્ષક કે વાચક માટે કવિએ કાવ્ય નાટક કે નવલકથાઓ રચી? વર્તમાન સમયમાં આ ત્રીજા વર્ગ તરફ વાણી જાણારાં એ જળગું વહેલું છે, એક તો આ જમાનો democratic થાને મોક્ષમાન્યતા મતની દરકાર કરનારો છે, બીજું એ દારે ધનની પ્રાપ્તિ હોઈ કવિને પણ એ માર્ગે જ સગવાનું મન થાય છે યુવકો એ વ્યવિધની પ્રજા હોઈ, અને નવી રસભાવનાની ઉત્પત્તિનું સ્થાન હોઈ એમની દષ્ટિમાં નવાં તેજ પ્રકટ થતાં હોય એ સ્વાભાવિક છે; પણ સાહિત્ય એ જીવનનું પરિપક્વ દર્શન હોય તો યુવકોની સાહિત્યભાવના કાચી હોવાને પણ સજવ છે જ ખરા વિદગ્ધ અને સચ્ચારી વિવેચક જડ ન થઈ જાય તો એમની દષ્ટિ સદુચી હિતમ છે, અને ખરા કવિને એમના જ મતની દરકાર

હોવી જોઈએ. પણ એઓ પણ ઊગતી બાવનાને જોઈ ન શકે એવી દૂધી દષ્ટિવાળા અને જક હૃદયના થઈ જવાનો સંભવ છે તેથી ઉત્તમ વિવેચક પહેલાં અને બીજા વર્ગના સમન્વય રૂપ છે પણ તેથી લોકભોગ્ય યાને 'democratic' સાહિત્ય અવગણનાયોગ્ય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી જ્યતનું પરમ મહાન સાહિત્ય રામાયણ અને મહાભારત, પચત ન જતે ઈસ્યપની વાર્તા—એ લોકભોગ્ય નથી. એ લોકભોગ્ય છે તેવું જ વિદ્વંસોગ્ય પણ છે પ્રાકૃતજન પણ મનુષ્ય જ છે અને તેથી મનુષ્યની શુદ્ધિ અને રસના શાશ્વત અશો એનામાં પણ રહેલા છે અને શાશ્વત આસને એ સાહિત્ય અપરે છે એમાં એની મહોદાઈ છે પણ પ્રાકૃત જનની પ્રાકૃતતાને પરિણામે એનામાં જે શાન્ત અને ઉપરછાંચી દષ્ટિ હોવાનો સંભવ છે જે કાન્નદષ્ટિવચ્ચ બિડાં તત્ત્વ જોવાની એનામાં અશક્તિ છે, તેને પણ પૂર્ણતી એ democracy અને mob rule વચ્ચે ભેદ ન સમજવા જેવી ભૂલ છે.

વિવેચનસાહિત્યમાં આપણે ધ્યાન કરવું બાકી છે સાપ્તાહિક કે માસિક પત્રમાં જે અન્યાયભોક્ત થાય છે તેમાં આ વિશાળ ક્ષેત્રની સીમા પણ ભાગ્યે જ ખેડાય છે વિવેચનસાહિત્યની ગચ્ચનાને અંગે, ક્યાના અને તે ઉપરથી સાહિત્યના તત્ત્વનું અન્વેષણ કરવું એ એનો એક પ્રકાર છે; સાહિત્યના વિવિધ પ્રકાર લઈ એનાં સ્વરૂપલક્ષણ બોધવા એ બીજો પ્રકાર છે અમુક કૃતિના ગુણ દોષ કે ગુણની મર્યાદા અવલોકવી એ ત્રીજો પ્રકાર છે; તેમ ગુણ દોષનો વિચાર પડતો મૂકી માત્ર એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ઊઠતરીને સમજવા મત્ત કરવા એ ચોથો પ્રકાર છે; સર્વાનુભવરસિકથી લિન્ન સ્વાનુભવરસિક વિવેચન—જેમાં વાચકના બોધ ગાટે નહિ પણ પોતાના જ ઉપભોગ માટે અમુક સાહિત્યકૃતિનું નિરીક્ષણ થાય છે અને, એ રીતે વિવેચનરૂપ એક વિશિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રકાર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે એ એનો પાંચમો પ્રકાર છે—કલ્પાદિ અજ્ઞાત રૂપે વિવેચનકલા ખીલવવાની

જરૂર છે કારણ કે જોમ બીજુ સાહિત્ય વિવેચનસાથે માટે નવું વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ બીજુ વિવેચન સાહિત્યને નવા માર્ગ સૂચવે છે.

કાવ્યના અર્થમાં સાહિત્યની ઉત્પત્તિ માટે, અને એને જાગે બીજી વિવેચનશક્તિ કેળવવા માટે આ પરિપક્વનું શુ કાર્તવ્ય છે એ આપણે જોઈએ. પરંતુ એ જાતના સાહિત્યને ખીસવવા માટે શુદ્ધિ અને હૃદયના સરસાર પણ બીજા કરવાની જરૂર છે એ સરસાગની પોતાની કિમત—સાહિત્ય સાથે એના સબન્ધ વિના સ્વતન્ત્રરૂપે પણ—મોઢી નથી. પણ સાહિત્ય એ 'finer breath of all knowledge' જ્ઞાન માત્રનો વધારે સૂક્ષ્મ અને સુંદર પ્રાણ છે, તે એ પ્રાણને વસવા માટે રમૂસ દેહ પણ જોઈએ. પક્ષ પક્ષ પૃથ વિના શું નથી, તેા કવિતાસાહિત્ય પણ શુદ્ધિ અને હૃદયને કેળવે એવા સાક્ષના કમારુ વિના કેમ બીજે? તે સારૂ જીભ શ સ્ત્રની કેળવણી માટે પણ આ પરિપક્વે બીજીરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

૭

આપણા ઇતિહાસવિશ્લેષ વિચારવાના પ્રશ્નો ધણા છે; પ્રથમ તે

ગૂજરાતનો ગ્રામીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ

ઇતિહાસ—સંશોધન પ્ધાનમાં રાખી, એનું નિરૂપણ એ અત્યાર સુધી

ગૂજરાતની વર્તમાન ગણ સીમાની દૃષ્ટિએ જ

કરાવવામાં આવ્યું છે એમાં મૌલિક પરિવર્ત કરવો જોઈએ. ગૂજરાતનો

ગ્રામીન ઇતિહાસ એટલે ઉત્તરમાં પળાજ સુધીના પ્રદેશનો, અને

દક્ષિણમાં દક્ષિણના ઉત્તર વિશાખના પ્રદેશનો એ ઇતિહાસનાં ધણાં

બાકાં હજી હવે પૂગવાનાં છે. ધણાં વર્ષો પૂર્વે આપણા ઇતિહાસનું

શિશુલ મોમજ અને પિટિલ અમલની જ દરકાર કરતું તે પછી મદમદ

ધોરી અને મદમદ જિજ્ઞાસુ સુધી (અને તે પછી ગ્રામીન ઇતિહાસ

સંશોધનની કિમત થતાં સિદ્ધરની સવારી સુધી) આપણે જૂતક જમાં

જ્યાં પરંતુ તે પહેલાંના સમય કેવળ પૌરાણિક એટલે ઇતિહાસદ્રષ્ટા

અપ્રમાણિક એવી વાતોએથી જ ભરેલો દોષ ઇતિહાસના અભ્યાસ

માટે નક્કી છે એવી સમજણ થયેલી વખત આવી. પરંતુ વધતી જતી સાધને પરિણામે સમગ્રમું કે પુરાણમાં કરેલી નોંધ, દિ-દુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કરનાર પશ્ચિમની પ્રજાઓના ઇતિહાસકારોએ તથા અન્ય મુસાદરોએ જે નોંધ કરી છે તેની સાથે આશ્ચર્ય રીતે મળતી આવે છે આથી પુરાણની પ્રમાણ તરીકે પ્રતિષ્ઠા વધી, અને પુરાણના મહાન અભ્યાસી યાર્નિંગરે એ પ્રતિજ્ઞાનું સારાસારવિવેચનપૂર્વક એટલું જણાવ્યું ભૌરવ વધારી દીધું કે વેદાદિક અન્ય કરતાં પણ એનું પ્રમાણ વધારે માન્યું. આટલે સુધી જનુ મધ્યસ્થ ઇતિહાસકાર માટે અશક્ય છે, પણ અન્ય પ્રમાણથી બાધિત ન હોય, અથવા અન્ય પ્રમાણને બાધિત કરે એટલું સંભવિત હોય તો પુરાણના કથનને ઇતિહાસરૂપે માનવાને અત્યારે સહુ ઇતિહાસકારો તૈયાર છે તે જ પ્રમાણે તે પછીના સમયમાં આવતા કેવળ શિલાલેખ, સિક્કા અને તામ્રપટ્ટના જ પ્રમાણને વળગી ન ગ્રહેતાં ઇતિહાસ રચવામાં બાધાબાધના સામાન્ય નિર્વિઘ્નમાનુસાર સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવો પણ ઉચિત છે; વળી વિશેષ, સાહિત્ય જ્યારે તારીખો નક્કી કરવામાં ઉપયોગી નથી થતું, ત્યારે પણ પ્રજાના વાસ્તવિક કે બાવનાત્મક જીવનની ઝાંખી કરવા માટે બહુ કામનું થઈ પડે છે પરંતુ આપણા ઇતિહાસના પ્રકાશનું એક મોટું સાધન હજી હવે જ આસાક્ષિતિજ ઉપર બિંમલું દેખાય છે સિંધ અને પંજાબની ત્રરહો ઉપર મોહન-જો-ડારો અને હરપ્પાનાં ખોદાણકામથી ઝગવેલના બહુ તેથી પણ પૂર્વના મનાતા કાળ ઉપર પ્રકાશનાં ફિરલો કુટ્યાં છે પણ હજી એ માત્ર ફિરલો જ છે, એટલામાં તો ઇન્ડિયન આર્કિયોલોજીના ડિરેક્ટર સર જૉન માર્શલ લખે છે કે:

"The opinion has lately been gaining ground that the cradle of Sumerian and Egyptian civilisation is to be sought somewhere east of Mesopotamia. If indeed, such a cradle ever existed it is as likely as not to have been in the

vast richly watered plains of Northern India. Migration there undoubtedly were-and those on a large scale, and nothing is more probable than that the teeming populations of Northern India expanded westward through Seistan across the Iranian plateau and northward to the plains of Transcaspiæ ' આ અનુમાન જે અત્યાર સુધી ગાંધી બાબેલી પાશ્વત્ય ઇતિહાસકાર અને પુરાતત્ત્વવિદની માન્યતાથી તદ્દન વિપરીત છે એ પુરાણની દ્રશ્યતા સાથે મળે છે, અને પરિણામે હિન્દુસ્થાન હંપર આક્રમણ કરનાર અને એની વસ્તીમાં ભળી જનાર ' Foreign Tribes ' માને પરદેશી જાતિઓ સજનથી આપણા અર્વાચીન વંશોના સેજો ભુદી દષ્ટિથી તપાસવા પડશે એમ સૂચવે છે કહીશ્ય વાડની ઐતિહાસિકરત્નગર્ભા વસુન્ધરા હજી જોઈવી તદ્દન બાકી છે સૌરાષ્ટ્ર, દારક અને વલભીપુરના ઇતિહાસનાં ઇતિહાસે પણ એ ભૂમિમાં દશાએલાં ઇતિહાસ બદાર નીકળશે એ કહેતાવું નથી અને એ નીકળશે ત્યારે આપણા અત્યાર સુધી માન્યા ઇતિહાસને ટીકા આપશે કે-વિશ્વાવશે એ વિષે અત્યારે કાંઈ પણ પ્રામાણિક કંપના ધર્મ શકતી નથી. પણ એ શ્રેષ્ઠ ઇતિહાસનાં મર્યાદાના માટે અત્યંત આવશ્યક છે એટલું તો નક્કી જ છે બીલુ, આપણા ઇતિહાસનાં સજનવંશે અને એમની તારીખો આપણે ચોક્કસ રીતે જાણી શક્યા છીએ તેમાં પણ હજી લોકસ્થિતિ વિષે ધણી જાન ઉમેરવું બાકી છે સાહિત્ય એ આ જાતના કાર્ય માટે એક મોટું સાધન હોય છે, પણ કુશળ્યે, આપણા દેશનાના ધણીખરા કવિઓએ એમના સાહિત્યને, ધર્મ સિદ્ધાંત કાંઈપણ રસથી લીજવા દીધું નથી. આથી લોકસ્થિતિ જાણવાના વિષયમાં આપણને ઘણી મુશ્કેલી પડે છે

રત્નમંજુરાવે મુસલમાન સંમથના ગૂંજાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ પ્રમદ કરવા માંડ્યો છે, તથા એને જોઈ માન સામાન્ય

નિરૂપણથી સતોષ ન માનતાં વિગતવાર માહિતી એકઠી કરવા માંડી છે, એ પદ્ધતિએ ધણું દામ કગવા જેવું છે રાયચુગ અને મેઘાણી કઠિમાવાડની જૂની વાર્તાઓ રાસા વગેરે સાહિત્ય એકઠું કરે છે એનું મૂલ્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ધણું ન હોય પણ સમયનું ચિત્ર દોરવામાં તો ધણું જ દામનું છે, વળી એક સરકૂત અધકાગણાત્વી લખે છે તેમ 'સર્વશાસ્ત્રો કાવ્યમુખપ્રેક્ષી' ઠે-અર્થાત્ દા-નનુ જ મુખ નિહાળતાં દા-નનાં સેવક છે-અને તે પ્રમાણે ઇતિહાસ પણ કાવ્યરૂપ થયા વિના એનું તત્ત્વ પૂરેપૂરું પ્રકટ કરી શકતો નથી. ઇતિહાસ વિનાનો ઇતિહાસ એ છવત માત્ર અને રૂંધર વિનાનું માત્ર કાલનું મૃત હાકપિંજર છે; તે માટે આપણે ઇતિહાસ ખરી રીતે જાણવા માટે આપણે ન-ન-ન દર દુર્ગજશ કર અને કન્યાલાલ મુનશીની અપેક્ષા રાખીએ છીએ. કદા ખાતર સત્યનો ભોગ આપવાની જરૂર હોય તો જૂજરાતના ઇતિહાસ ખાતર કદાનો ભોગ આપવા પણ લાઈ મુનશીને આપણે વિનંતિ કરીશું આપણે એમને દહીશું કે સત્ય અને કદા-ઇતિહાસ અને કદા-ઉભયનો મુન્દર સમન્વય કરી શકે એવું એમનામાં સામર્થ્ય છે, એકનો ભોગ આપવો પડે એવા એ કદામાં અનિપુણ કે ઇતિહાસમાં મથાર્થતાની કિમત ન સમજી શકે એવા પ્રાકૃત નથી હતાં ભોગ આપવો પડે એટલા એ અશક્ત હોય તો કદાનો ભોગ આપે, ઇતિહાસનો નહિ કારણ કે કદાનાં ક્ષેત્ર મર્યાદા છે, ઇતિહાસનું એક છે

વળી એક પ્રકાર ઇતિહાસ અને બાષાશાસ્ત્રની સીમા ઉપર આવેલો અને તેથી ઉભય વિદ્યાના વિદ્વાનોએ વિચારવાનો એ છે કે આપણા પ્રાન્તના નામની વ્યુત્પત્તિ શી? જોએ ગેઝેટીયર ગુર્જર રાષ્ટ્ર (૬) ગુજરાત (પ્રા) ઉપરથી ગુજરાત રાજ્યની વ્યુત્પત્તિ માની હતી પરંતુ 'ગુર્જરરાષ્ટ્ર' ઉપરથી 'ગુજરાત' કે 'ગૂજરાટ' થાય, 'ગૂજ રાત' ન થાય, એ રાજ્યો કાઈ પણ લેખમાં મળતા નથી અને ગુર્જરરાષ્ટ્ર ઉપરથી ગૂજરાત કદવું એ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના નિયમથી

વિરુદ્ધ છે તેથી પછીના વિદ્વાનોએ પુર્વજ્ઞા સખ્દ ને ડેવાણુકન તથા મધ્યજાનના લેખમાં મળે છે તે ઉપરથી બ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રાનુસાર એ સખ્દ લિપિઓ છે બ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને અવગણી સદાતં નથી એ ખરૂં પણ તે સામે ચોક્કસ વિચાર પણ આવ્યા વિના રહેતા નથી. એક તો 'જા'નો આવેા પ્રયોગ, સર્વનામને જ (જજ, તત્ત, સત્ત, જ્જજ) લાગે છે તે સિવાય કાઈ દેસવાચક સખ્દમાં યથા જાણે નથી તે સાથે મુરાખ્દ, મદાગખ્દ, અને રાખ્દ એ નામ એક બીજાની પાસે આવેલા ત્રણ દેસવિભાજના વાચક છે તેથી પાસેનો એક વિભાજ 'શુર્જ'રાખ્દ' કહેવાયો હોય તો આશ્ચર્ય છે. બ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો વધિ વળનહાર છે, પણ અરોહના ધંમકુત્તણ વ યેજકયોજ વપાતનં રિસ્ટક પેતેમિકાનં યે વાપિ એને જાતાત (ગિરનાર) ધંમ્મુત્તર યોનદંબોજમણ્ણેસુ સ્થિત્તિપેતેમિકેસુ એ વા પિ એને જાગલેન (ધૌતી) ધમ્મપુત્રગ યોનદંબોજ-ગંધતનં રિસ્ટકનં પિતિગિકનં યે વાપિ જણરંસ (સદ્ધાગ્ગની) ધમ્મકુત્તણ યોનદંબોજગંધતનં રદ્ધકગિત્તિનિક્કણ એ વ પિ જન સપાત (માનસેરા) એમ ચાર બુદ્ધ બુદ્ધ સ્વગના લેખમાં પેતેમિક, પિતેમિક પિતિમિક સખ્દ છે તેનો મૂળ સમ્મત સખ્દ દેવદત્ત લાંઘરકક સિવાય અર' વિદ્વાનોએ પ્રતિષ્ઠાનિક માન્યો છે ત્યાં પૂર્વોક્ત બ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો નિવચ કે જ નો ઠ યાચ 'ત' ન યાચ એ વાધો મળ્યો નથી. દેવદત્ત લાંઘરકકરે બ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને ત્યાં પણ માન આપીને પિત્તમિક સખ્દનો બુદ્ધો વ અર્થ કયો છે અમુત્તર નિશચર્મા શ્ચિસ્સ વેનનિદસ્સ અને શ્ચિસ્સો પેત્તમિકો એમ એ સખ્દયુગ્મને વાર આવે છે ત્યાં એનો શ્ચદ્ધચાર ગમમમિદ્ધસ પૂળગામ્મિદ્ધસ જમ્મગાલ્લો પૂળ્લવમિદ્ધો ધ્ત્તિાદિ રાજ્યના અધિકારી વાચક સખ્દો સામે યથો છે, અને ત્યાં પિતાધી પ્રાપ્ત અધિકાર ભોમવતો ચાલ્લિક કહેવાતો ગામ્માધિકારી એનો અર્થ દીકરાકરે કયો છે એટલે અરોહના સિદ્ધાલેખમાં પણ રિસ્ટક પેત્તમિકો એ જ અર્થ યથો થટે છે અર્થાત્ પેતેમિક એ પ્રતિષ્ઠાનિકપોષનું એમ નહિ પરંતુ દેવદત્ત લાંઘરકકરના આ પેત્તનિક્કર્મકુલ સામે એક વિદ્વાન

તરફથી બુદ્ધિશાસ્ત્રનો ખીજો વંધો સેવામાં આવ્યો છે કે છ નું ત
કેમ થાય? પણ જુ નો જુ ઉચ્ચાર થવાથી ત થાય એ સંભવિત હોઈ
એ વંધોમાં માલ દેખાતો નથી. તથાપિ એક વિકટ સ્થિતિ એ આવીને
રહી છે કે અગુત્તર નિબંધમાં રઢિફળેનિબ્ધો સદસ્યારી શબ્દ ભેટા
અમુક રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ મધ્યે છે, ત્યારે અશોકના લેખ-
માં રપટ્ટ 'યવન-કમ્બોજ-મધ્યાર-રાષ્ટ્રિક-પેતલિક (પિતિ-
નક) ખીજા અપગન્ત (સામ્રાજ્યના સામા ઠેકાના વા પશ્ચિમ સમુ-
દ્રકાંતા દેશ) એમ દેશ તરીકે રાષ્ટ્રિક પેતલિકની મહત્તા કરી છે
જને પણ સમીધાન એ રીતે થઈ શકે કે અમુક રાજ્યાધિકારીઓ
મૂળ ધણીથી સ્વતન્ત્ર થઈ ગયે વસાવે ત્યારે પણ મૂળ રાજ્યાધિ-
કારી વાચક નામથી ઓળખાયા કરે અને એ રીતે રાજ્યાધિકારી
વાચક શબ્દ લોકવાચક અને દેશવાચક થઈ જાય. આ રીતે રઢિફ-
ળેનિક શબ્દની મતિ થઈ હોય. જમે તેમ હોય પણ પ્રેતનિક શબ્દનો
પ્રતિષ્ઠાન શબ્દ સાથે સંગ્રહ સર્વાન્ય ન રહ્યો એટલે અશોકના લેખના
સિદ્ધાંતથી ગુજરાત્ ઉપરથી ગૂજરાત શબ્દ અવતારવાનો આપણો
ચલન સફળ થયો નથી—એ કે ઉપર કહ્યું તેમ દેવદત્ત બાંકાગર
સિવાય સહુ વિદ્વાનોએ અશોકના લેખમાં એ બુદ્ધિપતિની મુશ્કેલી
અવગણી છે હા 'રાષ્ટ્ર' ઉપરથી 'રાત' ઉપજાવવાનો એક મન્દ
ચલન સંભવે છે અને તે એ કે-મૂર્ધન્ય જ નો દન્ય ન થાય છે
અને પ નો ઘ થાય છે, તેમ—અહીં મૂર્ધન્ય ટ નો—દન્ય ત કેમ
ન થાય? વળી પ્રકૃતસ્થળમાં ટ પણ મૂળ જ (મૂળ+ત્ર=તાટ્ટ) જ
હતો એટલી મુશ્કેલી ઓછી છે વળી ભગતે કહ્યું છે કે ચમત્કર્તી
નરીપરે યે ચતુરમયિનિ । તદ્વરજુક્તં નિત્યં તેષુ માણં પ્રયોજયેત્—
અર્થાત્ સ્વયમ નદીની પારના અને આશુના વાસીઓ જ—વધારે
બોલે છે, એ વાક્ય પણ કાઈ પ્રકૃત પ્રજા ઉપર પ્રકાશ ન નાખે?
આ વિચારપર પરાનુ ખીજા ગુર્જરા શબ્દની વિચિત્રતા અને દેશ-
વાચક રાષ્ટ્ર શબ્દની સ્વાભાવિકતા એ છે; બુદ્ધિપતિશાસ્ત્રની મુશ્કેલીનું

વિરુદ્ધ છે તેથી પછીના વિદ્વાનોએ ગુર્જરા શબ્દ ને ડેવાણના તથા મળસાનના લેખમાં મળે છે તે ઉપરથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રાનુસાર એ શબ્દ લેખનબો છે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને અવગણી સમાતું નથી એ અર્થ પણ તે સામે યોગ્ય વિચાર પણ આવ્યા વિના રહેતા નથી. એક તો 'ત્રા'નો આવે પ્રયોગ, સર્વનામને ત્ર (ત્ર, ત્ર, સત્ર, સ્વત્ર) લાગે છે તે સિવાય કાઈ દેશવાચક શબ્દમાં થયો જાયો નથી તે સાથે સુરાષ્ટ્ર મહાગાષ્ટ્ર, અને રાષ્ટ્ર એ નામ એક બીજાની પાસે આવેલા ત્રણ દેશવિભાજના વાચક છે તેથી પાસેનો એક વિભાજ 'ગુર્જરાષ્ટ્ર' કહેવાયો હોય તો આશ્ચર્ય છે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો વધિ વળનહાર છે, પણ અણેકના ધંમયુત્તર જ એમકેવોજ ગચારનું રિસ્તક પેતેનિકનં એ કાપિ એમ અગાગ (ગિગનાર) ધંમયુત્તર યોનકેવોજમળાએક સ્થિતિપેતેનિકેકુ એ કા પિ એને આરકેગ (પૌલી) ધંમયુત્તર યોનકેવોજ-ગંધરન રસ્થિનં મિતિનિકનં એ કાપિ અપરત (સદઆહર) ધંમયુત્તર યોનકેવોજગંધરન રદ્ધકિતિનિકન એ કા પિ એન અપરત (માનસેગ) એમ આર ભુદા ભુદા સ્થળના લેખમાં પેતનિક પેતેનિક મિતિનિક શબ્દ છે તેનો મૂળ સરકૃત શબ્દ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય અર્થ વિદ્વાનોએ પ્રતિષ્ઠાનિક માન્યો છે, ત્યાં પૂર્વેકન વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો નિવમ કે હ નો ઠ થાય 'ત ન થાય એ વધિ અવયો નથી. દેવદત્ત ભાંડારકરે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને ત્યાં પણ માન આપીને વિનનિક શબ્દનો ભુદો જ અર્થ ક્યો છે અગુત્તર નિકામમાં રક્ષિસ્વ વેનનિકસ્વ અને રક્ષિકો વેતનિકો એમ એ શબ્દયુગ્મને વાર આવે છે ત્યાં એનો સદઆર યમગામિકસ્વ પૂમગામિકસ્વ યમગામિકો પૂમગામિકો ક્રિયાદિ રાજ્યના અધિકારી વાચક શબ્દો સામે થયો છે, અને ત્યાં પિતાથી પ્રાપ્ત અધિકાર લોભવતો રાષ્ટ્રિક કહેવાતો રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ દીક્ષકારે ક્યો છે એટલે અણેકના શિષ્યાલેખમાં પણ રિસ્તિક વેતનિકો એ જ અર્થ થવો ઘટે છે અર્થાત્ વેતનિક એ પ્રતિષ્ઠાનિક-પેલુનું એમ નહિ પરંતુ દેવદત્ત ભાંડારકરના આ વેતનિક-ત્રેતુક સામે એક વિદ્વાન

તરફથી બુદ્ધિપ્રસાદનો બીજો વધી સેવામાં આવ્યો છે કે તુ નું ત
કેમ થાય? પણ તુ નો પ્રતિચ્છાદન થવાથી જ થાય એ સંભવિત હોઈ
એ વાંધામાં આવેદિતો નથી તથાપિ એક વિકટ સ્થિતિ એ આવીને
ગઈ છે કે અગત્ય નિમ્નયમાં રટ્ટિકોન્નિષ્ઠો સહચારી શબ્દ એનાં
અમુક રાજ્યાધિકારી એનો અર્થ ખસે એવો છે, ત્યારે અગ્રેષ્ઠના લેખ-
માં સ્પષ્ટ 'વવન-ક્રમોજ-અધાર-રાષ્ટ્રિક-પેતેલિક (પિત્તિ-
નક) બીજા અવગત (સામાજિકના સામા છેડાના વા પશ્ચિમ સમુ-
દ્રકાંડના દેશ) એમ દેશ તરીકે રાષ્ટ્રિક પેતેલિકની બહુલા કરી જો
બને પણ સમીધાન એ રીતે થઈ શકે કે અમુક રાજ્યાધિકારીઓ
મૂળ ધણીથી સ્વતન્ત્ર થઈ ગયા વસાવે ત્યારે પણ મૂળ રાજ્યાધિ-
કારી વાચક નામથી ઓળખાયા હશે અને એ રીતે રાજ્યાધિકારી
વાચક શબ્દ લોકવાચક અને દેશવાચક થઈ જાય. આ રીતે રટ્ટિક-
કોન્નિક શબ્દની મતિ થઈ હોય. જમે તેમ હોય પણ પ્રેક્ષક શબ્દનો
પ્રતિષ્ઠા શબ્દ સાથે સંગ્રહ સર્વાન્વ ન રહ્યો એટલે અગ્રેષ્ઠના લેખના
ઉદાહરણથી ગુરુરાષ્ટ્ર ઉપરથી ગૂંચાત શબ્દ અવતારવાનો આપણો
ચલન સફળ થયો નથી—એ કે ઉપર કશું તેમ દેવદત્ત બાંકાગર
સિવાય સહુ વિદ્વાનોએ અગ્રેષ્ઠના લેખમાં એ બુદ્ધિપ્રસાદની મુશ્કેલી
અવગણી છે હા 'રાષ્ટ્ર' ઉપરથી 'રાત' ઉપજાવવાનો એક મન્દ
ચલન સંભવે છે અને તે એ કે-મૂર્ધન્ય જ નો હત્ય જ થાય છે
અને પ નો જ થાય છે, તેમ—અહીં મૂર્ધન્ય જ નો—હત્ય જ કેમ
ન થાય? વળી પ્રકૃતસ્થળમાં જ પણ મૂળ જ (સમન્વિત) જ
હતો. એટલી મુશ્કેલી ઓછી છે વળી અગત્ય કશું છે કે અગ્રેષ્ઠ-
તરીકે જે સંયુક્તપ્રાચિન । સમ્પ્રદાયનાં નિર્ણયે સેપુ માયાં પ્રયોજવેલ—
અર્થાત્ અવલ નદીની પારના અને આણના વાસીઓ જ—વધારે
બોલે છે એ વાક્ય પણ કાંઈ પ્રકૃત પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ ન નાંખે?
આ વિચારપર પરાંતુ બીજા ગુરુત્તર શબ્દની વિચિત્રતા અને દેશ-
વાચક રાષ્ટ્ર શબ્દની સ્વાભાવિકતા એ છે; બુદ્ધિપ્રસાદની મુશ્કેલીનું

[illegible]

તેમજ ગૂજરાતને એક અલગ પ્રાન્ત માનીને એની સાતિઓને પ્રતિદાસ લખાવે છે તેને પણ ઉત્તર દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનની સાતિઓના પ્રતિદાસ સાથે જોડીને ફરી રચવાની જરૂર છે

૮

ત્રીજી આપણી ભાષાનો પ્રતિદાસ પણ હજી ધણે વધારે શોધવાનો છે પરંતુ જ્યોર્જ ગ્રીમર્સન એમનાથી બાધા ને બંધુ તે કરીને લખે છે —

“ We have thus a connected chain

of evidence as to the growth of the Gujarati language from the earliest times. We can trace the old Vedic language through Prakrit down to Apabhramsa and we can trace the development of Apabhramsa from the verses of Hemachandra, down to the language of a Parsi newspaper No single step is wanting for nearly four thousand years.” આ આપણી ગરવી ગૂજરાતની ગરવી ભાષાની વિશિષ્ટતા

છે અને તેથી જ એને માટે આપણું કર્તવ્ય ધણું છે ગ્રીમર્સને તે ભાષાસાહિત્યની શોધના આધારે માત્ર થોડીક લીટીઓ જ લેરી છે પરંતુ ટેમ્પ્લેટરી અને નરસિંહરાવભાઈએ એમાં ધણું વધારે કામ કર્યું છે પણ તેઓએ કર્યું છે તે કંતા હજી ધણું ધણું વધારે કરવું બાકી છે અપભ્રંશ સાહિત્યના જુદા અવસ્થાને જુદાક સમયથી ઉપલબ્ધ હતા, પણ સળંગ કાળો હજી હવે જ પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા છે, અને અપભ્રંશ જોડે એક ગ્રંથ અવિભારી ભાષા-જેનું વ્યાકરણ હેમચન્દ્રે ઘડી આપ્યું છે-એમ મનાઈ રહ્યું છે, તેને બદલે હવે એનો એક જીવંત અને વિભારી ભાષા તરીકે અભ્યાસ થવો પડે છે-જેટલું અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે એ પ્રકારમાં મૂકી — આ અભ્યાસ રાફ કરી દેવો જોઈએ. અત્યારે ઉત્તર હિન્દુસ્થાન રાજ સ્થાન-થી માંડી દક્ષિણમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યના પ્રદેશ સુધીના ભાગમાં

જે અપભ્રંશ સાહિત્ય જગત છે તે રચનામાં પણ મોટા ભાગ નીતોનો છે પણ હેમચન્દ્ર વગેરેએ ઉચ્ચરેલાં ઉદાહરણો જોતાં કેટલુંક સાહિત્ય નીતેતર થઈ પણ રચાયેલું હોય તો તે સ્થાવિત છે એ સમજી સાહિત્ય શ્રેષ્ઠવાનો આપણે પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કદાચ કે અપભ્રંશ સાહિત્ય મૂળ હિંદુસ્થાનના ઉત્તર દક્ષિણ અપરાન્તનું છે, તથાપિ એના સૌથી વિકાસ ઉત્તરગામિકારીઓ આપણે ગૂજરાતી છીએ. આપણા ગૂજરાતમાં આઝાના ઇતિહાસ ઉપરથી આપણી ભાષાનો કિંમત—ગ્રામીન ભાષા ભાષા, પછી સરકૂત, પછી પાલી, પછી શૌરસેની પ્રાકૃત, પછી શૌરસેની અપભ્રંશ અને તે ઉપરાંત મુજરેની મૂળ ભાષા હર્ષનાની યા પૈશાચી આદ્યા તરવોમાંથી ક્યોલો મનાય છે હવે આ સમજી તરવોને પૃથક્ કરી આપણી ભાષાના પ્રત્યેક શબ્દની ઉત્પત્તિ આપણા કાષમાં આપણે બતાવવી જોઈએ. તેમાં પૈશાચીનું તત્ત્વ શેષતુ કદાચ છે તથાપિ તે માટે મત્ત થવો જોઈએ, અને અસિદ્ધ મનાતા એના ખૂણા જોયરાની જોડીના શબ્દો પણ એકઠા કરીને તપાસવા જોઈએ. આ સમજી કાષ અસાધ્યગણ મહત્વનું છે તેવું જ અર્થનું છે વળી વર્તમાન જમાનામાં કોઈ પણ કાષ જ્યાં સુધી સરકૂત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ રૂપી મૂળ ઉપરાંત, હિન્દી મરાઠી અને જાગણી સાથેના સમાનતા અશ્વ નહિ દર્શાવે ત્યાં સુધી એ અપૂર્ણ જ ગણાયે. Political Federation ની ભાવના સાથે Linguistic Federationની ભાવનાને જોડવી જ પારી.

૯

હવે વિજ્ઞાનવિભાગના વિષયમાં આપણે શું કરવાનું છે એ જોઈએ. આ વિષયમાં જે કાષ કરવાનું હોઈ વિજ્ઞાન કહે તેના બે પ્રકાર છે એક નવી શેષ, અને બીજો મોહપ્રચાર. નવી શેષની જાળ તમાં તો મૂજરાતે આખા હિંદના જાકે સમસ્ત પૃથ્વીના વિજ્ઞાન

શાસ્ત્રીઓની સાથે રહીને કામ કરવાનું છે પણ જે નહાતું કામ—છતાં
 ખતિ આવશ્યક કામ—સાહિત્ય પરિષદ પોતે ઉપાડી શકે એવું છે
 તે વિજ્ઞાનના લોકપ્રચારનું છે છેલ્લા દસ પંદર વર્ષમાં આપણા પ્રથમ અને
 મધ્યમ કક્ષાના શિક્ષણમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને આપણે સ્થાન આપ્યું છે, અને
 સારી નિશાળોમાં એ કામ થતું હશે એમ પણ આપણે માનીએ છઈએ,
 તોપણ એની બહાર સામાન્ય લોકમાં વિજ્ઞાનનો પ્રચાર હજી નહિ
 જેવો છે અને એ પ્રચાર સારી પેઠે થાય તે માટે સાહિત્યપરિષદે
 ખરા અન્ત કરણથી ઢોલકી યોગ્ય રચવાની આવશ્યકતા છે આરા
 મિત્ર મિ. માર્ક્સ—જે હમણાં થોડા વખત ઉપર બનારસ હિંદુ
 યુનિવર્સિટીમાં એન્જિનિયરિંગ કોલેજના વાર્ષિક પ્રિસિપાલ હતા અને
 હાલમાં પટણાની એન્જિનિયરિંગ કોલેજના પ્રિસિપાલ થયા છે—
 એમણે કમકતા રિબૂમાં ઔદ્યોગિક ઇજવણી ઉપર લેખ લખવા
 માંડ્યા છે, એમાં એક સ્થલે કહ્યું છે કે ઇંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ
 ઔદ્યોગિક શાળાને નહિ પણ ઔદ્યોગિક કારખાનાને આભારી છે
 આ કહેવું ઇંગ્લંડ પરત્વે ખરું છે, પણ અન્ય ગ્રાણી કરતાં મનુષ્યે માં
 વિશેષ એ છે કે જે સ્વાભાવિક હોય અને પણ એ પ્રવલ્નજન્ય
 કરી શકે છે ઔદ્યોગિક કારખાનાથી ઇંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ
 થયો એ ખરી વાત, પણ એ કારખાનાને સુધારવામાં ઔદ્યોગિક
 શાળાનું વિજ્ઞાન અત્યારે ઢોલકો ભાગ લે છે, બન્ને ઇંગ્લંડ પણ શાળા
 અને કારખાનાને પરસ્પર જોડવામાં અન્ય દેશથી—ઉદાહરણ તરીકે
 જર્મનીથી—પછાત છે તેટલી એની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ પણ દાનિ સદન
 કરે છે આપણા દેશમાં કારખાનાના કામમાં શાળામાં મેળવેલી
 વૈજ્ઞાનિક ઇજવણી બહુ ઉપયોગી થશે. બન્ને, આપણા દેશની સ્થિતિ
 એવી છે કે જ્યાં સુધી વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણથી આપણી દવાને જરી
 દેવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી આપણા કારખાનાં પણ બતાનુર્મતિક
 અને જમનાથી પચાસ વર્ષ પછાત રહેવાનાં તે માટે સાહિત્યપરિષદે
 વિજ્ઞાનને લોકપ્રિય કરવા સારું જે કાર્કિ યત્ન થઈ શકે તે કરવા મચી

મહત્ત્વ જોઈએ, આગળમાં વિજ્ઞાનનાં લોહાગ્રિય બાપણે. અને પ્રયોગો
મૂળરૂપે અને કાઠિયાવાડનાં અમુક શહેરોમાં કરવા માટે જોઈએ
કરી દેવી જોઈએ, અને એ કામમાં પ્રજાની સેવા કરવા ડૉ. કાન્તિલાલ,
ડૉ. નાથક, પ્રોફેસર વીરમિત્ર દીવેગીલા, રા. પોપટલાલ શાહ, રા.
સાંકળચંદ શાહ, રા. પર્જનરાય મેહ, અને ગ. વિજયલાલ મુવ
ત્રીવાર છે એમ હું જાણું છું. અન્ય પાત્ર ધણા જાઈએ સાદામ્પ કરશે.

૧૦

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં આપણે બે જાતનું કર્તવ્ય છે

એક તો આપણા મૂળરૂપી સાહિત્યમાં મીઠા

તત્ત્વજ્ઞાન અને નરસિંહ મહેતાથી મીઠી આજ પર્વત

જે જે વિચાર આપણા સાહિત્યમાં પ્રકટ થયા

છે, એ તારવવાનું, એનો ઇતિહાસ રચવાનું, તથા એને હિંદુસ્તાનમાં

અન્યત્ર પ્રકટ થએલા ધર્મ અને તત્ત્વવિચાર સાથે સંકળવાનું

મોટું કાર્ય છે પણ એટલેથી જ સતોષ પામવાનો નથી જેમ

સાહિત્યમાં જૂના સાહિત્યના પાનથી મળતું થવાનું નથી, પણ નવું

સાહિત્ય રચવાનું છે, તે જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ આપણે આજના

પ્રગતિ કરવાની છે આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ જેમ ઇતિહાસ તેમ

તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય સાથે બૂંધ્યું હતું પરંતુ એ કાર્ય અજ્ઞાન કવિઓ જ

કરી શકે આપણે તો એજ કાર્યની સામગ્રી તરીકે, તત્ત્વજ્ઞાનને એક

સ્વતંત્ર શાખારૂપે કેવળ પોષી સવર્ધી શકીએ, તત્ત્વજ્ઞાન એ

સંસારને વિશેષવાની એક દ્રષ્ટિ છે અને તે જેમ જાનીને સિદ્ધ

છે તેમ આપણે સવુને સ્વામ્ય છે અને આવશ્યક ॥ તત્ત્વજ્ઞાન એ

જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓની સમાન દેશાનું એક શાસ્ત્ર છે એ સમજણ

પણ બૂઝમરેલી છે જ્ઞાનની સર્વશાખામાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે,

કાગળ કે એ સર્વના મૂળરૂપે એનું સ્થાન છે તેથી છત્રજગત અને

પ્રમાત્માના સ્વરૂપનું, જ્ઞાનની એક સ્વતંત્ર શાખારૂપે, ચિંતન, એટલામાં

જ તત્ત્વજ્ઞાન સમાપ્ત થવું નથી ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનનાં મૂળ શોધવા તથા એનો અર્થ ઠગવામાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવર્તે છે આ દૃષ્ટિએ મનુષ્યનું બધારણ, એનો આ પરિદેશ્યમાન વિશ્વ સાથે સંબંધ, એની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની બાવનાઓ—દૃષ્ટાંતિ સર્વ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનના પેટામાં પડે છે એ વિચારનું બહોળું પણ સુચિન્તિત સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે એ જ બલિષ્ઠતા કાવ્યસાહિત્યમાં ઉચ્ચતા અને ગંભીરતા એ સાહિત્યના પ્રાણરૂપે, પ્રેરી શકે અને એ વિના આપણું સાહિત્ય રંગબેરંગી પરપોટા જેવું જ ગંદેશે.

૧૧

ફેળવણીનો વિશાળ સાહિત્યપરિપક્વતા આવશ્યક અંગ છે

આપણી ફેળવણીનું ગ્વરાબ્ય આપણને નામનું

ફેળવણી

તો મળી ચૂક્યું છે પરંતુ એને વાસ્તવિક કર

વામાં અત્યારે એકાદી મુશ્કેલી આ ખાતા માટે

સરકાર પાસેથી નાણાં મેળવવાની છે એ મેળવવાના માર્ગો પરિવર્તનના પ્રદેશની બહાર છે, પરંતુ એના પ્રદેશની અંદર પણ ધણ કરવાનું બાકી છે જેટલાં સાધન આપણને પ્રાપ્ત છે તેટલાંતો પણ પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રજામાં ફેળવણી સંબંધી વિચાર કળનારાં મહાત્મા હોવાં જોઈએ મિ. મારવિને કહેલું મને વાદ આવે છે કે—ઈંગ્લાંડમાં દર આઠવાડિયે અંશે અંશે ફેળવણી માટે ઉત્સાહ ધરાવનારાં મહાત્મા મળે છે, ચર્ચા કરે છે, ફેળવણીના વિસ્તાર અને સુધારા માટે ઠગવો કરે છે, યોજનાઓ બંધે છે ત્યારે આ દેશમાં તો સમગ્ર શૂન્યવત્ પડ્યું છે ! આપણે આપણા પ્રાન્તમાં ફેળવણીના અનેક પ્રયત્નો આગળ છે પણ તે દૃષ્ટિ પરસ્પર અસુનિત છે પરિપક્વતા કામ એમાં સૂત્ર પડેલાં, અને એક મુખ્ય ફેળવણી મહાન સ્થાપી એ દ્વારા યૂજ્યતીની ફેળવણી ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અને એના વિસ્તાર તેમ જ ગુણમાં દિન પર દિન સુધારા કરવાનું છે

ફલપાર વિચારો કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પશ્ચિમમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણને સરળ સુખોષ અને રસિક કરવા માટે ફેરવા પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે । કેળવણીના કાર્યમાં પડેલાને નાણીતું છે કે અત્યારે સેક્ટર પુસ્તકો જાવના મહાન સાહિત્યને જાણ વિદ્યાર્થીના જીવનમાં કિતારવા માટે રચવામાં આવે છે તેમ, વર્તમાન વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી પણ તેઓ અનુભવ ન હોય તે માટે કઠિન વિજ્ઞાન પણ સુમાર ૩૫માં મુદ્દામાં આવે છે આ કાર્ય સફળ રીતે કરવા માટે વિજ્ઞાન ભેષ કોની તેમજ જાહેરાત પ્રકારોની જરૂર છે બીજી કેળવણી એ શાળાના શિક્ષણને અતેજ સમાપ્ત થતી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રનો એક સુવિદિત સિદ્ધાન્ત છે પણ એ સૂત્રનો અત્યાર સુધી એ જ અર્થ થયો છે કે શાળામાંથી નીકળી મનુષ્ય જીવનમાં જડે છે ત્યારે જીવનરૂપી મહાશાળામાં એનું શિક્ષણ આપ્યા કરે છે આ સત્ય ૬૫૦ પશ્ચિમમાં એક બીજા અર્થ ઉપર પણ દબે જ્ઞાન દેવાવા લાગ્યું છે તે એ કે જીવનના વ્યવસાયમાં પડ્યા પછી પણ મનુષ્યને અત્મશિક્ષણ માટે કાર્ષિક રૂપાંતર સચે શાળા કવચ રાખવાની જરૂર છે આ 'second education' નો સિદ્ધાન્ત જરીનેતે જ માટે છે એમ નથી ધનિકાન પણ શાળા છોડ્યા પછી મૂર્ખ બની જવાનો એટલોજ સભવ છે, ત્રીજી કૃષ્ણ જાવવાને જેટલા પ્રેમથી ગ્રામજન આવીરોને પેતાન્ય માન્યા હતા તેટલાજ પ્રેમથી મામદાની વસ્તીની સાથે એકતા જાવતી જરૂર છે અને તેથી ગામદાની કેળવણીનો પ્રશ્ન — એ કેળવણી કેવી દેવી જોઈએ તથા એને કેવી રીતે રાચક તેમજ દિતપ્રદ અને ઉપયોગી કરી સકાય એ પ્રશ્ન — પણ મન લગાડીને વિચારવાનો છે

૧૨

પરિપાકના સામાન્ય ઉદ્દેશ સજાથી સાહિત્યના સમુદાય માટે જોઈતી વસ્તુ સ્થિતિ સજાથી, અને તે તે વિભાગમાં કવ્યાના દાવની દિશા સજાથી, યથા સંજિત અને વ્યાવસાય મદારા વિચારો આપતી સમયા મે મુજબ અતમાં હવે પૂર્વોક્ત કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે શા

માં સાધનોની અપેક્ષા છે એ વિષે એ શબ્દો બોલીને મહાર નિવેદન સમાપ્ત કરીશ પરંતુ તે કરતાં પહેલાં આપણા કર્તવ્યપથમાં પ્રવેલી એક એ મુશ્કેલીઓ નોંધવા જેવી છે જ્યાં માર્ચ માસના મૉડર્ન ગ્રિબુમાં એક સ્થળે હિન્દુશાનની જુદી જુદી ભાષા બોલનારની સંખ્યા આપી છે તેમાં પ્રકૃતમાં ઉપયોગી મોટી ચાર ભાષાના આંકડા આ પ્રમાણે છે—

હિંદી બોલનારની સંખ્યા	૬૮,૧૧૫,૦૦૦
બંગાળી " "	૪૬,૨૬૪,૬૦૦
મરાઠી " "	૧૮,૭૬૮,૦૦૦
ગુજરાતી " "	૬,૫૫૨,૦૦૦

અર્થાત્ હિન્દી બોલનારની સંખ્યાનાં પ્રમાણમાં બંગાળી બોલનારની સંખ્યા લગભગ અડધી છે, મરાઠી બોલનારની પૂરી એક પચ્ચાસમાંશ પણ નથી, અને ગુજરાતી બોલનારની એક દસમાંશ પણ નથી. આ કારણથી અન્ય પ્રતિભાં લેખકને એમના પુસ્તકના વિષયથી જે પરિતોષ મળી શકે છે તે આપણે ત્યાં દુર્લભ છે વિશેષમાં આપણે ત્યાં બીજા પ્રતિભાં જેવા આર્થિક જગજગદારી માથે લઈને પુસ્તક છાપનારા ('ગુજરાતી' અને 'સત્ય સાહિત્ય' એ બેને બહુએ તો તે સિવાય) પ્રકાશક નથી, તેથી મોટે ભાગે અન્યકર્તાને પોતાને ખર્ચે પોતાને આર્થિક જોખમે જ પુસ્તક છાપાવવા પડે છે, અને તેથી એક પુસ્તકની જાળમાંથી એ મુક્ત ન થાય ત્યાંસુધી એ બીજામાં પડી શકે તો નથી. કેપીતી રીતે જૂજ અને હલકું જણાતું આ આર્થિક કારણ વસ્તુતઃ આપણા સાહિત્યના વિપ્રાસમાં એક મોટું પ્રતિબંધક છે એની સામેના ત્રાજવામાં મુકી શકીએ એવી બે બાબતો છે એક તો આપણા પ્રતિભાં મધ્યમ વર્ગની જનસંખ્યા અન્ય પ્રાન્તોના કરતાં વધારે ધનિક છે, અને બંગાળી બોલનારનાથી અડધી લેખકને પણ હિન્દી કરતાં ચઢીઆતું સાહિત્ય બંગાળા ઉત્પન્ન કરી શક્યું છે તેમ ગુજરાત પણ વધારે તો કરી શકે. અને પ્રકાશક મહાજની

પ્રતિબિમ્બશૂત, ગૂજરાત યુનિવર્સિટી માય તો તે પણ મુખાઈને
બાર ધટાડવા માટે હટ છે જો કે તેની જ ચરી એમ માનવાને
કારણ નથી.

અત્યારે પ્રશ્ન યુનિવર્સિટી માટે જોઈતા ધનનો જ ગો છે અને
ધન પણ ગૂજરાતમાં નથી એમ નથી. તેથી ખર્ચ પ્રશ્ન તો ધનનો
પણ નહિ કિંતુ ધનને ઘનમાં વહેવરાવવાનો જ છે તે માટે પ્રજા
સોકમત ઉત્પન્ન કરવો, સ્વર્ગ ચિમનલાલ જેવા અનુભવી જતોને
અધ્યક્ષર કરવા, અને આપણા ધર્મિકાને, રાજ્યસ્વાધિકારોને અને બિટક
આધિકારીઓને કર્તવ્યપરાયણ કરવા એ કામ પરિપક્વે વિના વિધાને ઉપરી
સેવુ જોઈએ પરંતુ એ ગોઠવું કર્તવ્ય કરવામાં મુશ્કેલી આપણાં
ન્યાયા કર્તવ્યભૂષણ ન જોઈએ. એવું એક ન્યાય કર્તવ્ય તે વિવિધ
માનવર્ધક મહાભારતી સ્થાપના છે આ કાર્ય માટે આપણા અર્ધ-નીન
શુભ પદ્ધતિ ખડના પૂર્વજોની પદ્ધતિમાંથી લાખલો લેવાનો છે એ
જમાનો મહાભારતી પનાના હતો ગૂજરાત બેનાંકુલર સોસાયટી,
સુદિવર્ધક સભા, હોમસસભા વગેરે મહાભારતી સદાગતી પદ્ધતિએ
સાહિત્યસવા કરવા માટે એલે બેડા પાયા નીચ્યા છે એ જમાનાએ
એના સમયને ઉચિત મળે સ્થાપના હતાં પરિમની વિદ્યા પૂર્વમાં
કેમ હતાગતી એટલો જ એનો અગળ પ્રશ્ન હતો, વર્તમાન જમાનાનો
પ્રશ્ન એ વિદ્યાને પણ અનેક રીતે ક્ષોડીએ મધારી શુદ્ધ કરી અને
વસાવવાનો છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રાચીન આર્થ સંસ્કૃતિ પણ
પૂરો આપ આપવા એલે તત્પર થવાનું છે તે માટે તત્પરિવર્ધક,
કર્તવ્યસરોધક, વિજ્ઞાનપ્રચારક, શિક્ષણસુધારક, સાહિત્યસર્વક, ક્યા
પ્રશ્નક આદિ અનેક વિષયનાં મહાભારતી સ્થાપી ગૂજરાતની શુદ્ધિને
અને એની શાપાને ઉચ્ચતર જામિયાએ વસાવવાની છે

આપણી જગિવદ એની એક પ્રજાવિકાસ ધણ વનો માલી
દને કુમપરિવર્તનનો કાળ આપ્યો છે અને સ્વસ્થ સ્થિતિ એ

પરિવર્તનને અનુકૂળ છે, ક્ષણવાગ વર્તમાનને ભેદી ભવિષ્યમાં દર્શિ
નાંખે। ચર્મચક્ષુ મીચી, પ્રતિભા-ચક્ષુથી આપણે સારસ્વત
ઉદ્યાન નિહાળે। સર્વત્ર વસન્તના વાયુ વાઈ રહ્યા છે, વૃક્ષો
નવપક્ષ્વ વર્ષે જ્યાં છે, ખાંભે મ્હોર ખેઠા છે, ભમરો ગુને છે—
મદ્દા રાખે કે થોડા સમયમાં આગ્રહણ પક્ષુ આવશે, ડાંગે ફળ
ભારથી લગશે, અને વૃક્ષે વૃક્ષે કાચક ટડકરો આ આપણાં સ્વપ્નાં
નથી, આપણા સાચા મનોગચ છે, આપણી આસાઓ છે, આ મુંદર
આસો માસની શરદ પૂનમની સનિધિમાં વિશ્વના રાસેશ્વર બ સીધરને
આપણી પ્રાર્થનાઓ છે

આ પ્રાર્થના સફળ થાય, પ્રજ્ઞાના અનુમદના અધિકારી થઈએ
તે માટે શ્રીકૃષ્ણ મીરાં પ્રાર્થતી હતી તેમ પ્રજ્ઞાના બાળના બાજ
વાન થઈશું, ક્યાં નવા રોપ રોપવા, ક્યાં પાણી પાડું, ક્યાં શુ
ખાતર પૂરવું, ડાંગીઓ ક્યાં ખી વાળવી, ફળી ટેકવવી, ક્યાં કાતર
મૂકવી, કોની કશમ કાપવી, ક્યાં ચોટાડવી છત્રિયાદિ અસ્વચ્ચ વિગતો-
વાળી બાળવાનની કલા આપણે શીખીશું, અને પ્રયોજીશું.

એ જ્ઞાન અને શક્તિ આપણને પ્રાપ્ત થાય તે માટે સદુ
પ્રાર્થના કરીએ કે—

સ્વદ વીર્ય કરધામદૈ । તેજસ્વિનોઽપ્યધીતમસ્તુ મા વિદ્વિધામદૈ ।
મા વિદ્વિધામદૈ ।
મા વિદ્વિધામદૈ ॥

શાન્તિરસ્તુ પુષ્ટિરસ્તુ આત્મકલાસમૃદ્ધિરસ્તુ ॥
સર્વે મેધાધિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ
આત્મજ્યોતિસ્થ પદ્યમ્તુ મા કશ્ચિત્તમ આપ્નુયાન્ ॥
ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

સાહિત્ય-પગ્થિવ (૧ લી)

[નોંધણી અર્થ]

આપણા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રા. ગ. ગમધ્યભાઈ મહીપતરામથી અધિકૃત 'ગુજરાત સાહિત્ય સભા' નામના એક ન્દાના પક્ષ ઉત્સાહી મહાશયના રત્નપ્રવાસને પરિણામે અત્રે તા ૩૦ જૂન તથા તા ૧-૭ જુલાઈ એમ ત્રણ દિવસ આપણા ગુજરાતના વિદ્વાનોના શ્રેણાવરો કરવાનો છે તે પ્રસંગે ગુજરાતના સાદાચરિત્રશાસ્ત્રિ રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી બોતાના નિવૃત્તિસ્થાન નરિયાદથી અત્રે આવી પ્રમુખપદસ્થાને બિરાજવાના છે અને કેટલાક સાદારે તરફથી નીચેના વિષયો ઉપર લેખ લખવાના છે—

(૧) નોંધણી

(૩) લોકશા

(૨) લિપિ

(૪) લોકગીત

(૫) ઇતિહાસ અને સાવન્સનુ સાહિત્ય સી રીતે ઉત્પન્ન કરવું

(૬) સાવન્સની પરિભાષા ગુજરાતીમાં સી રીતે ઉતારવી.

(૭) પ્રાચીન ગ્રામ્યોની ખોળ-શોધન અને પ્રસિદ્ધિ

(૮) પ્રાચીન શોધખોળ.

(૯) સસ્તું સાહિત્ય.

(૧૦) નાટકો અને ગદ્યગદ્ય.

(૧૧) વાગ્ધ્યાપાર.

(૧૨) વર્ણવિમાન. એક નવીન વ્યવસ્થા (Z 7 મળતો ઉચ્ચાર).

(૧૩) સાહિત્યની ઉન્નાતિનું એક સાધન.

(૧૪) આપણું નવીન કાવ્યસાહિત્ય.

(૧૫) મુજરાતી સાહિત્યના વિસ્તીર્ણ ઇતિહાસની અગત્ય.

આપણા સાદરમડળનો આ પહેલો મેળાવડો છે, એટલે હાલ તો પૂર્વોક્ત વિષયની માત્ર પ્રસ્તાવના જેવું જ કાર્મિક થઈ સકશે એમ લાગે છે. પણ આ સળંગમાં હાલના ઉત્સાહને અનુરૂપ ખત, બવહારકુશળના અને 'કાર્મિક કરવું છે' એવો નિશ્ચય ગમવામાં આવશે તો હવે પછીના મેળાવડામાં ઘણું કાર્ય સિદ્ધ થએલું રજુ કરી શકશે એમ આશા છે. આવા જ બીજામાંથી બાક્ય વૃથો ઉત્પન્ન થવા છે, અને તેથી બવિધના સર્વ પક્ષના અધિકારી એવા આ મુવકમડળને અમારી સૂચના છે કે આજ એમણે "સાદર-પરિષદ" રૂપી જે મહાપુન્તકની પ્રસ્તાવના માંડી છે એનાં હવે પછી આવવાનાં વિવિધ પ્રકરણો પણ સારી દૃઢતાથી અને ડહાપણથી રચેલાં જેથી મુજરાતના સાહિત્યને ધણી ઉપયોગી સેવા થશે.

પૂર્વોક્ત વિષયો ઉપર પરિષદમાં શી ચર્ચા થાય છે એ જોઈએ. ચર્ચા ઉપર અમારા શા વિચારો છે એ અમે હવે પછીના અકમાં જણાવીશું. પણ અત્યારે ઉપોદ્ધાતરૂપે એ સળંગી થોડુંક સાર કરવાની ઈચ્છા રાખીએ છીએ.

પરિષદના કાર્યક્રમમાં પહેલો વિષય જોડણીનો છે. આ અત્યંત વિષ્ટ પ્રશ્ન છે અને એ સળંગી કાર્મિક પણ

૧ જોડણી તાત્કાલિક નિર્ણયો થવા અશક્ય છે હાલ થઈ શકે એમ છે તે એટલું જ કે આજ સુધીમાં આ વિષય ઉપર સર્વ સેજોનો સમદ પ્રસિદ્ધ કરવો, સર્વ વાદીઓ અને મોઢાક તટસ્થ વિદ્વાનોની એક કમિટી નીમવી, એમણે પુખ્ત વિચાર કરી જોડણી સળંગી એક "પ્રાક્ટિ ગ્રંથ" એટલે કે ખગડો તૈયાર કરવો, એ બહાર પાડવો એ ઉપર સોંઠની ચર્ચા સાંભળવી, અને છેવટે તેની દરેક દલમ ઉપર હવે પછીની પરિષદમાં વધુ મતે ઠરાવ કરવા,

અને એ ઠરાવ પ્રમ છે પગિવહના સલાસનો વર્તે એમ આજ્ઞા રાખવી. ચાલતી અન્વાધુનીમાંથી કાઢી પણ વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરવી હોય તો બદુમાં બદુ આટલું જ ચર્ચ સહે એમ છે દરમિયાન, આ પ્રશ્નની વર્તમાન સ્થિતિ સી છે, અને એમાંથી કવિવ્યર્થમાં શુ થવાનો મંજવ છે એ વિષે એમારા વિચાર અને ફુકમાં જણાવીએ છીએ.

સર્વને જાણીતું છે કે આ વિષયમાં દ્વેષપર્વાચનમાળાના નિયમે એ સુનસ્થાને છે અને એ ઉપર રા. નવવરાએ “જોડણીના નિયમનું અર્થમંદલ” એ નામે એક અતિ પ્રૌઢ અને વિચારશીલ વાર્તિક લખેલું છે કેખાતી રીતે તો એ વાચનમાળાના નિયમોનું રૂપરીકરણ જ છે પણ વસ્તુતઃ એ લેખ આ વિષયના હિતદાસમાં એક અમૂલ્ય મન્ય જોડણી પ્રતિજ્ઞાને યોગ્ય છે આ મેખમાં ચન્દનાં ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ એ બે ધારણ મીઠાગવામાં આપ્યાં છે અને ઉચ્ચારને અંગે ‘accents’ (અમુક સ્વર ઉપર દેવાતો ભાર) અને

quantity (માપ)ની તત્ત્વ પણ એમના સૂક્ષ્મ વિચારમાં આવી ચર્ચા છે આ જ સમયમાં નર્મજીરાની મુખમુક્તમાં કવિ નર્મદાચક્રે જોડણી સંબંધી નિયમો પ્રસિદ્ધ કર્યાં તેમાં ઉચ્ચારને માત્ર આપી અનુનાસિક, દક્ષર અને મિદ્નયોજના એ ત્રણ જામતો ખાસ કરીને સ્વીકારી છે રા. નવવરામ પછી કેટલેક વર્ષો રા. નરસિંહરાવે એક ઉત્સાદી અને તે જ જોડિસ્ટ જૂનો ટુમાર નિકાલ માટે ક્યારે એમના ચર્ચા ઉપાડી, અને એમાં એમણે લોકની સમજણની તથા ચાલતા વહીવટની દરમર ન કર્યાં સખ્ત મરદા પ્રમાણે ન્યાય રીતે એનો જ વિચાર કર્યો. રા. નવવરામના વિચારો આજ સુધી કેમ અમલમાં નથી આવ્યા એ માટે આમર્ષ જવાબુ, અને જે વિચાર ગ. નવવરાએ દ્વેષપર્વાચનમાળાના નિયમોને માત્ર આપતાં અપતાં સંક્રાંતી પ્રકટ કર્યાં દતા તેને વિદેષ ધાગ ચકાવી દોષવાચનમાળાના નિયમોનું અકન કરવામાં વાપર્યો રા. નરસિંહરાવે ઉચ્ચારનું ધારણ મુખ્ય માન્ય, અને વ્યુત્પત્તિ પણ ઉચ્ચારને અનુસરતી જ છે એમ વિમતવાર

સિદ્ધ કરીને વ્યુત્પત્તિનું ધોરણ પણ સ્વીકાર્યું, અને જૂના નિયમોમાં આ જને તત્ત્વોની કેવી અવગણના થઈ છે એ સવિસ્તાર બતાવ્યું અને ખાસ કરીને હકાર, શકાર અને અમુક વર્ણોના બે બે ઉચ્ચાર થાય છે એ ઉપર બાર મૂક્યો. ત્યાર પછી ફેટલેક વર્ષે, પાઠકની અગ્રેજી—ગુજરાતી હિંદુનેરી રચાવા માંડી તે વખતે એ હિંદુનેરીના ગુજરાતી શબ્દો માટે શ ક્યવશ્યાસ હર્ષદરાય ધ્રુવે નિયમો રચ્યા. એમાં એમણે શ નર્મસિંહરાવ પ્રમાણે એ, ઝો, ડ, ઢ, ઢ, ષ, અનુસ્વાર વગેરેના બે બે ઉચ્ચાર તથા હકાર નોડવાની સૂચના પણ સ્વીકારી, અને એક જ વર્ણના ઉચ્ચારબેદ દર્શાવવા માટે ચિહ્નોની જરૂર બતાવી (ચિહ્નબેદની મોજળા હિંદુનેરી માટે હતી એટલે પ્રસંગ અત્રે માફ રાખવા જેવો છે) આ અરસામાં પ્રોફેસર બેન્જમિન “ગ્રાનમબૂવા” માટે “કલા ભવનના નોડણીના નિયમ” પ્રસિદ્ધ કર્યા એમાં Accent (‘અક્ષરભાગ’) નું તત્ત્વ અને તબ્બાચી ધ્રુવ-દીર્ઘનો નિયમ સ્વીકાર્યો છે, અમુક હકાર માટે એપોસ્ટ્રોફીનું ચિહ્ન દાખલ કર્યું છે (ઉદા. મો’કુ, કા’ડુ), ફેટલેક સ્થળે ગુ અવજન નિવારવા તથા શ્રદ્ધિને માન આપીને ચાલતી પદ્ધતિ કાયમ રાખી છે (ઉદા. કહે છે દોરકું ખાડણી, જળણી, વિક્કાન), ફેટલેક ઠેકાણે ધ્રુવનો આગમ દાખલ કરવાની વ્યવસ્થા કરી છે (ઉદા. ખડિયો, પણ ઝીઝો, કરીઝો) તથા અનુસ્વારને બદલે જરૂર પડે ત્યાં અનુનાસિક કણ્ઠ્ય કર્યો છે પણ એ લેખમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનાર ત્રણ બાબત છે (૧) ‘યએણુ’ કે ‘યએણુ’ ને નિયેધીને સૂરતી ‘યયણુ’ ‘નોયણુ’ ‘પાયણુ’ નો સ્વીકાર અને (૨) બે અક્ષરના શબ્દોમાં પણ દીર્ઘ બિ (ઉદા. બાબૂ લાડૂ) દાખલ કરવાનો વિધિ, તથા (૩) અક્ષરાન્ત્ય અ નહોં બોલવાને લીધે તેની પૂર્વના અક્ષરગતિ બિ દીર્ઘ કરવાનો વિધિ (ઉદા. કૂળ, પૂર.) ત્યાર પછી ફેટલેક વર્ષે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ એક શબ્દસંગ્રહ બહાર પાડ્યો અને એની નોડણી ઉપર વિદ્વાનોના અભિપ્રાય માગ્યા એના જવાબમાં

૨૫. માધવધાસ દરિયાસ દેસાઈએ એક ટિપ્પણ પ્રસિદ્ધ કર્યું અને એમાં 'એ' 'ઓ'ના એ એ ઉચ્ચાર માટે જુદાં ચિહ્નો યોજવાની તથા અનુસ્વાર અને અનુનાસિકના ઉચ્ચારનો ભેદ પણ ટપકુ અને વર્ણસામર મીકુ એમ જુદાં ચિહ્નોથી દર્શાવવાની જણામણ કરી. વળી તે વખતે મુદ્દર્શનમા ૨૮ મણિલાલે પણ એક કૃત્રિ લેખ લખ્યો, એમાં એમણે ઉચ્ચારવાદની અને નવાં ચિહ્નો યોજવાની રહામે મત દર્શાવ્યો, અને જોડણીનો નિર્ણય કરતા પદ્ધતિ બનાવજી શુદ્ધ કરવાની જરૂર જતાવી એક વિષયની મુશ્કેલીત બીજા વિષયમા ઉતારી. આજ અગ્રમામાં વિવિધ પ્રાન્તજનોના સમઠસ્થાન ૩૫ મુબઈ નજરીના નિવાસી અને 'સિદ્ધાંત વાલે'ના તત્ત્વનો નિદ્ય પગિચા ધરાવનાર ૩૧ ગોવર્ધનગમ - એજે જોડણીના નિયમો ધરાયા, તેમાં ખાસ મુદ્દા આ હતા —

(૧) જે જોડણી શુદ્ધતાના સર્વ પ્રાન્તના ઉચ્ચારથી વિરુદ્ધ હોય તે, અત્યારે હક હોય તો પણ તપ્તવી, (૨) જે એકેથી ઉચ્ચારથી વિરુદ્ધ હોય તે સાક્ષર શ્વિ પ્રમાણે લગવી (૩) જે એકેથી ઉચ્ચારથી વિરુદ્ધ હોય, જ્યાં જેમાં સાક્ષરશ્વિ લગેલી ન હોય ત્યાં વિદ્વંસ સમજવો, (૪) તત્ત્વમ સિવાયના સંજોગમાં લીધે ઈ અને દ્વિસ્વ હિ અને પદારને સ્થાને ચામર, એમાં મધ્યપણ તરેદન તક વિતક કવ્યા નહિ, અને (૫) હમર સ્વપ્રમાણે સજળાતો દાવ તો તે પ્રમાણે લખવો, નહિ તો આસની રીત આલવા દેવી. ૩ ગોવર્ધન રાજા જોડણીમાં બૃત્પતિવિચાર અસ્થાને જણે હિ અને એમાં બૃત્પતિવાદી એમના ઉપર 'આલમ્'નો દોષ મૂકે છે તો તે 'આલમ્' ને યુત વિષયમાં સામીવ અને કર્તવ્ય બધી દટાપતિ લખાવે છે

ત્યાર પછી હાથમાં ૨૪ કમળાસકરે સાળાપત્રમાં જોડણી સજ-ધી રેટલીક મુશ્કેલીતો જતાવી છે તથા 'વાચનમાળા વિવિદન દમિટિ'એ રેટલીક નિયમો ધરાયા ૧' આ નવા નિયમોમાં કવચિત્

અતિસમૃદ્ધતા ખાતર અને કવચિત્ અતિશાસ્ત્રીયતા ખાતર હોપવાંચન-
માળાના નિયમો ત્યજવામાં આવ્યા છે. ધણે જાગે એ જૂના નિયમોને
અવલોકે છે.

આ પ્રમાણે જોડણી પરત્વે વતમાન સ્થિતિ છે એમાં ઉચ્ચાર,
બુદ્ધિ, રૂઢિ, સરળતા, શાસ્ત્રીયતા આદિ અનેક મદોની અસરો
માંલોમાંલ અવગણ છે. સર્વના બલાબલનો વિચાર કરી નિમ્નપૂર્વક
ભવિષ્ય જાણી શક એવો જોડા તો કાઢજ નથી છતાં એ સર્વે
શક્તિઓ! ધ્યાનમાં રાખી તર્ક બાંધતાં અમને જે ભવિષ્ય સૂઝે છે
તે અત્રે જણાવીએ છીએ અમને અવગણ હોત તો દરેક વિષય
ઉપર જુદા જુદા વિદ્વાનોના ત્રાસ મત છે એ દૃષ્ટિ નાંખતાં વાર
જણાઈ આવે એવું એક પત્રક રચી એ ઉપર વિચાર ચલાવત. પરંતુ
આવું પત્રક સાહિત્યસભા ઉપર જણાવેલો લેખસમૂહ પ્રસિદ્ધ કરતી
વખતે તૈયાર કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ. અમે આ સ્થળે
મુત્તસ્થાનીય હોપવાંચનમાળાના નિયમો અને ચ નવલગમનું વાર્તિક
એમાંથી થોડાક અગત્યના મુદ્દા ઘર્ષ એ ઉપર ચર્ચા કરીશું.

૧ મૂળ શબ્દમાં થોડો જ ફેર થઈ જયો હોય તો મૂળ રૂપ
વાપરવું ઉદા. 'દારી' નહિ, પણ 'દાસી' 'પગમાણે' નહિ પણ
'પ્રમાણે,' 'માગ્ગ' નહિ, પણ 'માર્ગ', 'વના' નહિ પણ વિના

આ નિયમનો અર્થ નવલગમ એવો કરે છે કે જ્યાં તકરાર
હોય એટલે જ્યાં એક જાગના અથવા એક વર્ગના લેખિ એક શબ્દનો
ઉચ્ચાર એક રીતે અને બીજા બીજી રીતે કરતા હોય ત્યાં જ આ-
નિયમ વાપરવાનો છે. બાકી જ્યાં સર્વાનુમતે ફેરફારવાળું રૂપ જ
સ્વીકારવું હોય ત્યાં તો તે જ રાખવું નહિ તો (ઉદા.) 'હુકમ ને
બહેરે હુકમ લખવાનો પ્રસંગ આવે.

આ નિયમ અને, એની મર્યાદા હમેશાં ચળ જ રહેશે. 'કિતોવે
લનપેલું સ્પાત્' (પદ્ધિઓએ રચેલી સ્મૃતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ
પડે ત્યારે શ્રુતિ-જે સ્મૃતિઓનું મૂળ હોઈ જેને બીજા પ્રમાણની

અપેક્ષા નથી—તેનો સ્વીકાર કરવો) એ મીર્માસના આપનો અર્થ
 એવો ઉપયોગ થયો છે અને એનો ઉદ્દેશ વિરોધને પ્રસંગે મૂળ ઉપર
 જઈ સમાધાન કરવાનો અને એકરૂપતા પ્રાપ્ત કરવાનો છે. પરંતુ
 જે લેખકને પોતાનો પ્રાન્તનાં વિકૃત રૂપો માટે ખાસ ધ્યેય દશે
 તેઓ એ રૂપો પકડી રહેશે, અને તેથી પરિણામે આ નિયમ વૈકલ્પિક
 નીવડી ઉભય રૂપો પ્રવર્ત્યા કરશે. વળી જેમને મૂળ રૂપનો રાતરિવસનો
 પરિચય દશે તેમને એ રૂપો દરવાં નહિ લાગે, અને પ્રચલિત રૂપોની
 સાથે એ હરીફાઈમાં ઉતરશે. આ નવધરામને જે રૂપો નિર્વિવાદ
 રીતે ત્યાગ્ય લાગતાં હતાં, તે અત્યારે જાણમાં હાખલ થઈ ગયાં
 છે જેમકે—માણિક, વવ, ભત્તિ, ઠાલ, બધ, છાગ વગેરે. આનમાં
 રાખવાનું કે આ નિયમ સર્વજન સરખી રીતે લાગુ પાડવામાં આવે
 એમ પણ સંભવતું નથી. મોઝીને આપવાનું તે જોડાનું ‘પરમાણુ’
 કહેવાયે, (‘પ્રમાણુ’ કે ‘પ્રમાણ’ નહિ) અને ‘પરુણી’ શબ્દમાં જૂરતો
 ફેરફાર કરી મૂળનું મુદિણી જ વપરાયે.

૨ અસલ (મૂળ) અને ચાલતા ઉચ્ચારમાં થયેા ફેરફાર તે
 આલેખી ઉચ્ચાર પ્રમાણે શબ્દ લખવા.

૩ નવધરામ કહે છે કે આનો અર્થ એવો ન કરવો કે સર્વજન
 ‘અચરજ’ શબ્દ વાપરવો અને ‘આશ્ચર્ય’ ન જ વાપરવો. વાંચન
 માળામાં સરળતા જોઈએ એ ઉદ્દેશથી શબ્દ પણ દમી માટે આ નિયમ
 છે, ખરું જોતાં જોડણીનો આ નિયમ નથી એટલે પગિણાએ આ નિયમ
 વૈકલ્પિક જ રહેશે. ‘નાચ’ પણ લખાય અને ‘નૃત્ય’ પણ લખાય, તે જ
 પ્રમાણે ‘મુગજ’ અને ‘મુખ’ ક્રિયાદિ જાણાનું હાથનું વચણ સર્વથા ‘પગરણુ’
 કે સરકૂતગણી રાખી તરફ નથી, અને તેથી આ નિયમ પણ વૈકલ્પિક જ
 રહેશે અને વિવેકી લેખકોમાં એ વિકલ્પ પ્રસંગની બબીરતા આદિના
 ઐશ્વર્યવિશાળથી નિયમરેઠા સામાન્ય પ્રસંગે વિકૃત રૂપ ઠીક લાગે
 અને મૂળનું સ્વરૂપ આંખમાં લાગે, અને જ્યાં પ્રોદ વાળીનું પ્રયોજન
 દોષ ત્યાં કેટલીક વાર મૂળ સમૂહ રૂપ વાપરવાથી જ અર્થ સરે.

૩. શુદ્ધ સસ્કૃત કે ફારસી શબ્દ આવે તે અસલ પ્રમાણે લખવા જેમકે, સદ્ગમકર્ષક, દૂરબીન

અત્રે નવલરામ પ્રમ ઉઠાવે છે કે અસલ જોડણી પ્રમાણે કે અસલ ઉચ્ચાર પ્રમાણે ? જોડણી અને ઉચ્ચાર વચ્ચે સસ્કૃતમાં ભેદ પડતો નથી એ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને ફારસીમાં પણ 'લિપિના નિયમ જોખ્યા છે અને તે જગજગ ઉચ્ચારને અનુસરતા છે' એમ રા. નવલરામ કહે છે એટલે એમણે ઉઠાવેલી શબ્દ માત્ર અગ્રીજ શબ્દોને જ લાગુ પડે છે અને એ સખન્ધમાં એ એવા નિર્ણય કરે છે કે ત્યાં 'ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખવું' અત્રે એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે આ નિયમનો આશય એવા નથી કે કલ્પાક' ને ખલ્લે 'કલ્પાક લખવું એટલે આ નિયમ પણ કેટલેક દરજ્જે લોકમત ઉપર જ આધાર રાખશે. વળી આ નિયમ પ્રમાણે 'વિદ્વાન્ શુદ્ધિમાન્ જગત્' વગેરે શબ્દો હલન્ત (અજનાન્ત) લખવા જોઈએ. પણ એ જાગતમાં બૃહ કમિટીનો ઠરાવ એવો છે કે "અજનાન્ત શબ્દો શુદ્ધરૂપે બોલાતા હોય, તો એ તેમાં અ' મેળવીને જ લખવા—જેમકે વિદ્વાન્ ઇત્યાદિ." આ રીતે લખવાની ત ફેણમાં એક ફેલી છે એ છે કે 'દેવ 'રામ' આદિ શબ્દો અજન્ત (સ્વરાન્ત) છતાં મુજરાતીમાં હલન્ત જેવા ઉચ્ચા. મ છે તેજ રીતે 'જાત' અને 'વિદ્વાન્' લખ્યા છતાં ઉચ્ચા. જગત્ અને 'વિદ્વાન્' એ પ્રમાણે એની મેઝ ચલાનો તો પછી ઉંચટે ખોડા અક્ષર લખવાની મુશ્કેલી શા માટે પેદા કરવી ? આના ઉત્તરમાં રા. નવલરામ બિવિખ એવું જણાવે છે કે હવે પછીના લોક આ ધારણા કબુલ કરશે કે નહિ એ શક બાંધું છે બ્યુત્પત્તિમાન દેશમાં દિન પર દિન વધતું જાય છે, અને વખતનું વચણ શુદ્ધ સસ્કૃત શબ્દો લખવા તરફ સ્પષ્ટ જણાય છે."

શુદ્ધ સસ્કૃત કે ફારસી શબ્દ આવે તો તેને અસલ ઉચ્ચાર મુજબ લખવાનો આગ્રહ જરાજગ છે એક સારો કૃષ રચી એમાં આ શબ્દોના અસલ ઉચ્ચાર આપવામાં આવે અને એ કૃષ લોકમાં

મારી પ્રસિદ્ધિ પામે તો આ નિયમ પળાવાનો સભવ પણ છે
 ૫૭૬ તેમ થતા પદ્ધતિ શુદ્ધ સમ્પ્રદાય કે શુદ્ધ શાસ્ત્રી ઉચ્ચાર થો છે
 એ સમ્પ્રદાય સામાન્ય વાચક કે લેખક વર્ગને જ્ઞાન હોવું અશક્ય છે.
 અને તેથી આ નિયમ સંપૂર્ણ રીતે અમલમાં આવે એમ 'લાગુ
 નથી' દેવાય આ નિયમનો અર્થ એવો કરવામાં આવે કે મુનશાતીમાં
 અમલના જે શુદ્ધ જોયે ઉચ્ચગતિ હોય તેને માટે જ આ નિયમ છે
 પણ આમ અર્થ લેવાથી આ નિયમ અર્થિચ્છક-નિષ્પ્રયોગ-
 અર્થ નામ છે, કાગળ કે મુનશાતીમાં અમલના જ ઉચ્ચ દારમ
 તો લખવામાં બીજા રૂપો વ્યાવહારુ પ્રાપ્ત જ થવું નથી સરકૂતનો
 અભ્યાસ દિન ૫૦ દિન વધતાં 'વિદ્યાન' એવી દલિલ નો સ્થિતો
 વિજ્ઞાન થશે એમ નવવચનમાં કહે છે પણ સમ્પ્રદાયનો અભ્યાસ વધા
 યતાં અતી નોકણી રહાશે એક દલીલ ઉભી રહે છે વધી એવો છે
 કે 'વિદ્યાન' 'મદ્યાન' વગેરે શબ્દો મૂળ સરકૂત છે, પણ તે જ મુનશાતીમાં
 લખાય મર્ધ મુનશાતી મર્ધ થયા છે, સરકૂત જ નથી અને તેથી
 એમને મૂળરૂપ માનવા એ ઉચ્ચાગ્રહણથી ઉત્પન્ન થતો ભ્રમ
 વિદ્યાન બાઈ એ પ્રયોગ વિદ્યાન' (પ્રતિષ્ઠિત પ્રથમાન્ત એકવચન)
 શબ્દને સરકૂત મજૂતાં મળે કદાચ લાગશે નોઈએ, અને વિદ્યાની
 બાઈ એવો પ્રયોગ પ્રચલિત થવા લાગ્યો છે તેનું બીજા પક્ષ આ જ
 છે જતાકણ પણ "એ બાઈ મર્ધ વિદ્યાન છે" એમ સર્વન બોલાય છે
 અને 'મદ્યાન બીજો' એ પ્રયોગ મરી દણ 'મદ્યની બીજો'
 એવો પ્રયોગ શરૂ થયો નથી આનું દારણ વિદ્યાન 'મદ્યાન આદિ
 શબ્દોનું મુનશાતીપણ કે અને તે જોયો બહાર ખોડો ન કરીને
 જાણવી સહમ છે 'જળતુ હણજગુર છે' એ રમળે 'જમત' લખે
 તો ૫૭૬ હીં છે સરકૂત આદાર ('જળતુ') ગણતાં પણ કોઈ
 વિચિત્રતા ઉત્પન્ન થતી નથી. 'કદાચિત્' 'અર્ધત' વગેરે શબ્દો-એનો
 સરકૂત મર્ધ દણ મર્ધો નથી-તેમાં 'ત' (છિદ્રો વર્ણ) ખોડો કરવો જ
 નોઈએ, જતે દહાડે એ શબ્દો ધણા = મર્ધ જતો' તો પણ એક વખત

દાખલ થએલો ત' ખોડો લખવાનો રિવાજ ફરવાનો નથી ગુજરાતીમાં એટલે અમે 'દલ-ત' શબ્દ (છેડે ખોડા અક્ષરવાળા શબ્દ)નું નવું તત્ત્વ દાખલ થયું બહારો દાક્ષમાં આ વિષયમાં આમ બે પદો પ્રવર્તે છે અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધ્યા છતાં પણ 'મહાન' 'વિદ્વાન' આદિ શબ્દોમાં છેલ્લો 'ન' ખોડો જ લખાતો એમ નિશ્ચય થતો નથી ઉલટું, સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ખોડા નકારવાળો 'મહાન' શબ્દ જોતાં જ, એના સંસ્કૃત ધર્મનું ઉલટ રીતે જ્ઞાન કરાવે છે, અને એની સાથે બહુવચન કે સ્ત્રીલિંગનું વિશેષ્ય પ્રયોજતાં આંચકા અવગણે છે

૪ 'ગૂજરાતી શબ્દો ગૂજરાતના ધણા ભાગમાં જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા

રા નવધગમ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે કે 'ગૂજરાતી એટલે 'ધણા ફેરફાર થએલા શબ્દો' શુદ્ધ સંસ્કૃત નહિ અને ઘોડા ફેરફારવાળા સંસ્કૃત જેને મૂળરૂપે લખવાનું પહેલા નિયમમાં કહ્યું છે તે પણ નહિ.

આમ વધુ મતને જોડણીનો નિયામક કરી એકરૂપતા સાધવા મૂળ કયો છે પણ જ્યાં વધુમતને માન આપી પ્રાન્તિક ઉચ્ચારથી સ્વતંત્ર અને સર્વત્ર એકાકાગ એવી સાક્ષર રૂઢિ અપાઈ નથી, ત્યાં ઉચ્ચારમાં અને તેથી જોડણીમાં વિકલ્પ જ ચાલવાનો રા. ગોવર્ધનરામે પોતાના નિયમોમાં આ સત્ય સ્વીકાર્યું છે

૫ કહે રહે વગરે દક્ષાવાળા ધાતુઓ આવે ત્યારે પાછલા અક્ષર સાથે હ ને ન જોડી દેવો."

આ મૂળ નિયમ નથી પણ મૂળ નિયમને અર્થરહિત બતાવી તેને સ્થાને રા. નવદરામે ગએલો નિયમ જો ગ નવધરામ પોતે આમ 'હ' છૂટો પાડવાનું પસંદ નથી કરતા રા નરસિંહગવ, ગોવર્ધન રામ અને ફરાવલાસ પણ હ જોડવાની તરફેણમાં છે 'હ' છૂટો પાડવાના પદ્ધતિ એક કારણ એ છે કે મૂળ બ્યુત્પત્તિમાં (ચમ્-દહમાં)

‘હ’ છોડા છે પણ વ્યુત્પત્તિમાં છોડા છે માટે ગુજરાતી સર્વ સ્વરૂપમાં પણ સર્વત્ર છોડા જ રહેવો જોઈએ એ આવશ્યકતા સર્વ સ્વીકારે એવી નથી. હ જળવાઈ રહે છે એટલું જ તેઓને મતે જાય છે પણ આ ‘હ’ છોડા પાકવાની તરફથી બીજી મોકુફી કરણ એ છે કે, ‘હમુ’ ‘હવીએ’ વગેરે રૂપાખ્યાનમાં ‘હ’ છોડા પડે છે એટલે કેટલાંક રૂપ ‘હ’ સાથે ‘હ’ જોડીને, તો કેટલાંક એને છોડા પાડીને કરવાં પડે છે એટલે આ સમસ્યા વ્યાકરણમાં એક ગુચ્છવસ્થુ ઉભેરથી પડે. પણ રા. નવસરામ પાણિનિ જેટલા ઉત્સાહથી કહે છે કે- “સરૂત ભાષાના રૂપાખ્યાનમાં આટલું બધું અનિવર્તનપણું છે તે છતાં તેના વ્યાકરણકારો થાક્યા નહિ તો આપણે આટલી દરકતથી કેમ કરી જવું જોઈએ?”

ગા. નવસરામનો ઉત્સાહ સાત્ય છે, ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણ માટે પાણિનિનો ઇખસો કેવી રીતે લેવો થતો છે એ અમે આજે જણાવીશું, અને તો એટલું જ કહીએ છીએ કે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ આવા અઠપટા નિવમો કરીને પ્રક્રિય કરવું એ ગુજરાતી ભાષાના સાહ્યિક સ્વરૂપથી થવાને કિલ્લુ લાગે છે સરૂતમાંથી પ્રાકૃત આદિ ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ એ સરૂતને વધારે શાસ્ત્રીય કન્વાના પ્રવલ્નમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નથી, પણ સરૂત નિવમો ન સર્જન થવાથી ઉત્પન્ન થી છે સરળતા તરફ વધવું એ એ ભાષાઓનું ખાસ લક્ષણ છે કદાચ જેમ કહેવામાં આવે છે ગુજરાતી ભાષાનું નિમ્નમાંથી વલન પૂરું થવું અને હવે સમય એની ઉત્તાન્તિનો અને તેથી વિવિધ નિવમોની સક્રિયતાનો છે પરંતુ - તત્તી ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપનું આ - મદલુ લાગતું નથી - વર્તમાન ભવન ઉત્તાન્તિ તરફ - સર્વત્ર સમીપ - યતા પ્રોત્તવ સૌક્યમાં - આકરણમાં અધિક -

ઉત્કર્ષ મનાય એવો સંભવ જણાતો નથી. પૂર્વોક્ત મુશીબતમાંથી નીકળવા માટે 'કહે છે' અને 'કહીએ' એમ રૂપાખ્યાનમાં 'કહ' અને 'કહ્' એમ બે રૂપ સ્વીકારવાં ન પડે તે માટે-કેટલાક 'કહે છે' અને 'કહઈએ' 'રહે છે' અને 'રહઈએ' એમ સર્વ રૂપોમાં 'ક' કે 'ર' સાથે 'હ્' જોડવાની સૂચના કરે છે આ યોગનાથી સર્વત્ર એકરૂપતા આવશે પણ સર્વ સુધારકો એ ઉપર એકમત થશે? વળી 'ક' કે 'ર' સાથે 'હ્' જોડેલો બતાવવો કઠણ છે લખવામાં એ સૂક્ષ્મતા જળવાવાનો સંભવ નથી અને પત્રો પત્રને ખોડા અક્ષરોનું ચિહ્ન (~) સ્વીકારાય કે નર્મદાસ કરતી માફક નામે નુકતો મુકીને 'કે છે' લખવાની રીત લખણ થાય એ પણ અસંભવિત લાગે છે ઉચ્ચારમાં સ્પષ્ટ સંભળાતા 'ક' ને નેત્રગ્રાચર ક વને બદલે માત્ર એક નુકતાની નિશાની કરીને લેખક સતેષ માનશે? અમને તો આ સંભવ દૂરપાસ્ત લાગે છે જેઓ ગુજાતીમાં ઉચ્ચાર પ્રભાણે જ લેખન માટે છ તેમને બેચાક કહે છે' માં ક અને હ છૂટા પડેલા જોઈ ક પાશે આવે, પણ ઉચ્ચાર અને લેખનનો વિચારાક બણી વાર નજરે પડતો હોવાથી લોકની આંખ એ વિષમતા પ્રત્યે ટેવાઈ ગઈ છે, અને જ્યાંસુધી કોઈ વિદ્વાન ઉચ્ચાર અને લેખનનું સર્વત્ર મળતાપણુ કરી ન આપે ત્યાં સુધી આણુ માર્ગમાંથી ખસવાને લોકને પૂરતું હરણ રહેતું નથી. અને તેથી લાગે છે કે ભવિષ્યમાં આ સંબંધી વિકાસ જ આશ્ચર્યનો બદલે ખલે જાગે આણુ પદ્ધતિ જ ('ક' અને 'હ' બુદ્ધ લખવાની) કાયમ રહેવાની

૬ હવે આપણે 'ક' - 'હ' સંબંધી મહાગચારોનું અવલોકન કરીએ,

'ઉ પ્રત્યયમાં ઉદ્ધર જણે, ઠેકાણે હસ્ત જ છે' એ રા નવજગમે ગમેશા નિયમમાં કોઈને વાંધા તથી જેમકે હું, છું, રાવતું, વાંચતું ઇત્યાદિ

“ચબ્દના ઝેડાનો ઉધાર દીર્ઘ અને ઉધાર દ્વસ્વ સખવા, પણ એકાદરી ચબ્દમાનો ઉધાર દીર્ઘ સખાય છે”

જેઓ સરળતા ખાતર ગુજરાતી (પૂર્વોક્ત અર્થમાં ગુજરાતી) ચબ્દોમાં સર્વત્ર દીર્ઘ ‘ઊ’ અને દ્વસ્વ ‘ઉ’ ઇચ્છે છે, તેમને આ નિયમનો પૂર્વાર્ધ અનુકૂલ છે ‘તેમ જ ઘણા ઇંદરાન્ત ચબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિ તરફ જોતાં ઇં દીર્ઘ જ છે’ એમ નવસરામ કહે છે એટલે જ આખતમાં કાઈ પણનો વિવાદ ગ્રહેતો નથી પણ ચબ્દને છેડે ઉધાર દ્વસ્વ સખવાનો આ નિયમ ક્યાંકાવનને માલ નથી એની નિયમાનુસાર ‘આજુ’ ‘ભાડુ’ એમ દીર્ઘ જ સખવાનો જ વિધિ છે ઉપરિ અપવાદ રૂપે છે એમાંના (એકાદરી ચબ્દોમાંના) ‘તેલો’ ચબ્દોમાં, એ નવસરામ જણાવે છે કે, ‘વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે દીર્ઘ જ છે અને વળી તેઓ પ્રથમ અક્ષર દોવાને લીધે તેના ઉપર જે ભાર આવે છે તેથી બોલવામાં પણ દીર્ઘ જેવા જ સંભળાય છે’ આ રીતે અસાધ્ય વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચારનો અધાર છે પણ જ્યાં ઉચ્ચાર સરિંધ્ર હોય અને વ્યુત્પત્તિ જડે નહિ ત્યાં શું કરવું? બીજા ઉદાહરણ એકાદરી ચબ્દોની માફક ત્યાં પણ ‘જી’ દીર્ઘ કરવું કે, સામાન્ય નિયમ ઉપર જઈ ઉદ્વેગ રાખવું? આવી સુખીનતામાંથી બચવા સરળતાવાદી સર્વત્ર દ્વસ્વ ‘ઉ’ ઉપરેક કરે છે અને ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિને માન આપનાર દીર્ઘ ‘જી’ પસંદ કરે જે જ્યાં ઉચ્ચારમાં દીર્ઘતા રહે છે ત્યાં સરળતાવાદી કૃત્રિમતા (સરળતા ખાતર સ્થાપિત કૃત્રિમતા એમ કહી શકાય) નાથ નથી) પાછો ક્યાં વિના દ્વસ્વ ‘ઉ’ લખી સ્થાપી નહિ અને ઉચ્ચાર પછી વારસરિંધ્ર હોય અને વ્યુત્પત્તિ જડે નહિ તેવે પ્રસંગે સરળતાવાદીને વિજય સહજ છે આવા સામ્યત વિગતમાંથી પરિણામ શું થશે એ જોવાનું છે પ્રથમ દૃષ્ટિએ સરળતાવાદનો વિજય નહીં લાગે છે પણ જ્યાં જોડે વિચાર કરતાં જણાય છે કે સરળતા પણ જ્યાં કૃત્રિમ દોષ ત્યાં તે અસરજ-એટલે કે કૃત્રિમ-વર્ધ પડે છે અને સરળતાની

દરકાર ન કરતાં ઉચ્ચાર પોતાનું પ્રતિબિમ્બ લેખનમાં પાડી લે છે.

અત્રે એક જામત નોંધવા જેવી છે દીર્ઘ ઈ સખધી અક્ષરવિધિ પૂર્વે જણાવ્યું છે તેમ માત્ર ધણા ફરકારવાળા ગુજરાતી સંબંધે જ લાગુ પાડવો જોઈએ છતાં-રિવિઝન કમિટીએ હરિ મણિ શાન્તિ આદિ સ્ત્રીઓનાં વિશેષ નામો દીર્ઘ છત્રી લખવાં એમ ઠરાવ કર્યો છે પુલ્લિંગ હરિ મણિ વગેરે સંબંધેને સ્ત્રીલિંગ મણુતાં કહ્યું લાગે છે તેથી એમને ગુજરાતી આકાર અપવો એમ કમિટીનો આશય હશે. પણ પૂરવ ઇકાર સ્ત્રીલિંગમાં આવે છે એમ વિચાર કરી મૂળ સંસ્કૃત રૂપેને જ ગુજરાતીમાં નજાવી લીધાં હોત તો ચાલી શકત. રિવિઝન કમિટીનો આ નવો નિયમ આકારજનક નથી, પણ તે ચાલતા રિવાજને ઉચ્ચાવી શકે એમ લાગતું નથી.

‘ સંબંધે છેડે નહિ આ-આ હોય એવા ઈકાર કે ઉકાર લખવાનો નિયમ એ છે કે જો તેની પછી લઘુ અક્ષર આવે તો દીર્ઘ અને ગુરુ અક્ષર આવે તો લઘુ લખવા, પણ જો અક્ષરના સંબંધમાં મછીનો અક્ષર ગુરુ હોય તોપણ એ ધણુ કરીને દીર્ઘ જ લખાવશે ” ઉદા. દૂધ, રીસ કુધાળુ રિશાળ, મૂક ચૂનો.

આ નિયમને રા. નવધરામ ઉચ્ચારજનો “સ્વાભાવિક નિયમ” કહે છે. સ્વાભાવિક એટલા માટે કે બોલનાર પોતાની મેળે એક ઉચ્ચારજ લઘુ હોય ॥ તો બીજાને ગુરુ કરે ॥ અને એક ગુરુ હોય છે તો બીજાને લઘુ કરે છે અને આ છેવટે આપેલો અપવાદ (ઉદા. ચૂનો) ‘બ્યુત્પત્તિ ઉપર નજર રાખીને કહાકચો દર્શો ” એમ કહે છે પણ છેવટે નિયમની એકરૂપતા ખાતર “તકરરી લિપવાક્ય જ મૂકી દેવું અને સમજે ઠેકાણે એ નિયમને લાગુ પાડવો. ” એમ સૂચના કરે છે. ઉતરનો નિયમ “accent (બાર) અને “quantity” (માપ) ના તત્ત્વ ઉપર રચાએલો છે અને ગુજરાતી ભાષામાં આ તત્ત્વ સ્વીકારાય છે એમાં પણ સંશય નથી. બધાં સુધી એ ભાષા ધણે ભાગે માત્ર બોલાતી જ અને લખવાનું આજના

એટલું નહોતું, તેમ જ ત્યાંસુધી ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ સ્વાભાવિક રીતે
 ધ્યાનમાં લેવું અને એ તરફ પાછી ડાક ફેરવીને જોવામાં આવતું નહિ,
 ત્યાંસુધી "accent"નું તત્ત્વ નિષ્ણદ હતા પણ જાણ તો હશે,
 ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી થાય છે એટલું જ નહિ પણ, લખેલી જોડણી
 ઉચ્ચાર ઉપર અસર કરે છે, અને ઉચ્ચાર તપાસવા જતાં જ
 સનેદમાં પડી જવાય છે કે-આ ઈ-ઉ દ્વંસ મોલાય છે કે દીર્ઘ ? આ
 વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં, પૂર્વોક્તા નિયમને સિદ્ધ કરવો કઠિન છે
 આ નિયમ જોડણીમાં જરાજર પળાશે તો તદનુસાર અવિષ્કર્ષમાં
 ઉચ્ચાર થવાં જશે-પણ આત્મારે કેવળ ઉચ્ચારને આધારે એનું
 સમર્થન કરવું અશક્ય છે આ નિયમના એક બામનુ બીજા બ્યુત્પત્તિમાં
 (ઉદા. દુઃખ=દુઃખ) એમ જતાવવામાં આવે તો એ દલીલ
 વાજબી છે અને તદનુસાર ઉચ્ચાર થાય છે વા થવા જોઈએ એમ
 કહવામાં બાધ નથી. પણ આ નિયમના બીજા બામમાં (ઉદા.
 રિસ જ) બ્યુત્પત્તિનું નહિ પણ બાર અને માપનુ-એટલે કે ઉચ્ચાર નુ
 -ધારણુ આવ ઈ અમન લાગે છે કે આ સ્થળે ઉચ્ચારાનુસાર
 સખવાનુ ધારણુ ઉપયોગી થાય એમ નથી, જો ધારણુ સ્વીકારતાં,
 આ વર્તના દરેક સંજ્ઞાની એક સર્વસમત જોડણી સ્થાપવી અશક્ય
 છે ઉચ્ચારને જ આધારે ઈ ઈ-ઉ દ્વંસ તો ફાઈ દીર્ઘ લખશે
 અને એટલું બ્યુત્પત્તિનું ધારણુ સેવાની સર્વસમત જોડણી કરી શકાય,
 પણ બ્યુત્પત્તિ પણ બધા સંજ્ઞાની હાથ લાગવી મુશ્કેલ છે એટલું
 કેટલું લાગે તો ઉચ્ચારનો જ આધાર હઈ ત્યાં-ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ
 એટલે જુદા જુદા ઉચ્ચાર લાગતા તેમ તો જુદી જુદી રીતે સખવાનુ
 ગણે. ૧૨ સંજ્ઞામાં ઈ-ઉનુ રૂપ બ્યુત્પત્તિથી નક્કી થઈ શકે એમ
 છે, ત્યાં બ્યુત્પત્તિનું ધારણુ સ્વીકારવું અને એટલે દગજગે સર્વસમત
 એકાપત્ય પ્રાપ્ત કરવી. આ જની શકે એમ ને પણ તે એટલા
 ધ્યાન અસર્થ ૧ ૨ એવર્ધનરામ બ્યુત્પત્તિની માધ્યમ મૂકી દઈ
 સર્વમ દીર્ઘ ઈ અને દ્વંસ ઉ એવી સરળ અવરથા સ્વીકારવાનું

ઉપદેશે છે આ રીતે પ્રકૃત વિષયમાં ત્રણ ધોગધુની હરીફાઈ ચાલે છે —

(૧) કેવળ ઉચ્ચારણુ ધોરણ, એનું ભવિષ્ય અન્યવસ્થા.

(૨) ન્યુત્પત્તિ જોઈને લખવું પણ વ્યુત્પત્તિ બધે મળવી મુશ્કેલ, એટલે બાકીને સ્થળે ભવિષ્યમાં અન્યવસ્થા જ.

(૩) સર્વત્ર દોષ ઈ બને છે સ્વ ઉ-એવો બુત્પત્તિ અને ઉચ્ચાર ઉભયથી સ્વતંત્ર એવો એ કૃત્રિમ-સરલતા અને એકરૂપતા ખાતર ઉત્પન્ન કરેલો એટલા અર્થમાં કૃત્રિમ-નિવન. બાના પરિણામમાં વ્યવસ્થા ખરી, પણ ધણીવાર ઉચ્ચાર અને બુત્પત્તિ ઉભયને અવગણીને, આ બામતમાં વાળખી એ દેખાય છે કે બંન્ના બુત્પત્તિ સ્પષ્ટ છે ત્યાં એને માન આપવું, અને અન્યત્ર રા જોવર્ધનગમનું “શાસ્ત્રીય આદર્શ” પ્રવર્તવા દેવું રા. જોવર્ધનરામ આટલો પણ વિરોધ નહિ સહન કરે. અને જોડણી (વર્તમાન) ની બામતમાં બુત્પત્તિ (ભૂત) નો વિચાર સર્વથા અસ્થાને છે એમ કહે છે પણ આ ઈવોલ્યુશનવાદના મુજબ બંન્ના મનુષ્યની ઉત્પત્તિ વિષેનો વિચાર મનુષ્યના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં કામે લગાડાય છે, તે વખતે ભૂત અને વર્તમાનને તફાવત અલગ રાખવાની રા જોવર્ધનરામની સલાહ સર્વથા કેમ માન્ય થશે એ સમગ્ર તથા કેટલાક તત્ત્વચિન્તકોની માફક ગ. જોવર્ધનરામ એમ માનશે કે-ઉત્પત્તિ ઉપરથી વર્તમાન સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરવો એ બૂધભરેલી પદ્ધતિ છે પરંતુ એ પદ્ધતિ મનુષ્યવિચારમાં ફેર છે એ સ્પષ્ટ છે, તો પછી રા જોવર્ધનગમ જોએ પ્રકૃત વિષયમાં વસ્તુસ્થિતિને માન આપે છે અને ઈશ્વરવાદી છે તેમનાથી એ પદ્ધતિની તફાવત અવગણના કેમ થઈ શકે ?

વળી બીજો મહાઅચ્ચારો વિષય નીચેનો નિપત્ત છે -

૭ ‘મૂળ શબ્દ ઉપર પ્રત્યય અથવા સામાસિક શબ્દ આવેથી તેની મૂળ જોડણીમાં ફાઈ નિવમને અનુસરી ફેર પડવા દેવો નહિ, પણ ઈકારાન્ત શબ્દની પછી સ્વર પ્રત્યય આવે તો તે “ઈ” ને મરદમમાં આવે તો ઈસ્વ કરીને જોડેના સ્વરમાં “ય” ઉમેરાઈ શકે

જેટલું નહેતું, તેમ જ ત્યાંસુધી ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ સ્વાભાવિક રીતે
 ધાર્યા જતું અને એ તરફ પાછી યાદ ફેરવીને જોવામાં આવતું નહિ,
 ત્યાંસુધી “accept” નું તત્ત્વ નિમિત્ત હતું પણ આજ તો હવે,
 ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી યાદ છે એટલું જ નહિ પણ, લખેલી જોડણી
 ઉચ્ચાર ઉપર અસર કરે છે, અને ઉચ્ચાર તપાસવા ત્યાં જ
 સન્દેહમાં પડી જવાય છે કે-આ ઈ-ઉ દ્વંસ બોલાય છે કે દીર્ઘ? આ
 વસ્તુસ્થિતિ ખ્યાનમાં લેતા, પૂર્વોક્ત નિયમને સિદ્ધ કરવો કઠિન છે
 આ નિયમ જોડણીમાં જરાખર પળાશે તો તદનુસાર જીવિભ્યમાં
 ઉચ્ચાર યથા જશે-પણ અત્યારે કેવળ ઉચ્ચારને આધારે એનું
 સમર્થન કરવું અશક્ય છે આ નિયમના એક બામનુ બીજા બ્યુત્પત્તિમાં
 છે (ઉદા. કુમ્ભદ્વંસ) એમ જતાવવામાં આવે તો એ દલીલ
 વાળળી છે અને તદનુસાર ઉચ્ચાર યાદ છે વા લવા જોઈએ એમ
 કહેવામાં જાય નથી. પણ આ નિયમના બીજા ભાગમાં (ઉદા.
 રિસ જ) બ્યુત્પત્તિનું નહિ પણ ભાગ અને માપનુ-એટલે કે ઉચ્ચાર નું
 ધારણ આવે છે અને લાગે છે કે આ સ્થળે ઉચ્ચારાનુસાર
 લખવાનું ધારણ ઉપયોગી થાય એમ નથી એ ધારણ સ્વીકારતા,
 આ વર્તના દરેક શબ્દની એક સર્વસમત જોડણી રચાવી અશક્ય
 છે ઉચ્ચારને જ આધારે ઈ ઈ- ઉ દ્વંસ તો ઈ ઈ-ઉ દ્વંસ લખશે
 અને એટલું બ્યુત્પત્તિનું ધારણ લેવાથી સર્વસમત જોડણી કરી શકાય,
 પણ બ્યુત્પત્તિ પણ જ્યાં શબ્દની હાથ લાગતી મુશ્કેલ છે એટલું
 કેટલેક જાગે તો ઉચ્ચારનો જ આધાર લઈ ત્યાં-ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ
 એટલે જુદા જુદા ઉચ્ચાર લાગતા હોય તો જુદી જુદી રીતે લખવાનું
 ગ્રહેશે ન? શબ્દમાં ઈ-ઉનું રૂપ બ્યુત્પત્તિથી નહીં થઈ શકે એમ
 છે, ત્યાં બ્યુત્પત્તિનું ધારણ સ્વીકારવું અને એટલે દરજગે સર્વસમત
 એકરૂપતા પ્રાપ્ત કરવી. આ જની શક્ય એમ છે પણ તે એટલા
 ઘણા અશક્ય કે આ જોતર્થનયન બ્યુત્પત્તિની માથાફૂટ મૂકી દઈ
 સર્વન દીર્ઘ ઈ અને દ્વંસ ઉ એવી સરળ બ્યવસ્થા સ્વીકારવાનું

ઉપદેશ છે આ રીતે પ્રકૃત વિષયમાં ત્રણ ધોગણુની હરીફાઈ આમે —

(૧) કેવળ ઉચ્ચારણુ ધોરણુ એનું ભવિષ્ય અમ્યવસ્થા.

(૨) વ્યુત્પત્તિ જોઈને લખવું પણ વ્યુત્પત્તિ બધે મળવી મુશ્કેલ, એટલે બાકીને સ્થળે ભવિષ્યમાં અમ્યવસ્થા જ

(૩) સર્વત્ર દીર્ઘ ઈ અને ઊસ્વ ઉ-એવો વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચાર ઉભયથી સ્વતંત્ર એવો એ કૃત્રિમ-સરલતા અને એકરૂપતા ખાતર ઉત્પન્ન કરેલો એટલા અર્થમાં કૃત્રિમ-નિયમ. આના પરિણામમાં વ્યવસ્થા ખરી પણ ધણીવાર ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ ઉભયને અવગણીને. આ બાબતમાં વાજળી એ દેખાય છે કે જ્યાં વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ છે ત્યાં એને માન આપવું, અને અન્યત્ર રા ગોવર્ધનરામનું “શાસ્ત્રીય આશય” પ્રવર્તવા દેવું રા. ગોવર્ધનરામ આટલો પણ વિશેષ નહિ સહન કરે અને જોડણી (વર્તમાન) ની બાબતમાં વ્યુત્પત્તિ (ભૂત) નો વિચાર સર્વથા અસ્થાને છે એમ કહે છે પણ આ ઈવોલ્યુશનવાદના યુગમાં જ્યારે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ વિષેનો વિચાર મનુષ્યના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં કામે લગાડાય છે, તે વખતે ભૂત અને વર્તમાનને તફાવત અલગ રાખવાની રા ગોવર્ધનરામની સલાહ સર્વથા કેમ માન્ય થશે એ સમજાવું તથી કેટલાક તત્ત્વચિન્તકની માફક રા ગોવર્ધનરામ એમ માનશે કે-ઉત્પત્તિ ઉપરથી વર્તમાન સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરવો એ બુદ્ધભરેલી પદ્ધતિ છે પરંતુ એ પદ્ધતિ મનુષ્યવિચારમાં રૂઢ છે એ સ્પષ્ટ છે, તો પછી રા ગોવર્ધનરામ જોઓ પ્રકૃત વિષયમાં વસ્તુસ્થિતિને માન આપે છે, અને ઈષ્ટાર્થવાદી છે તેમનાથી એ પદ્ધતિની તફાવત અવગણના કેમ થઈ શકશે ?

વળી બીજો મહાઅચ્ચારો વિષય નીચેનો નિયમ છે -

૭ ‘મૂળ શબ્દ ઉપર પ્રત્યય અથવા સામાસિક શબ્દ આવેથી તેની મૂળ જોડણીમાં કાઈ નિયમને અનુસરી ફેર પડવા દેવો નહિ, પણ ઈકારાન્ત શબ્દની પછી સ્વર પ્રત્યય આવે તો તે ‘ઈ’ ને અરજમાં આવે તો ઊસ્વ કરીને જોડેના સ્વરમાં ‘ય’ ઉમેરાઈ શકે

અને તેમ જ “સ” માં “ઈ” કે “ય” મળતો હોય ત્યાં તેને ઠેકણે “સ” થાય છે “ઉદા બાઢીવાન નદીઓ અથવા નદિયો, ગાદી, પીરસ્તુ

‘ પહેલા બાગમાં તેના બે અપવાદ જતાવ્યા છે “ નવી વાંચનમાળાની જોડણી કમિટીએ આ બંને અપવાદો રદ કર્યા છે

પહેલો અપવાદ — નદીઓ અથવા નદિયો રા. નવલરામ નદિયો રૂપ વધારે પસન્દ કરે છે અને એના સમર્થનમાં લખે છે કે “ ઉચ્ચારમાં ઈ બેસક ઇસ્વ થઈ જાય છે અને તેની ખાતરી કરવી હોય તો કવિતા કે જોમાં લખનારાઓ કરને પગખાતાં ઉચ્ચારણો ઉપર જ આન આપીને લખે છે તેમાં આપણે જોઈશું તો ઘણે ઠેકણે નદિયે કંગે, બોધાવિયે વગેરે જોડણી જ માલમ પડે” પરંતુ તે સાથે પોતે કબુલ કરે છે કે “ જટલાએકનો એવો વિચાર છે કે ભાષણની ત્વગ્રથી દૂકા થઈ ગએલા રૂપને વ્યાકરણનિયમે સ્વીકારવા ન જોઈએ, અને એક પક્ષે એ કહેવું ખરૂં છે ‘ વિશેષમાં “ નદીઓ ” લખવાના પદ્યમાં એકરૂપતાની હાલ છે આવી સ્થિતિમાં “ સોય સાક્ષ્યસ્પન્દર દ્યો, દરમેદિ ” એ નામે ઉલ્લેખ રૂપ સ્વીકારવા ઠીક છે

બીજો અપવાદ — ગુજરાતના મોટાભાગમાં ડોશી, પીરસ્તુ વગેરે રૂપો એવાં દૃઢ થઈ ગયાં છે કે વ્યાકરણની સરળતા ખાતર પણ આ નિયમ ખસે એમ નથી જ્યાં ઉચ્ચાર અસ્પષ્ટ, અને એનો બીજો ખુલાસો સલાવે છે ત્યાં વ્યાકરણની સરળતાનો વિચાર કમમાં આવે, પણ જ્યાં ઉચ્ચાર ઉત્કટ થીતે જુદો છે ત્યાં વ્યાકરણે ઉચ્ચારને નમ્યા સિવાય છુટકો નથી. રિવિજન કમિટીએ અતિ સરલતા ખાતર આ અપવાદ તજ્યો છે, પણ રા. નરસિંહરાવે ખતાવ્યું છે તેમ અત્યંત અને ઉચ્ચાર ઉલ્લેખ વિરુદ્ધ છતાં અને સોજનની કાંઈ પણ કમીક વધવાનો સંભવ ન છતાં — “ ડોશી ” નદિ પણ “ ડોસી ” એવી આગા કાઠવી જાય છે, આથી અમારું એમ કહેવું નથી કે ગુજરાતના

જે ભાગમાં સ્કાટ બોધાય છે ત્યાં “કોસી” રૂપ નહિ માન્ય થાય, વાચનમાળાના ઔદાન્તિક નિયમ છતાં પરિણામે વિકલ્પ ચાલશે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે

૮ ત્રીજો મહાયચીનો વિષય ફેટલાક રાબ્દોમાં થતી હાનરશ્રુતિ અને તદનુસાર લેખનવિધિ છે આ સળન્ધમાં જૂની વાચનમાળાનો નિયમ (૨) નવલશરમે આપ્યો છે તે પ્રમાણે) નીચે મુજબ છે —

“ધણા અપભ્રંશ રાબ્દોમાં હતું કાંઈક ઉચ્ચારણ થતું હોય તો પણ તેનો લોપ થયો છે એમ સમજીને તેને જોડાક્ષરમાં લેવો નહિ,” ઉદા ‘મ્હાર નહિ પણ માર’

આ “સ્વચ્છન્દી” દેખાતા નિયમનું ૨ નવલશરમ નીચે પ્રમાણે નિદાન બતાવે છે —

“મી. હોપ, જેના નામથી આ વાચનમાળા ઓળખાય છે, અને જેના સક્ત ઉપરી પણા નીચે લખાએલી છે, તે સાહેબના સમજવામાં કાંઈ એવું આવી ગયું હતું કે ધણા રાબ્દોમાં હકારનું ઉચ્ચારણ થાય છે તે ફક્ત સુરતી લોકો જ કરે છે અને બીજા ભાગમાં એમ બોલાવું નથી, અને એ ટેવ મુસલમાનોના સહવાસથી સુગતીએને પડી બાકી એ વિચાર ફેવળ ખોટો છે મુસલમાનોએ હિન્દુગતાનમાં પબધુ એ નહોતું મૂક્યું અને તેનો ધર્મ પણ સ્થાપન થયો ન હોતો તે પહેલાં જે પ્રાકૃત ભાષા આ દેશમાં બોલાતી હતી તેમાં નિ સશય અલ્લે તબ્દ વગેરે લખાવું હતું અને વળી એ હકાર પ્રાકૃત બોલનારાની માંકનો ન હોતો, પણ સસ્કૃતમાંના સ વગેરે ફેટલાએક અક્ષરોનો બરાબર ઉત્સર્ગાનુસર અપભ્રંશ હતો એ હકારનો ગૂંજરાતી ભાષાએ કાંઈ વખત પણ ત્યાગ કીધો ન હોતો”

આ પ્રમાણે ઉચ્ચાર અને બ્યુત્પત્તિ ઉલ્લેખના કારણથી ગ. નવલશરમ “હ” કારની દિમાલત કરે છે આ “હ” કારશ્રુતિ લેખનમાં બતાવવાની આપણા વિદ્વાનોએ જુદી જુદી રીતો બતાવી,

છે નર્મદાશકર 'દમારૂ' કેટલાએક 'મદારૂ' અને રા નરસિંહરાવ
'દમારૂ' લખવા કહે છે અને કેટલાક નીચે એક ટપક મૂકીને
'દ' કારનો બાવ બતાવવા માટે છે તેમ જ 'મદારૂ' માં દકર
દાખલ કરવાની પણ વિવિધ રીતો છે તેમાં મુખ્ય 'મદારૂ'
(ખસલ રીત ચલતી તે પ્રમણે) અને 'મદારૂ' એ બે રૂપ છે.
વળી કેટલાક 'દ' ને બદલે એકાદ ચિહ્ન લખવાની (ઉદા. માંડ,
મારૂ) સલામત્ય કરે છે.

આ પ્રમાણે ઉચ્ચારાનુસાર લખવા જતાં, જ્યારે મા જોને,
જ્યાં મા જ્યાં ઇત્યાદિ રૂપો લખવાં જોઈએ. આમાં બે વાંધા છે.
એક તો, મૂળરૂપ 'જે'-'તે' હોય અને જ્યારે પ્રત્યયો લાગતાં 'જ્યારે'
'ત્યારે' એમ દકાર દાખલ થાય એવો નિયમ કરવો પડે. જેઓને
ઉચ્ચારથી થોડુંક ભિન્ન લેખન સહન કરવાની ટેવ પડેલી છે (અને
મુજરાતના દરેક ભાગમાં એ ટેવ ચાલે છે) તેમને આ નિયમ વધારે પડતો
લાગે છે બીજી-સામાન્ય લખાણમાં 'જદા' 'તદા' જેવા રચયે સ્થલે
જોઈતા સખો તથા જોડાશગથી લખવા એ આગા અમલમાં આવતી
કદિન છે દકારના દિમાયનીઓને એમ લખવામાં કાંઈ જ મુશ્કેલી લાગતી
નહિ હોય, પણ આખરૂં એમને જોરથી જ નિવેદન છે કે સામાન્ય
પ્રજાને એમની કે એમના દકારની સહાયે કાંઈ જ વેગબદ નથી.
આજ સુધી આવે સ્થલે કદારનો અસ્વીકાર રહ્યો છે એ જ ખતાથી
આપે છે કે આ લેખનમાં કેટલી મુશીબત છે આમ હોવાથી,
દકારને ઉપર જણાવેલે બધે ઠેકાણે તો લખી શકાતો નથી, માત્ર
'મદારૂ' 'તદારૂ' વગેરેમાં જ દાખલ થવા લાગ્યો છે અને આ
વલણ કિં પણ પર કિં પણ નામ છે માટે અમે ધારીએ છીએ કે
અમુક સખમાં 'દ' ખરે અને અમુકમાં—સર્વત્ર ખાતર, ન્યાય
ખાતર, હોયો જોઈએ જતાં—નહિ, એવો અન્યાયી નિયમ સજ પ્રવર્તી

* જ્યાં જ્યાં આકાર એવો ઉચ્ચાર કર્યો જ્યાં આકાર લખાય છે
જ્યાં જ્યાં,

કરશે આ વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારીને જ રા ગોવર્ધનરામે નિયમ રખ્યો છે કે “જે શબ્દોમાં હ સર્વત્ર બોલાતો હોય ત્યાં લખવો અને જે શબ્દોમાં સ્વર ન બોલાતો હોય ત્યાં તે સ્વર ન લખવો જેમકે ત્હાણ, રહેવું, ઇત્યાદિ. તેમ જ મ્હે ત્હે વગેરેમાં ‘હે’ ને ઠકાણે ‘એ’ કરી નાંખવાનો પ્રચાર ઉચ્ચાર વિરુદ્ધ છે તે ન સ્વીકારતાં (અ) નિયમથી મ્હે ત્હે લખવું પણ ‘અમારા’ ‘અમ્હારા’ એવા બે ઉચ્ચાર થાય છે તો (આ) નિયમ પ્રમાણે ‘અમારા લખવું”

હકારની જાગતમાં બીજો નિયમ એવો છે કે - હકારની પહેલાંના અક્ષરનો સ્વર હકારી લઈને અથવા ત્યાં રહેવા છંદને હકાર ઉપર તે લખવો - જેમકે સહેર, વહાલો વગેરે

રા નવલરામ કહે છે કે “આ બંને રીતિઓ ખરૂં જોઈએ તો ઉચ્ચારની વિરુદ્ધ છે ‘સહેર’ નથી બોલાતું, પણ ‘સૈહર’ બોલાય છે તેમ જ વહાલો નહિ, “વાલો” વાંચનમાળાના નિયમની ઉચ્ચાર વિરુદ્ધતા નવલરામને ઝોટલી બધી લાગી છે કે તેઓ કહે છે કે ‘કાંઈપણ કવિએ ‘સહેર’ની ચાર માત્રા અને ‘વાહલા’ની છ કે જમે તો પાંચ પણ ગણી હોય એમ અને કાંઈ બતાવી આપે તો જમે અમારો વાહ ઠાઠી દેવાને કશું જાણ્યું.” રા નવલરામનું આ કહેવું બરાબર છે પરંતુ અત્રે પાછો ઉચ્ચારવાદની મર્પાદાનો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે અને ઉપર ‘કહેવું-‘રહેવું’ ના સબન્ધમાં જે ટીકા કરી છે એ ઘણીખરી આ પ્રશ્નને પણ લાગુ પડે છે

હકારને લગતો હકારનો એક પ્રશ્ન છે ‘મોહું’ લખવું કે ‘મ્હોહું’ ? ‘હહાહું’ કે ‘હહહું’ ? ‘મોહોહું’ લખવાનો પણ તો હવે જ તો રહ્યો છે પણ ઉપરના બે પણ હજી સાથે છે જૂની વાંચન માળાનો નિયમ નવલરામને આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે —

“એવા હકારની જોડે હકાર આવ્યો હોય તો હ હકારી નાંખીને કનો દ કરવો — જેમકે મહહું, વહહું, વગેરે” અને

રિવિહન કમિટિએ પણ એ જ નિયમ પાળ્યો છે પણ રા. નવસર મ
હાર રાખવાનો મત ધરાવે છે, અને જ્યાં બુતપતિમાં પણ હરપદ
છે ત્યાં હઠાને બોળવા જવું એ હઠના જેવું જ હરપદ છે એમ કહે છે

રા. નવસરમાં 'મોહુ' આદિનો હાર ઉચ્ચાર અને બુતપતિ
ઉપરથી વિરુદ્ધ છે એમ કહે છે રા. નરસિંહરાવ હારના બે ઉચ્ચાર
અર્થે 'મોહુ' અને 'મોહુ' (મૂર્ધન્યન્તર હારનો) ઉચ્ચાર થતો માને છે-
પણ બુતપતિનું જાન કરાવવા 'મોહુ' 'મોહુ' એમ લખવું પસન્દ કરે છે
અને જ્યાં 'બુતપતિ' જ વારસામાં હ મળેલો હોય (જેમકે-પદ્મ,
વદ્ય) ત્યાં હ રાખે છે અને નર્મદાકર નુકતો લખાય કરે છે
(ઉદા. કાકુ). કલામવનની નિયમાવલિ એપોસ્ટ્રોફી વાપરે છે (ઉદા
કા'કુ) અમને લાગે છે કે માત્ર ચિહ્નથી હાર દર્શાવવાની પદ્ધતિ
નિર્માણ છે ઉચ્ચાર રવામાવિક રીતે હારનું રપદ લેખન માત્રી સે
છે જ્યાં હ લખાય છે ત્યાં હાર એની મેળે આવી જાય છે હ
અને હ વિરુદ્ધ હ ના વાદમાં હના પદ્ધતિ અધરસાધર છે અને
તેથી બુતપતિનો હાર જાળવવા માટે ખાસ ચત્ન કરવામાં આવે
તો જ તે કંઈ સચ્ચતિમાં હ માં જણી જતો જાહે છે

હ અનુસ્વાર અને અનુનાસિકનો પણ જાણવું જોયો વાદ
છે એમાં એક છેડે અનુનાસિકવાદી (ઉદા. દન્ત, દાંત) અને
ચિદનમેદવાદી રા. માધવલાલ છે અને બીજે છેડે ચાલવી અપાણિનીય
પદ્ધતિ (સર્વત્ર અનુસ્વારથી ચલાવી લેવાની) છે અપાણિનીય
પદ્ધતિ ધણીવાર સરજીત લેખમાં પણ જોવામાં આવે છે-એનું
કારણ હ જુ જા હી જોડવાની મુશ્કેલી અને અનુસ્વાર લખવાની
અતિ સરસતા છે રા. નરસિંહરાવનો તેમ જ મહિલાઓ નિર્ણય
ઉચ્ચાર અને સગળતા ઉપરનો ધરતો ચત્તર કરવાનો છે અર્થાત્
જ્યાં ઉચ્ચારમાં આંતર યત્નો સજવ હોય ત્યાં જ અનુસ્વાર અને
અનુનાસિકનો બેદ રાખવો, અન્ય નહિ.

૧૦ ૬૭ એક વિવાદનો વિષય નોંધવો રહે છે આખા કે આખ્ય ? આવ કે આવ્ય ?

રા નરસિંહરાવ 'આખ્ય' 'આવ્ય' એ પ્રમાણે લખે છે—અને ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ ઉભય એ નોંડણીને અનુકૂળ છે એમ બતાવે છે વ્યુત્પત્તિ અનુકૂળ છે એમાં કાંઈનો વાધો નથી. પણ ઉચ્ચાર માટે મતભેદ છે કેટલાક—તેમાં ખાસ કરીને સુરતી લોકો—'આખ' 'આવ' એ પ્રમાણે બોલે છે અને કેવળ ઉચ્ચારનું ધોરણ લઈએ તો તેઓને શ્રી નરસિંહરાવની નોંડણી ન સ્વીકારવાને પૂરું કારણ છે આ રીતે પ્રાન્તભેદને લીધે ઉચ્ચારભેદ અને તેથી નોંડણીનો ભેદ ઉપજે છે વળી જેઓ ઉચ્ચારમાં કાંઈક ચકારનું અસ્તિત્વ કશુંયે કરે છે તેઓમાંના પણ કેટલાક આ 'ય' માં કાંઈ વિશિષ્ટતા જુએ છે અને તેથી ખીજા 'ય' ની માફક લખવા ના પાડે છે અને તેને બદલે એક નુકતો મૂકીને ચલાવી લેવા માગે છે ય કાંઈક સંભળાયા છતાં છેક ઉપવી દેવો એમ પણ કેટલાકની સૂચના છે—અને તેઓની ફ્લીક એવી છે કે આપણે 'આખ' બોલાતા નથી તેમ 'આખ્ય' પણ બોલતા નથી ત્યારે ચાલતું રૂપ 'આખ' શું કરવા ન રહેવા દેવું ? રા ન સિંહરાવ કહે છે કે આપણે 'આખ્ય' જ બોલીએ છીએ પણ ય કાર લઘુચ્ચારણ' હોવાથી આપણને બમ યાચ છે આ લઘુચ્ચારણ ચકારને ખીજા ચકારથી જુદો પાડવા બંધે કાંઈ ટપકું કે એવું ખીજું ચિહ્ન યોગ્ય પણ ચકાર બોલાય છે અને તેથી તે નોંડણીમાં દર્શાવ્યા વિના ચાલશે નહિ.

કેવળ વ્યુત્પત્તિ જ નોંધીએ તો ચકારની જરૂર સ્પષ્ટ છે પણ એકથી વ્યુત્પત્તિ સંબંધની નિશાનક ચર્ચા સકતી નથી અને તેથી જ રા નરસિંહરાવને પણ ઉચ્ચારનું સરણ લેવું પડ્યું છે ઉચ્ચાર વિચારતાં—વિક્ષેપ પ્રાપ્ત થાય છે એક તો સાક્ષ્ય સંબંધ 'આખ' પ્રગેરે રૂપો શ્ક થઈ ગયાં છે, અને સુરતમાં પણ એવો જ ઉચ્ચાર ૬૭ પ્રચલિત છે, એટલે આ પદને તદ્દન અવગણી સકાય એમ

નથી પણ આ બે કરતાં પણ જોઈ વધારે પ્રખર દલીલ 'આંખની
 તરફેણમાં છે બુઝો કે મુજરાતીમાં આ તરફના સબ્બો કેટલા બધા
 છે! શું એ બધી રચણે મહાર લખવો? 'સમુચ્ચારણ' સંજ્ઞાવાળા
 મહારને ખાસ થમ લઈ આટલા બધા સબ્બોમાં પ્રકટતા આપગનો
 વિધિ માલ થાય એમ લાગતું નથી. રા નરસિંહરાવ કહે છે કે
 'આંખો લખ્યું' માયો' એમાં મહાર લખતે અડચણ નથી આવતી
 તો 'આંખ', 'લખ્ય', 'માયો' 'આંખ્ય', એમાં તો માટે આવતી
 જોઈએ? રા નરસિંહરાવે આ વસ્તુ બીજે હોદ્દાથી તપાસતી જોઈતી
 હતી 'આંખ' 'લખ્ય' એમ મહાર લખતે અડચણ આવે છે એ
 વસ્તુસ્થિતિ છે-જો કે આંખો' 'લખ્યું' એમાં મહારને નથી આવતી
 આ બેદનું સ્વચ્છન્દ અને ફટિપૂળ (જોકે ફટિપૂળ પણ મનુષ્યને
 સ્વાભાવિક ધર્મ હોઈ છે કે તિરમ્હારને પાત્ર નથી) સિવાય કંઈ
 જન્ય કાગળ છે? આ વિશે વિચાર કરતાં જણાય છે-કે એકમાં
 મહાર એવો તો સ્પષ્ટ છે કે તે દર્શાવ્યા વિના ચાલે એમ નથી,
 બીજામાં સમુચ્ચારણ હોઈ અધ્યાહત માત્રી સેવાય એમ છે અને
 જેમ બ્યુત્પત્તિના અમુક નિયમાનુસાર 'અસિ'નું 'આંખ્ય' થયું, તેમ જ
 બીજા નિયમાનુસાર (ઉચ્ચારસંમિતથી) 'આંખ્યનું' 'આંખ'
 થયું જેમ વરસાદ અને પવનની અસરથી બચતા માટે દિવાલને
 વાછરીઆતી જરૂર છે તેમ સબ્બના ઉદ્ધાના વર્ણને સુખ થતા
 અટકાવવાને સરક્ષક વર્ણની જરૂર છે મુજરાતીમાં અનંતનો અહાર
 લખજ અનુચ્ચરિત એવો હોય છે અને તેથી આંખ્ય સબ્બ આંખ્ય
 એવો ઘર્ષ રહે છે-અને હવે 'અ' ને અજાણે મ અસરસિન
 (unprotected) ઉપાડો (exposed) પડી જાય છે અને ધ્રુવધર્મે
 એ ખરી પડે છે આ રીતે આંખ્ય=આખ્ય=આખુ=આખ થાય છે.
 'અસિ'માંથી આંખ્ય' થવનો બ્યુત્પત્તિનો નિયમ છે તેવો જ આ
 'મ' થવાઈ જવાનો પણ બ્યુત્પત્તિસાબનો જ નિયમ છે એ વાત
 અધી જોઈતી નથી.

આ પ્રમાણે જોડણીના કેટલાક મહત્વના મુદ્દા ઉપર અમારે જ નમ્ર અભિપ્રાય બતાવી હવે ઉપસાહાર કરીએ

પણ અમે અમારો અભિપ્રાય જ ક્યાં બતાવ્યો ? અમે તો માત્ર સ્વામસ્વામી પક્ષ લઈ એના ગુણદોષ જ વિચાર્યો. આ કહેવું કોઈકે કહેવું ખરૂં છે પણ એમાં જ અમારો અભિપ્રાય સમાવ્યો છે, જુના જુદા મતની પાછળ જોડણીના શાં શાં ધોરણો ગ્યાં છે એ તારવી કહ્યાં, એને તે તે જોડણી ઉપગમે મતભેદ એ ધોરણોના મતભેદ રૂપે નિરૂપણ કર્યો. પણ એમાંથી એક ધોરણને અમે સર્વથા અમારૂં ધોરણ માન્યું નહિ એનું કારણ એમ નથી કે મધ્યાનું થોડું થોડું મન (Ecclecticism) રાખ્યું હોય તો ઠીક. ખરી વાત એવી છે કે ભાષા એ નિર્જીવ પદાર્થ નથી, અને તેથી અનેક શક્તિઓની વ્યસર તળે એનો રેલ બંધાતો જાય છે અને એ સર્વ શક્તિઓને માનવાથી જ વચાર્થ વખતમદણ થાય છે, એમાંથી એકનો જ અગ્રીમર કરવો, યા સર્વત્ર એકને જ પ્રધાન સ્થાને સ્થાપવી, એ તત્ત્વજ્ઞાનની પશ્ચિમાશામાં જેને 'absolutism' (અકસ્મદશ્ય) કહે છે તે છે. ભાષાનું સ્વરૂપ ઉચ્ચારથી, વ્યુત્પત્તિથી તેમજ સ્વયં વ્યથી ધડાય છે. ઉચ્ચાર વ્યુત્પત્તિની દરકાર ન કરી અને લખાણમાં કદમને પોતાનું ઠીક પ્રતિબિંબ પાડવા તરફ દોરે, વ્યુત્પત્તિ પોતાની ગેળે જ ઉચ્ચાર નું સ્વરૂપ રચે અને વ્યુત્પત્તિ સબન્ધી મીમાંસા કરીને જે સિદ્ધાંત બાધવામાં આવે એ પણ ઉચ્ચાર ઉપર વ્યસર કરે- તેમ જ સરલતા અને સગવડ ખાતર વ્યુત્પત્તિની અવગણના પણ થાય અને ઉચ્ચાર અને લેખન વચ્ચે સદૃશ વૈષમ્ય રહે તો તે પણ વૈધાક જો કેટલીકવાર એકમાત્ર ભેદ સહી લે છે એમ સહી લેવવા સર્વત્ર અમુક શક્તિ નિયામક કરે એવો સાર્વત્રિક નિયમ બાધી થકાતો જ નથી અને તેથી ભાષામાં સ્વાભાવિક રીતે વિવિધ ઉપજે છે. આ વિવિધ તે અવ્યવસ્થા નથી, પણ અનેકતાનો વચાર્થ સ્વીકાર છે. પાંચુનિ જેવા ઉદાર અને સર્વસમ્રાદી મનથી ગુજારી

આપાનું વ્યાકરણ રચે, હિતિ 'શાસ્ત્રમ્ભસ્ય' હિતિ 'લ્પકલ્પસ્ય' હિતિ 'સામ્ભસ્ય' એ ન્યાયે ગ્રાહી વિષયને પણ સમ્પ્રદોષને નિવર્તમાન બાલે.

ફરેન્ડિ-ફરેન્ડિ ની સધિમાં જ કાઠ એવો ઉચ્ચાર તો હશે ? ફરેન્ડિ જેવું જ સંજ્ઞાના બને તેથી સાક્ષ્ય મુનિએ આ બીજા જ નોંધણી સ્વીકારી. આ પાશ્વિનિએ આ મતને બૂધભરેલો ગણી એની ઉપેક્ષા કરી. તે જ પ્રમાણે 'આમ્' માં વધારે કેટલાંક મન્દ લાગતો હોય કે ન જ સંજ્ઞાનો હોય ત્યાં વધારા પડતે જ વચાર્થ માની બીજા પડતે સ્થાન ન જ આપ્યું. જેવું એટલું જ નોંધે છે ઉપર જણાવેલાં ધોગણમાંથી ઠાઈ પણ ધોરણનો એ પડતે આધાર છે કે નહિ. નોંધણી સ્વચ્છંદી ન હોય નોંધે, સહાગણ હોય તો જસ. સહાગણ હોય તેને વિષયમાં લખવા માટે અધિકાર આ અમારી વિષયવાદની-બને અગવાન પાશ્વિનિનો અર્થભરો સબ્દ વાપરીએ તો 'વિભાગ વાદની અવરથ વિષયમાં સ્વીકાર્યા હતાં જ તે દહાડે એક પણ લુપ્ત પણ થઈ જાય પાશ્વિનિએ સ્વીકારેલા પણા વિષયો પછીના સાહિત્યમાં વિષય રસા નથી એ જ પ્રમાણે આપણા વિષયો પણ કેટલાક ખરી ન હોય તે અસરે તેથી અવરથ થશે. જાળની પચાસ વર્ષ ઉપર જે ઉચ્ચાર થતા તેમાંના કેટલાક જાળ ફરી ગયા છે. આ નર્સિસદરાવ જેને પ્રાકૃત ઉચ્ચાર કહે છે (હા, 'અ' વર્ણના જે ઉચ્ચાર) તેમાંના કેટલાક સંસ્કૃતના પરિચીધનને પગિશ્ચાએ ગણ્યાઈ પણ ગયા હશે. હોપવાંચનમાળા જેવી સહિત્યે પણ આપણા ઉચ્ચારમાં કેટલાક ફેરફાર થયાં છે એ ચા. નર્સિસદરાવને જાણીતું છે. પચીસ વર્ષ ઉપર જે સબ્દો ગદ્ય ભારે સંસ્કૃત લાગતા, તેનો સરથ પ્રચલ જાળ ધોઈની દષ્ટિ પણ ખેંચતો નથી જાળ 'સકપુ' પ્રયોજ જરાપણ આદ્યરવિના થઈ શકે છે, તો પછી 'સકપુ' લખવાનો આગ્રહ-બને અત્યારની દષ્ટિએ તો, આદ્યર એમ પણ કહી શકાય-તે આ માટે નોંધે.

આવતા દસકાર્માં કારસીનો શોખ જામે અને એ બાપાથી
જરાએલા પ્રૌઢ વિદ્વાનો એકપણ લખવાનું પસંદ કરે અને એમનાં
પુસ્તકો સોઠપ્રિયતા મેળવે તો 'હેતુલેખ'ને બ્યુત્પત્તિના નિયમાનુસાર
જતાવ્યા છતાં પણ એ રૂપ દ્રષ્ટુ પસંદ કરશે ?

આ સર્વ વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારીને નિયમો રચે અને બાપામાં
જે ફેરફાર થાય તે સ્વીકારતા જાઓ એટલી જ જવાબદારી વિનંતિ છે,
[વસંત : ૧૫ ૪, અંક ૫, નંબર, સ ૧૯૧૧]

આવતી (૩૯) સાહિત્ય પરિષદ

1

એક જણના દ્રવ્યથી જે કામ ન થઈ શકે તે અનેક જણનું દ્રવ્ય એકઠું કરીને કરી શકાય આ હેતુથી અર્વાચીન કાળમાં બે મે અને ૬૫નીઓ ભીમી કરવામાં આવે છે એક જણના દાનથી જે સોસપક્કર ન બની શકે તે અનેક જણનાં દાન એકઠું કરીને કરી શકાય—આ સમજાણથી વિવિધ પ્રકારનાં ધર્માદા ફાળે સ્થપાય છે રાજ્યશાસનમાં પણ મહા મનજોનો ઉપયોગ લેવાના હેતુથી સાકલ બોટો અને મ્યુનિસિપલ કોરપોરેશનોમાં મંદીરો પહોંચે ૮ અને મન્નિમકા પર્વતની રચના જે જ ધારણે બનેલી ૬ પણ આ સમજાણનો મુદ્દિમા જે અધ્યારે પશ્ચિમ ડેગામાંથી અને ઉતરી આવતો દેખાય છે તે વસ્તુના આ રજા પ્રાચીન પૂર્વજોને અનુભવે નહતો. આત્માના ધાર્મિક અને આવહારિક મેવ માટે કેળવ બાકિના ધર્મક્રમ ઉપર અધાર ન જાતાં તેઓએ એની સિદ્ધિ માટે વહાં જમની સરચાઓ રચી તે તેઓની આ બેડી હજિનુ જ પરિણામ હતું જે સરચાઓના જાનાર રિતિ રૂપે ચલસમાગબો અને તે પ્રસંગે મગતા વિદ્વત્સમાજો સાધુ-સન્ધાસીઓના મોડા અને અગેડા, શાત્રાનાં તીર્થો અને પર્વો, વધુ કરીમરોના સ્થળો અને ભણીઓ, મામ અને સરેના પગો અને મદાજનો—ઈત્યાદિ અને સન્ધાગો અસ્તિત્વમાં આવી પરંતુ કાલક્રમે એમની ધણીજરી છૂંટી થઈ ગઈ, એમનું ચેતન્ય મહા બેડી ગયું, સરીરનો જાંબ સિધ્ધિ થઈ

મયો, અવયવભૂત પરમાણુઓ વિખરાવા માફક પશુ મનુષ્યદષ્ટિએ ને મૃત્યુ ભાસે છે તે વસ્તુતઃ ચૈતન્યની જૂના દેહમાંથી નવા દેહમાં સંક્રાન્તિ માત્ર જ હોય છે તદ્વનુસાર, આપણી પ્રાચીન સમસક્તિ ને મધ્ય મુખમાં મૃતપ્રાપ્ત થઈ ગઈ હતી, તે આત્માને 'કાન્દેસો' અને 'કાન્દેર-સો', 'એસોસિએશનો' અને 'સોસાઈટીઓ' ઈત્યાદિ અનેક નવાં નવાં નામ-રૂપ ધારણ કરી પુનર્જન્મ પામી છે, અને તેથી એ પ્રાચીન આત્માનો નવીન અવતાર ક્યાં ક્યાં નજરે પડે ત્યાં ત્યાં એને પ્રેમથી, હર્ષથી, આશાથી વધાવી સેવાની આપણી ફરજ છે.

પરંતુ આ સામાન્ય કથન સાહિત્યપરિષદને લાગુ પાડવા જતાં જ, એક પ્રશ્ન ઊઠે છે સાહિત્ય અનેક જણ એકલા મળીને ઉત્પન્ન કરી શકે એવો પદાર્થ છે ખરો? કુસ્તરની એ સ્વયંજૂ વનસ્પતિને ઉત્પન્ન કરવાની ક્ષમ્યા અને શક્તિ મનુષ્યના હાથમાં આવી છે ખરી? આ પ્રશ્નો કાંઈ પણ ખુલાસા વગર એકાન્તતઃ હા કે ના ઉત્તર આપવો અમશ્યક છે આ સ્વયંજૂ વનસ્પતિને ઉત્પન્ન કરવી એનો અર્થ એવો હોય કે એનું પૃથક્કરણ કરી એનાં રાસાયણિક તત્ત્વો નક્કી કરી, એ તત્ત્વોનું પુનઃ રાસાયણિક મિશ્રણ કરીને એ લતા ઉપજાવવી—તો કહેવું જોઈએ કે આવી ઉત્પત્તિ મનુષ્યને હાથે શક્ય નથી અને તેથી સાહિત્યપરિષદ જેવા સર્વ પ્રયત્નો આ કાર્ય માટે વૃથા છે પરંતુ એક બીજી રીતે જોઈએ તો એ સ્વયંજૂ દીપ્તિ વનસ્પતિ મનુષ્ય ઊગાડે છે, એટલું જ નહિ, પણ એના આત્મારૂપી વનઋણીમાં જ એ જીવે છે અને તેથી જેવો વનસ્પતિનો રસકસ તેવો જ વનસ્પતિનો શાલ. પણ તમે કહેશો કે ગ્રંથકસ ઉત્પન્ન કરવાનું મનુષ્યના પોતાના હાથમાં ક્યા છે? આનો ઉત્તર પણ પૂર્વની માફક જ છે અને નથી એમ ઉભય સંબંધમાં આપવો જોઈએ જનસમાજના આત્માનો પ્રબોધ અને પ્રસ્વાપ એ પરમાત્માની દુરવળાસ લીધા છે, અને એના નિયમો મનુષ્યને અર્ધરૂપે જ છે પરમાત્માએ જેમ પોતાના ત્રણ પાદ જમત્યી

પર રાખી માત્ર એક જ પાદ જગતમાં પ્રકટ કર્યો છે. વારોડસ વિશા મૂળાવિ ત્રિપાદસ્વામીન દિવિ, તેમ એની લીલા પણ એણે, એક અન્યકારથી છાઈ રાખી નથી અને હસ્તામધ્યકવલ સપૂર્ણ મહી લેવાય તેવી પણ કરી નથી. અને તેથી જેમ એક પાસ એ તફાન વેરાન ફોસલી ભૂમિમાં પણ અણુધારી રીતે ચૈતન્યની 'છીછી' નાધેર ઉત્પન્ન કરી દે છે, તેમ બીજી પાસ એણે એ ચૈતન્યના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવના કેટલાક નિયમો પણ આપણા આજ્ઞ પ્રકટ કર્યા છે, જેને અનુસરીને આપણે ધારીએ ત્યારે એને આપણામાં પધરાવી શકીએ.

સાહિત્ય એ જનસમાજના ચૈતન્યનું વાહનમય શરીર છે એ સ્પૂર્ણ શરીરના અન્તર્ગમાં જનસમાજની વાસનાઓનું જોડું સૂક્ષ્મ શરીર (ચિત્રદેહ) રહેલું છે જેમ સ્પૂર્ણ શરીરના અપાર વાસનાત્મક સૂક્ષ્મ શરીર ઉપર અસર કરે છે (સામાયરથી સજ્જતિ અને દુરાચારથી દુર્જતિ નિધાય છે) તેમ હાટભર-ચાપે* સૂક્ષ્મ શરીર ઉપર અસર કરે છે—અને આ રીતે એ બે શરીર વચ્ચે—સાહિત્ય અને જન-સમાજની વાસનાઓ વચ્ચે—અર્થશરણુભાવનો સબન્ધ છે.

હવે, આ સબન્ધ ખાનમાં રાખતાં આપણા સાહિત્યનો ઉત્તર્ગ સી રીતે કરવો એનો માર્ગ આપણને જડે છે. ઉપરનું ૩૫૬ લેતાં છતાંને ફળદ્રુપથી સમૃદ્ધ જનાવવા માટે જોઈતા પૂરતીના રસકક્ષ તે જનસમાજની વાસનાઓ છે, એટલે એનું પોષણ સર્વથા આપણી શક્તિની બહાર નથી. જેમ પાંદડાં ઉપર પાણી ચોપાવાથી વૃક્ષ ફાલવું નથી, ફાલવા માટે તો એનાં મૂળીઓમાં ખાતર-પાણીનો પ્રવેશ થવો જોઈએ, તેમ સાહિત્ય-વૃદ્ધના વિકાસ માટે પણ એના

* કીચી ભમરીનો વિચાર કરતાં કરતાં ભમરી જની બધાં છે એમ કહેવાય છે. એટલે સુધી ન જઈએ તોપણ વિચાર ઉપર—ખાટાર નિહાળીએ ઉપર—અસર કરે છે એ તો ૨૫૫ નું છે.

બાદ શરીર ઉપર જેટલા સસ્કાર કરીશ તેટલા મહે બાગે નકામા છે, એનાં મૂળીઆને સ્પર્શ કરે-જનસમાજની વાસનાઓને પોષે-એવાં પોષણબળો પ્રવર્તાવવાં જોઈએ જ્યાંસુધી મૂળીઆની આસપાસ પત્થર જેવું જડતાનું પણ બાજેશું રહેશે ત્યાંસુધી એને પાણી પહોંચવું મુશ્કેલ છે એની આસપાસની જમીન ઓઢીને પોત્તી-જસમાઢી-કરવી જોઈએ, અને એ કિયાને અગે એ જમીનની મારી જરા ઉપર નીચે થાય તોપણ તે ધટ્ટ છે વિશ્વમાં કોઈ પણ અંગે હોબ વિના શ્રતિ નથી, અને શ્રતિ વિના વિકાસ નથી, ત્યાંસુધી આપણા જનસમાજનું હૃદય (આત્મા) કોઈપણ ઉચ્ચ બાવનાથી છુબ્ધ થશે નહિ, ત્યાંસુધી એ શ્રતિ ઉત્પન્ન થવાની નથી, અને તે થયા વિના તેનો વિકાસ થવાનો નથી અને જેવો અને જેટલો એ હૃદયનો વિકાસ તેવો અને તેટલો જ એના સાહિત્યનો વિકાસ પણ સમજી લેવો. બીજું-જેમ જીવન્ત વૃક્ષ અને સૂક્ષ્મ લાકડા વચ્ચે ભેદ એ છે કે જીવન્ત વૃક્ષમાં બહારથી સિંચાતા જળ વગેરે પદાર્થો પોતાનામાં મેળવી લેવાની અને મેળવી લઈને પોતાના કાર્યમાં નિયોજવાની શક્તિ હોય છે, અને સૂક્ષ્મ લાકડામાં તે હોતી નથી, તેમ જ જન સમાજનું હૃદય જીવતું છે તે બહારની અસર મદદ કરવાને સમર્થ હોય જ છે અને એ અસર ન મદદ કરવી એ બળની નહિ પણ નિર્જીવતાની નિશાની છે; તેમ જ સાથે જ પણ ખર છે કે એ બહારની અસરને જન-તરફમાં મેળવી લઈએને પોતાના કાર્યમાં નિયોજવાની જો એનામાં શક્તિ ન હોય તો તે પણ એક શાઢીયૂસ કામળના જેવી નિર્જીવ સ્થિતિ જ છે આ દૃષ્ટાન્તોથી સાહિત્યનો અન્ય પ્રવૃત્તિઓ સાથે કેવો સંબંધ હોવો જોઈએ એ સમજાશે. દેશની ધાર્મિક સાંસારિક ગંજાકીય વગેરે પ્રવૃત્તિઓથી જ સાહિત્ય નિર્લેપ રહેશે તે કદી કાલી શકવાનું નથી. એમાં કોઈ પણ એની જુમિનો પ્રાચીન પરંપરાપૂર્વક રસ હશે તો તે પણ થોડા વખતમાં સૂકાઈ જઈ, એ ઝાડ કરમાઈને મરી જશે. વળી તે જ પ્રમાણે, ખરા

પ્રાચીન સાહિત્ય અને આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ છે પ્રેમાનન્દના સમય હતા આપણા સમયમાં પ્રાચીન સાહિત્યનું જ્ઞાન ખૂબ વધુ છે છતાં એ જ્ઞાન જોઈએ તેવું ક્ષુદ્ર નીવડતું નથી, એનું કારણ આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય પરવે આપણી મતલબજીદિની મન્દતા હોય એમ જણાય છે જેમ જેમ પ્રાચીન વધારે મોઢાતો જાય અને ગૂંજરાતીમાં કિતારાતો જાય તેમ તેમ આપણી બાબતું ઐતિહાસિક સાહિત્ય વધતું જાય એટલું જ નહિ, પણ સાહિત્ય સન્દ્ધનો વિશેષ અર્થમાં પણ આપણે જૂનો ઇતિહાસ આપણા સાહિત્ય ઉપર જેવી અસર કરે એનો ખ્યાલ ફોર્બ્સ રાસમાલા અને ટોક્ઝ-રાજમ્યાન જેવા ગ્રન્થોએ ગૂંજરાતી એમ જ અન્ય ભાષામાં પ્રેરેલા સાહિત્ય ઉપરથી આવી શકે છે અને સરકૃત ગ્રન્થો પરવે જે સાચું છે તે જ કારણ તવારીખ માટે પણ ધણીકી રીતે ખર્ચ છે વળી કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગૂંજરાતની વિવિધ જૂની દસ્તાવેજો, વાર્તાઓ, ગીતો, કહેવતો, તેમ જ જુદી જુદી ગાંધીઓની ઉત્પત્તિ પરિશ્રમ વગેરેના ખર્ચ બોટા પૌરાણિક અને સામ્રાજ્યિક દેવાણો-જે સંસ્કારમુધારા સમાજનો ઉદ્દેશ મુધારાનો હોવાથી એના કાર્યપ્રદેશમાં નથી આવતા, પણ સાહિત્યના પ્રદેશમાં તો એસકે આવે છે જ-તે સર્વે એકઠાં કરી પ્રસિદ્ધ કરવાની ધણી જરૂર છે.

(૩) આપણા સાહિત્યનું ત્રીજું પોષક ગળા સ્થિતિ દેશના મહાન ગ્રન્થોનાં બાબાન્તરોમાંથી લાવવાનું છે મોસ રોમ ઉચ્છેદ ક્રાન્સ જર્મનિ રૂપેન ઇટલિ વગેરે જુમિનાં સાહિત્યો (આ સાહિત્ય સન્દ્ધના અર્થમાં ઇતિહાસ ચરિત્ર તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેનો પણ અને સમાવેશ કરીએ છીએ)-એની ઉપેક્ષા એ વર્તમાન સમયમાં કાર્ષિ પણ જીવન્ત પ્રજાને લાભકારી નથી. અને તેથી સંસ્કારમુધારાસમાજમાં પરદેશવખનનાં કારાવની જેટલી મહત્તા છે તેટલી જ મહત્તા અને સાહિત્યપરિપક્ષમાં આ વિષયની માનીએ છીએ. કાર્ષિપણ પ્રજા અન્ય પ્રજાથી અલગ રહી પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરી શકે જ નહિ એમ

અમે ઉપર જણાવ્યું છે પરંતુ વિશિષ્ટ એટલું જિએરીએ છીએ કે એવું જીવન શક્ય હોય તથાપિ તે ઈષ્ટ નથી, કારણ કે એમાં વિશ્વાસ નથી. જેમ કોઈપણ પ્રજાની પ્રજા તરીકેની વિશિષ્ટતા સુપ્ત થાય એ ઠીક નથી તેમ એના સાહિત્યમાં પણ કોઈક વિશ્વસ્યતા જોઈએ જ, પરંતુ સર્વ પ્રજાઓના અન્તરમાં જે મનુષ્યત્વ રહેલું છે તેનો વિશ્વાસ તો સર્વે પ્રજાઓમાં એક સરખો જ માર્ગે ચાલે, અને તેથી જેમ વિશ્વ પ્રજાઓ એક બીજાનું મનુષ્યત્વ સ્વીકારીને પરસ્પર વર્તન કરે એ ઈષ્ટ છે, તેમ એમનાં સાહિત્યો પણ પરસ્પર વાત કરતા હોય તેમાં જ તેઓની વ્યાપકતા અને એકાકાર મનુષ્ય-આત્મા સાથેનો સબન્ધ પ્રકટ થાય છે. આટે જે દૃષ્યમૂકતા આપણે આપણી અન્ય પ્રવૃત્તિમાં જોવા સામાન્ય છીએ તે સાહિત્યમાંથી પણ દૂર કરવી-અન્ય પ્રજાઓના મહાન અન્ધો ગૂજરાતીમાં કિતરાવવા પ્રયત્ન જે અનુકરણ દેખાશે તે જતે દહાડે સ્પર્ધાશ્પ લેશે-મેધ જળશે તેથી ખીણમાં માત્ર પકી પડીને જ ગહેશે નહિ કોઈક સ્થળે સિદ્ધ નીકળી આવી સામે તાકશે.

(૪) જનસમાજની ઈજવણી અને ઉચ્ચ વર્ગના સાહિત્યવિવેક પ્રેમ એ પણ સાહિત્યને પોષનારાં મહાન સાધનો છે. બહોળા વાચક વર્ગ એ અચકારો ઉત્તેજનરૂપ છે એટલું જ નહિ, પણ ઈજવાએલું જનસમાજનું હૃદય સાહિત્ય પ્રત્યે તૃપ્તિથી ઊછળે છે ત્યારે સાહિત્ય પોતે પોતાની મેજે રૂપ ધરી લે છે જેમ બાળકને મેદથી દોઢું આવતું જોઈને માતા એને આસિજવા ધસે, તેમ સરસ્વતી દેવી પોતે જનસમાજનાં હિત્સુક હૃદયને જોઈ એને પ્રેમથી મળવા ધસે છે વળી જેમ એક પાસ જનસમાજમાં ઈજવણીનો વિસ્તાર વધવાની જરૂર છે, તેમ બીજી પાસ ઉચ્ચ ઈજવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓમાં પણ ગૂજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ વધારવાની આવશ્યકતા છે.

હવે, આ ઉપર જણાવેલી બાબતોમાંની દૃઢી સાહિત્ય

સાધી શકે એમ છે એનો વિચાર કરીએ છીએ તો એમાંની પહેલી તો ઉપર જણાવ્યું તેમ સાહિત્યપરિષદના કાર્યપ્રદેશની બહાર જ છે બીજી બે પશ્ચ સાહિત્યપરિષદ જાતે સાધી શકે એમ નથી, કારણ કે સાહિત્યપરિષદ એ એક આયત્નરૂપ મેળાવટા છે, સ્થાયી નથી. તથાપિ ગૂજરાત બ્હારોંકયુલર સોસાયટિ જેવી સંસ્થાને ઉક્ત કાર્યમાં પ્રેરિતિ આશ્ચર્યથી રીતે એ બધું ઉપકાર કરી શકે. સોસાયટિ આ કામ કેટલેક અંશ કરે છે જ પરંતુ સાહિત્યપરિષદ ગૂજરાતના સર્વ સાહ્યરોના અભિપ્રાયરૂપે એ કાર્યની સવિશેષ કૃષ્ટતા જણાવે તો સોસાયટિને પોતાનાના કામમાં અનુમોદન મળવાથી આનન્દ થાય, અને લોકમત અનુકૂળ છે એટલી જુદી થતાની સાથે અત્યારે એ જેટલા ઉત્સાહથી પોતાનું કામ કરે છે તેથી દશગણા ઉત્સાહથી કરે. જૂનાં કૃષ્ટી અત્યારે નિર્વાહ સાથે છે તેમાં સાહિત્યવિષયક લેક્ચરો વધી અમુક અમુક કાર્ય માટે નવાં કૃષ્ટી ઉમેરવામાં આવે તો પ્રાચીન પુસ્તકોની હસ્તક્ષિપ્ત પ્રતો, સિદ્ધાંતઓ, તાત્ત્વપ્રતો, સિદ્ધાંતો વગેરેનું સમૃદ્ધ સ્થાન કરવાનું, તેમ જ જૂનું સાહિત્ય અને ઇતિહાસ બહાર લાવવાનું, તથા પાશ્ચાત્ય સાહિત્યને અત્રે ઉતારવાનો વિશાળ પ્રયત્ન આદરવાનું બધું સારી રીતે બને. છેલ્લી બાબત જનસમાજની કેળવણી વધારવાની તે તો સાહિત્યપરિષદના પ્રદેશથી સર્વથા બહાર છે તથાપિ ઉચ્ચ કેળવણીમાં ગૂજરાતીને સૌંદર્ય સ્થાન અપાવવાનો કામ તો એ સંસ્થા જ કરી શકે એમ જિ સર્વ કેળવણી માતૃભાષાદ્વારા આપવી જોઈએ એ સત્ત્વ સર્વાનુમતે સ્વીકારવા છતાં એનો વ્યવહારમાં અમલ થાય એ સંભવ તો અમને અમારા જીવનકાળમાં નજરે જ પડતો નથી, તથાપિ અત્યારે ગૂજરાતીના અભ્યાસનો મેટ્રિકયુસેશન અને એમ. એ. વગેરેના માધ્યમ પૂરાવવા સાહિત્યપરિષદ જેવું મહાન આયત્ન ધરે તો પાંચે દસે વર્ષે પશ્ચ એ લઘુત્તમ સફળ થવા વિના રહે નહિ. સરકાર લોકમતનો મદદગાર વધારવા માટે અનેક સંસ્થાઓમાં પ્રવળના પ્રતિનિધિઓ મારે છે અને તત્સુચાર યુનિવર્સિટિના ફેલોની

કેટલીક સખ્યા પસંદ કરવાની આપણને સત્તા આપી છે તો અવિધ્યમાં એની પસંદગી કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે-ઈંગ્લેન્ડમાં જેમ તે તે સમયના મહાન પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે તેવા પ્રશ્નો-ફોર્મર વગેરેને આગળ લાવીને એ કસોટીએ પ્રતિનિધિઓની પસંદગી કરવામાં આવે છે તેમ અત્રે પણ સામાન્ય વિદ્વાતા કે મેત્રી કે એવા જ બીજા નિરાકાર અને અપ્રામાણિક ધાગણે ફેસોનું નિયોજન ન કરતાં મૂળરતી ભાષાને મેટ્રિક્યુલેશન અને એમ. એ. ના વચલા માળામાં દાખલ કરાવવાનો ખરા હેતુથી મમ કરે એવી ચોખ્ખી સરતે જ ફેસોની પસંદગી થવી જોઈએ. આમ સમગ્ર અને જવાબદાર લોકમત ઉત્પન્ન કરવાની ફરજ સાહિત્યપરિષદની છે.

અમારે મતે સાહિત્યપરિષદનાં ભાષા ઉપગત ભાષાનાં આત્મા પરફે સાં સાં મુખ્ય કર્તાઓ છે એ બતાવ્યાં. અમને આશા છે કે દિ. બ. અબાલાલ સાકરલાલ જેવા પુખ્ત કરેલ વજનદાર અને વિચારશક્તિ સ્વદેશહિતાચિન્તકના પ્રમુખપણા નીચે આવતી પરિષદ ઉપલી દિશામાં કંઈક સચીન કાર્ય સિદ્ધ કરી શકશે. સ્વ. ગોવર્ધનરામ અને રા. કેશવલાલ મુવ પછી એ વર્ગમાં સ્વાભાવિક રીતે જ રા. નરસિંહરાવનું નામ મુકે છે-તથાપિ ત્યાંસુધી દિ. બ. અબાલાલ સાકરલાલ રા. રા. લાલચકર ઉમિયાચકર રા. રા. રમુએડમાઈ ઉદયરામ વગેરે વડીલ જનોની શાન્ત અને અનુભવી વિચારશક્તિનો લાભ મળી શકે તો હોય ત્યાંસુધી તે લેવો એમાં આશ્ચર્ય છે એટલું જ નહિ પણ જનસમાજની સમગ્ર શક્તિનો સદુપયોગ છે પ્રથમ ઉત્સાહી સુવર્ણવર્ણના મળજામાં જન્મ પામેલી આ સંસ્થા પાસેના મધ્યમવયના વિદ્વાનોમાં પ્રસરી અને હવે એ અનુભવી વૃદ્ધજનોને પણ પોતામાં સમજે છે એ જોઈ જનસમાજની અખડતાનો મહિમા બાજુનાર તેમ જ દરેક કાર્યમાં ઉત્સાહ વિદ્વાતા અને ક્ષાપણની ત્રિપુટી મેળવવાની જરૂર સમજનાર દોષપણુ આજુસ આનંદ પામ્યા વિના રહેશે નહિ. આ વિષય ઉપર આપણાં વર્તમાનપત્રોમાં ધણો ખેદાચક

વિવાહ ચાલ્યો છે એ જેસી ગમેલી ધૂળ ફરી ઊરાડવાની, એ દુર્જન્ધી પક ફરી ઊછળતો ભેવાની આગારી બિઘડુલ ધપ્પા નધી. છતાં એટલું તો કલ્યા વિના ચાલતું નથી કે રા નરસિંહરાવે એમના પત્રમાં દાખવેલાં સૌજન્ય ગુરુભક્તિ અને આર્પતા આપણે ધણુમિ સીખવા જેવાં છે — અને આટલા બેદકારક વિવાહને અન્તે પણ ભે એ ગુણોની છાપ આપણા નવીન ગૂજરાત ઉપર પડશે તો એ લાભ થોડો નથી.

[ખસત. વર્ષ ૮ અંક ૮, માસિક, સ. ૧૯૧૧]

ચોથી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ

ચોથી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ મળી-મળી અને વેરાઈ, કાંઈ કાર્ય કર્યું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર, ઉત્તર દેનારના દષ્ટિબિન્દુ ઉપર આધાર રાખે છે. પશ્ચિમની આગળ વધેલી પ્રગત્યોમાં આવી નામ ધરાવતી સંસ્થાઓ કેવા પ્રકારની હોય છે એ વર્તમાનપત્રો અને સાંપ્રતિયો પીઠીઆના આ યુગમાં જાણવું મુશ્કેલ નથી. અને એવી સંસ્થાનું વર્ણન લઈ એ સાથે આપણી સંસ્થાની સ્થિતિ સરખાવી, એના દોષ કાઢવા સહેલા છે પણ જામને તો આવી દોષદષ્ટિ ધારણ કરતાં-માઠવ્ય ઋષિની કથા સાંભરી આવે છે એ ઋષિએ જાળપણમાં તીતીધોડો વીંધ્યો હતો તે માટે મમરાજીએ એમને સજા કરી, ત્યારે ઋષિએ એમને છાપ દીધો કે જાળપણમાં મનુષ્ય અચાનકાથી ધણું પાપ કરે છે પણ તે માટે જવાબદાર નથી, છતાં તમે મને સજા કરી, માટે તમે માર્ત્ય લોકમાં અવતરજો' મમરાજી વિદુરરૂપે અવતર્યા. આપણી સાહિત્યપરિષદ હજી બાલ્યાવસ્થામાં છે, અને બાલ્યાવસ્થાના સમજા અવગ્રહ ઉપર હક ધરાવે છે એણે હજી સુધી કાંઈ પણ તીતીધોડો વીંધ્યો હોય એમ જમારા જાણવામાં નથી-જોકે તો જાણવા એસવાનો વખત એણે રમવામાં આજ્યો હશે-એટલું જ, એથી વધારે દોષ એણે ક્યો નથી. છતાં એને જે અતિશય દોષપાત્ર મણુશે એના ઉપર ટકટકારો કરી એના ખીલતા છવનને કંપ કરશે, તે ન્યાયના સ્વર્ગીય આસન ઉપરથી બ્રહ્મ યશે.

જે ફરજ આપણી આપણા બાળક પ્રત્યે છે, તે આપણી બાળક સરસાઓ પ્રત્યે છે બાળકના શારીરિક અને માનસિક મુલ્લે-રાતદિવસ કદ્દ વાણીનાં વળપતનો કરવાથી ખીણતા નથી, એ મુલ્લે ખીણવવા માટે માથાપના જેવું મમત્વવાળું હૃદય જોઈએ, એના કિછેરમાં જાતે બાજ સેવા જોઈએ ક્ષણવાર બાળક સાથે જાગ્રક પણ થવું જોઈએ, બાળક થઈને એ બાળકના હૃદયમાં પેશીને, એની નિમ્મલ શક્તિઓ પાગખીને, એને બહાગ લાવવી જોઈએ એને વિકસાવવી જોઈએ—આ સિદ્ધકનો ખરો ધર્મ છે પણ જાગ્રકનું જીવન ખીણવવા માટે જેમ મમત્વવાળું હૃદય જોઈએ તેમ એના દિલ છિપર અડગ ધ્યાન જોઈએ રમત એ બાળકના જીવનનો ઉદ્દેશ નથી, એના જીવન-વિકાસનું એ એક સાધનમાત્ર છે રમ્યા સિવાય બાળક ભણી શકતું નથી, એની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ ખીણતી નથી, માટે એને રમવા દેવું, પણ અર્થહીન, ઉદ્દેશહીન રમત નુકસાનકારક છે એ ધ્યાનમાં રાખવું

આ ચોથી સાહિત્યપરિષદમાં રમત ધણી હતી—પણ તે જ સાથે મજીર કાઢી પણ જોડાયેલું હતું અને તેથી એ રમત સફળ થતી હતી.

સાહિત્યપરિષદના કેટલાક મજીર મુખેઝોઝાને સામાન્ય નિબંધોથી સંતોષ થતા નથી. આ માટે વડોદરાની બેઠકમાં “અર્ચા” નો વિભાગ જિએગવામાં આવ્યો હતો, પણ ઉચ્ચ અભિમાનવાળા વિવેચકોને તો આ નવા તત્વથી પણ સંતોષ થશે નહિ. સાહિત્યપરિષદ એ તરુણ પ્રેક્ષકોને કે જુદા મહેતાજીઓના નિબંધ વાંચવાની સભા નથી, તેમ એ અમુક વિષય છિપર વાદવિવાદ કરવા માટેની ‘ડિમેટ્રિય સોસાઈટી’ પણ નથી એ તો નથી ‘શ્રીધરજી’ કરનારા વિદ્વાનોનું મંડળ છે—જેમ આ પ્રકારના વિવેચકોનું કહેવું છે પશ્ચિમની સાહિત્ય પરિષદો આવી ઉચ્ચ તરેહની હોય છે એ અમારા જાણવામાં જ પણ એ જાનનો ઉપયોગ અમારી જીજ્ઞાસી પરિષદને નિન્દવામાં જમે હતી પણ કરીશું નહિ. અમે અમારી પરિષદમાં તરુણ પ્રેક્ષકોને

અને મહેતાજી વર્ગ બાળ લે છે એ જોઈ ગયું થઈએ છીએ વિદ્વાનો પોતાના અચીર 'સૌધજોળ' ના 'સાધા' અને વ્યુત્પત્તિ ના નિબંધો વાંચે, અને તરુણ અને અર્ધસંસ્કારી જનો એ નિશાળિયાઓની પેઠે સામા બેસીને બગાસા ખાતા સાંભળે-એ સ્વરૂપ પણ પસંદ કરવા જેવું નથી મધ્યમ સંસ્કારનો વર્ગ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાહિત્યસેવા કરવા આવે છે તેને તે કરતાં અટકાવશે તો તેઓનું પરિષદ માટે 'મમત્વ' શી રીતે રહેશે? એઓના ધણા નિબંધો સામાન્ય માસિકમાં કે વર્તમાનપત્રોના ખાસ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરી શકાય એવા હોય છે ખરા, પણ જેમ જેમ સાહિત્યપરિષદ આગળ વધતી જશે તેમ તેમ એની ભાવના કોંચી થતી જશે, અને લેખકો પોતે જ પોતાના અગ્રોચ્ચ નિબંધો આવી મોટી સંખ્યામાં રજુ કરતાં શરમાળે-કારણ કે સાહિત્યપરિષદનું સ્થાન જેટલું પોતાની યોગ્યતા પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાધન છે, તેટલું જ તે અગ્રોચ્ચતા પ્રસિદ્ધ કરવાનું પણ છે જ માટે આવું નિબંધો હજી મોડોક વખત સદન કરવા પડે તો તે કે વા એવો અમારો મત છે

ખીલું—સૌધ-જોળ શબ્દ એ અંગ્રેજીમાં જેને 'Cave' માને અર્થદીન મતાનુગતિકે ઉચ્ચાર માત્ર કહે છે તેવો આજકાલ થઈ ગયો છે એની વાસ્તવિક અનુભવ વિષે કાંઈ અનુભવું નથી, અને એટલે એ ઈષ્ટ છે પણ થુલ ભગવાન કહે છે તેમ-રહામા કિનારાને કોણે અવાળે બોલાવવાથી તે જામ આવતો નથી, વહાણમાં બેસી હલેસા મારી એ તરફ પ્રયાણ કરીએ ત્યારે જ ત્યાં પહોંચાય. પ્રમુખ મહાશયે પણ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી અને રતિરામ દુર્બારામ પછી આ જાતનું કામકાજ થતું બધે પડ્યું છે તે માટે શોક દર્શાવ્યો છે પણ એ જાતનું કામ ફરી શી રીતે થવા લાગે એ બાબત વિષે કાંઈ માર્ગ જણાવ્યો નથી. આગીન સૌધજોળ મયા જમાનાના આપણા પૂર્વજો કરી મયા અને આપણે કરતા નથી એમાથી આપણે એમનાથી કિતવતા છીએ એવું જ અનુમાન નીકળે છે ! અમને એ

પૂર્વજને માટે પૂર્ણ માન છે પણ પોતાને કિતરતા લેખવાથી જ એ માનવૃત્તિ દર્શાવાય એમ અમે ધારતા નથી. વસ્તુતઃ એમના અને આપણા સમય વચ્ચે આ જાતના કામકાજની સરળતા પરત્વે ધણે એ છે પહેલાં સોનું જમીન ઉપર કાદાળા માગતાં જડી આવતું એ બધું સોનું હવે મહાર નીકળી ચુકું. પ્રત્યેક પ્રાન્તના વિભાગની જિલ્લાની અને તાલુકાની પ્રાચીન હાકીકત ઝેંઝેગીયરમાં સમૃદ્ધિત થઈ ગઈ. લોકકથાઓનો પણ પોતાના અધિકારનો યોગ્ય લાભ લઈ કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારોએ ભાટ ચારણોને એકઠા કરી, સંગ્રહ કર્યો. હવે એમાં જે કોમેશ થઈ શકે એવો છે તે વધારે અમલદાર છે ઉપરતું રૂપક વાપરીએ તો હવે સામાન્ય કાદાળાને જાડે માઈનિંગના માને ખનિજ ખોદી મલવાના પ્રયત્ન વચ્ચેની જરૂર છે. હવે છૂટા-છવાયા વ્યક્તિના ચલોથી બહુ કાર્ય થવાનું નથી. સાહિત્યપરિષદ ને 'એ જાતની શોધો થઈ નિબંધ વચ્ચે તો કેવું સાફ !' એવી શુભ ઈચ્છા જતાવીને જ બેસી રહેશે તો એ ઈચ્છા સિદ્ધ થએલી નેવાનો એને કહી પણ વખત આવશે નહિ. સરકારના 'આર્કાઇવોસોજી' ખાતા સાથે સરકારદ્વારા સબન્ધ બાંધી એની જોડે વ્યવહાર કિંમતી, જરૂર લાગે ત્યાં સરકાર પાસે ખોદાણું કામ વગેરેનું ખર્ચ કરાવી, પોતાનું કાર્ય કરાવવા પરિષદ ચલન કરશે તો જ તેને આ દિશામાં ફળસિદ્ધિ થશે. હાલ જેમ મિ. દેવદત્ત બાંકારકર એ ખાતામાં કામ કરે છે, તેમ એકાદ તરફથી શુદ્ધિલાળી મૂળરાત્રી પણ એ ખાતામાં કોમેરાય અને એની ત્યાં કાર્ય ઉપર ખાસ નીમણુંક કરવામાં આવે એ પણ આ માટે જરૂરનું છે. વળી પરિષદ ને મૂળરાત્રીનાં કાર્ય કર્યાં રચનામાંથી લોકચાર્તા લોકગીત મળી શકે એમ છે એ સબન્ધી ચોક્કસ માહિતી એકઠી કરી મૂળરાત્રી જૂનાંકુમર સોસાયટી ઉપર મોકલે તો તેને આધારે એ સરેશ પણ ખાસ માણસ શોધીને કેટલુંક કામ કરાવી શકે પરિષદ નેકળી અને 'પરિષદના અધ્યક્ષ' લગતા કામથી હાલ મુક્ત થઈ છે, તો હવે આ નવા વિષય ઉપર લક્ષ્ય દે તો તે જની શકે એમ છે.

આ સાહિત્યપરિષદમાં 'વિજ્ઞાન' (Science)ના સાહિત્ય માટે પ્રમુખ તરફથી તેમ જ કેટલાક સેખકો તરફથી બોલવામાં આવ્યું હતું. આ વિષયની હિન્દુસ્થાનને સંપ્રતિકાળમાં ધણી જ જરૂર છે પરંતુ એ સબન્ધી જોટલો ઉત્સાહ દર્શાવાય છે તેના પ્રમાણમાં બ્યવહાર પક્ષમાં ચોડા જ ભરવામાં કે સચ્ચવવામાં આવે છે, 'વિજ્ઞાન' એ પુસ્તકકર્તારા પઠવાનું શાસ્ત્ર નથી, પણ પ્રયોગ વડે અનુભવમાં સેવાનું શાસ્ત્ર છે અને તેથી જો કે સરલ બોધદાયક વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો નકામાં નથી, તથાપિ જો વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ ખરેખર સામગ્રી કાઢવો હોય તો પ્રયોગશાળા તરફ સજ્જ હેતુ જોઈએ આ બાબતમાં સાહિત્યપરિષદ કેટલું કરી શકે એ સંકેત પડતું છે આપણાં બાળકોમાં વિજ્ઞાનપ્રત્યે ખરી અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવી હોય, અને એ રુચિ એમના જીવનમાં વજ્રાઈ જાય એમ કરવું હોય તો હાલ નિશાકોમાં 'પદાર્થ'ના ધર્મો શીખવવાનાં સાધનો હોય છે તે કરતાં ધણાં વધારે જોઈએ, અને ઈશ્વરની શાળાઓમાં બાળકોની અવલોકનશક્તિ ફેળવવા માટે 'Nature diaries' રખાવવામાં આવે છે એવી અને એ જાતની બીજી અનેક ગોઠવણો જરૂર કરવી જોઈએ. પણ આ કાર્ય ફેળવણીપરિષદનું છે, સાહિત્યપરિષદનું નથી. સાહિત્યપરિષદ કહે તો એક મેળના કરી શકે રાજકોટમાં જે વ્યાખ્યાનમાળા ચોજી હતી, અને જે કાર્ય કરનારાઓની અનુકૂળતાને અભાવે તેમ જ એ વસ્તુની ખરી જરૂરિયાતને અભાવે, અત્યારે પડી લાગી છે—તે ખીજે રૂપે, અને વધારે ઉપયોગી રૂપે સાહિત્યપરિષદ કરી દાખલ કરી શકે. વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય જીભ કરવું હોય તો વિજ્ઞાનના સેવકો જીભા કરવા જોઈએ. તે માટે ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી શાળાઓમાં અભ્યાસપણથી વિજ્ઞાનનો શોખ વધે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ. અને તેનો આજથી પાત્રો ન ખાય તો જ આજથી પચીસ, વધે ગૂજરાતીમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના મન્થોની આસા રાખી સક્ષય. આ કાર્ય સાહિત્યપરિષદ એના અમલૂત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના વિદ્વાનો પાસે—ગૂજરાતનાં ચોડાક શહેરો પસંદ કરી ત્યાં સપ્રયોગ વ્યાખ્યાનો અપાવીને સાધી

કો વિજ્ઞાનના પારિભાષિક સબ્દો ઉત્પન્ન કરવાનું અને લોકમાં એને ફેલાવવાનું પણ આ જ સાધન છે વિજ્ઞાનના અન્વેષિ ઉત્પન્ન કરવા માટે આ કરતાં વધારે સાહિત્યપરિપક્વ કરી શકે એમ નથી.

ત્રીજું—સાહિત્યપરિપક્વમાં કયા કયા વિષયો ઉપર નિબન્ધી મહાવવા એ સર્વથી અમારો મત પૂજ્યમાં આવ્યો ત્યારે વડોદરાની કમિટીએ કરેલી વિષયની યાદીમાં અમે 'સાહિત્યપરિપક્વનો કાર્યપ્રદેશ' એ વિષય કોમેરી મોકલ્યો હતો. આ સમયમાં લોકમત શું છે એ પ્રકટાવવાની તથા એ ઉપર સાહિત્યપરિપક્વમાં અર્થ વધવાની જરૂર હતી. પરંતુ એ તરફ અમારા કાર્ષ્ણ્ય પણ સાચું જન્મ્યું હતું. અમું નથી પરિપક્વમાં એ વિષયની જરૂરિયાત માત્ર સૌ વિદ્યા પોતાની મેલે જોઈ સહર્ષ હતાં. મિસ્ત્ર. પાલમોહાટની રોરહાજરીમાં પોતે એમનો નિબન્ધ વાંચી છેવટે આ વિષય ઉપર કાર્ષ્ણ્ય વિદ્વાન પાસે સવિસ્તર નિબન્ધ લખાવવો એવી એમણે બહુ અમૂલ્યની સૂચના કરી હતી. આ વિષયને અમે આટલું મહત્ત્વ આપીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે પશ્ચિમના મુધરેલા દેશમાં આ જાતની પત્રિકાનું જે સ્વરૂપ હોય છે તે જ આપણી પરિપક્વનું હોયુ જોઈએ એમ માનવું તે અમને ખૂબશરે હતું. છતાં એ અમારે મતે તો આપણી સાહિત્યપરિપક્વનાં સમર્થાં કર્યાં જોમાં મ્હોલમાં મ્હોલું—સાધ્યોજન' કરતાં પણ મ્હોલું, અને 'જાણ' 'બુદ્ધિપતિ' અને 'જોડણી' કરતાં પણ મ્હોલું—હતું. તે મૂલગતી વાચકને માટે વિવિધ વિષયોનું વિશાળ અને સમીપ સાહિત્ય પૂર પાડવું એ જ છે આ સાહિત્ય સી રીતે પૂર પાડવું. જાણાન્તરેયી. 'જાણાન્તરેયી' એમ અમે એમણે કહીએ છીએ જેઓ ઓળખાતાં માને સ્વયંકલ્પિત અન્વેષીના પાત્રો કરે છે તેમને તે કરવા હો જાવના સાહિત્યવિકાસનો ઇતિહાસ અમારી તરફ છે એમની તરફ નથી અને તેથી અત્યારે સ્વયંકલ્પિત માને કપોલકલ્પિત અન્વેષીને બદલે જાણાન્તરેય પસંદ કરતાં અમે સરખાતા નથી જન્મવનાં વિવિધ સાહિત્યોના ઇતિહાસ, પૂર્ણ રીતે જોઈ જાણીને ગ્રીમત મદારાજના

સાહેબે પોતે ઉવટના બાપણમાં યોગ્ય કહ્યું હતું કે 'There is no shame' 'બાપાન્તરો કરવામાં કાઈ જ શરમ નથી.' જેઓ દિન દિન જન્મતના મહાન ગ્રન્થો જૂએ છે તેમને ગૂજરાતી સાહિત્યની દરિદ્રતા હૃદયબોધક થઈ પડે છે પ્રાચીન હિંદુસ્થાનનું અને પ્રાચીન અર્વાચીન પશ્ચિમ દેશોનું કેટલું બધું સાહિત્ય ગૂજરાતી વાચકને અજાણ્ય છે ! એનો શતાંશ પણ અત્યારે ગૂજરાતીમાં જોવાની શક્ય એમ નથી. પણ જે પુસ્તકથી મનુષ્યનું સૃષ્ટિ પ્રત્યે દૃષ્ટિમિત્તુ હમેશા માટે બદલાઈ ગયું અને પરિણામે 'ઈવોલ્યુશન' શબ્દ ધરમથ્યુ થઈ ગયો—તેવા પુસ્તકનું (Darwin's 'Descent of man'નું) પણ ગૂજરાતીમાં બાપાન્તર નથી એ ચોક્કસ શીક્ષણી વાત છે ! પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો લોકને લાભ આપવા માટે ગૂજરાતી પ્રેસના ઉત્સાહી અધિપતિ રા. ઇન્દુલાલભાઈએ ધણું ક્યું છે પણ એક ખાનગી ગૃહસ્થ કેટલું કરી શકે ? દ્રવ્યનો ભોમ પણ કેટલો આપી શકે ? અત્યારે સાહિત્યપરિષદે એનાં ગર્ભા કાર્યોને જોશુ કરી, આ કાર્યને પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ છે અને સુભાગ્યે એ કાર્ય એને હવે હાથ ધરવું જ પડશે.

શ્રીમત મહારાજ સાહેબે જે બે લાખની સખાવત કરી છે * તેનો યોગ્ય લાભ લેવા માટે સાહિત્યપરિષદે જોઈવણ કરવી જોઈએ. એ પરિષદમાં સર્વ વિષયોના ઉત્તમ વિદ્વાનો છે એ વિદ્વાનોની મદદથી જુદા જુદા વિષયો માટે ત્રણ ત્રણ વર્ષનો—એટલે કે એક પરિષદથી બીજી પરિષદ સુધીનો—કાર્યક્રમ એણે નક્કી કરાવવો જોઈએ,

* આ રકમ પરિષદને સોંપવાની નથી, અને તે યોગ્ય જ છે. પરિષદના સામાન્ય બ્યવહાર માટે જોઈએ તે કરતા વધારે ભરોણ એકદુ કરવાનો વિચાર ખમને પસંદ નથી. દ્રવ્યમાં કલિ રહે છે માટે નવા કલિનો બ્યવહાર ન હોય એવે ડેકાણે જ દ્રવ્ય રહે એ ઠીક સાહિત્ય પરિષદ સાહિત્યની પ્રગતિનો નક્કરો દોરે અને તે બ્હનાંક્યુલર સોસાયટી, શ્રીમત મહારાજ આચકવાટનું કેળવણીખાણ વગેરે બામળ રાત્રુ કરે તો બસ.

અને મહાગજ સાહેબના જીવણીખાતા પાસે માણુએ પસંદ કરાવી
 એ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકાવવાની યોજવણી કરવી જોઈ એ આપણા
 તરફ દેખાઈ અને સાહિત્યપ્રેમી શ્રેષ્ઠજનોએ આ કામ કરવામાં
 બહુ ઉપયોગી થશે. સાધારણ રીતે અત્યારે એમ જોવામાં આવે છે
 કે સુપ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો એમની વિદ્વતાના અવસાયને લીધે કે અન્ય
 વ્યવહારિક કારણોથી આ કાર્યમાં થોડો જ સમય આપી શકે છે
 પણ તરફ શ્રેષ્ઠજનોને વિદ્યાભ્યાસથી પગ્વારીને—વ્યવહારમાં સ્તરી
 રીતે ગૂચાતા જે હજબજ દરેક વર્ષ ભય છે એ સમયમાં એ
 સાહિત્યની આ જાતની સેવા કરી શકે, અને આ જાતની સેવા
 માટે પુખ્ત અનુભવ કે વિચારશક્તિની પરિપક્વતાની જરૂર નથી
 એટલે એમની તરફતા પણ એમાં જાણક થવાની નથી આ દસ વર્ષ
 સાહિત્યને કરેલી સેવાથી ગૂંજાતી સાહિત્ય માટે એમનું મમત્વ
 બધારે, અને એ પાયા ઉપર એમની ભવિષ્યની વિદ્વતા બહુ મજ-
 સુવ રીતે ચણી શકાશે.

[વસંત : વર્ષ ૧૧, અંક ૪, વૈશાખ, સ ૧૯૫૮]

આવતી (૮ મી) સાહિત્યપરિષદનું પ્રમુખપદ

આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ મુખ્યમાં 'ઈન્ડિયન'ની ગળના દિવસોમાં મળનાર છે તે પ્રસંગે પ્રમુખપદ કોને આપવું એની ચર્ચા અસારથી જોસણેર ચાલી ગઈ છે અને રૂ. ૧૦ ભરી રૂઠિ એકદમ મતાધિકાર મેળવી સેવાની બહામણુ થવા લાગી છે

વર્તમાન દિવસમાં એક તરફથી પૂર્વે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ સામે પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવી રાખવું એવા સ્વાત્મજીવના ઉદ્દેશ્ય સાંભળીએ છીએ, ત્યારે બીજી તરફ એ જ સંસ્કૃતિના પ્રચલ પૂરમાં હિન્દ તથા જનું આપણી નજરે જોઈએ છીએ ! આ શ્રેષ્ઠજનક સ્થિતિ રાજકીય વિષયથી માંડી આપણા જીવનના સર્વ પ્રદેશોમાં વ્યાપતી જાય છે હરકાઈ કાર્ય પરસ્પર સમજી સમજાવીને સર્વાનુમતિથી કરવાને મહેસે તાણાતાણની પદ્ધતિએ જ કરવા જઈએ છીએ, અને ખરી મતચિંતિને સ્થાને કૃત્રિ મતબજુનાને પૂછ્યો છીએ ! વિના કમલે ખરી મતચિંતિથી જ દેરાઈને બહુમતીના ધોરણે કામ કરવામાં આવે તો એમાં કાંઈ ખોટું નથી. પણ બહુ મતનું સ્થાન બહુ કમલે લીધું છે અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં રસિકતા અને ઉદારતા હોવા જોઈએ તેને બહેસે કુશળતા અને અસુધા ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે અત્યારે આ સતાપજનક વાતાવરણમાં કાંઈક સીતળ કુશળ હોય તો તે જો છે કે જે પુરુષોનાં પ્રમુખપદ માટે નામ સચવવામાં આવ્યા

છે તેઓમાં ભાગ્યે જ પરસ્પર વિરોધ છે, અને થોડા બહો મતભેદ હશે તો તે એવો છે કે એમને જ ને મહિમહિ એનું સમાધાન કરી લેવાનું કહેવામાં આવે તો હાલુવાગમાં તેઓ તે કરી શકે.

અમારો પોતાનો આ સજન ધર્મ જે મત છે તે ને વાક્યમય દર્શાવી દઈએ છીએ

(૧) સાહિત્યપરિષદ સમગ્ર બે દસકથી નોડલ્સી-કોચ અને વ્યારજીની ધરડ (તા)માં પડી છે એમાંથી એને કાઢવી હોય, અને એમાં નવું જીવન અને નવી ભાવના જરૂરી હોય તો-ગ્રાંધીજીને પ્રમુખ કરી એમની પાસેથી પ્રાચીન કે અર્વાચીન મૂળરાત્રી ભાષા અને સાહિત્યનું પાત્રિય નહિ મળે અને કદાચ અગ્વસ્થ શરીર કે અન્ય વ્યવસાયના કારણથી લાંબુ “પ્રમુખનું ભાવણ” પણ એ નહિ લખી શકે-પણ નવું જીવન અને નવી ભાવનાનું દિગ્દર્શન એમની વાણીમાંથી અને એમની કામચોજનામાંથી આપણે જરૂર પ્રાપ્ત કરીશું.

(૨) ગ્રાંધીજી અશબ્દ જ હોય અથવા તો પડે ત્રીસે જ આવડુ સફળે પસંદ હોય, તો તે ત્રીસામાં પણ આપણને સંતોષ કરાવણું અને વિદ્વાતાથી દોરનાર પ્રમુખ મળે એમ છે રા રમણભાઈ

અમારા જૂના જમાનાના વિદ્વાનોમાં, રા રમણભાઈ જેટલો પૂર્વેકિત પ્રમુખપદનો હક અત્યારે બીજા મોઢનો જ નથી. મૂળરાત્રી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર ખરા હુકમનો એમનો પ્રેમ, એ ભાષા અને સાહિત્યને વિદ્વાતા અને રસિકતાથી એમણે કરેલી સેવા, અને સાહિત્યપરિષદના મત્રી તરીકે એના આરભથી અત્યાર સુધી કરેલું એમનું કામ-એ ખાનમાં લેતાં એ પ્રમુખપદ માટે આ બીજા દર્શિએ રા. રમણભાઈ જ હોઈ શકે.

। અમે આશા રાખીએ છીએ કે મુજાઈની સ્વામત-સમિતિ સર્વાનુમતે પૂર્વેકિત બે સૂચનાઓમાંથી જ એક પસંદ કરશે.

આવતી (૮ મી) સાહિત્યપરિષદ

મુખાઈએ આખરે યોગ્ય સાક્ષરવરને વરમાળ પહેરાવી અમે આગળ જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે આવા બ્રાહ્મવિવાહમાં ગ્રવ્યવરની અહમદમિહાને સ્થાન હોય જ નહિ અને તેથી મુખાઈએ દરશિલી એકનિહાથી સફૂને આનંદ થયો છે રા. રમણભાઈને સાહિત્યપરિષદનું પ્રમુખપદ આપવામાં જોટલી કૃતજ્ઞતા રહેલી છે તેટલી જ ગુણગતતા પણ છે એમણે પરિષદને આરભથી અત્યારસુધી અનન્ય સાધારણ સેવા કરી છે એટલું જ નહિ, પણ એમનામાં પાંડિત્ય વૈદગ્ધ્ય અને ક્ષર્ષદક્ષતાનો વિગ્ધ સંયોગ છે અને અમને વિશ્વાસ છે કે આ ત્રણે ગુણો એમના પ્રમુખ તરીકેના બાપણુમાં તેમજ તે પછીના પરિષદના કાર્યમાં પ્રકટ થયા વિના રહેશે નહિ. ભૂતકાળમાં વખતોવખત પરિષદના કાર્યપરત્વે વાતચિત થતાં એમના ત્રણ મહત્વના સિદ્ધાંત-અન્તર્ગના બાવ-અમારા જાણવામાં આવ્યા છે એક એ કે સાહિત્યપરિષદ તે વિદ્વાનોનો સમાજ છે એનો દ્રવ્યસમ્રદ્ધ સાથે સંબંધ હવે ન જ જોઈએ, બીજો એ કે પરિષદ સાક્ષરો ઉત્પન્ન કરવા માટે નથી પણ ઉત્પન્ન થએલાઓને પરગપર સમાજમાં લાવી તેઓના વિચારોનો પ્રત્યક્ષ વિનિમય અને સંશ્લેષન કરાવવા માટે, ત્રીજો એ કે પરિષદમાં બ્રાહ્મણની સાદાઈ જોઈએ, ધામધૂમ ન જોઈએ. આ ત્રણે સૂત્રો બધું મહત્વનાં છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે અત્યારે તીવ્રતાથી કાર્યો-મુખ બનેલી

પરિપક્વ કાર્યના અતિઆમોહમાં પડી જોતું આત્મસ્વરૂપ જૂલી ન જાય તે માટે રા રમણમાર્ગ પોતાની લાક્ષણિક સાન્ત વિમલ અને અજીર બુદ્ધિથી પરિપક્વને યોગ્ય સલાહ આપશે.

પૂર્વોક્ત ત્રીજા સૂત્ર વિશે તો કાંઈ કહેવાનું ન જ હાય. બીજા બે-સર્વ સક્ષિપ્ત વચનોની રીતે-અર્થ સત્યનાં જ પ્રતિષાદક છે, પણ સત્યનું જે પાત્રું વિસ્મૃતિના પટથી છવાઈ જતું હોય તેને પ્રકટિત રાખવા માટે ઉપયોગી છે એ મણુ વિચારે કરતાં જોઈ રતિ ક્રિયા વધારે કિમતી છે એ વાત જાણતના કોઈપણ વ્યવહારમાં ખરી નથી. અને સાહિત્યપરિપક્વના પ્રદેશમાં તો એ જરૂર જોગી છે અત્યાર સુધી સાહિત્યપરિપક્વના નિજામાં બધા વચાઈ ગયા, હવે તો સાહિત્યપરિપક્વે કાંઈ કામ કરી જતાવવું જોઈએ એવા ઉદ્દેશ્ય આપણે ધણીવાર સાંભળાએ છીએ, અને પરિપક્વની દષ્ટિ સત્યાઓ ગમવા તરફ અત્યારે વળતી અને વાળવામાં આવતી આપણે જોઈએ છીએ હાલનો જમાનો વિશેષતઃ યન્ત્રોનો, સત્યાઓનો છે અને એ દ્વારા બધું મર્ષ મર્ષ થઈ રહ્યું છે એ અમે માનીએ છીએ. પણ અનાજ આમાં વિનાની થતી મર્ષણ જ મર્ષ કરે, એમાંથી ભોટ નીકળે નહિ-એટલું ખ્યાનમાં રાખીને જ થતી ફેરવવા અમારા બાઈઓને અમારી વિનંતિ છે કાંઈ દહેમે કે અનાજ પણ થતીમાં આકાશમાંથી કિતરશે? અનાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ ખેતીની યાત્રિક યોજના જરૂરની છે આ દહેજું ખર્ચ છે, પણ અર્ધ જ ખર્ચ છે મનુષ્ય અને છે-મુદરતાથી શરૂ છે-તે માત્ર અનાજ આઈને જ નહિ, પણ મુદર રહેશે ઉપરથી વ્યસ્તતા ફળ આઈને પણ એ ફળ થતીમાં ઓગાત્યાં નધો-ત્રોઠિમણ રજાર્જી મજરોઈયજા જાવઠ. તે સાથે, મનુષ્યને અનાજની પણ જરૂર છે ખરી. આ રીતે સાહિત્યસૃષ્ટિના બે ભાગ પડે છે, એક અનાજ અને એક ફળ, એક યાત્રિક યોજના વાને સત્યાઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થતો યાનરાશિ, અને બીજો નૈસર્ગિક રીતે પ્રવિપ્રતિભાના

કપતર ઉપર ફળરૂપે ભ્રમતો રસપ્રવાહ આ બેમાંથી રસપ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં પરિષદ બહુ ન કરી શકે, અને એ ન કરી શકે એમાં એની હીનતા પણ નથી, કારણે કે એ કાર્ય એના ઉદ્દેશમાં હોઈ જ ન શકે, એનું વિશેષ કાર્ય જ્ઞાનરાસિ ઉપભવવાનું છે— જો કે જ્ઞાન અને રસ વચ્ચે જોડણી સબંધ છે તેટલા પૂરતી જ્ઞાનને કહેલી સેવા રસને પણ ઉપકારક થાય છે ઉપરની ઉપમા ફરી ઉપયોગમાં લઈને બોલીએ તો વનનાં ફળ પણ હવે બમીયામાં પ્રચલનપૂર્વક જમાડીને વધારે ગરીબાં અને સુદૃઢ બનાવવામાં આવે છે, તેટલા પૂરતી પરિષદ પણ કુશળ બામવાનનું કામ કરે તો કવિ-પ્રતિભાનાં ફળને પણ તેવાં જ બનાવી શકે. પણ આ કાર્ય એને માટે કંઈ છે એનું વિશેષ કાર્ય જો જ્ઞાનરાસિ ઉપભવવાનું તે પરિષદ વધારે સારી રીતે કરી શકે. પરિષદ આગળ બહોળાં ખેડાં બહુખેડાં ક્ષેત્ર પડ્યાં છે અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે એ ખેડવા માટે, એમાં ખાતર પૂરવા માટે, ન્હાના ન્હાના જમીનના કકા એકલા મેળવવા માટે, જોષ્ટતા દૂવા ખોદવા માટે, પાણીની નહેરો ખેતરમાં વાળવા માટે, ખેડૂતોનાં પરસ્પર સહાયક મંડળો રચવા માટે, પરિષદ વિજ્ઞાન અને વિવિધ યોજના ગૂંજરાત આગળ રજુ કરશે.

[વસત : વર્ષ ૨૪, ભાગ ૧૧, માર્ચ-એપ્રિલ, સ ૧૯૮૨]

આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ

આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મુંબઈમાં ભરાઈ છે, અને એકેક પૂરતું એનું કામ સમાપ્ત થયું છે, એનું અવસોહન આ પત્રમાં અન્ય રથને રા. રા. નગસિંહરાવની દૃઢ અને રસભરી કસમથી થશે. પરંતુ એક તન્ત્રી તરીકે અમારે માથે પણ એ સબથી થોડાક વિચાર દર્શાવવાની ફરજ છે.

પરિષદ, આ વખતના એના કાર્યની વિશિષ્ટતાના પ્રમાણમાં, બહુ સારી રીતે પાર જિતરી. એનો મસ રા. કન્ઝેવાસાલ મુનશીની કાર્યદક્ષતા અને આપણા ગૂજરાતી બાઈબિલનું સ્વાભાવિક સાણપણ એ બે કારણ વચ્ચે શા શા પ્રમાણમાં જોયેલો એ નક્કી કરવું કઠણ છે તેથી અને ઉભયને એકઠો મન્નવાદ આપીએ છીએ. મુંબઈ પરિષદે સર્વાનુમતે યોગ્ય પ્રમુખ પસંદ કર્યા, અને પરિષદના બધારણ જેવું વિષમ કાર્ય ગમે તે રીતે પણ અત્યારે કરી નોખ્યું એ બે વાન એના કાર્યની નોંધપોથીમાં ગ્લેટ અધૂરે નોંખાએલી ગ્લેટ.

પરિષદમાં પ્રમુખનું બાપણ દમેશાં મુખ્ય ધ્યાન એ એ છે અને એનો ઉદ્દેશ પરિષદના કાર્યમાં રસ લેનાર ભોતાઓ ઉપરાંત બધારના જનોને પણ કેટલીક વસ્તુચિંતિ અને કેટલીક કાર્યદક્ષતા દર્શાવવાનો હોય છે. આ કામ રા. ગમણભાઈના બાપણે ઉત્તમ રીતે કમું છે. જેઓને દારૂખાનાની દવાઈઓના રમ જ જોવાનું ગમે છે, તેમને

રા રમણભાઈએ કરેલી ખેતરના પાકની આકર્ષણનીરસ લાગી હશે, પણ જેઓને આપણા સાહિત્યની ખરી સ્થિતિ જાણવાની ઉત્સુકતા હોય, અને એને સુધારવાના ઉત્સાહ માત્રથી જ મત રહેવા કરતાં માર્ગ જાણવાની અધિક ઇચ્છા હોય તેમને આ બનીર, નિખાલસ અને પ્રૌઢ વિચારજનું બાપણ ફરી ફરીને વાંચવા અમારી બહામણ છે

“લાખ અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ જે સાહિત્યપરિષદનું લક્ષ્ય છે” તે સિદ્ધ કરવા માટે રા રમણભાઈએ ‘શિષ્ટતા’ ઉપર ખાસ આગ્રહ દર્શાવ્યો છે અને શિષ્ટતાની સંપત્તિ’ માટે લેખમાં જે અર્થ જરૂરના છે તેની જણના પોતે આ પ્રમાણે કરી છે

(૧) બહુશ્રુતપણાના સસ્કાર ઉત્તમ લેખોનાં વાચન અભ્યાસ તથા વિવેચનથી વિદ્વાતાના સસ્કાર ફળવ્યા વિના લેખ લખવા જતાં લેખ આશ્ચર્ય, અજ્ઞાન અને અપરિપક્વતાવાળા તથા કઠોર લાગે છે (૨) વાણી અને વિચારની શુદ્ધતા સામર્થ્ય અને ઉદાત્તતા વિચારના તત્ત્વમાં અને તેના ઉચ્ચારણમાં નિર્મળતા ન હોય, સુસસ્કારિત ન હોય ત્યાં જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે જેમાં ઉદાત્તતા ન હોય, કે વાંચનારના મિત્રને મદદ કરવાની અને ઉચ્ચ માર્ગે દોરવાની તથા ઉચ્ચતાનું દર્શન કરાવવાની શક્તિ ન હોય તે મોળું, નિર્વર્તિ થઈ પડે છે (૩) અપૂર્વતા અને કલ્પનામયતા લેખકનો કાંઈ ખાસ સંદેશ છે તેના વક્તવ્યમાં અથવા ઉક્તિ પ્રકારમાં કાંઈ નવીનતા છે, તેના મિત્રે કાંઈ ઉકુમળ ક્યું છે, અર્થને પ્રકાશિત કરવા કાંઈ કલ્પનાનો આશય થયો છે, એમ લાગે ત્યાં સુધી આકર્ષકતા નથી આવતી (૪) વિષમનિરૂપણ જનીવતાવાળું, વિવેકવાળું અને સમતોલ પણાવાળું હોવું જોઈએ વિષમના નિરૂપણમાં ઉર્જાજળાપણ, તોજડપણ, બાલિયતા, પક્ષપાતીપણ, વિવેકહીનતા અથવા અવિચારી અત્યુક્તિ જણાય ત્યારે તેનું સામર્થ્ય ન્યૂન થાય છે, લેખક ઉપર માનવૃત્તિ થતી નથી, અને તેનું લખાણ આદરને પાત્ર થતું નથી,—

તથા નિરૂપણ અસર કરી ચક્રું નથી (૫) લેખનસૃષ્ટીમાં જોગ્યું પ્રસાદ તથા માધુર્ય હોવાં જોઈએ. સચ્ચુત વ્યાસકારણમાં લેખનના આ ગુણો આવશ્યક કલા છે જોગ્યેથી સૃષ્ટીમાં વીર્ય, ચિત્તને વિસ્તાર કરનારી દીપ્તિ તથા સ્ફૂર્તિ આવે છે અને તે વિના મહત્ત્વ આવે છે પ્રસાદથી અર્થની સ્પષ્ટતા થાય છે, વાક્યમાં નીતવા પાણી જેવી સ્વચ્છતા અને વિશદત્વ આવે છે તે ન હોય તો લેખન ડોહોળાઈ ગયેલું હોય છે એકને બદલ અનેક અર્થનો ભાસ થવાથી ગૂંચવાડો થાય છે, અને અર્થરહિતતાની ચકા નહે હો માધુર્યથી વાક્યમાં મીઠાસ આવે છે, નિરૂપણ રમણીય હોય છે, તેની સ્મિતરતાથી મનોજન્યતા આવે છે તથા નિરૂપણ આકર્ષક થાય છે આ રીતે આ ગુણો લેખનમાં આવશ્યક છે "

વાકાના ઉચ્ચ ગુણો માટે અત્યંત અગત્ય અને અનાદરથી ભરેલા જમાનામાં સિદ્ધતા માટે આગ્રહ અને એના અન્તર્ગત ગુણોનું પૂર્ણકરણ અરેખર ઉપયોગી થશે.

કાવ્યસાહિત્ય વિશે જોવાતાં ચા રમણભાઈ કહે છે —

"પિંજળના અનાદર સાથે વ્યક્તરણનો અનાદર પણ પ્રવર્તમાન થવા લાગ્યો છે તથા અલ્પકર જોયિત્યવાળા તથા સ્મિતર હોવા જોઈએ એ વાત ઉપર પણ દુર્મતિ થવા લાગ્યું છે એક પ્રકારની શિથિલતાની જોડે અનેક પ્રકારની શિથિલતા નિભાવી લેવાની વૃત્તિ થાય છે "

તે પછી 'કાવ્યેત્ત' સાહિત્ય ઉપર આવતાં એમાં મુખ્ય જ નવલકથાનું, સાહિત્ય તેની નિર્મળતાના કારણે ચા. રમણભાઈએ બહુ સચોટ રીતે જણાવ્યાં છે

"નવલકથાસાહિત્યનો વિશેષ વિકાસ શક્ય છે અને આવશ્યક છે, પણ એ કાર્ય કરનારા લેખકોનું બાહ્ય ગુણરાત્રી વાક્યમાં નથી. ઐતિહાસિક કથાની રીત માટે ઇતિહાસનો જહોળો અભ્યાસ આવશ્યક

છે અને સાંસારિક મોહજીવનના ચિત્ર માટે કલ્પનાશીલતાની આવશ્યકતા છે તથા સાંસારિક જીવનમાંથી નવલકથામાં લખાયેલી કાવ્યમ રાખવાના અર્થ સુદી કાલવાની નિપુણતા તથા તે પર તત્વાન્વેષણની દૃષ્ટિ રાખવાની શક્તિ આવશ્યક છે એ સર્વમાં અદ્ભુતતા તથા કુશળ વસ્તુસંકલનના અને ભાવનામયતા આવશ્યક છે સાંસારિક મોહજીવનના ચિત્રમાં વર્તમાન પ્રશ્નો સૂચવવાનો તથા તેનું પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયાસ આવવો જોઈએ અને એ પ્રશ્નો જીકસવાનો પ્રયાસ આવવો જોઈએ. અદ્ભુતતા માટે તો કહેવું જોઈએ કે ગૂજરાતી પ્રજાના જીવનમાં અદ્ભુતતા ઓછી રહી નથી અને હિંદુસ્તાનના સામાન્ય જીવનમાં પણ તે રહી નથી એ એક પ્રસંગે કહ્યા હતાં તે વચનો બહી ઉતારી કહીયું કે ' હિંદુસ્તાનમાંથી જાણે કપાઈ જવાં છે, પ્રાન્તો વચ્ચેનાં મુદ્દા બધા ઘઈ જવાં છે, ખજાનાની લાંબી મુસાફરીઓ અને વજુજરાની પોઠો નાશુક ઘઈ જઈ છે તેથી અદ્ભુત વાર્તાઓના પ્રસંગ રચ્યા નથી તેમજ સાહસ ખાતર અભવજ્ઞ સમુદ્રોની સફર કરવાને પ્રજાને ટેવ બન્યાઈ નથી, અને એ રીતે જીવનબંધનમાં અદ્ભુતતાના અલ્પ આણી શકાય તેમ નથી ' એક બીજું કારણ કહેવા જેવું એ છે કે પ્રજામાં સમૃદ્ધિ રહી નથી તેથી મોજશોખ, સુખોપયોગ કે જાહેજાલીને લીધે અદ્ભુત પ્રસંગો ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશ નથી. ' પણ પ્રજાનું જીવન પ્રજાના ભાવનાથી ધનકાગ્ર મારી રહ્યું છે રેલ્વેથી, ટપાલથી, અને વર્તમાનપત્રોથી આખા હિંદુસ્તાનમાં એક નજર પેઠે સહજોની આપસે થાય છે, પ્રેમના અને ચારિત્ર્યપ્રભાવના અનેક અવસરો ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં નવલકથાની અસાધારણ મોહકતા દર્શાવવા માટે જોઈએ તેટલા પ્રસંગ મળે તેમ છે અને સિદ્ધિતિ ચર્ચવા માટે જોઈએ તેટલી સામગ્રી મળે તેમ છે પરંતુ નવલકથા લખવાના શોખવાળા લેખકોની શક્તિનો વ્યવમાસિકોમાં અલ્પ પ્રમાણની અને ટૂંકી વસ્તુની નવલકથા લખવામાં થઈ નાંખે છે વિન્તારી કથા લખવા જેટલો પ્રયાસ કરવાની તથા

કંપનાપ્રભાવ દોડાવવાની શક્તિવાળો નવલકથા લેખકવર્ગ હજી
અધાણો નથી.

વર્તમાન ગુજરાતી નાટક અને રંગભૂમિ વિશે બોલતાં, એ એ
વસ્તુના પ્રસિદ્ધ દોષો બતાવવાની સાથે એ માર્ગે સુધારો કરવા માટે
અનેક દેશના અગ્રણી નાટકકારોની દૃષ્ટિઓના જોડા અભ્યાસ અને
અભીરુ દૃષ્ટિની આવશ્યકતા પોતે બતાવે છે.

‘ સિદ્ધ લેખકો તરફથી નાટ્ય સંખ્યા અને રંગભૂમિ ઉપર તે
અભ્યાસવાળી જોડવસ્તુનો સોંપ ખાતર અભ્યાસના (studies) વર્ગ
તરફથી પ્રયાસ થાય, આમ થાય તો જ નાટ્યસાહિત્ય અને રંગ
ભૂમિનો ઉત્કર્ષ થાય, ઉત્તમ પ્રકારનાં નાટ્યો રચાય અને પદ્ય,
શાયલી વગેરે કૃત્રિમ સામગ્રીના બાદુલ્ય વિના તે અભ્યાસ તથા ન્યા
મનોભાવનો સંગીતમય આવિરોધ યથાપોય દોષ અથવા સંગીતનો
ખાસ પ્રસંગ દોષ ત્યાં જ નાટકમાં સંગીતનો પ્રયોગ થાય. આવી
અનુકૂળતા આવી મળે તો નાટ્યસાહિત્ય તથા રંગભૂમિની ઉન્નતિ
થાય અને સંગીતનું ભૌરવ સમવાય. રંગભૂમિ અને નાટ્યસાહિત્યની
બંધન સમસ્યાની દોષ છે અને રંગભૂમિ રસિકતાને અનુકૂલ દોષ તે
વિના નાટ્યસાહિત્ય પરિપૂર્ણ સામર્થ્યથી અદ્યુત થતું નથી નાટક
માટે જે વિશેષ પ્રતિક્ષા આવશ્યક છે તે પ્રયત્ન કરી ઉપજાવી શકાતી
નથી પણ તેના આવિરોધને જે કૃત્રિમ સામગ્રીઓનો અતગમ નડે
જે તે દૂર કરવાથી તે પ્રતિક્ષા ન્યા દોષ ત્યાં તેનો વિનાશ થાય એ
શક્ય છે આ મારેની અભિધાના પ્રકટ કરતાં એ બાજુ દર્શાવીશું
કે અનેક દેશના અગ્રણી નાટ્યકારોની કૃતિઓનો જોડા અભ્યાસ
ગુજરાતના વાચકવર્ગમાં ફેલાશે અને અનુભવપરીક્ષા તથા
કંપનાના ઉકુલન વડે પાત્રાલેખનની તથા વસ્તુસંકલનની કળા
વિશ્લેષ પામશે. અવદારના અને વાતચીતના સામન્ય પ્રસંગો જોડા
સુધા-વેપલુ વિના સુખાગર કથામાં દાખલ કરવાનો દાઘના સુદોષના

નાટકસાહિત્યનો ધ્વનિ ગુજરાતીમાં આજુવાનો ફેટકોક પ્રવાસ થાય છે, પરંતુ સર્વાનુભવરસિક કવિતાની બદનતા યથાર્થ રીતે દર્શાવનારુ સાહિત્ય થાય તે પછી એવા લઘુભાગ સાહિત્યનો અવકાશ આવે. હાલ તો પાત્રોના સ્વભાવનાં, સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ તથા અન્વેષણ કરનારું નાટકોના સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. અમુક જાતના મનુષ્યસ્વભાવ વિધિવિધ પ્રસંગો આવતાં કેવાં પરિવર્તન પામે છે, કેવાં વચન ઉચ્ચારે છે, અને કેવાં આવરણ આવરે છે એ મૂક્ષ પરોક્ષા કરવાની અને પ્રકટ કરવાની શક્તિ ન ખીમે ત્યાં સુધી નાટકસાહિત્ય સામર્થ્યદીન રહે છે, અને એવા સામર્થ્યનો ઉદ્દાસ થતાં પહેલા નાટકકર્તા એ શક્તિ અજમાવવાનો પ્રયાસ હેઠી ઈર્ષ લઘુભાર રચનામાં પ્રવૃત્ત થાય તો નાટકસાહિત્યનો ઉદય સમ્પન્ન નથી.

આ સંબંધમાં રા. ગમજીભાઈ સાહે અમારે યોગ્ય મતભેદ કે અમને લાગે છે કે શોખ ખાતર નાટક લખવાનાર (amateur) વર્ગ પોતે માને છે તેટલી અભિનયશક્તિ ધરાવતો હોતો નથી, અને અન્ય કળાઓની માફક અભિનયકળા પણ લોખા અનુભવથી જ પરિપાક પામે છે એક જ શેક્ષપિયરની કૃતિ જુદીજુદી રીતે સમજીને જુદીજુદી રીતે અભિનયમાં ભિત્તરવામાં આવે છે એ ધણા લોખા પરિચય અને અસાધ્યગણ પ્રતિભાનુ જ ફળ હોય છે એ ધ્યાનમાં લેતાં આપણો ફળવાએમો વર્ગ માત્ર શોખ ખાતર કે સુધાગ ખાતર નાટક લખીને બેસી ન રહેતાં શોખથી એ ધધામાં જ પડે તો જ દીર્ઘ અનુભવ અને તેજસ્વી પ્રતિભા એનું કાર્ય કરે, અને ગુજરાતી રમઝૂમિ નવુ રૂપ ધરે.

‘ પ્રૌઢ સુન્દર બઘસેલી માટે ઈતિહાસના બહોળા સાહિત્યની આવશ્યકતા છે ’—“ અર્થશાસ્ત્ર સમાજશાસ્ત્ર, ગુજનીતિશાસ્ત્ર એ વગેરે વિષયોનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં કે જ નહિ. એ ખોટ

ચાગ્યાંજ સાધાન્તરેથી પૂરાય તેમ નથી એ શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં નિપુણ પડિતો તરફથી નવા મૌલિક (Original) ગ્રંથો એ વિષયના રચાય ત્યારે એ સજન્ધી સાહિત્ય થવા માટે અને એ વિષયના વિચાર તરફ સ્પષ્ટ જતાં નવા વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની શક્તિ થવા માટે. જાહેર જીવનના પ્રસંગોમાં આ વિષયોની છુટક ઉપલક્ષિયા અર્થાં કરવા આપણે તરફર રહીએ છીએ, પરંતુ આ વિષયનો સાત્ત્વીય અભ્યાસ કરવાનો અમર છેવાની ઇચ્છા આપણામાં વિદ્યમાન નથી. એ વિષયોના ન્હાના નિમજ્જે હજી સખાવા માંડ્યા નથી. તે વિસ્તારી પરીક્ષાવાળા ગ્રંથો—અમસાધ્ય ગ્રંથો લખવાની હાલ થી રીતે આશા રાખી શકીએ ?”

“ઈતિહાસ જીવનચરિત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અને રાજનીતિશાસ્ત્ર, સગળા વિષયો ઉપર પ્રૌઢ ગ્રંથો લખાવ, માત્ર તવારીખના ઇતિહાસ સજન્ધી નહિ પણ ઘોઠજીવનનો ઇતિહાસ ધર્મનો ઇતિહાસ, એ વગેરે ઇતિહાસના ગ્રંથો લખાવ—તે વિના ગુજરાતી ભાષાનું ગદ્ય સમર્થ વેતવાન અને વિવિધ વિષયોને પહોંચી વળનારૂં થવાનું નથી. આધ્યાત્મિક વિષયો સજન્ધી, નીતિશીર્ષાસા સજન્ધી અને તત્ત્વચિંતન સજન્ધી મૌલિક ગ્રંથોની પણ અપેક્ષા છે.”

૨. રમણભાઈની સાગી પણ સ્થામરગી ખીછીએ ચીતરેલી ગજનીથી હાલ મુજબું હોય તો હવે સ્વસ્થરમજીના પ્રમુખ ૨ મુજબાઈ અવેરીના આપણું તરફ વળવું ઠીક પડશે. નીચેનો કિતારો એ આપણી નસોમાં આસા અને ઉત્સાહનું બળ પૂગવા અમર્થ છે.

“આપણા સાહિત્યની સર્વાંગે ઉન્નતિ એ આપણી પરિપાત્રુ અંગે છે એ અંગેને આપણી સાહિત્યરસિક અધિત્યોએ સાંખ્ય ક્ષણથી પોતાની દષ્ટિ આમળ રાખી અમર મુર્તિ છે પ્રેમાનન્દના અતઃકલ્પને જે ‘અમર’ ધન્યમરગી હતી તે જ ‘અમર’ કવિ

નર્મદાશ કરના અત કરજીને પણ હવમચાવી મુક્યુ હતું, અને હાલના સમયમાં પણ જે સેકડે પુસ્તકો, સાંખી નવસકથાઓ, ન્હાની ન્હાની વાતો, કાવ્યના ગ્રંથો, ચોપાનિર્વા, ખજરપત્રો, દિનપ્રતિદિન પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્તતા જાય છે, તે પણ એ જ 'ધમલ'ની સાક્ષી પૂરે છે 'સંગ્રાપાંચ સુગમ વ્યવ્ય અતિરો ધારો બિરા ગુજ'રી' * થી માંડીને 'સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધના રમંથી

‘પણ અધિક સરસ રમ થશે સત્વરે માત,
શુભ શકુન હોસે મધ્યાહ્ન શોભશે, વીતી ગઈ છે ગત—’
‘હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી સર્વે,
માત ! અમે પુજ્યાળ
અમ ઉમંગે બરી નવ રંગે
કરિયે સેવા સદુ કળ.

એ શ્લોકો ત્રણસે વરસના અરસામાં મુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષનો પ્રવાહ સતત વસા કર્યો છે તેના સાક્ષીભૂત છે એ પ્રવાહ હજી પણ ‘નવસત છવત’ છે અને તેની સાબિતી એ આજથી તરે થતી આપણી પરિષદ”

“મુજરાતમાં તો અમળત સાહિત્યસમુદ્ભવ મળત બધા વેગથી આવે છે એ વસોણાની સ્વર્ષને બાધિયાં નેતરની ખેતવામાં પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક સૌ પોતપોતાની શક્તિ મુજબ બાજ બાજે જોઈ જોઈ જાય છે વધારે જોરથી પોતાનું અસ્તિત્વ બતાવવા માંડ્યું છે, અને જી. એ. ની પદ્ધતિ ધારણ કરેલી અથવા તો તેથી થોડી જિતરતી જોવાણીવાળી આપણી બહેનોના એક ગ્રુમખાએ સાહિત્ય

* આ પંક્તિ પ્રેમાનંદની કૃતિ છે કે નહિ તે જુરી સાત છે, પરંતુ પોતાની જાણની કમતિ માટેની એની સાવણીનું પ્રતિજ્ઞ એમાં આપણે પડે છે

એકવામાં સ્વત્વ બાગ લેવા માંડ્યો છે વળી વિરેતમાં બાળકો પણ પોતપોતામાં નિર્દોષ સાહિત્યએલ કરી ગયાં છે એમનાં હસ્તલિખિત માસિકો, પાશ્વિક જેમના જેવામાં આખ્યાં હશે તેઓ જરૂર સદર્પ તેની કદર કરશે એમાંનાં કેટલાક મિત્રમય, સાહિત્યરસિક, ક્ષારસિક સર્તા આવે છે પાછળ પડી બચેલું સૌરાષ્ટ્ર પણ હવે બોલેલો વખત પાછો મેળવવા એકપણે ઘર્ષ ગદ્ય છે હેલ્લા ત્રીસચાળીસ વરસમાં સૌરાષ્ટ્ર મોખરે આવી ગયું છે એટલું જ નહિ પણ મહાત્માજીના મહાસત્રની ચરચાત ચથ બાદ તો કાઠીઆવાડીઓએ પોતાના પ્રદેશના ઐતિહાસિક સાહિત્ય, ભોક્ષાહિત્ય, ગીતસાહિત્ય વગેરેની કીમત પૂરેપૂરી આકી તેને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા માટે એકસંગ્રહો પ્રગટ આણ્યો છે સૌરાષ્ટ્રથી પણ વધારે પાછળ પડેલો કચ્છ પ્રદેશ-એને અત્યાગ સુધી કાંઈ અણુવગીમાં લેતું ન હતું તેણે પણ પોતાનો બહાર જણાવવા માંડ્યો છે ગુજરાતની બહાર વસતા ગુજરાતીઓ, જેના વસ્તીસ્થાનને—પછી તે હિન્દુસ્તાનમાં હો કે હિન્દુસ્તાનની બહાર આફ્રિકા, એસિયા, યુરોપમાં હો,—મહાગુજરાત અથવા મહાગુજરાત એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેઓ પણ પોતાની માતૃભાષા માટે મમ્મડગી લઈ કાંઈ ને કાંઈ તેના સાહિત્યમાં ફાલો આપે છે એ રીતે જોતાં ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે પૂર્વે જે બુલ્લા જોવામાં આવતી હતી તે લગભગ નીકળી ગઈ છે એમ કહીએ તો ચાલે.”

1

પ્રતિષ્ઠામાં વચાએલા નિબંધો વિશે, અને વિરેતવ. પરિપક્વતાં સર્વ આપણેમાં નિર્વિવાદ રીતે ઉત્તમ અણુધર્મને વખણાએલા ‘કલા વિગેના સગ મનુભાઈ ન દયકગના વાપણુ વિગે અમે આશય ઉપર લખીયું. આજ આ પરિપક્વ જીવાતુમૂત અને સાસુજી કાંઈ જે ‘અધારણુ’ તે વિગે અમારા વિચાર દર્શાવી આ નોંધ સમાપ્ત કરીયું

ત્રીજી ગળકોટ પરિષદમાં ત્યાંના વાતાવરણનો લાભ લઈ
 'બડોળ' લેખ દ્યું, તેનો મુદ્રક અપમણ રા. બળવતરાય
 કમિટીને જ છે તે પહેલાં એ દિશાનો વિચાર સરખો અન્ય કોઈ
 કાર્યકર્તાને સહેલો નહિ તે વખતે રા. રમણભાઈને અને મને પરિ-
 પક્ષના દેહમાં કહિયું બીજા નખાવ છે એમ જીતિ ઉત્પન્ન થયેલી
 પરંતુ રા. બળવતરાયના કામની ચોકસાઈ અને નિષ્પક્ષપાતતા એ
 એ કારણોને લીધે એ જીતિ ખરી પડવાનું દુરત કાંઈ ચિદ્ધ હેખાડું
 નહિ પછી જતે દહાડે અમદાવાદ પરિષદમાં જ્યારે રા. બ. હર
 એવિદદાસ કંઠવાળાએ પરિષદને દસ હજાર રૂપીઆનું દાન
 કરવાનું વચન આપ્યું ત્યારે રા. બળવતરાયના 'બડોળ' ના પ્રશ્ને
 બેડોળ રૂપ ધારણ કર્યું. બડોળ ઉપર કોનો અધિકાર?—એની
 માલકીનો પ્રશ્ન બાળુ પર રાખતાં, એનો વહીવટ કોણ કરે? એ
 બડોળ પરિષદને કેમ ન સોંપાય?—એ ચર્ચા જોતી ચાલવા માંડી.
 અને પરિષદમાં મળવું એટલે વિદ્વાના વિનોદ કે વિનિમય માટે નહિ,
 બલકે 'જોડણી' ના નિમમો ધડવા માટે નહિ, પણ 'બડોળ'—
 ને પરિષદના મધ્યમાં લાવવા માટે, એમ કેટલેક ભાગે ચર્ચા પડ્યું
 પહેલાં એ વિષયમાં જોઓ લાભ લઈ ન શકે તેમને માટે આ
 'બડોળ' ના કુરુક્ષેત્રમાં લાગ લેવો સહેલો હતો. 'બડોળ' ની
 માલકી તો પરિષદની જ, પણ પરિષદનું ચોખ્ખું બંધારણ રચાયા
 વિના એ એને સોંપાય નહિ એ રા. બળવતરાયનો વાધો વાજબી
 હતો, અને એ વધી દૂર કરવા સાફ ગ. મુનશી વગેરેની સલાહથી
 પરિષદનું બંધારણ તૈયાર કરીને રજિસ્ટર્ડ કરાવીને લાવનમગની
 પરિષદે એક કમિટી નીમી અને એ કમિટીએ એ મર્ચ ચોખ્ખું
 તૈયારી—મુજબ પરિષદ મળતાં પહેલાં—કરી નાંખ્યું એટલું જ નહિ,
 બંધારણ નો પ્રશ્ન હવે 'બડોળ' નો પ્રશ્ન મટી વધારે બ્યાપક
 થયો. અને અત્યારે ગૂજરાતનું ઉત્તાહી યુવક સાક્ષરમંડળ બંધારણમાં
 પ્રારંભ અપૂર્વ સાહિત્યમુખના કિંગ્ડોમ દૂટતા ભુવે છે

મુખ્યમંત્રી પત્રિકે પસાર કરેલું બંધારણ એકમે પરિપક્વ પછી એનું રચાયેલું સ્વરૂપ પકડશે, અને આગળ ગતાં, ગૂંજરાત બંધનાં કમુલગ સોસાયટી અને ફોર્સ સંજ્ઞાના પ્રકારની આ એક સરચાઈ થઈ ગશે. આત્મારે ગૂંજરાતમાં પુસ્તકપ્રચારક પાંચ હાથ સરચાઈને તેમાં એકનો જીમેરો થાય તેથી જેટલો લાભ થાય તેટલો જ લાભ અમે આ બંધારણની રચનામાં જોઈએ છીએ, ને તેટલા પૂરતો જ કંઈ પામીએ છીએ. પરંતુ એ સામે અમારાથી એક વાત બહાર ચક્રાતી નથી કે પરિપક્વ જે હાથે એક પુસ્તકપ્રચારક મંડળ થઈ ગશે તે જ હાથે એનું અલ્પ નાચ પામશે. બધાં જ મેનજુરસી બંધાવનાર સુધારનાં કારખાનાં થઈ જશે, તો ચિત્રકાર અને સિલ્પકારનું કાવ નાતમક કામ કાણુ કરશે? પરિપક્વ કામ સાધરી ફર્નિચર બંધવાનું કે મકાન ચણવનું નથી પણ જેઓ એ જાતનું ઉપયોગી કામ કરવામાં પડ્યા હોય તેમને આકૃતિ દોરી આપવાનું કામ જ એનું છે. લોકમત, વિદ્વન્મત તાજે વિચાર, પરિપક્વ વિચાર, એ સર્વને એકત્ર કરી, એમાંથી સાહિત્યવિકાસની દિશાઓ આપી મૂકવી, અને પરિણામે તે અતાવવી એ પરિપક્વનો એક મુખ્ય હેતુ અને ઉચ્ચ અધિકાર છે. પરિપક્વ પોતે જ ખર્ચે પોટમાં આપી વડેમાર્ગ થઈ એક માર્ગે અલગ માર્ગે તો પરિણામે માર્ગદર્શન કાણુ કરાવશે?

હાલની પુસ્તકપ્રચારક મંડળીઓની આજ્ઞામાં પોતે એક મજબૂત રૂપે જીમેરોનું એ પરિપક્વ કામ નથી. એણે તો એ મંડળીઓના કેદમાં છૂટા વાતાવરણમાંથી એક પ્રાણરૂપે પ્રવેશ કરતા રહેવાનું છે એ રીતે જ એ પોતાના અસ્તિત્વનું સાક્ષ્ય કરી રહે અને ફોર્સ સંજ્ઞા, ગૂંજરાત બંધનાં કમુલગ સોસાયટી વગેરે અપાયેલી સરચાઈને બહુ ઉપયોગી સાક્ષ્ય આપી રહી.

તાત્ત્વિક સ્વરૂપત ભેદ છે પરિષદ્ ને તત્ત્વત. સ્વરૂપત ‘Conference’ ન છે એને ‘Institution’ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એટલે એકને સ્થાને બીજો પદાર્થ ન સ્થાપવો એમ અમને લાગે છે તથાપિ આપણે આશા રાખીશું કે પરિષદ્નું બધાગણ પરિષદ્નું વિખાતક ન નીવડે તે માટે ઘટતા ઉપાયો લેવાશે. સા લેવાય છે એ ઉત્સુકતાથી બોધશું.

[વસન્તઃ વર્ષ ૨૪, અંક ૧૨, પૃષ્ઠ, ૪ ૧૯૮૨]

દશમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિપદ

દશમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આ દીસેઆરની તા ૧૨-૧૩ મીએ નાંખ્યાદમાં મળી અને પરિષદના બધાગણના પ્રમતો નીમલ કરી નાંખ્યો. અને પરિષદના બધારણુ માટે કદો ઉત્સાહ ધરાવેો નથી * પરંતુ અમારા અન્ય બહેઓનો આગ્રહ અને એમાંથી ઉત્પન્ન થએલા રામદેવ સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં સદામમૂત ન થતા, બલકે એની આડે આવતા, તેથી એ પ્રમતો જેમ અને તેમ જલદી નીવેડો થઈ જાય તો સાચુ એમ અમને હંમેશા ગલાં કરવું આ સખન્ધી અગા પૂરેપૂરા હાન્ત કરવા માટે સર્વાનુમતે નિર્ણય સવાની જરૂર હતી, અને તે પ્રમાણે થયુ તેથી અમને અત્યન્ત દર્દ થાય છે સાહિત્યપરિષદ સાથે જલુ વખતથી જોડાયેલા રાઈ પક્ષ સાક્ષર કરતાં, ગૂજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે લાક્ષણી ધરાવનાર દર્દાં તટસ્થ એવા રાઈ યુદ્ધ પુરુષની પ્રમુખ તરીકેની વ્યા વખતે પમ્પદમી કરવી વધારે જઈ હતી, અને એ દર્શનિન્દુથી નાંખ્યાનિવાસી સાહિત્યપ્રેમી સર્જનોએ ગા. રા. જૂલાભાઈ જવજી દેસાઈને પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરીને પ્રસન્ન તાત્વિક અવરૂપ સમજવામાં ઊડી શુદ્ધિ દર્શાવી એટલું જ નહિ પણ ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદના બારી ઉત્કર્ષને એક મોટી સેવા કરી એમ અમારુ માનવુ છે આ પસંદમી

* જુઓ મુજબમાં મળેલી આશમી સાહિત્ય પરિષદના દાખલે અને અનુવેશ વિચાર જુઓ પ ૧૩૧ ૧૩૩ ૧૩૬ સ)

દરવામાં એ સર્જનાએ પરિવર્તના બધારણના નિર્ણય માટે રા
બુદ્ધાભાઈનું કાવ્યદાનું જ્ઞાન બહુ ઉપયોગી થશે એ દૃષ્ટિ જ રાખી
હોય એ સ્થાવિત છે અને જે કાંઈજોએ આ પસંદગી સામે
આક્ષેપ કર્યા છે એમને રા બુદ્ધાભાઈના કાવ્યદાની વિદ્વતા સિવાય
એમને વિષે બીજું કાંઈ પણ બલુવામાં ન હોય તો નવાઈ નહિ
પરંતુ અમારે પોતાનો રા. બુદ્ધાભાઈ સાથે લાંબા સમયનો પરિચય
હોઈ અમે મૈત્રીના પક્ષપાતથી નહિ પણ વસ્તુના જ્ઞાનપૂર્વક કહીએ
છીએ કે રા બુદ્ધાભાઈ ગૂજરાતી સાહિત્યના કેવળ અનનિષ્ઠ કે એ
સાહિત્ય માટે સ્થિતિની એવા પુરુષ નથી 'વસન્ત' પત્રના આદિક્ષણમાં
અમે જે કેટલાક વિદ્વાનોનો સહકાર ગેળવી શક્યા હતા તેમાંના એ
એક હતા અને સરસ્વતી દ્વારા લક્ષ્મીની ઉપાસના એમણે અંગીકાર
કરી ન હોત તો આજ સરસ્વતીના ઐકાન્તિક ભક્ત તરીકે ગૂજરાતમાં
સારી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હોત. એમને પ્રભુએ શીઘ્ર, તીક્ષ્ણ અને
વસ્તુમાહી શુદ્ધિ અસાધારણ માપમાં બાંધી છે અને તેથી ગૂજરાતી
સાહિત્ય અત્યારે શી સ્થિતિમાં છે અને એની જરૂરિયાત શી છે એ
વિષે એમના એક તટસ્થ વિદ્વાન તરીકેના વિચાર ધવલ અને
મનનને પાત્ર છે સગ ફિરોઝસાહેબ મહેતા મુનિન્દ્રસિંહિ સેનેટમાં પ્રોફેસરો
ઉપરાંત બહારના કેળવણીએલા અને વ્યવહારુદક્ષ પુરુષોની અપેક્ષા ગખતા
એટલું જ નહિ, પણ વિવિધ વિદ્વાનોના લુધમ' (' tyraanny
of experts) થી કેળવણીને બચાવવા માટે એવા પુરુષોની
સેનેટમાં જરૂર છે એમ કહેતા. અમને લાગે છે કે એ જ ધોરણે
રા બુદ્ધાભાઈ જેવા કાંઈકે બહારના પુરુષના પ્રમુખસ્થાનેથી દસવિધા
વિચારોને અમે કિમતી ગણીએ છીએ

ગ. બુદ્ધાભાઈએ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કાંઈ સેવા કરી નથી,
અને પરિવર્તનું પ્રમુખસ્થાન તો એવી સેવાના બદલારૂપે મળતું
જોઈએ એવી હાલિલ એમની પ્રમુખ તરીકેની પસંદગી સામે થઈ
હતી પણ અમને પ્રમુખની પસંદગી માટેનું આ ધોરણ સંતોષક લાગે

છે. પરિપક્વ પ્રમુખસ્થાન એ સાહિત્યસેવાના મહત્વાર્થ જ ન વસુદૃ
જોઈએ. પરિપક્વના કાર્યનું અને પ્રયોજનનું કોઈક મર્મ બતાવે, એની
પ્રતિષ્ઠા ઉપર કોઈક વિશેષ પ્રકાશ નાંખે, વા બૂત, વર્તમાન અને
ભવિષ્યના અવલોકનનું કોઈક નવું દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કરે—એવા નેતાના
મુલ્યો પ્રમુખમાં હોવા જોઈએ. એ કસોટીએ તપાસતાં રા મૂલ્યાંકન એ
પ્રમુખ તરીકે સફળે સતોષ આપ્યો છે એટલું જ નહિ પણ
ગુજરાતી સાવાના એક લેખક, વા વક્તા તરીકે ધણાએ નહિ
કહપણી એવી વિગ્મચક્રારક શક્તિ એમના બાવણમાં દાખરી છે.
ઉદાહરણ રૂપે એક પેરેબ્રાહ્મ અન્નન છપાઈ ગયા છતાં ફરી એકવાર
અમે અહીં છિતારીશું.

‘અત્યારે ખરેખરો મન્યનક્ષણ તો એનો પૂરેપૂરો લાભ
લેતો સાહિત્યનો ધમ્મીવાગ કરવામાં આવે છે એવો સાંકડો અર્થ
કાગો નહીં, તેમ જ આગળથી અર્થ પણ કરશે નહીં. સાહિત્યનો
ખો આધાર વસ્તુ ઉપર છે અસ્તવ્ય ગુજરાત કેતુમે માતમર દશે,
દોષ નાણે પણ અત્યારે તો નવું ગુજરાત પ્રગળી રહ્યું છે એના
તેજની રેખાઓ વડે ગુજરાત બહાગનાં અંધારાં પણ અંધોષ થવા
માંડ્યાં છે એ ગુજરાતમાં અત્યારે તપનો પ્રભાવ તો રેશદાગ્રાં
છીકાં ખમીગ છે, લોળા અને નિહર ખેડૂતોની ખરી મહેનત ન
સાચી નિખાલસતા છે, અન્નમળ પમાડે એરી ત્યાગની બાવના
અને ખાનદાની છે, કલાપણુભર્ષા અને બવદાર પરસસાગ તો અન્નમ
અને અમોષ અહિંસાનું હથિવાર છે પ્રેમ, સત્ય અને શાન્તિનો
તરબેણી સમમ તો હોવતા, નાટક કે નવલકથા માટે એવી કઈ
બાવના અહીં આછી છે કે તમારે પારકી ભાષા જ આધાર ગણવો
પડે? એવી કઈ પ્રેરણા અને વસ્તુ અધૂરું છે કે તમારે બહાગથી
સાધન શોધવા જવું પડે? એવું નહોતો સાધીવાળું દાહનું ગુજરાત
છે અને એવી બરકતવાળી એની સાહિત્યસામગ્રી છે અને તમારી
નજર સામે જે બન્ન ગુજરાત છે એ જ તમારા જીવત સાહિત્યની

સાચી કામધેનુ છે એવા અદળક ધન વડે તમે શુ શુ પેદા નહો
કરી શકો ?”

ભાગ્યે જ કોઈ સાક્ષર, ઉપરના પરિગ્રહ કગ્તા, વધારે તેજસ્વી
પ્રબળ અને ઝોગવહરી વાણીમાં પોતાના વિચાર પ્રકટ કરી શકે

આ ઉપરાંત, ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર વિચાર પ્રકટ કરવાનો અને
ભવિષ્યનો માર્ગ બતાવવાનો એમનો અધિકાર, એમની તેજસ્વી શુદ્ધિ,
ઈતર સાહિત્યનું જ્ઞાન અને સ્વાભાવિક હરેલ અને અવહાર દષ્ટિ એ
વિશિષ્ટ ગુણો થકી પ્રાપ્ત થાય છે પરિણામે એમના વિચારમાં કેન્દ્રીય
મળવું, અથવા તો એમણે સૂચવેલો ભવિષ્યનો માર્ગ કેટલો સ્વીકારવો
એ હરેક અધિકારી વાચકના સ્વતંત્ર મતનો વિષય છે પણ ક્યા
પ્રમુખના વિચાર એક કે બીજા સાક્ષરે પૂરેપૂરા સ્વીકાર્યા છે ?

રા બૃહાભાઈએ એમના બાપશ્રુમા સાહિત્ય અને બાપા
સબન્ધી સામાન્ય વિચાર જણાવવાની સાથે, આપણા હાલના સાહિત્યના
ધણામગ પ્રદેશો ઉપર દષ્ટિ નાંખી છે અને એમાં પોતાને લાગ્યા
તે ગુણ દોષ પણ નિખાલસ રીતે દર્શાવ્યા છે હવે આ સર્વ અશમાં
અમારો જે જે મતભેદ છે તે અત્રે દૂધમાં નોંધીશું, અને અમને ખાતરી
છે કે જે વિદ્વાનને એમના ધધાને અંગે હમેશાં અપ્રામાણિક મતભેદ
પણ કોઈ કોઈ વાર સાબળવાની ટેવ છે એ પ્રામાણિક મતભેદ
જાણવા સદા તત્પર છે સાહિત્યની બાખ્યામાં એક અંગ એમણે
બાણને તો બીજો સ્થળે વસ્તુને મહત્ત્વ આપ્યું છે એટલે એ સબન્ધી
કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. બાપા સાદી અને એ સામાન્ય જનતાના
હૃદયને સ્પર્શે એવી હોવી જોઈએ એ કહેવું પણ અમુક અંશે યથાર્થ
છે અને એ અશ એમને અત્યારે ઉપેક્ષાતો લાગવાથી એ ઉપર
ખાસ બાર દીધો હોય તો તેમ કરવાનો એમને હક છે પણ સમગ્ર
સ્થતિ ખાતર તો કહેવું જ પડશે કે બાપા વિચાર, બાવ, વસ્તુ અને
પ્રસંગને અનુકૂળ હોવી જોઈએ કાલોઈક યથાર્થ કહે છે કે બાપા

એ બહાગનાં લુપ્ત નથી તે ને પહેરાય અને કદાચ. એ તો શરીરની ચામડી છે કે ને શરીર ચક્રી છૂતી પડી જ શકે નહિ વિચારની દગિતા કે ભુલતા હાંકવા માટે આકસ્મિકી બાબાનો પ્રયોગ અનિષ્ટ છે, પણ 'ડિસ્ટેન્સ' વિશેષની બાબામાં 'પેરેકાઈઝ' જેવું લખાવ નહિ એ બૂલાબાઈ મિલ્ટનથી ટેનિસન સુધીની બાબામાં સાદાઈ તરફ વધણી જુવે છે પણ વધણી એ માત્ર ઇતિહાસ માને બનેલી દકીકત છે, શુ હોતું જોઈએ એનો સિદ્ધાન્ત એ ચક્રી બંધાતો નથી 'વિલ્કા' આફ વેકરીશ્ક ' કે 'ગુડનેચર્ડ મેન' કરતાં વર્તમાન અંગ્રેજી નવલકથાઓ અને નાટ્યની ભાષા વધારે સાદી છે, અથવા તો એ સાદાઈના કારણથી ચોક્કસપિયર દરતી જોઈસ્મિથ કે મિલ્ટન કરતાં ટેનિસન કે રૈલિસ કરતાં ઝોલ્ટ ચહે એવાં વિધાનો ભાગ્યે જ જોઈ શકાયે. જો કે અમે એ તો માનીએ જ છીએ કે કુલ મૂલના છેખ જુદા જુદા હોય છે અકિતની પસદથી જુદા જુદા મિલો ઉપર પડે છે, બધે એક જ સહનવને જુદા જુદા પ્રસંગે અને જુદી જુદી માનસિક સ્થિતિમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં કાવ્યો, નાટ્યો, વાર્તાઓ, નિબંધો વાંચવ તુ અમે છે તેથી જોઈ પણ અમુક કૃતિના જાણ આદિના સમન્વયમાં એની ભાષાની યોગ્યપ્રયોગતાનો વિચાર કરવાને જાહેર બાબા સાદી જ હોવી જોઈએ એવું અદ્યન્તિક મનદર્શન મમ ઉત્પન્ન કરે એવું છે આપણા કેટલાક પાઠ્યી ભાઈઓને અને ને અન્ય ભાઈઓનું જ્ઞાન અને વાચન વર્તમાન પત્રોના લખાણમાં જ સમાઈ ગયેલું છે તેમને, હાલના 'આફરો' ની ભાષા કંઈ જાણે એમાં નવાઈ નહિ, પણ એ ભાષા કૃત્રિમ છે અને વિચારને વધારે ચોક્કસ રૂપે પ્રકટ કરવા માટે વા બાબાનું વધારે સુદર રીતે વદન કરવા માટે સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થયેલી નથી એમ ભાગે જ કહી શકાયે.

આખરે ભાષા હાલના કરતાં પણ સાદી હોવી જોઈએ એટલે જ એ બૂલાબાઈનો આમદ દોષ તો અરુદ એક ખટ-સાથ તરીકે પણ નમંદયુષ અને ગાંધીયુગની વચ્ચેના બાબાની એ કદર કરી

સકયા નથી એ જોઈ જમને એ. યામ છે ગાંધીજીએ ગૂજરાતી સાહિત્ય ઉપર કરેલી સુંદર અસરની જિન્ની કિમેન વ્યાકવામાં અમે કાઢી પછ પછત નથી એમના અનુયાયીઓમાં મીમુત કાલેષકર, મદાદેવભાઈ રામનારાયણભાઈ, વલ્લભભાઈ વગેરેએ ગૂજરાતી ભાષામાં એક નવીન વાતાવરણ અને નવી ભાષાશૈલી ઉપજાવી છે એને પણ અમે આનંદથી વધાવીએ છીએ. પરંતુ નરસિંહરાવ અને ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ અને રમણભાઈ મણિશકર અને કલાપી, ન્હાનાલાલ અને કન્હેયાલાલ, કૃષ્ણજ્ઞાલ અને બળવતરાય ખખરદાર અને લલિતજી એમનો સમય ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક અન્ધકારયુગ ગયો છે એમ માનવાને અમે તત્પર નથી, બલકે અમે ત્યાંસુધી કહેવા હિંમત ધરીએ છીએ કે એ યુગના આસાદની ઉપલી બુમિકા સુધી પહોંચવાને પણ હજી ગાંધીયુગને વાર છે આ મતભેદનો નિષ્પક્ષપાત નિર્ણય તો હવે પછીનો ખીજો કે ત્રીજો જમાનો જ કરી શકશે.

આમ રા બૃહાભાઈના ભાષણની કદર કરીને અને તે પછી અમુક મતભેદનાં સ્થાનો બતાવીને-એકે એ સામાન્ય વાક્યખંડ જે એમની બુદ્ધિના કંઈપણાનું અને હૃદયની મુરચિનું સુંદર દર્શન કરાવે છે એની તોષ કરવી અમે બૃહીશુ નહિ

(૧) “જોડણીના અને વ્યાકરણના નિયમોને કમસે કમ ઠોકરો મારવામાં કંઈ બહાદુરી કે મોટાઈ નથી પરંતુ એ વિષયમાં ચિવ્વટ-હાહારની ચિવ્વટ રાખી માથા કરતાં મર્યાદા બારી ઠરવામાં પણ કંઈ સાર નથી” (આનો અર્થ એવો ન થવો જોઈએ કે વિદ્વાનોની સાચીય ચિવટ માટે કોઈ પણ તરેહની હાહારી જોઈએ. એ ચાહને માન આપવું અને યથાશક્તિ અનુસરવું એ સામાન્ય સુસિક્ષિત જનની દરજ છે અને એની શક્તિ ખ્યાનમાં લઈ શાહને બવહાર મોટિમાં મૂકતાં જોડેલા ફેરફાર આવશ્યક જણાય તેટલો તે કવિમાં વિદ્વાનોએ પણ સમતિ આપવી એ એમનો ધર્મ છે)

(૨) 'સમાજની કાળી બાજુને કાઈ પણ જાતના મુદ્દા વિના એની જસરનો વિચાર કર્યા સિવાય, ચૂનો દોળવાની કુચીઆ પીંછીથી એ ચાર ધાળાં મારી ચિતરાય્યાં નવસકયા અને નાટકને હું તો પછાં જ દાનિકાગક માનું છું આમાણિકતા અને નસ સત્ય કહેવાની દિગ્ગતના જવાના હેઠળ, નાટકની શુદ્ધ કળાને વહેલી ન જનારી સકાય.'

(૩) "બાવાનો આધાર કવણ કરપનાના પગેથી સાજુના શીશુથી હિગડેલા જોળા હોઈ જ ન શકે બાવાનું પોપણતત્વ તે તે પ્રાંતના સાચા જનસ્વભાવના આલેખનમાં જ હોય છે' આનો અર્થ એવો નથી કે કાઈપણ લેખક પોતાની કરપનાને ધરૂંકડી કરી ગમવાની છે જાતના સાહિત્યના અનેક મોટા મુદ્દા પરદેશી સાહિત્યના સપર્શથી ઉત્પન્ન થયા છે પણ એ સપર્શથી સ્વદેશી ભુદિ દબાઈ જાય છે કે એને પોતાના ખમીરમાં મેળવી લે છે અને નવો સ્વરૂપ આપે છે, એ ઉપર એના ઉત્કર્ષનો આધાર છે

પરિવર્તના બધા જનું સ્વરૂપ હજી અમે જોઈએ-વિચારું નથી પણ અમે ઉપર કશું લેમ એનો સર્વાનુભવે નિષ્કર્ષ થશે. એથી અમને પરમ સતોત છે એનો વશ પરિવર્તના આલેશ પ્રમુખ રા. ગા. બૂલાભાઈને, મૂળ બધારજી કર્તા અને અત્યારે ચોખ્ખોદેશ્વર સ્વીમરીને સમાધાન કરવા તત્પર થએલા રા. રા. કન્દેલાલાજી મુનસીને અને બધારજીમાં મૌલિક પરિવર્ત કરાવવાનો આગ્રહ ધરાવનાર પણ અત્યારે શાન્તિથી સમાધાન કરવા ગ્રાહ્ય એવા નિર્વાહના સત્તાનોને પટે છે

[વસંત ૧૯૪૧ ૩૦ અને ૧૧, માર્ચ ૧૯૪૧, સ. ૧૯૮૮]

લાઠીમા ૧૧મી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ

“કથાપી”ના પાટનગર લાઠી (મહીઆવડ)મા અમીઆરમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ ઘડી, નવા બધાગણની બાધામા મોલીએ (જો કે એ બાધા અશુભ છે) તો પરિષદનું સમેલન થયું તેમાં બે ચાર વૃદ્ધ સાક્ષરોને બાદ કરતા, ગૂજરાતના ઘણા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો તેમ જ સાહિત્યપ્રેમી અને સાહિત્યમુવક્કળનો ઉપસ્થિત થયા હતા તે સમયે એક કલાપ્રદર્શન પણ બગવામા આવ્યું હતું, અને મનઘા ચગલું ઉચિત રીતે જ સર પ્રભાશકર પદ્મીએ ક્યું હતું શીમાન લાઠીનરેસો ટૂંકા પણ પ્રેમ અને નત્ર બાવથી નીતગતા શબ્દોમાં સ્વામત ઉચ્ચાક્યું હતું, અને પરિષદના પ્રમુખ દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ પ્રમુખસ્થાનેથી નિરાકબર પણ બનીને અને મનનીય ભાષણમાં ગૂજરાતને બહુ મહત્વની કાર્યદિશા બતાવી હતી.

દિ. બ. કૃષ્ણલાલભાઈના ભાષણના મુખ્ય અંગે વાચકને મનન માટે તારતી આપીએ —

આગલમાં પ્રમુખે કેટલીક સાક્ષર-અક્ષિઓ આ જીવનમાંથી અસ્ત પામી તેમને નિવાપાંજલિ અર્પી તેમાં પરમ સ્વાતન્ત્ર્યમક્ષત વિહુલભાઈ ખટેશ જેઓ સાહિત્યસાક્ષર ન હતા તેમનું આ સબધમાં પ્રથમ નામ સાંભળીકાઈને આશ્ચર્ય લાગે તો તેનો ઉત્તર પ્રમુખે એક સૂત્રમાં આપ્યો કે ‘જે દેશ સ્વતન્ત્ર તેનું સાહિત્ય સ્વતન્ત્ર.’ તે પછી સ્વ. મદુભાઈ ભેરાવાળા, તથા આપણા પાગસી ભાઈઓ મિ. કાવસજી હોડીવાલા

તે પછી કાઠીઆવાડ (ભૂમિદેવતા) ની શ્રેષ્ઠતાના લક્ષણમાં રા. કૃષ્ણલાલ મથાર્ય કહે છે કે—“કાઠીઆવાડ એ વીરભૂમિ હતી,” “કાઠીઆવાડ એ ભક્તોની ભૂમિ હતી,” “કાઠીઆવાડ એ ભાટ-ચારણોની ભૂમિ છે,” “કાઠીઆવાડ એટલે દુદા-બોઠ દુદા-પ્રેમ સૌર્યની વાણીપ્રચુર દુદાની ભૂમિ,” “કાઠીઆવાડ એ સાદસની ભૂમિ.” આવા અદ્ભુત ભૂપ્રદેશનો ઇતિહાસ લખવો જોઈએ, અને તે માટે ભરમક સાધનો છે, જેની હજી સુધી બહુ થોડી જ શોધ અને બહુ થોડો જ ઉપયોગ થયો છે આ ઉદારસીનતાનું કારણ રસનો અભાવ નથી પણ કારસી ભાષા, જેની આ કામ માટે અત્યંત આવશ્યકતા છે એના જ્ઞાનનો અભાવ છે ખાસ કરીને ‘મિગતે અહમદી’નો અભ્યાસ કરવાની રા. કૃષ્ણલાલ બલ્યામણુ કહે છે એ પુસ્તકમાં ગૂંજાતનો, માત્ર ગંજકીય ઇતિહાસ નહિ, પણ આર્થિક અને સામાજિક ઇતિહાસ પણ બલવામાં આવે છે રા. કૃષ્ણલાલ જોડે છે, અને તે સર્વાંશ મથાર્ય છે કે “ગૂંજાતના ઇતિહાસ માટે કારસીના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે માટે તેના પ્રત્યે ઉદારસીનતા નહિ થાયે.”

તે પછી ગૂંજાતી સાહિત્યની સ્થિતિનું અવલોકન કરતા, રા. કૃષ્ણલાલે બહુ સંતોષભર્યું અને આશાભર્યું મિત્ર જોયું ‘સ્થિતિ સારી છે, આશાપડતી છે આપણે આગળ વધતા જઈએ છીએ’—આ મતમાં આપણે મળીશું વર્તમાન સાહિત્યમાં “ટૂંકી વાર્તા” અને એના દોષે એમનું ઠીક ખ્યાન જોઈએ છે એ વિષે બોલતાં એ કહે છે ‘દૈનિક અને સાપ્તાહિક સમાચારપત્રો તેમ જ માસિકમાં ટૂંકી વાર્તા જો ન હોય તો તેની કીમત નહીં સાહિત્યનું એ અંગ આપણું મુખ્ય ખ્યાન જોયું છે તેમ થવાનું કારણ કે અંગ્રેજી સાહિત્યે હાલ એ દિશામાં જોર વધારે પકડ્યું છે, એટલે આપણે તેની નકલ કરીએ છીએ, વળી ટૂંકી વાર્તા લખવી તે માટે ઓછો જ્ઞાનબંડોળ જોઈ તો નથી ખાસ કેઈ વિષયનો અભ્યાસ કરવાની તસ્દી લેવી પડતી નથી, હાલના વાતાવરણથી

લેખક પરિચિત હોય એટલે બસ, એટલે સિત્તા લેખકને એ માર્ગ
 ધણો સહેલો થઈ પડે છે તેથી તેઓ તે તરફ આકર્ષાય છે " સતોષ
 એટલો જ છે કે " કોલેજ, વિદ્યાપીઠ વગેરે સંસ્થાઓમાંથી ફળવણી
 થઈ બહાર પડતો યુવકવર્ગ પણ આગળના કરતાં સાહિત્યમાં વધારે
 રસ લેતો હોવાથી તે વર્ગમાંથી પુષ્કળ લેખકો પોતાની માતૃશ્રવાણી
 સેવા કરી રહ્યા છે " એ વર્ગની શક્તિ અને મુશ્કેલી ત્રી મુખ્યકાલ
 સારી રીતે સમજે છે અને સુંદર ઉપમાપૂર્વક બતાવે છે " એ
 સમ્પ્રાયણ લેખકોમાંથી દીવાળીમાં ફૂટતી કુલબગીચાના કણ માફક
 ફેટલાએક નીચે પડતાં પડતાં જગ પ્રકાશ બાપી ભોંચે પડી જાય
 છે, ફેટલાએક એ જ પ્રકારે ફૂટતી કોઠીમાંથી જીએ જીડતી તારાક્ષી
 માફક ઝમઝમાટ બતાવી જીએ જોડી પછી ભોંચે પડે છે ત્યારે થોડા
 માત્ર આકાશે ચળી ત્યાં ઝમઝમાટ બાપતા તારાનું અચળ સ્થાન
 પ્રાપ્ત કરે છે એ વર્ગ હાલ કરે છે તેનાથી વિશેષ સુંદર કામ કરી
 શકે પરંતુ સંસ્કૃતિને સંસ્કૃતિને જૂનો અડધો તેમને નડે છે
 પારસીશાઈ આ ગૂંજાતી બાપા અને સાહિત્યમાં પહેલાં કરતાં એકો
 રસ લે છે તે માટે એક દર્શાવી, " ઉત્સાહી મુસલમાન યુવક
 ગૂંજાતીમાં વધારે રસ લેતા થયા છે તે માટે અનન્દ પ્રદર્શિત કરે છે

પછી 'સાહિત્યપરિપક્વતા' સંબંધોની ફળનિષ્પત્તિની કદર
 કરી, " સાહિત્યપરિપક્વતામાં અવેશ્વર વ્યવસ્થાનું ભોમ' એટલે કે
 નવા બધારણને અંગે દેખાતા ઉત્સાહનાં વખાણ કરે છે અમારી
 પરિપક્વતા કાર્વની શાવના કાંઈક જુદી હોઈ, "બધારણ" માટેના
 વિગ્રહને અમે સ્તંભર બાપી શક્યા નથી અને હજી પણ આપતાં
 અમારું મન માનતું નથી.

ઉકે અન્તમાં ત્રી મુખ્યકાલ 'ગૂંજાતીને જીએ ફળવણીમાં
 સ્થાન આપવાની દિમાગત કરે છે અને અત્યારે આ માર્ગે
 મુખર્ધ પુનિર્વર્ણિતમાં જે કાર્ય થઈ ગયું છે તેમાં સમતિ બદલે
 કરે છે અને યોગ્ય જ કહે છે કે ત્યારે સંધ્યા ફળવણી માત્ર

ભાષામાં અપાતી થશે ત્યારે જ ભાષાની ખીલવણી મશે.” અમે પણ આ મતમાં મળીએ છીએ પણ તે એવી મર્યાદા સાથે કે અંગ્રેજી પુસ્તકોની લાઈબ્રેરીનો ઉપયોગ અત્યારે થાય છે તેવો, બન્ને એથી પણ વધારે થાય તો જ નહિ તો એક ભાષાન્તરરૂપ જૂનું પાઠ્ય પુસ્તક માત્ર બણી વિદ્યાર્થીની શુદ્ધિ વખત-ફળવાએલી જ રહેશે.

[વસત પુ ૩૩ અક ૧ માપ, સ ૧૯૬૦]

પારમુ ગૂજરાતી સાહિત્યમ મેલન

ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદે મેળવેલુ ૧૨ મુ સમેલન ગયાઃ
 ઓક્ટોબર તા ૩૧ અને નવેમ્બરની તા. ૧-૭ એ ત્રણ દિવસ
 અમદાવાદમાં મળ્યું હતું પ્રમુખપદે મહાત્મા ગાંધીજી હતા
 અમદાવાદે પ્રમુખની પસંદગી હમેશાં વિશિષ્ટ રૂપની કરી છે પહેલું
 સમેલન (જે તે સમયમાં પરિષદ કહેવાતું) ગૂજરાતના સર્વ-
 સમત શ્રેષ્ઠ સાધુર શ્રી. જોવર્ધનરામના પ્રમુખપદ તળે બરામુ હતું
 તે પછી અમદાવાદ ખાતે જ્યેષ્ઠા ૧૯૨૦ ના સમેલનમાં મ.
 ગાંધીજીની પ્રેરણાથી કવિવર ગ્વીન્દનાથ ટાંગરને મહેમાન તરીકે
 બોલાવ્યા હતા અને એમની હાજરીએ સમેલનને વિશિષ્ટતા આપી
 બહુ ઉત્સાહ વધાર્યો હતો. પછી આ ૧૯૩૬ માં અમદાવાદમાં
 સમેલન થયું એમાં મહાત્મા ગાંધીજી સ્વયં પ્રમુખ તરીકે પસંદ
 થયા. આ સમેલન ફતેહમંદીથી પાર ભીતરું

આ સમેલન અનેક રીતે સફલ થયું માની સહાય. પ્રતિનિધિઓ
 અને યોતાઓની ઉપસ્થિત સંખ્યાના ધોલે જોઈએ તે
 સમેલનની સફળતા વિશે કાંઈ જ સંદેહ રહેતો નથી. વળી મ.
 ગાંધીજીની હાજરીને લીધે સમેલનમાં ઉપસ્થિત જ્યેષ્ઠા બ્રાહ્મણો
 અને જ્ઞેતૃઓમાં ઉત્સાહ પણ પ્રબળ હતો, અને તે ત્રણ દિવસ
 અવિચ્છિન્ન કામમ રહેશે હતો એટલું જ નહિ, પણ ત્રણ દિવસ

તેઓએ સારસ્વત ઉત્સવ માણ્યો. એમ કહીએ તો ખોટું નથી. સાહિત્યસંમેલનને અંગે સ્થાનિક ચિત્રકલાવિદ્ શ્રીધુત ગવિશક રાવળનું ચિત્રપ્રદર્શન બરવામાં આવ્યું હતું એ પ્રદર્શન ઉધાડવાનું શુભ કાર્ય ગૂજરાતના મોટા કલાવિદ્ ન આવ્યા શકવાથી મહારે સિંગ આવ્યું હતું. આપણે ત્યાં દરેક મંજળ કાર્યના આગેવાનો સાથેના કલાવાનો રિવાજ હોય છે તદ્દનુસાર, તે જ દિવસે મધ્યાહ્ન પછી સફળતા સંમેલનના મંજળરૂપે આ ચિત્રોનું પ્રદર્શન ઉચિત હતું. સાહિત્ય મુદ્દાંત બધી કલાઓમાં કલાનું તત્ત્વ—સ એક સરખું હોય છે, જે તે તે કલાના પૃથક્ પૃથક્ વાદનને લઈને જ પૃથક્ પામ છે તે માટે, સાહિત્યસંમેલન સાથે ચિત્રકલાના પ્રદર્શનની યોગ્યતા સદંત્ર સમજાય એવી છે. કલાનું તત્ત્વ શું છે, એનાં વિવિધ રૂપોનો પરસ્પર શો સબંધ છે અને કલા સત્ય અને નીતિ સાથે શો અને કેટલો સબંધ ધરાવે છે અને કલાની technique ” અને સામગ્રી પ્રક્રિયાના વિષયમાં પોતાને શું કહેવાનું છે એ તો કલા વિજ્ઞાનના અધ્યક્ષના અને વિભાગી મંડળના લેખોમાં આપણે સંભળીશું. પણ મહારે એક સૂચના કરવાની હતી તે એટલી જ કે અન્ય કાર્ય ઉપરાંત હિન્દુસ્થાનની કલાનો ઇતિહાસ વિજતવાગ લખાય તો એ ગૂજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં એક કિમતી ભિમેશ થઈ પડે. એથી આપણા બધાવામાં આવે કે જેમ સંગીતના વિષયમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ હિન્દ એકબીજાથી કેટલેક અંશે ભિન્ન છે તેમ ચિત્રકલા સમાપત્ય આદિમા ઉત્તર દક્ષિણ પૂર્વ પશ્ચિમ વચ્ચે ભેદ છે કેમ, છે તો તે શા શા ભેદ છે એ ભે શા કાગ્યથી ઉત્પન્ન થયા છે એ વિષેનું ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એક પુસ્તક નથી એ ખોટી પરી પાડવાની જરૂર છે.

ચિત્રપ્રદર્શન ઉપરાંત સત્કાગમડળના પ્રમુખ સગિજ્જનસાહ ચીનુભાઈને ત્યાં એમના કુટુંબની તથા અમદાવાદની સાબાની કન્યાઓના બગ્યા અને નૃત્ય પણ આકર્ષક નીવડ્યા હતા અને

તે જ પ્રમાણે કવિસમેસન માને મુસાવગતો જલસો પણ મહુ રમુજ અને આનંદજનક નીવડો હતો.

‘સાહિત્યસમેસન’ ના ઉદ્દેશ અને કાર્ય વિષે મજીર દૃષ્ટિએ વિચાર કરનારને આ જાતનાં કાર્યથી સંતોષ નહિ થાય તેઓને સંતોષ આપે એવું કાંઈ હતું? બીજા ઉત્તર આપવો કઠણ છે.

કરાવોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, એમાં કાંઈ વૃત્તન ન હતું બાંધાગરુ’ ના પ્રશ્ને ફરી તપાસવા માટે કમિની નીમાઈ અને બાસા ગ્રંથતા હતા કે સાહી પરિપક્વતા આ પ્રશ્નની સમાપ્તિ થઈ ગઈ હતી, પણ દુર્ભાગ્યે હજી એ પ્રશ્ન જાગતો રહ્યો છે અને કેટલાક મુવક સાક્ષરોએ મ. ગાંધીજી આજળ એ ફરી ખોળે તથા ગાંધીજીએ બાંધાગરુ વિષે ફરી વિચાર કરવાની સૂચના કરી, અને તે પ્રમાણે કરાવ થયો. અને બાસા રાખીએ છીએ કે હવે તો એ પ્રશ્ન હાંથ સમય માટે શાન્ત થઈ જશે. પરંતુ જોતાં અને માનીએ છીએ કે સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે વાસ્તવિક રીતે આ પ્રશ્ન બાંધાગરુ જોગ છે જે કાંઈ જોગર દેખાય છે તે ‘લડિય’ની નકાની સગમી ગમતો ઉપયોગ કેા કરવો અને કાણે કરવો એ પ્રશ્નને સમજી જ તે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એને સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સાથે અન્તરગ સંબંધ, પરિપક્વ કાર્ય વિચારતાં, અમને નહિ જોવા દેખાય છે.

સમેસનનું મજીર દૃષ્ટિએ અવલોકન કરતાં જીજી કસોદીએમાં વચાએલા વિભાગી અભ્યક્ષ અને બીજા વિદ્વાનોના નિમન્યીના ગુણ. અને દિશગીગીએ કે અસ્વચ્છ સરીરના મગજથી વિભાગી અભ્યક્ષનાં બાપણા સિવાય બીજા નિમન્યી વચાયા તે સમયે અમારાથી હાજર ગદેવાયું ન હતું એટલે એ વિષે કહેવું અશક્ય છે પરંતુ વિભાગી પ્રમુખનાં બાપણુ તો સારું હતું. કેટલાક જોઈએ તે કરતાં સાંભળી હતું, અથવા તો અમુક તત્ત્વ એમાં ખૂટતાં હતાં, અથવા તો અમુક જાતનાં અમારો મતભેદ છે, એ કહેવું શક્ય છે.

પણ એના દોષ કાઢવા હમેશાં સહેલા છે એમના ગુણોનું તાત્કાલિક વિચારતાં અમને લાગે છે કે સર્વે નિમન્ધો સાગ હતા ત્રિસિદ્ધ અભિપ્રાય આપવો હોય તો અમે કહીએ કે દિશાસૂચકતા કરતાં નિરૂપણ અને નિરૂપણ કરતાં પણ સ્વમનપ્રદર્શન એમાં વધારે હતું.

તવીન દિશાસૂચન એ સંમેલનની મુખ્ય ખામી હતી એનો અપવાદ કેવળ પ્રમુખ શ્રી બાધીજીનું બાવણ હતું પરંતુ એમાં પણ સમયને અભાવે નવી દિશામાં પ્રત્યાન કરવા માટે જોઈતી યોજના ન થઈ શકી એ ખામી ગંભીર સંમેલને ‘બંધાગણ’ ફરી તપાસવા કમિટી નીમી એના કરતાં તો સાહિત્યપરિષદ અને સાહિત્ય સંમેલનના અત્યાગ સુધીના કાર્યની ફરી તપાસ કરી અવિષ્યના દાર્પને માટે સૂચના કરવા એક કમિટી નીમી હોત તો વધારે સારું હતું.

[વસંત : ૫ ૪૫, અંક ૪ કાર્તિક—પૌષ, સ ૧૯૯૩]

તેરમું ગૂજરાતી સાહિત્ય સંમેલન

: ૧

તેરમું સાહિત્ય સંમેલન

કર્તાઓમાં ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદની યોજનાથી ગૂજરાતની સર્વ સાહિત્ય સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓનું સંમેલન થયું હતું. દિવસો ધુ કે મહારાષ્ટ્રી એમાં બાળ સર્જકોનો નહોતો. તેથી જેમાં પ્રત્યક્ષ હાજરીની જગ્યાએ બહુવિધ તે પર્વાસોચનનો બાળ તેરમું પૂરતો ખામી બરેલો. ગમે એ આભાસિક છે અને તેથી એ ખામી વાચક દરમિયાન કહે એમ હતું વિનંતિ કરું છું.

સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી શ્રી (ગાંધીમાતૃ ગાંધી) કન્યાવાસ મુનશી દ્વારા વિભાગી પ્રમુખોનાં અનેક મુદ્દા અને જાણીતી ભાષણો. હવેનાં પણ સમગ્ર સંમેલનના અધિષ્ઠાતા તરીકેનું એમનું બાળ સ્વરૂપ જ દીધી આવતું હતું—એની ભાષા, વિચાર, ઉદ્ભવનો પ્રવાહ અને પ્રવાહનો જોડ સહ સાદાસરિત્ત દર્શાવે—એમાં શ્રી મુનશીનું ‘અક્ષિત્વદર્શન’ હતું અને તેથી એમનું ભાષણ પોતે જ એમણે ગણી કરેલી સાહિત્યની કસોટીએ, એક સાહિત્ય હતું નહોતે જાણે, શ્રી મુનશીએ આજસુધી જણાવેલા પોતાના વિચારો જ એમાં રખે કરીને અને વિસ્તારીને મૂક્યા જ અને તેથી એમાં નવીનતા નથી એમ આશ્ચર્ય કરનારને અમે પૂછીશું કે—એ વિચારો જે અત્યારે ગૂજરાતમાં રૂઢ સર્જકોના છે અને તેથી પુરાણો સાથે એને પ્રથમ

હિપ્પન કરવાનું માન કાને છે ? બેશક, રા. મુનશી અત્યારે એક 'એનજિન પ્રાધ્નર' નું કામ લઈ બેઠા છે, પરંતુ એ એક સુન્દર ઉપવનના માળી જ રહ્યા હોત તો એમણે કરાંચીમાં આજ બુદ્ધ જ કાર્ય કર્યું હોત એમ અમે માનીએ છીએ. પણ એમણે એનજીન પ્રાધ્નરનું કામ દેશ પ્રત્યે કર્તવ્યભૂતિથી જ સ્વીકાર્યું છે એ ખ્યાનમાં ગમીને એમના સંમેલનના કાર્યમાં ગહેલી ખામીઓ આપણે સહી લેવી જોઈએ બીજી તરફ, રા. મુનશીએ પણ લક્ષ્યમાં રાખવું ઉચિત છે કે એમના ઉપર જે આશ્લેષો થાય છે એ એમની પાસેથી સાહિત્ય પ્રેમી આલમ કેવી મહેતી આશા રાખે છે એ સૂચવે છે, અને એમ આકસ્તરી રીતે એ એમની સાહિત્યની કાર્યક્ષિત્તિની માનભરી સ્તુતિ છે.

રા. મુનશીના ભાષણના બે ભાગ છે (૧) ગુજરાતનું વ્યક્તિત્વ-સાંસ્કૃતિક અને (૨) સાહિત્યમાં વ્યક્તિદર્શન. અમે નિઃખાલસપણે કહીશું કે વર્તમાન સમયમાં પ્રાન્તિક સ્વરાજ્યને લીધે પ્રાન્તિક 'અસ્મિતા' ભારતના અભેદદર્શનમાં વિધ્નકર થવાનો ભય છે અને તેથી યોગસૂત્ર-જેમથી રા. મુનશી એ સજ્જ બેઠી સાબ્યા છે-હેમ (ત્યાજ્ય) વૃત્તિમાં જ એની બધુના કરે છે એને માન આપી રા. મુનશી હવે પ્રાન્તીય 'અસ્મિતા' માટે જેમ બને તેમ જોડો આગ્રહ રાખે તો સારું એમ અમે ઈચ્છીએ છીએ.

આ ભય રા. મુનશીના ખ્યાન બદાડ નથી અને તેથી એ પોતે જ ચેતવણીરૂપે કહે છે કે "આવી ભાવના જો પ્રાન્તીયતાની સિદ્ધિ સારૂ સેવાય તો તે જરૂર સકુચિત બને અને રાષ્ટ્રવિધાનની આડે આવે. હિન્દુ જેવા વિશાળ દેશમાં ન્યાં સામાજિક અને ધાર્મિક ભેદોના દગલા પડ્યા હોય ત્યાં પ્રાન્તિક પ્રેમની, નીચગણી દાગ જ રાષ્ટ્રીયતાની સિદ્ધિને પહોંચાય. જો આ ભાવો પગપગ વિરોધી ન હોય તો હિંદી અથવા ગુજરાતનું અસ્તિત્વ ન હોવું જોઈએ, ન હોઈ

શકે. બધી પ્રાન્તિક વિસિષ્ટતા હિન્દની પ્રચલ એકતામાં બળી નાશ
તો જ જીવનસાક્ષ્ય પ્રાપ્ત થશે.”

રા. મુનશીના આ શબ્દો અમે સવિગત જિતાયાં છે, દાગણ
કે પ્રાન્તીય સ્વરાજ્યના આ દિવસોમાં હિન્દ સમતલી એકતાની
ભાવના લક્ષ્ય બહાર જતી રહેવાનો અમને ભય છે અને તો એક
ગૂંજગતી તરીકેની આપણી અસ્થિતા વધારે ઉત્કટ ન બની નાશ
તેટલા માટે વ્યક્તિત્વવાદી વાંચકોને વિચારવા વિનવશું કે રા. મુનશી
જેને ગૂંજગતી ‘સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ’ કહે છે એના ધટક અવવેદ
શા છે, કે જે બાજતની સામાન્ય સંસ્કૃતિમાં નથી અને જે ગૂંજરાતની
વિસિષ્ટતા બતાવે છે ? અમને તો બાગ્યે દાઈ જડે છે

ગૂંજરાતની ‘અસ્થિતા’ એના જે વ્યક્તિત્વ ઉપર આધાર રાખે
છે એનો વિચાર કરતાં રા. મુનશી કહે છે કે “એ વ્યક્તિત્વના
ધડતરમાં પર્વત ને નદીઓનું સ્થાન ગ્રીથ છે મુખ્ય સ્થાન તો જે
મહાપુરુષોએ ગૂંજરાતની આ ભાવના સરળવી છે તેમનું છે” પછી
આ વ્યક્તિત્વ ધડનાર મહાપુરુષો ગણાવે છે તે—સિદ્ધરાજ જયસિંહ,
હોમચન્દ્રાચાર્ય, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, પ્રેમાનંદ, નર્મદ અને
ગાંધીજી પછી આવી મહાપુરુષની એકદર સમૃદ્ધિ અને પ્રાન્તમાં
નાદિ જડે એમ નથી.

રા. મુનશીના આપણમાં બીજો મુદ્દો—સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વ
થાને ‘Individuality in Literature’ એ છે અને તે
વિવેચનશાસ્ત્રના ગૂંજગતી વાક્યમર્મમાં કિંમતી ઊમેરો છે વ્યક્તિત્વના
ઉદાહરણમાં હોમરનો એકાલીસ અને હેક્ટર, વાલ્મીકિના ગમચન,
કાલિદાસની સકુન્તલા ને બાંબવતદારના શીકૃષ્ણ, મેક્સવીયરના
દોમ્સ્ટ એથેસો ને ફોલસ્ટાફ, ઇત્યાદિ એ ઉપલક્ષણરૂપે રા. મુનશીએ
ગણાવ્યાં છે અને આ લઘુ લેખમાં એટલા ઉદાહરણો પૂર્તા છે
પરંતુ અમે ઉપર કશું તેમ, રા. મુનશી કેવલ સાહિત્યપ્રગમણ

હોત તો એમની પાસેથી સાહિત્યવિષયક આપણે ઘણું વાહ્યમ મેળવી શકત અને જેમ લોકમાન્ય ટિળક મદારાજે કહ્યું હતું કે એમને રાષ્ટ્રીય ગાંધીકારણમાં પડતુ પડતું નહોત તો એ અશ્વિતશાસ્ત્રી ગ્રહેવા ઇચ્છત, તેમ અમને ઘાગે છે કે રા. મુનશી એમના વર્તમાન સ્થાન કરતાં, અફકે એડવોકેટના ધનદાયી વધારા કરતાં પણ સાહિત્યસેવાના કાર્યમાં વધારે આનન્દ પામત વળી ઉપરનાં પાત્રોનો ઉત્સેખ કરીને, રા. મુનશી કહે જો કે એ 'ખરા સ્ત્રી પુરુષોથી વધારે આનવી છે ખરી વ્યક્તિઓથી વધારે અપૂર્વ છે, અને તેથી આપણી જીવનયાત્રાનાં અણુવિઠોડયા ને નિહટનાં સાથી બને છે અને સાહિત્ય આમ જીવનથી વધારે સત્ત્વ અને પ્રગત બની, આપણને વધારે સમૃદ્ધ અનુભવસૃષ્ટિનું સામ્રાજ્ય અપાવે છે" સાહિત્યસૃષ્ટિ આ પંદિતમાન સૃષ્ટિ કરતાં વધારે સત્ત્વ છે એ અમારા પ્રિય સિદ્ધાન્તમા રા. મુનશીની સમીતિ જોઈ અમને આનન્દ થાય છે

રા. મુનશીના બાપણના પ્રથમ ભાગ સબન્ધે અમે વાચકને એક ચેતવણી આપી તેમ આ બીજા ભાગ સબન્ધે પણ એક બીજી ચેતવણી આપીને એમના બાપણનું અવલોકન સમાપ્ત કરીશુ

વ્યક્તિત્વલક્ષ્યાં કવિનો હૃદયોદ્ઘાત કે કવિનું પાત્રાલેખન એ જિર્મિયાન્ય નાટક નવલકથા અને વીરમહાકથાને ઊંચું કાન્યત્વ અર્પે છે, પગલું આનો અર્થ એમ સમજવાનો નથી કે એ પ્રકારનો હૃદયોદ્ઘાત કે પાત્રાલેખન હોય તો જ કાવ્યત્વ આવે. દૂષ સૂત્રમાં કહીએ તો, વ્યક્તિત્વ કાવ્યમાં ઉત્કર્ષ સાધે છે પણ તે સર્વત્ર કાવ્યનું આવશ્યક તત્ત્વ છે એમ નથી ધણાં કાવ્યોનો આનન્દ વ્યક્તિસર્જનમા નહિ પણ અન્યકત સુન્દરતાનું વાતાવરણ ઉત્પત્ત કરવામાં જ ગ્રહેસો હોય છે (ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ ન્દાનાલાલનાં કાવ્યો સ્વ નરસિંહરાવની કેટલીક ગરબીઓ વગેરે આનાં ઉદાહરણો છે) વ્યક્તિ ત્વાદ હૃદયોદ્ઘાતી (subjective) સાહિત્યને જોટલી રહેલાઈથી ઘણું પાઠી શકાય છે તેટલી રહેલાઈથી એ પરાક્ષ (objective)

સાહિત્યને સર્વત્ર લાગુ પાડી શકાતો નથી બધું તેમ કરવા જતાં
 દ્વિમતા એવવી પડે છે દા. મુનશીના પ્રકૃત યત્નમાં પણ એમ જ
 થયું છે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં, 'પરાઈ' (objective) માંથી
 'અર્વાઈ' (subjective) કે 'અર્વાઈ' માંથી "પરાઈ" કાઢવા
 જતાં જેવી મુશ્કેલી નડે છે અને તેથી આ બંને તત્ત્વની પાઠો
 તત્ત્વમાંથી એમને છતાગવા પડે છે, તે જ પ્રમાણે કવિતાનું પ્રજ્ઞ
 કેવળ જાણ કે કેવળ આનંદ કમ્પવાથી વિદ્યમાણ્યો ઉત્પન્ન થાય
 કે આવી સુકૃતિત દૃષ્ટિને લીધે જ ધણી નવલકથાઓની કિંમત
 આકર્ષકમાં આપણે જૂઠું કરીએ છીએ પાત્રાભિનય-વ્યક્તિસર્જન-
 એ નવલકથાની કોટીમાં એક એક તત્ત્વ છે પણ કોઈ પણ
 વિવેચનશાસ્ત્રનો મન્ય એવાકસી તો નવલકથાના સ્વરૂપમાં પાત્ર
 ભેષન ઉપરાંત ખીજા અનેક તત્ત્વો મજાવેલાં જોઈએ-જોને અવગણવાથી
 જ અમુક નવલકથા અમુક નવલકથાઓ સારી કે ખોટી એમ
 આપણે સહસાં મત ઉચ્ચારી દઈએ છીએ.

૨

આ સંમેલન 'સફળ કે નિષ્ફળ' ?

આ સંમેલન સફળ કે નિષ્ફળ !—એ પ્રશ્ન ઉપર અમદાવાદના
 સાહિત્યરસિક બાઈજોએ એક સારું સાહિત્યવિવેચનમાં બાળા. પણ
 જુદા જુદા વક્તાઓએ પોતપોતાના જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓથી
 જોઈ, આ સંમેલનને સફળ કે નિષ્ફળ જાહેર કર્યું અને તો જેમ
 રાષ્ટ્રમાન્ય રાષ્ટ્રમાં જનસાક્ષ મુનશી માને છે કે "જ્યાં જ્યાં
 વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાક્ષણ ગુજરાત" એ કેવળ કમ્પના
 નથી પણ વાસ્તવિક સત્ય છે, તેમ ગૂજગતનાં સાહિત્યરસિક બી
 પુરુષો જ્યાં મળે અને આનંદ કરે ત્યાં સદાક્ષણ સરસ્વતીનું પ્રસન્ન
 વદન અિતભર્યું મોળી જ રમ્ય છે એમ માનીએ છીએ આમ દોઈ,
 જમને આવા સંમેલનમાં કી નિષ્ફળતાનાં દર્શન થતાં જ નથી

ધર્મના વિધિ આથે ઉત્સવ પણ હોય ઉત્સવથી વિધિને દાનિ પહોંચવી ન જોઈએ એટલી જ મર્યાદા પાળી શકાય, અને પાળવી જોઈએ ઉત્સવ પોતે એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે કે જેથી નવી અને જાંબી પ્રેરણા મળે x સંમેલન ક્ષેત્ર નિશાળ-વિદ્યા પાર્શ્વનું સ્થાન-નથી એમાં લાભ લે તેઓએ થોડે બહેન અથવા સરસ્વતીની ઉપાસના કરી જ હોવી જોઈએ અને તેથી સંમેલન તે નિસ ઉપાસનાને ધ્યાને એક નૈમિત્તિક ઉપાસનાની યોજના જ સમજવાની છે આપણા પૂર્વજો નિત્ય પચ્ચમદાયક ઉપરાંત વખતો વખત મ્હોટા યજ્ઞો-સત્રો-કરતા અને એમાં ધાર્મિક ઉત્સવ માણતા, તે આવા જ આશયથી કેટલાકને “સાહિત્યસંમેલન”માંથી આંખે દેખી શકાય એવું સ્પૂળ ફળ જોઈએ છે તેમને ડૉ. હર્ષિપ્રસાદે જવાબ દીધો કે ‘હેમાચાર્યનો સારસ્વત સત્ર અને બક્ષરૌના નામની કાલુનો કાગવ વગેરે ઉપયોગી કરાવો પણ સંમેલનને ક્યાં છે!’ કેટલાક “દેશ અને બાકાત”ની સનાતન શિક્ષા સાહિત્યસંમેલન પાસે માગ્યા જ કરે છે, પણ વર્તમાન સમયે ગૂંજરાતને કેવા દેશની અને કેવા બાકાતની જગ્યા છે એ ચર્ચા બાજુથી દૂર રાખી જાયવામાં નથી કેટલાકને પ્રમુખની ‘અન્ય’ પ્રવૃત્તિઓ ખૂબી છે પણ આપણા દેશમાં જુદા જુદા વિષયો જુદા જુદા નેતાઓ સંભાળી લે એટલી નેતાઓની સંખ્યા નથી અને તેથી એક જ વ્યક્તિને માથે અનેક ક્ષેત્રો સાંભળવાનું કામ આવી પડે છે અને જો એ સર્વ ક્ષેત્રો આપણા જ છે એટલું સમજીએ તો નેતાઓની થોડીક જિજ્ઞાસુ ઉદ્ધગ દિશથી સહી લેતા આવડે. વળી કેટલાક દીક્ષા કરી બધારણનો પ્રશ્ન હજી જીકર્યો નહિ તે માટે રોષ દર્શાવે છે બધારણનો પ્રશ્ન એ વહીવટી સત્તાનો પ્રશ્ન છે અને અમે તો મૂળથી જ માનતા આગા છીએ કે સાહિત્યના ખગ ઝવન સાથે

x સંસ્કૃત રાસલ (રસ-શીલ અને રસ-ઉત્પન્ન કરવું તે) ઉપરાંત ઉત્સવ-જાંબી પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરનાર પ્રસંગ, જે બેનો અર્થિત અર્થ છે

એને સબંધ નથી છતાં એ પ્રશ્ન હવે મહત્વનો ગણાવા લાગ્યો.
જો તો એનો એક વખતે નીવેણા કરી નાંખી, કેટલોક વખત એને
બંધ કરી મૂકવો ભોમએ, જેથી સાહિત્યના અન્તરગ પ્રશ્નો ઉપર-
સંબેધનનું ધ્યાન ગોટ.

કવિતા આદિ સાહિત્યના સ્વયંબૂ અરણ્યો બિખળવવાનું તો
સાહિત્યસંબેધનનું સામર્થ્ય નથી પણ વિદ્યાનાં મણી ક્ષેત્રો જે
અત્યારે અણખેડ છે એને ખેડાવી રહે અને જ્યાં અત્યારે માન
કેષ કાષ સ્થળે ઉપગ્રસ્ત હતા હવે દેખાવ છે તેને વ્યવસ્થિત રીતે
ખેડાવીને ફગાવ કરાવી રહે. આપણે ગૂજરાત યુનિવર્સિટીની વાતો
કરીએ છીએ પણ બાહ્ય સ્વરાજ્ય જેમ માધીયો મુગાવેલા
આન્તર સ્વરાજ્યમાંથી જ ઊભું, તેમ ગૂજરાતની બાહ્ય અને સ્થૂળ
યુનિવર્સિટી પણ એવી આન્તર યાને સૂક્ષ્મ યુનિવર્સિટીમાંથી જ
ઉત્પન્ન થશે. પણ આ આન્તર યુનિવર્સિટી ક્યાં? આપણી
કરવા માટે ઘસઘસ આપણું, પણ એ હજી એનો ઉદ્દેશ પાગ પાડી
ચક્ર્ય નહિ. ગૂજરાત બહારીકપુરમાં સોસાયટીએ થોડાંક અગ્રેજી
પુસ્તકોનો ગૂજરાતીમાં અનુવાદ કરાવ્યો પણ આપણા નવસંસ્કૃત કુવંદા
ગૂજરાતીમાં ઉચ્ચ વિચાર કરતા થયા? ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો અનેક
સાખાઓના વિવાદોથી આપણાં વર્તમાનપત્રો-માસિકો અને
ત્રિમાસિકો-ગ્રાન્થો? ગૂજરાતમાં અને એની બહાર થયા ગૂજરાતી
વિદ્વાનો પ્રોફેસરો છે, તેઓએ પોતાની વિદ્યા ગૂજરાતીમાં શ્રુતિમંત
કરી? આપણું વિદ્યાનું વાતાવરણ એવું થયું ભોમએ કે જેઓને
કોમેન્ટમાં જવાનો અનુકૂળતા ન હોય તે પણ સામાન્ય વાંચન
માંથી જાન પામે

અત્રે વિદ્યા પરવે સાહિત્યપ્રગિયના કર્તવ્યની વાત કરી, પણ
જેથી અમારું એમ કહેવું નથી કે કવિતા વગેરે સ્વયંબૂ સાહિત્ય
માથે પરિપૂરને કાંઈ સબંધ નથી સ્વયંબૂ સાહિત્યને પણ આસ-

પાસના વાતાવરણ સાથે બહુ સબધ છે જો એ વાતાવરણ શુદ્ધ અને જીવનને પોષે એવું હોય તો જ આપણું સાહિત્ય પણ ઊંચા પ્રકારનું નીપજે અને એવું વાતાવરણ ઊત્પન્ન કરવામા સાહિત્ય પરિષદ ધણો ભાગ લઈ શકે

આ કારણથી અમે સંમેલનના વિભાગ પાડવાની ફરિયાદ પસંદ કરીએ છીએ. હજી આપણુ વાસ્તવ્ય જોટણુ થોડું વિકસેલું છે કે સંમેલનમાં મળેલા ધણા જનો એક બે કગતાં વધારે વિભાગમા ભાગ લઈ શકે એમ હોય છે અને તેઓને સાથેલાગા આલતા વિવિધ વિભાગોમા ફાજરી આપવાની અનુકૂળતા મળતી નથી અને તેથી તે અસુવિધ ગ્રહે છે પણ વિભાગનું કામ જેમ જેમ વધુ વિકસેલું અને ઝીણવટભરેલું થશે તેમ તેમ એ વિભાગો વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરશે, અને જ્ઞાનપ્રદ થશે. હજી એ વિભાગના પ્રમુખની પસંદગી વિષે એક રિવાજ કુચે રહ્યું છે વિભાગના પ્રમુખ તે તે વિષયના વિશિષ્ટ વિદ્વાન હોવા જોઈએ ? કે ગુજરાતીમાં એ વિષયમા શુ કંઈ થયું છે અથવા તો એ વિષયની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં શુ નજરે પડે છે એ વિષે જ્ઞાન આપી શકે એવા હોવા જોઈએ ? આ બેમાંથી એક જ ધોરણે હમેશા પસંદગી થવી જોઈએ એમ અમારો આગ્રહ નથી. પણ આ બે ધોરણુ સિવાય ત્રીજું કંઈ ધોરણુ અમારી કલ્પનામા વાજખી રીતે આવતું નથી પણ શોક તો એ છે કે આ ધોરણુ અમુક વ્યક્તિને લાગુ પાડવા જોટણુ પણ આપણને તે તે વિભાગના વિષયનું જ્ઞાન હોતું નથી અને કેવળ બહિરંગ ધોરણે જ આપણે વિભાગી પ્રમુખની પસંદગી કરીએ છીએ

[વસંત વર્ષ ૩૧, અંક ૩ આવણ-આશ્વિન સ ૧૯૬૩]

વિદ્યત્યગિષદો

પગમીન પ્રભ રાજકીય પ્રસંગે પોતાના સર્વ પ્રસંગોમાં અમર્યાદે મૂકે એ ગ્રામ્યવિક છે, અને તેમ કરે ત્યાં સુધી જ એ એક જાતી પ્રભ છે એમ માની સકાય. પણ મનુષ્યજીવનની ઉચ્ચતા માત્ર રાજકીય સ્વાતન્ત્ર્યમાં સમાઈ જતી નથી અને નેથી એ ઉચ્ચતા સંપાદન કરવા માટે સર્વતાબુધ્ધે યત્ન થવા જોઈએ તેથી રાજ્યપ્રકરણી કૌશલ્યની આસપાસના પાંચવાકિયામાં એ કૌશલ્યની સાથે એ દિવસનાં જુદાં જુદાં સ્વભાવે વિદ્વાનોની, વ્યેપારીઓની, જાગિરદારોની પોતપોતાના કાર્યની જણતી યગિષદો કરાય છે એ જ્ઞાન-દેવી વાત છે પણ તેજસ્વી એ જો આપણા સર્વ ઉદારનો પાપો દોષ તો એ સર્વમાં વિદ્વાનોની યગિષદોએ આપણુ સકુચી વધારે જ્ઞાન એવું જોઈએ. દિ દેવી જેવણી અને એ જેવણીના ફળરૂપ જુદિવિધસમ્યાં ગુણ મેનારને કંઈ કિપલ્ય વિના નહિ ગમે કે તેમાં ફરીક વર્ષથી દિ દેવી જ્ઞા જાતની યગિષદો કરાવા જાય છે 'ગ્રામ્યવિદ્યા, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થજ્ઞાન' આ દિ વિવેચના વિદ્વાનો પ્રતિવર્ષ વા એક જે વર્ષને જ્ઞાતરે જ્ઞા રીતે મળે છે પોતપોતાના વિષય ઉપર વિદ્યાવૃદ્ધિપ્રયત્ન નિખળી વચ્ચે છે, અર્થે છે, અને કાર્તિક સુચના-પ્રેરણા-ઉત્તેજના પામી પોતપોતાને સ્થાને જાય છે જ્ઞા જાતનાં કાર્યનો સમજો યશ એક જ અકિતને દોષ સકે નહિ, અને વસ્તુતઃ અનેક વ્યક્તિઓના શુભ પ્રયત્નનું અને અમનું જ આ પરિણામ છે જ્યાં આ દિશા તરફ દિવસના વિદ્વાનોનું સમ્યક દોષાનું જ્ઞાન કાર્યપણુ એક વ્યક્તિને દોષ તો તે કસકતા જુનિવૃદ્ધિરિતિ

મહાન બ્રહ્મસિદ્ધિ—અન્નેસર સ્વર્ગ-અગ્નિ-આશુતોષ મુકરજીને છે ઉચ્ચ શિક્ષણ
 નો ઉદ્દેશ જ્ઞાનમાં લાવી, અદેશી જીવિનું અધિમાન ધરનાર આ મહાન
 પુરુષે કલ્પકતા યુનિવર્સિટિમાં ‘પોસ્ટ ગ્રેજુએટ’ ખાતું જિયાડ્યું
 એમાં પુષ્ટજ વિદ્વાનોને અને વિવિધિયુઓને (વિદ્યાના આરંભ અને
 આરંભુઓને) કામે લગાડ્યા, અને એ ખાતામાં ધન પશુ છૂટે કામે
 અચૂં, યુવક વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપવું એ એમની ખાસ દાર્યપદ્ધતિ
 હતી અને એને લઈ અત્યારે કલ્પકતામાં આવા વિદ્વાનો બધું કામ
 કરી ગયા છે અને આલ્પી ધરનારની નીકળી કાઢી જીવું કાર્ય
 દવાને માર્ગે દિવની બીજી બધી યુનિવર્સિટિઓ પશુ હવે ચકની
 ભર છે તો તેનું રક્ષક કાગળ કલ્પકતા યુનિવર્સિટિમાં આશુતોષ
 મુકરજીએ જિભો કરેલો આદર્શ જ કે લોર્ડ દર્જને હલખી દાલેજોનો
 વિતાય કર્યો પશુ યુનિવર્સિટિઓને જીવી ન કરી. સગ આશુતોષે
 કોલેજોના સિદ્ધિની ઠરકાર ન ગખી પશુ યુનિવર્સિટિ મુધાગી
 એ મુધાગી સમય જતાં કોલેજોના શિક્ષણ ઉપર અસર દર્શાવે વિના
 નહિ ગેર એમ અમને ખાતરી છે

વિદ્વાનોની પગિદો વિશે લખતાં આ દાર્ઢિક વિષયમાંતર થયું
 પશુ આ પગિદોના ઉદ્ભવમાં સગ આશુતોષ મુકરજીનું પોસ્ટ
 ગ્રેજુએટ શિક્ષણનું કાર્ય એક મુખ્ય કાગળ હોઈ એ વિશે
 નાટકું કહેવું પડ્યું

કલ્પકતામાં મળેલી સાયન્સ કોન્ફેસના સાત્તીય નિગ ધો વિશે
 જન લખવું અસકલ છે પશુ એના સામાન્ય કામ વિશે ડો કાલિદાસ
 પંચાએ લખવાનું સ્વીકાર્યું કે પ્રમુખના બાપજીનું એક મુખ્ય કથન
 યુનિવર્સિટિમાં અપાતી જીવવધીને લખતું અને સામાન્ય આદ્ય નું
 હેઈ એ વિશે અમે ચોક્કસ કહેવા ઇચ્છીએ છીએ પ્રમુખ—ડો.
 સર્ધમનસન—દગિયાદ કરે તે કે દિનુરથાનનું ઉચ્ચ શિક્ષણ અમા
 જમાના દગતા અત્યારે બતરી અધુ છે અને તેનું કા જુ એ શિક્ષણ

અને પરીક્ષા અને હલકા થઈ ગયા છે એમ જણાવે છે, અને તેમ થઈ જવાના કારણમાં એ એમ કહે છે કે અંગ્રેજ અધ્યાપક પ્રતી મના છે, મુનિ-હસિંટિઓનો કાણુ વિદ્વાનોને બદલે બવહાર જનોના દાસમાં ગયો છે અને રાજા ઉપર અભ્યાસક્રમ જીવો હોઈને પશુ વસ્તુત સિદ્ધાંત અદ્ય અને પરીક્ષા સહેલી થઈ છે અને માનીએ છીએ કે પહેલાં કરતાં અભ્યાસના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનો કિંમત છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવો દરજી છે પણ હા સાધનમનની કાળજીમાંથી તો અમે બિલકુલ ખીંકારી શકતા નથી અંગ્રેજ સિવાયના વિષયમાં અંગ્રેજ અધ્યાપકની વિશેષ મોખ્ખતા માનવાને કાંઈ કાળજી નથી તેમ મુનિ હસિંટિઓના કાંઈપણ કોમ-ડગમાં નજર ફેરવતાં જણાઈ આવશે કે અભ્યાસક્રમમાં તેમજ પરીક્ષામાં વિદ્વાનોના કાણુ ઓળો હોવાને બદલે કેટલો બધો છે હા સાધનમનના ધારે છે કે મુનિહસિંટિની ડિગ્રીઓ સરકારી નોકરીઓ માટે માન્ય હવામાં આવે છે તેથી એ ડિગ્રીઓ નોકરીઓનું દ્વાર થઈ ગઈ છે અને જ્ઞાનની સીડી બનતી નથી જમતમાં કાંઈ કેમણે મુનિહસિંટિની ડિગ્રીઓ તે કેવળ જ્ઞાનની સીડીઓ જ થઈ રહેલી હોય એમ જણવામાં નથી સર્વત્ર એ ધણાંજરોને માટે બવહારમાં કિંમતવાનું પગથિયું જ હોય છે, તેમાં જે દેશમાં વેપાર-ઉત્પાદન વગેરે બસબસ માર્ગ ખુલ્લા છે ત્યાં ક્રેડિટુઓને સરકારી નોકરીઓની ફરજત થોડી ગહે છે, અને હિન્દુસ્થાનમાં એ વિશેષ છે એ હિન્દુસ્થાનની સ્થિતિ જોતાં આશ્ચર્યજનક નથી ખરી વાત એટલી જ છે કે સાદી ડિગ્રી સહેલી શખવા ઉપરાંત બીજી જોનર્સ ડિગ્રી કાણુ રાખવી જોઈએ, જેથી પ્રજામાં સામાન્ય હવ્ય સિદ્ધાંત વિચારે અને તેની સાથે જ્ઞાનની આવના ઉત્તભાવ તથા કેળવણી.

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા

આ વ્યક્તિમાં વ્યવસ્થા * પ્રસિદ્ધ કરેલી 'ફાર્બસ ગુજરાતી સભા' સભાની પત્રિકા વિષે અત્રે એટલું લખવા જેવું છે કે ચાળીસ વર્ષ

* શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની એક સમસ્ત સભા વા ૧૬ ઓક્ટોબર ૧૯૦૬ ને દિને પિ બોનરેબલ મિ ઈ એમ એચ. કુલ્કર્ણી સી એસ. આર બાર્થ સી. એસ. એચ. સાહેબની પ્રમુખતા નીચે મુબઈના ટાઉન હોલમાં મળી હતી તેમાં સભાનો પ્રથમ હેતુ ગુજરાતી સર્વ જૂના કવિતા આદિનાં પૂર્વના હસ્તલેખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવાનો છે તે વિષયે ઘડે તે કાર્યનો આરંભ કરવાનો નિર્ણય થયો છે

જે ગ્રંથો આજ સુધી છપાયા વિનાના તથા પૂર્વેના કવિલેખકોએ લખેલા હોય અને જે તેઓની ગ્રામીણતા તથા યોગ્યતાને કારણે રક્ષણ કરવા યોગ્ય જણાયે તેવા ગ્રંથો, પાત્ર, ભાષ્યો મૂલ્ય આપી સેવામાં આવશે

તેવા ગ્રંથો આદિ જેઓની ખાસે હોય તેઓએ તે ગ્રંથો તથા તેના કર્તાનું નામ, તે લેખનું વર્ષ, તથા તેની સખ્યા અને મૂલ્ય આદિ ઉપયોગી જ્ઞાન નીચે સહી કરનાર પ્રતિ લખી મોકલવા.

હત્યાહી તથા હમોચી જનો-સેખડો, શાળાના મહેતાઓ, વિદ્યાર્થી આદિ જેઓ જેઓ એ કાર્યમાં સહાયશ્રુત થવા હચ્છતા હોય તેઓએ, નીચે સહી કરનારને પોતાની યોગ્યતાની વિગત સાથે સાથે જે જે કાર્યથી એ કાર્ય કરવા હચ્છતા હોય તે પણ વિગતથી લખી મોકલવું

ચિરનામ-મુંબઈ
સ ૧૯૦૬ વૈશાખ વદિ ૮
વા ૧૬ મે ૧૯૦૬

મનમુખશમ સૂર્યશમ ત્રિપાઠી
ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના માનદ મત્રી.

ઉપર રાપાએલા આ વૃક્ષને આજ દશાભિમુખ થતું જોઈ અમને
 આનન્દ થાય છે એનો ખીજતિએપ કેવે સમયે અને કોને હાથે થયો
 હતો એ વિષેની હકીકત રા. રા. મનસુખરામ સર્કારામ ત્રિપાઠી—
 એઓના ‘દાર્જિલિંગ જીવનચરિત્ર’ માં વાચવા જેવી છે પોતે લખે છે
 કે “મુખર્મિ સદ્ગુણની ભરતી આવી હતી, તે સમયે તેનો લાભ
 લઈ દેશદૂતનાં કાર્ય કરવાને, ધનરૂપ જલ્દી, સભા કે મંડળીપાત્રમાં
 બરી લેવાનો વિચાર, કોઈ કોઈ ગૃહસ્થોના મનમાં આવ્યો હોય એવું
 થયું હતું અને તે પ્રમાણે કેટલાક ગૃહસ્થોએ પરાધિક્ષ અપરાધ કર્યા
 સાધી પણ લીધાં છે ઉદાગ્રીમતોને પ્રાર્થના કરીને અને કેટલાકને
 ગ્રેરીને લક્ષ્યાવધિ ધન પરાધિક્ષગર્ના કાચેમાં કદાચાં ૪ ૫ ૬ જે
 ઉદાગ્રીમતો અને ધન્ય જે તેઓના દુરદર્શી પ્રેરણા ભગવંતિ એટલે
 થઈ ગયો પણ પેલાં શુભ કાર્યો સારૂ બરી લીધેલાં પાત્રો હજી
 વિદ્યમાન છે” સમજની અનુદયતાનો લાભ લઈ ગૂજરાતી ભાષાની
 ઉન્નતિ માટે એક સભા આપવાનો શુભ વિચાર આપણા વિદ્યાપ્રેમી
 સાક્ષરથી રા. રા. મનસુખરામભાઈના મનમાં ઝૂંબો અને રેવરંડ
 મિ. ધનંદ્રભાઈ, ડૉ. વિસ્મન, અને મિ. કાળસ સાહેબ પોતે એ
 તથાની મુખ્ય સહાયતાથી એક સભા સ્થાપવામાં આવી, એ સભાનું
 નામ “દાર્જિલિંગ ગૂજરાતી સભા” પાડવામાં આવ્યું અને એ આતે
 કઠીઆવાડના રાજાઓની અને મુખર્મિના શ્રીમતોની ઉદારતાથી
 પુષ્કળ નાણાં ભરાયાં પણ મોટાકા જ માસમાં મુખર્મિની દશા
 પથઠાઈ અને ભરેલાં નાણાં જ્યાં વસુધા યર્ષ સદર્જા નદિ તેથી
 મૂળ રહમને બાજવડે વધવા દેવાનો ફગાવ થયો, અને ઈ સ
 ૧૮૯૭ ને બનતે એ રકમ રૂ. (૧૨૫૦૦)ની થઈ એની સરકારી
 નોટો લેવાઈ, અને તે મુખર્મિ દ્વારા જમે મુખર્મિ ૧૮૯૭ પછી પણ
 એ રકમમાં પ્રતિવર્ષ બાજવડે વધારો થતો ગયો છે

આજનો જમાનો જેની વર્તમાન મુસીબતોમાં એવું વૃથાઈ
 ગયો છે કે જ્યાં જમાનાની પૂરી રકમ કરવાનો એને જરાય

મળતો નથી પણ જાવિધ્યમાં જ્યારે એ સમયનો ઇતિહાસ લખાશે, ત્યારે એ જમાનાએ ગૂજરાત વહનાંકિયુલર સોસાયટિ, કાર્પાસ સભા આદિ સંસ્થાઓદ્વારા વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે જે અનુકૂલતા કરી આપી છે, તેની પૂરેપૂરી કિંમત સમજાશે એ ઇતિહાસમાં, તે સમયનાં સર્વ શુભ કાર્યોમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે કરેલા પ્રયત્નો સૌથી અધિક ઉજ્જવળ તેજવી દોષશે એમ લાગે છે.

[વસત વર્ષ ૫, અક ૫, જ્યેષ્ઠ, સ ૧૮૬૨]

રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ*

બહેનો અને બાઈઓ—હું એક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ સાથે, પણ સહકારી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ સાથે, જોડાયેલો છું અને તેમ કરવામાં મેં કોઈ ભૂલો નથી, છતાં મારો મૂળગતના વિદ્યાર્થીઓ સ્થાપિતો સળંગ વિચારી, તમારા આચાર્ય શ્રી મિત્વાણીએ ઉદારભાવથી અને આજ અહીં આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું છે, તથા તમને સંબોધિત બે શબ્દો હું બોલું એમ ઇચ્છા કરાવી છે, તે માટે હું એમનો તેમજ અસહકારી શ્રોતાજન તરીકે તમારો પણ ઉપકાર માનું છું મેં મારા આ હાલુ આજ્ઞાનનો વિષય પણ એવો પસંદ કર્યો છે કે જેમાં મારા અને મતભેદને અવગણ્ય છે છતાં પણ હું આજ રાત્રી છું કે મને સફળ થાવિતથી અને સહિષ્ણુતાથી સંભવે છે. હું વીરો મિનિટ કરતાં તમારો વધારે વખત ચર્ચા કરું.

શ્રીમાત્ર વખત ઉપર પ્રિટિશ સામ્રાજ્યની મુનિબદ્ધિઓને સરતા એક પ્રસ્તાવમાં મેં એક આખ્યાયિક વાંચી. એક અપ્રાપ્ત રેલવે યાદીના કંપાર્ટમેન્ટમાં બેઠો હતો ત્યાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ હાજર થયા એ વિદ્યાર્થીઓને મૂકવા બીજા વિદ્યાર્થીઓ એકાદ ઉપર આખ્યાયિકતા—તેમાંથી એકને છૂટા પાતી વખતે કંપાર્ટમેન્ટમાંથી એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું 'Well good-bye, Atmosphere old man.' આ સંજોગને પેલા અપ્રાપ્તે કહ્યું "બાઈ, તમારો

મિત્રનું નામ વિચિત્ર દેખાય છે તમે 'Atmosphere' કહ્યું, નહિ વાર્" પેલા વિદ્યાર્થીએ જવાબ દીધો 'હા 'Atmosphere' એ અમે વિદ્યાર્થીઓએ એનું પાડેલું નામ છે બન્યું એમ કે એ યુનિવર્સિટીમાં આ-યો તે વખતે અમે એને પૂછ્યું કે 'તમે શું ધીખવા માગો છો?' ત્યારે એણે ઉત્તર દીધો કે 'ખાસ કંઈ જ નહિ હું તો ઑક્સફર્ડનું Atmosphere યાને વાતાવરણુ લેવા આવ્યો છું' તે દિવસથી એ ભાઈનું નામ Atmosphere પાડ્યું "

બહેનો અને બહેનો—એ ભાઈ એક અણુસમયુ વિદ્યાર્થી" નહિ જ હોય. સાળામાં જે વિદ્યા ધીખવાની હોય છે તે કરતાં, એનું 'Atmosphere' યાને વાતાવરણુ વધારે મહત્વનું છે એ બિંદુ તરત એ વિદ્યાર્થીએ જોયું હતું

થોડાક વખત ઉપર તમે 'માર્નિંગ પોસ્ટ'માં (તમને એ પત્રનું નામ નહિ જમે કંઈ પણ હિંદના વતનીને મમતું નથી? પણ બેકરહેથી પણ રત્ન હોય તો લઈએ.) એ પત્રમાં અમેરિકનના પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રી અને હાસ્યરચના લેખક મિ. સ્ટીવન લીકોકે અમેરિકા અને ઑક્સફર્ડની યુનિવર્સિટી વચ્ચે સગપામણી કરીને એક ભેદ બતાવ્યો હતો ઑક્સફર્ડમાં વિદ્યા કેમ બણાય છે એનું એણે આ પ્રમાણે ચિત્ર આપ્યું છે

"I understand that the key to the mystery is found in the operations of the person called the tutor. It is from him, or rather with him, that the students learn all that they know one and all are agreed on that. Yet it is a little odd to know just how he does it. 'We go to his rooms,' said one student, and he just lights a pipe and talks to us' 'We sit round with him,' said another, 'and he simply smokes and

talks and goes over our exercises with us. From this and the other evidence, I gather that what an Oxford tutor does is to get a little group of students together and smoke at them. Men who have been systematically smoked at for four years turn into ripe scholars. If any one doubts this, he can go to Oxford and he can see the thing actually in operation. A well-smoked man speaks and writes English with a grace that can be acquired in no other way.

આથી જાણું અમેરિકા વિષે બોલતા રહે છે

'All this is changed in America. A University Professor is now a busy, hustling person, approximating as closely as he can do it to a business man. The man, in short is a 'hustler', an 'advertiser' whose highest aim is to be a live-wire. In my opinion, reached after fifty two years of profound reflection, this system contains in itself the seeds of destruction. It puts a premium on dulness and a penalty on genius. It circumscribes that latitude of mind which is the real spirit of learning.

'Now the principal reason why I am led to admire Oxford is that the place is little touched by this measuring of 'results' and this passion of visible and probable 'efficiency'.

પણ આજેનાં વિષે આ પ્રમાણે કહીને સમાપ્ત કરે છે

“The excellence of Oxford, then, as I see it, lies in the peculiar vagueness of the organisation of its work. It starts from the assumption that the professor is a really learned man whose sole interest lies in his own sphere, and that a student or at least the only student with whom the university cares to reckon seriously is a young man who desires to know. This is an ancient medieval attitude, long since buried in more up-to-date places under successive strata of compulsory education, state teaching, the democratisation of knowledge, and the substitution of the shadow for the substance and the casket for the gem. No doubt in newer places the thing has got to be so. Higher education in America flourishes chiefly as a qualification for entrance into a money-making profession and not as a thing in itself. But in Oxford one can still see the surviving outlines of a nobler type of structure and a higher inspiration.”

અત્યુક્તિ કરીને સત્ય સૂચવવા ઇચ્છનાર આ લેખક-મિ. જીવન લીફોર્ક—ના કથનમાંથી સાઠ ગ્રંથજી કંપાનો તે એ કે સાક્ષાત્ વિદ્યાપ્રદાન કરતાં વિદ્યાનુ વાતાવરણ અધિક મદદરવનુ છે.

બહેનો અને બાપ્તિઓ—મહે આગળમા જ જરા લાંબા ઉતારા વાંચીને તમારા વખત લીધો તેનું કારણ કે દરેક વિદ્યાના આનમાં એનું વાતાવરણ એ મુખ્ય છે, એ વાત કુલ તમારા મન ઉપર નોંધી આંધવા ઇચ્છો છો. આપણે આકસ્કર્ડના શિક્ષકના ધુમાડા ખાવાની

જરૂર નથી, તેમ અમેરિકાના, વેપારી અધ્યાપકનાં વિદ્યા પ્રવાસી
અને કસબીનાં સંજોની પણ અપેક્ષા નથી આપણે તો ઋષિમનોન
આધ્યાત્મિક વાતાવરણ હાથીએ છીએ. તમે જાણો છો જ કે અરણ્ય
પ્રાચીન ઋષિઓના, આશ્રમની શ્રેણી એમાં હાઈ ગ્રેડેશન ધ્યાન
શુભનના વાતાવરણમાં રહેલી હતી શાકુન્તલમાં,

“કુલ્યામ્મોમિ પદમવર્ષમ્ શાસિનો ધૌતમૂત્ર
મિષ્નો રાગ કિસકયદધમાડયધૂનોદમવેન ।
એવે ચાર્ણપવનમુનિ તિલ્લદર્માસ્ફુરણ
નદ્યાવદ્વા હરિનશિષવો મદ્મન્દ્યં ચાન્દિત્ત ॥

આ દરમિયાન આપણા નેત્ર આશ્રય ખૂલતો હવે-સપિને આશ્રમ,
બાલસદ્ધિ મનુજસરી અને મનુજહરણની સુન્દરતા ઉપગત, અદિસા
તપ અને આતિથ્યના વાતાવરણથી હવાએલો છે સાતમ અર્કમાં
દરમિયાન અને અદિતિના આશ્રમમાં ગળ નામ છે ત્યાં દરમિયાનમંત્ર
વાતાવરણ આપેલું છે

આ સર્વ વિવેચન અને સમરણનો સ્થર એ કે આપણે શાળામાં
અવર્ણનીય કાંઈક એવું હોવું જોઈએ કે જે એની બુદ્ધિમાં પણ
મૂકના તુ ખાન એવું, જે વિદ્યાર્થીઓમાં વચર શાખએ આપેઆપ
હાથ મનુ હોય તે શુ છે ? એમ કું પૂછું તમે કહેશ કે તે તો
આદી છે જ એમ કહે, આદી તો હજુ પણ દેહ તે આત્મા ન હોઈ
હોઈ આદીના અન્તર્માં રહેલા આદીનો આત્મા-આદીના પદુવેશથી
સુચવાતા વા સુચવાવા જોઈએ એવા, ગુણ-વિમળતા અને સુખના
સાદાર્થ અને સમમ, સત્ત્વનિશ અને અદિસા-જે ગુણે આદીના
આચાર્યમાં આપણે જોએલા છે, તે આ શાળાના વાતાવરણમાં
આપી ગ્રેડેશન જોઈએ અને તે પણ તમે માસ છ કે વર્ષ જે વર્ષ,
ધારણ કરો એથી બસ ન થાય ‘માયમીનમિતોયં સુદુષ્ટ’ જે
શુધ વાતાવરણ ત્યારે જ થાય કે ત્યારે અમેરિકામાં જોને

‘tradition’ કહે છે તે સ્થપાઈ જાય—અર્થાત્ એ ગુણનો—પહેર વેશનો, જ, નહિ, પણ ગુણનો—સ પ્રદાય થઈ જવો જોઈએ દરેક વિદ્યાર્થીના અત્તમાં એ એવા ઊતરી જવા જોઈએ કે તે માટે પ્રયત્ન કે પ્રયાસ કરવાનું હોય નહિ.

એ જ ગુણો મણાવ્યા તેમાં એક ગુણ ગદી બધો એમ કદાચ તમને લાગશે, અને એવું વાતાવરણ ગમવા તમે પ્રેરાશો એ ગુણ તે સ્વતન્ત્રતા. બેચક, સ્વતન્ત્રતા એ મોટો ગુણ છે અને તમારી ગુણાવલિમાં તમે એને પ્રધાન મ્યાન આપશો તો પણ એમાં હું વાંધો નહિ લઉં પણ એટલું ઉમેરું તો હમા કંગો કે સ્વતન્ત્રતા એટલે સ્વચ્છ નહિ મ્હારો કહેવાનો અર્થ એવો ન કંગો કે આ ચેતવણી આપવીમાં હું તમારા ઉપર અર્જિત રીતે સ્વચ્છન્દીપણાનો આરોપ મૂકું છું. તમને ચેતવણી આપવાનું કારણ એટલું જ છે કે જન્મતના એક મહાન હિંમત્ત્વ અગ્નિસ્ટોટમે જોયું છે કે સદ્ગુણ તે બે ગુણોનું મધ્યબિન્દુ છે, અને તે એક તરફ ખશી પકવાથી દુર્ગુણ બની જવાનો ભય રહે છે ઉદાહરણ તરીકે, હિંમત (courage)ની એક બાજુએ બીકશુપણ (cowardice) અને બીજી બાજુએ નક્ષણિત્વાપણ (rashness) વસે છે તેમા હિંમતને નક્ષણિત્વાપણ સાથે બહુ લાઈબંધી હોય એમાં બળી જવાનો સંભવ છે તે જ પ્રમાણે સ્વતન્ત્રતાથી ઊધડી પરતન્ત્રતા પણ સ્વતન્ત્રતાનું દુષ્ટ રૂપ સ્વચ્છન્દ-છન્દ એટલે દૂંદુ (જન્મ - Lat. Seandere*) સ્વચ્છન્દ એટલે કાવે એમ દૂંદુ પણ દૂંદુવાની કિંમત પણ મુ દગ વૃત્ત બને છે—જો એ કિંમતને સચમ અને નિયમથી નિયમી હોય તો. સ્વતન્ત્રતાનો પૂરેપૂરો અને ખરેખરો અર્થ તમારે સમગ્રી લેવો જોઈએ. સ્વતન્ત્રતા એટલે આપણું તન્ત્ર આપણા હાથમાં, અજગ તો બીજી રીતે કદીએ તો આપણો આધાર આપણા પોતા ઉપર જ એવી સ્થિતિ આ મન્દનો અર્થ કંગવામાં જોડેલો ‘ન્વ’ ઉપર ભાર દેખાય છે, તેટલો જ ‘તન્ત્ર’ રચવા ઉપર પણ છે આપણું અમ આપણે વાવીએ, લણીએ, ફળીએ

અને રાધીએ, આપણાં વચ આપણે જ વાવીએ, કાંતીએ અને વણીએ, આપણાં પુત્રકા પણ આપણે જ રમીએ અને ધાંચીએ, અર્થાત આપણી વિદ્યા પોતે જ સીધા સૃષ્ટિ અને જનસમાજના અવસોદનથી પ્રાપ્ત કરીએ એટલે કે રોક જણ પોતપોતાની જાગૃતિ થાત પૂરી પાડવા માટે પોતા ઉપર જ આધાર રાખે, તો જનસમાજ એના વિકાસક્રમમાં એક પછી પછી આગળ ભરી શકે નહિ. જનસમાજ આવી સાદાઈ સંદર્ભ કરી શકતો જ નથી—એનું સ્વાભાવિક વધણું કાર્યવિભાજ, કાર્યસવિભાજ, અને તત્કાલ પરસ્પરમય તરફ જ આથી પરવશતા ઉત્પન્ન થાય છે, એમ નથી એવા પરસ્પરતા સહકારથી ‘સ્વ’ની હીવાસો વૂટે છે, અહંભાવ નાશ પામે છે, સર્વાત્મભાવ પ્રસરે છે. ઉદાહરણ તરીકે સદીના ઇતિહાસમાં જ્ઞાનની અને ઇન્દ્રિયનિયંત્રણની પ્રગતિમાં એ મનાએલું, ‘Individualism’ અને અહંભાવ ઉપર ગ્યાએલું જનસમાજનું બંધારણ અત્યારે બૃહદ્ભરેલું જ મનાય છે અને એને ગ્યાને ‘Co-operation’ અને સમક્રિયા ઉપર રચાએલું જનસમાજનું બંધારણ—જે હિંદુસ્થાનના જનસમાજનું પ્રાચીન બંધારણ છે—તે જ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અત્યારે ઉત્તમ મનાય છે. અન્તરાત્મા કહે તે જ કરવું એ સૂત્ર એના અતિથિ અર્થમાં આત્માના બહીર ખીપનિપદ અર્થમાં—મણ જ ખડે છે, પણ વ્યવહારમાં એ પ્રાન્તિમાં નાંખે એવું છે, કારણ કે ત્યાંના સરખા સાંકડી છુદિના અને ગ્રાંથથી ભરેલ. ‘સ્વ’ અને ‘અહં’ ને આપણે અન્તરાત્મા માની સેવાનો ભય છે તેથી ને ને વિચાર તમાગ મંજૂમાં ગુરૂ તે સર્વને તમે તમારા ‘અ’ વચમાંનો અવાજ માની બેસશો નહિ ‘વતાં હિ ગજેહરેણ મસ્ટુપ દ્રમામમ્નનકરન પ્રદનમ’—પણ તે ‘સત્તામ્’ સત્પુરોનું જ, અને સત્પુરપણ પ્રાપ્ત

+ અસાજ રીતે કહીએ તો એથી પણ એક બુદ્ધિ આપણે વધીને Individualism અને Co-operation અને અહિ અને સમજિનો એ સમન્વય કરે છે

કરવું સહેલું નથી સત્પુરુષોનો સગ ભરપૂર વિદ્યા અને પ્રાકૃતન સરકાર-એથી જ એ પ્રાપ્ત થાય છે, રસ્તામાં રીફું પડ્યું નથી. અંગ્રેજ conscience શબ્દના 'con-સમ્-સહ અગમ્યોથી મુચના સો તમારા વિચારને જનસમાજના વિચાર સાથે, તે પણ એક દેશના અને એક કાળના જ જનસમાજના નહિ પણ મનુષ્ય-સંસ્કૃતિમાં બાબ હેતા સર્વ દેશ અને સર્વ કાળના જનસમાજના વિચાર સાથે-એ જનસમાજના અંગ્રેજ મહાપુરુષોના વિચાર સાથે, કાગળ કે જનસમાજનો આત્મા એના અંગ્રેજ મહાપુરુષોમાં જ પ્રકટ થાય છે-મેળવી જોને અને તે પછી જ તમારા વિચાર કાયમ કરજો “વા વિદ્યા યા વિમુક્તયે” એ તમારા વિદ્યાપીઠનું મુત્ર ખરૂં છે જે વડે મુક્તિ મળે એ વિદ્યા અર્થાત્ પરેલી વિદ્યા અને પછી મુક્તિ વિદ્યા એ મુક્તિનું સાધન, પહેલી મુક્તિ અને પછી વિદ્યા, મુક્તિ એ વિદ્યાનું સાધન એવો વિપરીત ક્રમ નહિ આપી દર્શાવે એ થાય છે કે ખરી સ્વતન્ત્રતા માટે વિદ્યા ધણી જરૂરી છે તમે એક સ્વતન્ત્ર વિદ્યાસંસ્થા બાંધી છે તો એ સ્વતન્ત્રતાનો એમાં પૂરું લાભ લો. સત્ય એક છે અને વિદ્યા એક છે, એ જોતાં સગમરી કાળાઓમાં જે શિક્ષણ અપાય તેથી તમારૂં શિક્ષણ સર્વથા બિન હોય એમ બની શકે જ નહિ તેથી ઉભયમાં ફેટકુંક સામાન્ય હોય તો તેમાં તમારૂં હીનપદ નથી પણ તમારા શિક્ષણમાં કંઈક વિસિષ્ટતા તો હોવી જ જોઈએ, જેનાથી તમારૂં વિદ્યા સબન્ધી વાતાવરણ બંધાય. શકરાચાર્ય મહાનમિત્રનું ધર શેષતા અથા હના ત્યાં આંદરે પનથટ ઉપર પાણિયારીઓ પાણી ભરતી હતી-તેઓએ આ પ્રમાણે મહાનમિત્રના ધરની એધાણી આપી.

“સ્વત પ્રમાણ પરત પ્રમાણે છુકાકાના (કીટાકાના) યત્ર ગિરો ગિરન્તિ ।
 કારસ્ય નિઙ્ઘન્તરવનિકુલા બયેદિ (જાનીદિ) તન્મણ્ડનમ્ધિષામ ।
 પટપ્રદ કર્મ પટપ્રદોડમ છુકાકાના યત્ર ગિરો ગિરન્તિ ।
 જગદ્ધુર્વ સ્વાગમવશધુર્વ સ્વાદુ બયેદિ (જાનીદિ) તન્મણ્ડનમ્ધિષામ ॥

કર્મપરાયણ પૂર્વમીમાંસકને ત્યાં પૂર્વમીમાંસના પૂર્વપક્ષ-
ઉત્તરપક્ષના જ્ઞાનિ થઈ રહ્યા હોય અને તે આ જમાણે એનાઓને
મુખે પણ ચઢી નય એવું એ વિદ્યાપીઠનું વાતાવરણ હતું એ જ
રીતે તમારૂં પણ કોઈ એક વિદ્યાનું વાતાવરણ હોવું જોઈએ, તે
શું છે? હવે એ ગચવાનું છે, તો એની ગચનામાં કોઈક વિચિત્રતા
મૂંઠા તમે ધારો તો કેટલું બધું કરી શકો? એનું થોડુંક દિગ્વિસ્તારનું
કરાવી મ્હારે આ લઘુ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીશ.

પ્રથમ તો સાહિત્યમાં-સમૃદ્ધ અને સરસતામાંથી ઉદ્ભવેલી
જૂજગતી, મગધી, દિન્દી, બગાળી વગેરે ભાષામાં કેટલું સીખવાનું,
નવીન શોધગ્રંથો, તમારી આમળ પડવું છે. એની કિંમત પશ્ચિમની
ભાષા અને સાહિત્યની ઉપેક્ષા નું કરતાં એના પુષ્કળ જ્ઞાન સાથે
તમારા કેશની વિવિધ ભાષા અને સાહિત્યનું અવલોકન કરશે ત્યારે જ
તમે પૂરેપૂરી સમજી શકશો. દિન્દી, બગાળી કે 'મગધી' ભોક્ષતા
આવડે તેનું નામ એ ભાષાઓનું જ્ઞાન નથી એવું જ્ઞાન તો મન
પુગ કે ક્ષત્રિય વેપારી કરવા અપેક્ષા વાળેતરને જ મૂકે વિદ્યાપીઠને
શોભનું જ્ઞાન તો બહુ વિશાળ અને જીંદું બધે કોઈક જુડું જ છે
જગદ વ્યાકરણ અને ભૂતપતિનો અભ્યાસ કે એ સર્વનું ઉત્સનાત્મક
જ્ઞાન પણ બસ નથી. વિજ્ઞેયમાં, તે તે ભાષાના સાહિત્યનો અભ્યાસ,
પ્રેમ અને ઉપભોગ જોઈએ. શ્રદ્ધામાં, એ સાહિત્યના અનંતગામીમાં
પ્રવેશ જોગવો જોઈએ.

હવે ઇતિહાસ હો. કુનિયા એટલે પૂરોપ, અને ઇતિહાસ
એટલે પૂરોપનો ઇતિહાસ; પૂર્વ એટલે ગ્રીસ, અને બહુ તો એશિયા
માદનિગ અને પેર્સિયાઈન. આવી સંકુચિત દૃષ્ટિથી લખાએલો ઇતિહાસ

• હાલમાં ઉપરનાં 'on the teaching of English' ની જે
પ્રવૃત્તિ થાલી તરીકે તેમાં એક મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે વિદ્યાર્થીઓને
સાહિત્યનો વપરાશ શેતા સીખવવું

કેટલો વખત આવી શકશે ? યુરોપ અને યુરોપની સંસ્કૃતિની એકતા યાને અખડતા છે (જુવો માર્વિનનું ('Unity of Western Civilization')) તો તેવી જ એશિયાની સંસ્કૃતિની નથી ? અત્યારે એશિયાનો ઇતિહાસ એશિયાના જુદા જુદા ઇતિહાસમાં બહેચાઈ ગયેલો સીખવાય છે અને તે પણ એકાદ દેશનો જ, નહીંના હિન્દુસ્થાનનો જ ('Lesser India' as opposed to what mons Lévi calls Greater India') અને તે પણ, બરાબર રીતે તો એક બે સમયનો જ-સિદ્ધિ સમયનો, અને થોડાક મુસલમાન સમયનો, અને પ્રાચીન તો નામનો જ અને તે કદાચો બિપજે એવી રીતે ! એટલું જ નહિ, ઇતિહાસનાં મોટા પુસ્તકોમાં પણ એશિયાના ઇતિહાસને એક વધાગના પરિશિષ્ટરૂપે જ મૂકાય છે એ બગબગ નથી. હિન્દુસ્થાનના અભિમાન ખાતર નહિ પણ ઇતિહાસના સામ્રાજ્ય અભ્યાસ ખાતર હું પૂછું છું કે ઇરાનના ધર્મોપદેશના ગાન વચર માફકી ધર્મપુસ્તકોનો અભ્યાસ સામ્રાજ્ય છે ખરો ? એ જ પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મના ખાસ કરી મહાયાન શાખાના-અભ્યાસ વચર શેમન દેવોલિક સંપ્રદાય અને મધ્યક લીન યુરોપનો ઇતિહાસ વાંચવો એમાં ઇતિહાસની અવિચ્છિન્નતાને ન્યાય થાય છે ખરો ? એશિયાના જ મહા મનુષ્યોનાં જુડાએ શેમની સંસ્કૃતિનો વિનાશ કર્યો એમ કહેવાય છે પણ એ જ સંસ્કૃતિને જન્મ આપ્યો એમ નહિ ? આ સર્વ જોતાં, એશિયાના-અભ્યાસપૂર્વક જ યુરોપનો અભ્યાસ થાય એ જ યોગ્ય નથી !

તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં તો હિન્દુસ્થાનનું સર્વોપગ્રિપણ સુપ્રસિદ્ધ છે, છતાં મનુષ્યવિદ્યાગમાં જે કંઈ ઉત્તમ છે તે સર્વ ગ્રીસમાંથી જ આવેલું છે એવા સિદ્ધાન્ત ઉપર જ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ હજી લખાય છે હું પોતે ગ્રીસનો પ્રેમી છું, પણ જ્ઞાન માત્રના વિસ્તારનું પ્રબવસ્થાન-ગ્રીસને જ ગણવું એ મને માન્ય નથી. હિન્દુસ્થાનની મુનિઝ્ઞસિદ્ધિઓએ લાંબા વખતથી ચતા આવેલ પોતાના

ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં આપેલું એક ભાષણ*

વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશ

અધ્યાપક બનુઓ, વિદ્યાર્થી બાઈઓ અને બહેનો, અને અન્ય સભ્યો અને સભારીઓ—

આ સંસ્થાના નવા સત્રને આગળે આરામ મિત્ર અને ભૂતપૂર્વ સહાધ્યાપક અને આ વિદ્યાલયના આચાર્ય શ્રી દુષાધાનીશ્વરે વિદ્યાર્થી વર્ષને સંબોધીને બે ચન્દો બોલવાનું અને નિમ ત્રણ દીધું છે તે મારે કુંએમનો, આ વિદ્યાલયના કાર્યકર્તાઓને, તેમજ આપ સર્વે સ્વીકારીને ઉપકાર માનું હું આદેશ ગુજરાતની કેળવણી સાથે લાંબો સમય અને આપનામાંના પ્રભુક સાથેની આદારી અનુભવ મિત્રાચારી એજ આપણા પરંપરા આકર્ષણ કારણ છે આરામ એ ઉદાગતાથી સહી સેશે વિદ્યાર્થી કોઈ અંગે જુદા પડે. પણ આપ એ ઉદાગતાથી સહી સેશે

આજનો વિધિ ઉપનયનનો છે, સમાવર્તનનો નથી એટલે ગૃહસ્થાશ્રમ અને ગૃહસ્થાશ્રમની જવાબદારી એ વિને કરતા વિદ્યાર્થી જીવન અને એ જીવનનાં કર્તવ્યો એ વિને બોલતું વધારે ઉચિત છે એ સમયમાં પ્રાચીન રીતિએ આજનો વિધિ કરવાનો હોવ તો તે હું આ રીતે કરે કરેક વિદ્યાર્થીને હું આદારી પામે કષ્ટને—‘ઉપનયન’ કરીને—પહેલો ઉપદેશ એ છે કે ઉચિત પ્રવૃત્તિ. શરૂપતે પ્રવૃત્તિ માવ । અભ્યાસોભાવ । સમિષ બાપેદિ । કર્મ કુદા રિવા મા સ્વપ્તી ।

તેજપુજ શાંતમય સવિતાનો—ચૈતન્યપ્રેરક અને શુદ્ધિપ્રેરક પરમાત્માનો—
 તું પુત્ર છે તું વિદ્યા અને ધર્મના અધિક્ષાતા જુહસ્પતિનો બ્રહ્માચારી
 યા આ શુદ્ધ જગથી આચમન કરી ત્હારા આત્માને શુદ્ધ કર. જરૂર
 પડે તો તારૂં સર્વસ્વ હોમવાને પણ તું તત્પર છે એમ સૂચવનાર
 તારે હાથે એકઠી કરેલી સમિધ આ અગ્નિમાં હોમ કર કર. દિવસે
 ચૂર્ણ નહિ—અર્થાત્, તું જાણ છે એ વિદ્યા તું પરમાત્માનો અંશ
 છે તું એક સામાન્ય મનુષ્યનો વિદ્યાર્થી નથી તું વિદ્યા અને ધર્મના
 અધિક્ષાતા અને આદર્શરૂપ દેવોના આચાર્ય જુહસ્પતિનો વિદ્યાર્થી છે
 ત્હારે ત્હારા આત્માને શુદ્ધ કરી ચાર્પણને માટે તત્પર થવાનું છે
 તમારૂં જીવન કર્મ અને જાગૃતિથી ભરવાનું છે

પણ આ ઉપદેશ વિદ્યાર્થીના હૃદયને લાગશે જ નહિ, ન્યાં
 સુધી વિદ્યાર્થીનું જીવન અને આચાર્યનું હૃદય એકબીજા સાથે મળ્યાં
 નથી, માટે આચાર્ય કહે છે

મમ હૃદયે હૃદયં તે જસ્યુ । મમ ચિત્તં ચિત્તનાન્વેહિ । [મમ ગ્રહ
 હૃદયં તે દશામિ શાખાન્તર] મમ શાષ્વમેક્ષ્મના સુપત્વ । શૂદ્રસ્પતિષ્ટ્વા
 નિયુનક્તુ મમમ્ ।

—“ત્હારા હૃદયમાં ત્હારૂં હૃદય હો (ત્હારા વતમાં—અર્થાત્
 આરિતમાં—ત્હારૂં હૃદય હું મૂકું છું) ત્હારા ચિત્તને ત્હારા ચિત્ત વડે
 અનુસર. ત્હારી વાણીને એકાગ્રમન વડે આનન્દથી સેવ. જુહસ્પતિ
 તને ત્હારી સાથે જોડે।”

આપણા પ્રાચીન સપ્રદાયમાનુસાર આટલો માનસિક વિધિ કરીને,
 હવે આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થી બાઈબિલને અને બહેનોને સમોધીને થોડું
 ટુંકું લાંબા બાપજીનો જાળનો પ્રસંગ નથી.

આપણું સૂત્ર છે કે સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે । એ જ વિદ્યા કે જે વડે
 વિમુક્તિ મળે. પણ વિમુક્તિ એ તો બહાવ થયે! જીવનની બાવના તરીકે
 એ શેષે નહિ ત્યારે આ વાક્યનું તાત્પર્ય એવું લેવું જોઈએ કે મુક્તિની
 આર એવો પ્રાઈ બાવાત્મક પદાર્થ છે કે જે વિમુક્તિ વડે સિદ્ધ કરવાનો

છે એ જાણતીયક પદાર્થ તે કું નિર્વિવાદરૂપે થાને આપતી સંમતિ
કર્યા લઈને માની લઈ કું કે સ્વરૂપસિદ્ધિ—self realization
ફલે, આ સંસ્થાની જાવનાનુસાર એવી સ્વરૂપસિદ્ધિ ફવી રીતે થઈ
સકે એ વિષે ગમે વર્ષે હું આપની સમક્ષ ઠાંઠ બોલ્યો હતો—એમાં
વિશેષતઃ એ સંસ્થાના વાતાવરણ (atmosphere)ની જરૂર તત્ક
આપનું ધ્યાન બેસ્યું હતું

આ વખતે મુખ્ય બાબે તમારી પોતાની-વિદ્યાર્થિજનની-સ્વરૂપ-
સિદ્ધિ વિષે બોલવાનો આદેશ વિચાર છે સંસ્થાની અને વિદ્યાર્થિજનની
સ્વરૂપસિદ્ધિ એકબીજાથી છૂટી પાડી સમાવી નથી. તમે વિદ્યાર્થીએ
સંસ્થાને ગયો છો, અને સંસ્થા તમને રમે છે પણ સંસ્થા તમને
રમે તે ઉપગ્રંથ તમે તમારી જાતને ફવી રીતે રચી સકો, તમારા
પ્રાકૃત જીવનને કેળવણીના સંસ્કારથી ફેલું સંસ્કૃત બનાવી રાખ-એ
વિષે હું આજ બોલવા ઈચ્છુ છું

એ બનેકવાગ અનેક રચણે બાગ મૂકી મૂકીને કમું છે કે
કેળવણી માટે આપણામાં તથા પ્રાચીન સંસ્કૃત એક તો કેળવણીના
ફલ અર્થમાં કૌટિલ્યે વાપરેલો વૃદ્ધસંપ્રયોગ સંસ્કૃત-જેનો ચૈતન્ય પર્વ
વિદ્વાનોના સમાગમમાં આવતું એવો થાવ છે. બીજો શિક્ષણ માને
સક્રિયપ્રદાન, એટલે કે સક્રિયો કેળવણી, અને ત્રીજો વિજય નામ
એક વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ નક્કી કરી તે તરફ પોતાના જીવનને ફેરવતું
કેળવણીને ઉચ્ચ-અભિગત, ઉદ્દેશવાળી અને કાર્યકરી કરવા માટે
આ ત્રણે વાનાં જરૂરનાં છે

(૧) વૃદ્ધસંપ્રયોગ—વિદ્વાનોના સમાગમમાં રહેલું એ કેળવણીનાં
પુસ્તકો જેટલું જ, અને એક રીતે એથી પણ અધિક, આવશ્યક છે.
કારણ કે વિદ્યાર્થિજનમાં શિક્ષણના જીવનનું વાતાવરણ બંધાય છે,
બની વેલ સીમાય છે આ આવશ્યકતા માટે આ સંસ્થામાં બોલવણ
છે જ એમ હું માનું છું—નહિ હોય તો ધીમે ધીમે થઈ જશે,

કેમકે આ સરચાર્માં ગુરુ અને શિષ્ય સૌ સમાન રીતે એક જ ભાવનાથી પ્રેરાઈ વ્યવસાયનું તરીકે કામ કરે છે એ જાણીતું છે

(૨) બીજી, શિક્ષણ — કહેવાતા જ્ઞાનનાં સર્કાં હોડિયાંથી મગજ ભરવું એમ નહિ, પણ હીલા હોડ જેવી માનસિક શક્તિઓને સીંચવી, પોષવી, વિકસાવવી એ શિક્ષણનું ખરું સ્વરૂપ છે એક ખિન્તી આખ્યાયિકા છે કે ધણીએ પરદેસ જાતી વખતે એના નોકરને અમુક ટેલન્ટ્સ એટલે કે હેટલુ કંધન આપ્યું એમાંના બેએ તો એ ટેલન્ટ્સનો ઉપયોગ કરી એકના બે કર્યા. ત્રીજાએ ટેલન્ટ્સ દારી મૂકવા ધણી પાછો આબ્યા અને નોકરને પૂછ્યું કે તમને સેપિલા ટેલન્ટ્સનું શું કર્યું ? ત્યારે એમણે પોતે કર્યું હતું તે કશું ધણી પહેલા બે ઉપર રાજ થયો, ત્રીજા ઉપર ગુસ્સે થયો આખ્યાયિકાનો સાગ કે આપણી શક્તિઓ દારી મૂકવા માટે નથી, વિકસાવવા માટે છે સ્વયં (Truth) કર્તવ્ય (Right) અને સૌન્દર્ય (Beauty)ની ભાવના મનુષ્યમાત્રમાં વસેલી છે, અને એને ફળવવાની શક્તિ પણ પ્રભુએ આપેલી છે આત્મા અખડ હોઈ એ માટેની શક્તિઓ સર્વથા પ્રથક્ નથી, તેમ વિશ્વ પણ એક અખડ પદાર્થ હોઈ એ શક્તિઓના વિવેક પણ એકત્રીજ નથી તદ્દન છૂટ પાડી શકતા નથી. તોપણ સ્થૂળ રીતે જેટલો વિભાગ સત્ય છે તેટલો પાડીને બોલીએ તો આ ત્રિસૂત્રીમાં છવનની સઘળી કળા સમાવી શકાય છે તે એ છે કે— સત્યનિષ્ઠ બનો, કર્તવ્યનિષ્ઠ બનો, સૌન્દર્યનિષ્ઠ બનો

આમાં સત્યનિષ્ઠા અને કર્તવ્યબળ વિષે બોધતાં પહેલાં સૌન્દર્યપ્રિય વિષે હું બોલવા ઈચ્છુ છું, કાગલ કે એ સૌથી વધારે ઉપેક્ષા પામેલો વિષય છે હમણાં જ એક ઑક્સફર્ડના વિદ્યાર્થીએ મને લખ્યું છે કે—

“ ઑક્સફર્ડનું Summer term—most glorious term —સર થયું છે ટર્મની સરખાતના ભાષણમાં હમારા Censor એ કહ્યું કે This is summer time, and you are young માટે —

વાંચવું નહિ, ખૂબ ગમે દિલ્હીનાં મોઢાં પ્રિય આવી સિખામણ
આપે એ કપી સમય છે.

હા એકદમ ખૂબ જોઈ ચર્ચ થઈ છે બધે Sunshine
છે Sunshine ની કિંમત જાણી જ છે—દિલ્હીનાં મોઢાં સી
બધે લીલોતરી ખૂબ જોઈ છે, આ ઉપર પાંચ લીલાં પદ્મ
જાને મોઢાં આનાં છે - Daffodils, tulips and violets
દેખાવા માંડ્યાં છે ફોલો દેખાવે મુંઝવણ મુશ્કેલી ન મળે,
તેથી આપણું મન તો એ જોઈ પ્રસન્ન ન થાય રેનિસ, મોટ
વજેરની સીઝન ચર્ચ થઈ છે એટલે દરેક જગ્યાએ આંધ્રકર્ષની
સ્ત્રીઓમાં White flannels પહેરી undergraduates હાથમાં
રેનિસ થઈ રેનિસ ગમવા જતા બધવા રમી આવતા નજરે પડે.

આમાં દિલ્હીનાં મોઢાં પ્રિય આવી સિખામણ
સર્વાંતર્યુ જગત્પ્રણીમાં અમુક અંગ વિચારવાં ન જોઈએ એ જણાવ્યા
માટે આ વેરમાઠ આપની સમક્ષ હો મળ્યા છે સૌ કોઈ પ્રેમ
આપણા જનસમાજમાંથી બહુ બની બધો છે એમ સૌ કોઈ જાણ
કરશે આપણી જૂની ધર્મશ્રદ્ધામાં મુલ્ય, ઉત્તમ, તીર્થ દેવપૂજન આદિ
અને આને માટે ધણી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી પણ પાશ્ચાત્ય
નફાતોરાની (Utilitarianism) અને શ્રદ્ધાભિદા (Rationalism)
ની દૃષ્ટિએ જૂના સંપ્રદાયને નવીન કુલ્યનાં જીવનમાંથી લુપ્ત કર
નાંખ્યો છે, અને તેને આને સૌ કોઈના પ્રેમને જીવવા માટે નહીં
કોઈ જીવનનું નથી, પણ વસ્તુતઃ મનુષ્યના હૃદયમાં ગહેરો ચક્ર જેવી
આ ગીતળ અને મોટી ભાવના—જે સત્યપ્રકાશ જેવી ભવ્યતા
કે કર્તવ્યની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ નથી, એ જીવવાની બહુ જાણ છે
આ સમયમાં આજ એકે અનુભવેતો ઉભોય છે તો આપ
એમાં બહુ ભાવની રૂતિ નહિ જુઓ એમ હું આશા રાખું છું
એક વખતે, મૂળગત કોલેજના પ્રિવિલ્સ દ્વારમાં—મહાનના,
ઉત્તર દિશામાં સરકા મોઢાં ખૂબ હું સસ્તુત યોજાવતો હતો

એટલામાં ઉપદ્રા માળના ખડમાંથી—જેમાં, ‘તે હિ નો દિવસા યતા’ એ ભાવથી મને સાંભરતા પુરાણા* દિવસોમાં, તે વખતે ત્રિન્સિપાલનો જાલો બધાએનો ન હોવાથી ત્રિન્સિપલ ડેવીઝ સફુટુમ્મ રહેતા હતા—ત્યાંથી એકાએક પિયાનોનો ગીગ અને મન્દ્ર ઝવગ નીચે જીતયો ! સૌ અણુધાર્યાં ચિત્રિત થઈ ગયા, અને પિયાનો વાગ્યે ગયો ત્યાં સુધી પુસ્તક વાંચતું અમુકય થઈ ગયું કોઈ પણ તરેહના ખજાનગાટના કારણથી નહિ, જોડતું વર્ગમાં એટલી બધી શાન્તિ પ્રસરી ગઈ હતી કે સંગીતના લયકાળે ‘જમીન ઉપર એક ટાંકણી પડે તોપણ સાંભળી શકાય.’ કિંજરાએલીના શબ્દો સ્મૃતિ ઉપર ચઢી આ-યા પણ હું બહુ ધુ આ આનન્દની સમાધિમાં કોઈ પણ એવો ધ્વનિ સાંભળી શકાય એમ હતું જ નહિ

એક બીજો પ્રસંગ જુલાઈ માસ હતો—અને મેલફતના સરકાર છિદ્ધુદ કરવા માટે કહ્યું તો આપાદ માસ હતો—અને એ જૂના દિવસોમાં મુંબઈ યુનિ-વર્સિટીનું પહેલું ટર્મ જાન્યુઆરી માસથી શરૂ થતું હોઈ વિક્રમોર્વશીવના અગ્રર્થ બંધનો આરભ થવાનો સમય હતો. એ વર્ગમાં પુરવાના મુખમયી નીકળતા પહેલાં સ્વોક્તી પહેલી પકિત—

નવજગદ્ધર સંનદોડય ન રૂપનિશાધર ।

—વાંચી ત્યાં તો બહાર આગરામાં વાદળાના ઘર ચઢી રહ્યા હતા તેમાં એક ઊંડી ગર્જના થઈ અને એ રસમાં જાણે વૈચિત્ર્ય પૂરવા પાસેના વૃક્ષમયી કોયલનો ટકુકો સંભળાયો ! હું જોડા સુખથી સ્તમ્ભ થઈ ગયો, વિદ્યાર્થીઓનો સમૂહ પણ જાણે ચિત્રમાં આસેખાઈ ગયો, અને સૌને જીવનની એક ધન્ય દૃષ્ટિ અનુભવાતી હોય એમ લાગ્યું

આ બે પ્રસંગો ટાંકવાનું તાત્કાલિક આપણામાં સૌન્દર્યના આનન્દ ભોગવવાની એક સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે જે ઉચ્ચ બલતા પ્રેરતી નથી, પણ જોડતું આત્મામાં શાન્તિ ભરી જાનવ્દવાન્નો કમ્પ* ‘આનન્દસાન્દ્ર લય’ ઉત્પન્ન કરે છે વળી, ઈન્દ્રિયમાલ સૌન્દર્ય એ જ

* પુરાનનવન્દના પણ નવા (નિઃક્રાંત)

સૌન્દર્ય નથી. આત્માનું સૌન્દર્ય જે મનોમાત્ર વા શુદ્ધ આત્મમાત્ર છે તે એ કરતાં પણ મોટું છે એક મનુજઆત્માની સુન્દરતા પાર ખરી અને એને આદરી એ એને પારખનાર અને આદરનાર આત્માની ઇજ્જતિની કસોટી અને અધિક ઇજ્જતિનું સાધન કે વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થી વચ્ચે અને વિદ્યાર્થી ગુરુ વચ્ચે આ જાતની ફેળવણીના પ્રસંગો ધણા આવે છે.

બીજી કર્તવ્યભંગ વિદ્યાર્થીઓમાં કર્તવ્યભંગ પ્રેરવાની આવશ્યકતા વધારે ખુબી છે વિદ્યાર્થીઓ કર્તવ્યનિષ્ઠ થાય એ ક્યા અધ્યાપકને ન ગમે ? પણ કર્તવ્યભંગ ઉત્પન્ન કરવા માટે હજી જોઈએ સેટલી યોજનાઓ શિક્ષણાધ્યયોમાં ગ્યાર્થ નથી. રમતમતનાં સ્થાન એ આરિન્દ્રશિક્ષણની સાળાઓ મનાય છે. ઉચ્ચકક્કી 'પબ્લિક સ્કૂલ' અને એના પાયા ઉપર ગ્યાર્થો ત્યાંની યુનિવર્સિટીનું છુવન એ આ માન્યતાનું પ્રભવસ્થાન છે. હવે એ માન્યતા ખોટી છે એમ કહેવાનું મ્હાફે તાત્પર્ય નથી પણ રમતમત એ જ પૂર્ણ આગિત્ય અપેક્ષા માટે પૂર્ણ છે એમ સમગ્રી આગિત્યરચનાની બીજી યોજનાઓ યોગ્ય તરફ જોઈએ તેવું લક્ષ અપાતું નથી એ શોચનીય છે. ધર્મશિક્ષણ, ઇતિહાસશિક્ષણ સમાજસાહ્યશિક્ષણ—આપણી પગલાવામાં વર્ણાધ્યયન—ધર્મશિક્ષણ—સત્યમાત્રમ, મુરુપ્રયોગ, અન્તેવાસ(જાવાસ) અવરણ કર્તવ્યક્ષેત્રયોજના—આદિ બહુવિધ સાધનદ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં કર્તવ્ય-જ્ઞાન અને કર્તવ્યભંગ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે.

ત્રીજો મુખ્ય ફેળવણનો તે સત્યનિષ્ઠા, સત્યનિષ્ઠાની જરૂર માટે તેા મતભેદ હાઈ શકે જ નહિ, પરંતુ વસ્તુતાઃ દેટલા યોગ્ય અગ અને સંપૂર્ણ અર્થમાં સત્યનિષ્ઠ હોય છે. ઇતિહાસ કે સાયન્સની વસ્તુ શોધવામાં (Research) કે એ સમ-ધિ વિચાર અને વિવેકસક્તિ (Judgment) વાપરવામાં ફેળવ સત્યથી જ દોગલ એવા દેટલા હોય છે ? ઇતિહાસને ખોટા સ્વદેશાભિમાનથી કે પરદેશાભિમાનથી—મને દોષ છે—અસત્ય અને કદ્દો કરી નાંખવામાં આવતો નથી. પરદેશી

માથની માફક પરદેશથી જિતરી આવેલું સત્ય (૧) જ આપણું મિત્ત હરે અને સ્વદેશી સત્યને વિના ગ્રાહકે ધેર ધેર ભટકવું પડે એ થોડી ચરમની વાત નથી પણ હાલના વખતમાં એક નવો ભય તો સ્વદેશાભિમાન—ખોટા સ્વદેશાભિમાનમાં રહેલો છે જાણે સ્વદેશાભિમાન એ જ એક સફળતાનો રાજ્ય હોય એમ માની ઇતિહાસની વિદ્યાને સ્વદેશાભિમાનની દાસી બનાવવામાં આવે એ બરાબર નહિ આ હોય અને કાંઈ હરે છે એમ કહેવાની મતલબ નથી પણ સૌએ એથી ચેતતા રહેવાની જરૂર છે એનું અત્યારના નવા ઇવન વખતે સ્મરણ દેવડાવવું એ નિર્ગર્થક કે અપ્રાસંગિક નથી.

(૩) આ પ્રમાણે શિક્ષણ યાને શક્તિ ફળવવાની વાત સમાપ્ત કરીને હવે હું ‘વિનય’ યાને વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ તરફ પોતાની જાતને દોરવી એ અર્થમાં ફળવણીના વિષયમાં તમારું તેમ જ અમારું—અભ્યાસક વર્ગનું—શુ કર્તવ્ય છે એ વિષે કહેવા માગુ છું

ઇવન એ માત્ર કાલપ્રવાહમાં તણાવું કાષ્ટ નથી, પણ કાલને પણ વશમાં લેવી ચૈતન્યશક્તિનો અવિરોધ છે તેથી ઇવન એ વર્તી નહિ પણ કાર્ત, તેમજ artificiality પણ નહિ પણ કાર્ત અર્થાત્ ચૈતન્યશક્તિથી પ્રકટ થતી એક સુદૃઢ કળા હોતી જોઈએ. તેથી દરેક વિદ્યાર્થીએ આ શાળામાં દાખલ થતા પહેલાં પોતાની જાતને આ પ્રશ્ન પૂછીને નિર્ણય કરી નાખવો જોઈએ કે આ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થવામાં પોતાનો હેતુ શે છે ? આમાં જો મદારી કાંઈ પણ સૂચના ઉપયોગી થતી હોય તો હું કહું છું કે—આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના આત્માને—અર્થાત્ માનસિક બંધાગળને—અગમર સમગ્રી લઈને બે વર્ગમાં વહેંચાઈ જવું જોઈએ (૧) સાધન અને (૨) ક્ષત્રિય, અહીં વૈશ્ય અને શૂદ્રને સ્થાન ન હોવું જોઈએ જેઓને

વિદ્યા બાણીને ધનના દમણ કગવાની તૃષ્ણા હોય ના જેમને જા
નોકરી કરીને પેટ ભરવું હોય તેમને માટે આ સરથા નથી પણ
ચોખ્ખી સમગ્ર સ્થિતિ જ વિદ્યાર્થીઓને આ સરથામાં દાખલ કરવા
જોઈએ. બસે એથી વિદ્યાર્થીની સખ્યા ઓછી થાય, પણ
મહાત્માજીએ અન્ન પ્રસન્ન એન્ન-વિષયમાં કહ્યું છે તેમ મો ખોટા
રૂપિયા કરતાં એક સાચો રૂપિયો સારો-ખોટા રૂપિયા તો ભાગ્યેય
જ હું વેંચ્યો અને ગદને ખોટા રૂપિયા ના કદ્દ, મગલ કે એ
પણ પ્રકૃતિના અગ્ર રૂપમાંથી જ ધડાએલા છે, પણ જુદી બાબત
રૂપિયા તો કદ્દ જ, અને જગતને જાણતી હો કે આ દરજાગમાં
અમુક બાબત રૂપિયા પડતા નથી-જેથી પાછગથી એ વિદ્યાર્થીને
નિરાશાનું કે ફિયાદ કરવાનું કારણ ન મળે.

વારુ, ત્યારે આપણે જેને જાણીએ અને ક્ષત્રિય વિભાગ દક્ષ,
તેમ કગવાનું શુ શુ? પ્રથમ ક્ષત્રિયવિભાગ સર્વજ્ઞ, 'ક્ષત્રિય
શબ્દનો અર્થ જરાબર સમજાવે ક્ષત્રિયો જન્મ માટે સર્જાયા નથી-
એ આશુરભાવ તો દિલ પશુઓને જ હોય. કાલિદાસ કહે છે તેમ-
છતાન્દિલ ત્રાયલ ક્યુરમ કમલ્ય કમ્લો ગુવનુ રાજા-એ જ ખરો
ક્ષત્રિય કે જે અન્નનું ક્ષનથી ગધુજી કરે-અને તેમ કે વા જતા જો
પ્રાણુ આપવાનો પ્રથમ આવે તો તે કિલીપ રાજાની માફક આ ત્યા
તેશા મર્ધ જન્મ, આર્તનાથુ એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે, વળી દેશને જક
સિપાદીઓ નથી જોઈતા, પણ જુદિયાળી ક્ષત્રિયો જોઈએ છે તેથી
રાજા પ્રજાનિરક્ષણ-પ્રવનના મત અનુસાર-લગ્નકાર્મ કરવું એ જીલ્લે
ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે અને એ કાર્મ માટે યોગ્યતા સંપાદન કરવા સદૃ
પૂરતું જ્ઞાન મેળવવું એ ધર્મના યોગ્ય અનુષ્ઠાનમાં આવી જાય તે તે

+ અન્ન શાજાઓમાં જે વિદ્યાર્થી બધા છે તે આવી તૃષ્ણાથી જ
જન્મ છે એમ માત્ર માનવું કે કહેવું નથી આ સાધના વિદ્યાર્થીને
એ તૃષ્ણા દશે તો તે પૂરી નહિ પડે અને આ વિદ્યાર્થીને રજા સમજાવી
દેવા માટે આ વચન છે

માટે ક્ષત્રિયવિભાજના ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, અને રાજ્યશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આવે, તેમાં એ ફરકના સ્થૂળ સિદ્ધાન્ત માત્ર નહિ, પણ કીર્ણી કીર્ણી પણ અગત્યની સંપૂર્ણ વિગતની માહિતી, તેમ જ નવીન ગ્રંથ પણ સમાવવી જોઈએ. શાળા ઝડીને આધા જોએલા નહિ પણ જોએ. આ વિદ્યામાં પારગત થશે તેઓ જ દેશની સેવા કરી શકશે. સરકારી શાળામાં ફળવાએલો વિદ્યાર્થી પણ જો સ્વદેશભક્ત હશે અને તમારા કરતાં પૂર્વોક્ત વિષયમાં અધિક જ્ઞાન ધરાવતો હશે તો એ તમારા કરતાં દેશની જરૂર વધારે સારી સેવા કરી શકશે. તે માટે ક્ષત્રિય-વિભાજના સંબંધી તૈયારી ઉપર કહેલા વિષયમાં પારગત થવા માટે કરે. કહું તો ક્ષમા કરજો કે અસહકાર, ખાદી રાષ્ટ્રીયશાળા ખોલવાનો ઉપદેશ એ જ તમારા જીવનનું પરમકાર્ય હોઈ ન શકે. જીવનના ન્હાના ન્હાનાં કર્તવ્યો કરવાં એ સાફ છે પણ જીવનમાં મોટાં કર્તવ્યો પણ હોય છે, એ સ્વીકારવું જોઈએ. અને બધા જીવ થઈને એ મોટાં કર્તવ્યો કરવા માટે પણ તમે કટિબદ્ધ થઈ જાઓ. એમ મ્હારી વિનંતી છે. Indian Administration—દિન્દના ગભ્યવહીવટ—ની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવો, પણ એટલું જ બસ નથી. વહીવટ એ અમુક સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલો હોય છે અને તેથી Political Science નો પણ એક શાસ્ત્ર તરીકે અભ્યાસ કરે. History અને Political—ઇતિહાસ અને રાજ્યતંત્ર પ્રે. સીલી કહે છે તેમ—બીજા અને ત્રીજા પેઢે સાથે જોડાયેલા છે, તેથી ઇતિહાસ વડે Political Science—ગભ્ય શાસ્ત્રને કસો, ઇતિહાસમાં પણ ધર્મ આદિ બળ ઉપરાંત દેશની આર્થિક સ્થિતિ કેવો બાળ બળવે છે એ ધ્યાનમાં રાખી Economics—અર્થશાસ્ત્ર—નો પણ બહુ સગીન અભ્યાસ કરે. મને પડિત માલવીયાજી કહેતા હતા કે જ્યારે Reverse Council bills નો પ્રશ્ન ધારાસભામાં ઉપસ્થિત થયો ત્યારે સૌને સ્વર્ગમ્થ જોખસેલી ખોટ જણાઈ હતી. અત્યારે તમે રાજ્યતંત્ર સાથે અસહકારી રહેશો પણ જતે દહાડે રાજ્યતંત્ર ચક્રમાં પડ્યા વિના છૂટકો નથી. બાજના

વિદ્યા ભણીને ધનના દમલા કમ્પાની વૃષ્ટિ હોય- વા જેમને શક
નોકરી કરીને પેટ ભરવું હોય તેમને માટે આ સરથા નથી. આ
જોખખી સમઘણ સાથે જ વિદ્યાર્થીઓને આ સરથામાં દાખલ કરવા
નોંધ્યો. જાણે એથી વિદ્યાર્થીની સખ્યા ઓછી થાય, પણ
મહાત્માએ અન્ય પ્રસંગે અન્ય વિષયમાં કહ્યું છે તેમ એ જોઈ
રૂપિયા કરતાં એક સાચો રૂપિયો સારો-જોડા રૂપિયા તો ભાગ્યપ
જ કે વૈશ્ય અને શૂદ્રને જોડા રૂપિયા ના કદુ કાગળ કે એ
પણ પ્રકૃતિના ખગ રૂપમાંથી જ પદ્મએલા છે, પણ ગુડી જાપના
રૂપિયા તો કદુ જ, અને જવતને જથ્થાથી કદુ કે આ દેશાવર્તમાં
અમુક જાપના રૂપિયા પકતા નથી-જોથી પાછાથી એ વિદ્યાર્થી
નિઃસાનુ કે રૂઝિવાડ કરવાનું કાગળ ન મે

વાર, ત્યારે આપણે જેને આજણ અને દુઝિય વિભાગ કહ્યો
તેમાં કમ્પાનુ યુ યુ પ્રથમ દુઝિયવિભાગ સર્વજ્ઞે "દુઝિય"
ચબ્દનો અર્થ જગત્તર સમઘણે દુઝિયો જવા માટે સર્જવા નથી-
એ આશ્ચર્યભાવ તો હિંસ પશુઓને જ હોય કાલિદાસ કહે છે તેમ-
છતાદિષ્ટ જાણત હતુદમ સગસ્ય શરો ગુણવુ રા ૧-એ જ ખગે
દુઝિય કે જે અન્ય સુખથી ગ્રહણ કરે-અને તેમ કે વા જતાં જે
પ્રાણ આપવાનો પ્રયત્ન થાયે તો તે રિલીપ ચાલતી માફક આપવા
તેવાગ અર્થ જાય. આર્તજાણ એ દુઝિયનો ધર્મ છે વળા ફેરવે બક
સિખાદીઓ નથી જોઈતા, પણ શુદ્ધિસાળા દુઝિયો જોઈએ છે તેથી
રાજા પ્રદાનરજાત-પ્રતના મત અનુસાર ગત્તવ્યપૂર્વક કરવું એ બીજી
દુઝિયનો ધર્મ છે અને એ કાર્ય માટે જોગવના સંપાદન કરવા સાર
પૂરવું ચાન મેળવવું એ ધર્મના ચોખ અનુષ્ઠાનમાં અતી જાય છે તે

અન્ય શાળાઓમાં જે વિદ્યાર્થી જ્ઞમ છે તે બધી વૃષ્ટિથી જ
જ્ઞમ છે અમ માફ માનવું કે કદેવ નથી આ ચાલના વિદ્યાર્થીને
એ વૃષ્ટિ દેરી તો તે પૂરી નહિ પડે એમ આ વિદ્યાર્થીને રપગ સમઘણી
દેવા મટે આ વચન છે

માટે ક્ષત્રિયવિભાગમાં ધૈતહાસ અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્રનું સિદ્ધાંત આવે તેમાં એ દરેકના સ્થૂળ સિદ્ધાન્ત માત્ર નહિ, પણ ક્રીણી ક્રીણી પણ અગત્યની સંપૂર્ણ વિગતની માહિતી, તેમ જ નવીન શોધ પણ સમાવવી જોઈએ. શાળા છોડીને આખા જીભેલા નહિ, પણ જોએ. આ વિદ્યામા પારખત યશો તેઓ જ દેશની સેવા કરી શકશે. સરકારી શાળામાં જળવાએલો વિદ્યાર્થી પણ જો સ્વદેશભક્ત હશે અને તમારા કરતાં પૂર્વોક્ત વિષયમા અધિક જ્ઞાન ધરાવતો હશે તો એ તમારું કરતાં દેશની જરૂર વધારે સારી સેવા કરી શકશે. તે માટે ક્ષત્રિય-વિભાગમાં સધળી તૈયારી ઉપર કહેલા વિષયમાં પારખત યશ માટે કરો. કહું તો ક્ષમા કરજો કે અસહકાર, ખાદી રાષ્ટ્રીયશાળા ખોલવાનો ઉપદેશ એ જ તમારા જીવનનું પરમકાર્મ હોઈ ન શકે. જીવનનાં ન્હાનાં ન્હાનાં કર્તવ્યો કરવા એ સાઈ છે પણ જીવનમાં મોટાં કર્તવ્યો પણ હોય છે એ સ્વીકારવું જોઈએ. અને બધા જીવ યશને એ મ્હેન્ટાં કર્તવ્યો કરવા માટે પણ તમે કટિબદ્ધ થઈ જાઓ એમ મહારી વિનંતી છે Indian Administration—હિન્દના રાજ્યવહીવટ—ની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવો, પણ એટલું જ બસ નથી. વહીવટ એ અમુક સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલો હોય છે અને તેથી Political Science નો પણ એક શાસ્ત્ર તરીકે અભ્યાસ કરો. History અને Political—ઇતિહાસ અને રાજ્યતંત્ર પ્રે સીલી કહે છે તેમ—બીજા અને કુળ પેઠે સાથે જોડાયેલાં છે તેથી ઇતિહાસ વડે Political Science—રાજ્ય શાસ્ત્રને કસો, ઇતિહાસમાં પણ ધર્મ આદિ બળ ઉપગ્રંથ દેશની આર્થિક સ્થિતિ કેવો બાબ બજાવે છે એ ખ્યાનમાં રાષ્ટ્રી Economics—અર્થશાસ્ત્ર—નો પણ ખડું સગીન અભ્યાસ કરો અને પશ્ચિત માલવીયાજી કહેતા હતા કે જ્યારે Reverse Council bills નો પ્રશ્ન ધારાસભામાં ઉપસ્થિત થયો ત્યારે સૌને ચર્ચા-ચર્ચા બોખેલી ખોટ જણાઈ હતી. અત્યારે તમે રાજ્યતંત્ર સાથે અસહકારી રહેશો પણ જતે દહાડે રાજ્યતંત્ર ચક્રમાં પડ્યા વિના છૂટકા નથી. આજના

સંસ્થાઓ દ્વારા ગૃહસ્થાશ્રમમાં જે હું સૌને નિખાલસપણે અને મિત્રતા
વધી સંસ્થાઓને બહુ બજાયે (Education) અને ગૃહસ્થાશ્રમ
(Councils) રેગવવાની સલાહ આપુ છું

બીજી બ્રાહ્મણ વિભાગ. જેમાં સાહિત્ય, તરત્તાન, અને
રાજ્યસાસ્ત્ર ઉપરાંત પૂર્વોક્ત ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્ય
સાસ્ત્રનું પણ નિષ્ણમ (રાજ્યવદીવટમાં ભાગ લેવા માટે નહિ પણ
નિષ્ણમ) અધ્યયન કરાવવું જોઈએ. આ વિદ્યાલયમાં તાલમ્ વત્ત
અમુક વિદ્યાર્થીઓ આ બ્રાહ્મણસાધનાનું વત લે ના અભ્યારની એક
મોગી મુશીબતનું નિરાકરણ થઈ જાય. આરભના કાળમાં અભ્યારે
પાઠ્યપુસ્તકો અંગ્રેજીમાં જ છે અને અધ્યાપી પણ ઘણે કાળે
અંગ્રેજી દ્વારા જ શિક્ષણ આપી શકે એમ છે તે વખતે આ વિદ્યા-
લયનો એક પ્રધાન નિષ્ણમ—માતૃભાષા દ્વારા રેગવણી આપવાનો—તે
અમલમાં મૂકવા માટે એક ઉત્તમ માર્ગ છે જે દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ
વિશાળ વાચન કરી, યાનથી ભરાઈ સ્નાતક વા નિષ્ણાન થઈ એ
યાનના પરિપાકરૂપે તે તે વિષયોના મત્તે ગ્રન્થમાં લાગી જાય. એ
મત્તે અંગ્રેજી મત્તેનું યાન લઈ પાઠ્યપુસ્તકો તરફ રીતિમાન
એમ હું અભ્યારે કે આવતા દરેક વર્ષ સુધી તે ઉપર ચક્રો નથી
જ પણ તે તે વિષયના પુસ્તકોનો સિદ્ધ કે મુખિન આદર્શ આ રીતે
અમે થાય તે ગૂજરાતી વાક્યમ્ જદું વિભાગ અને બૌદ્ધ પામે.
દાખલા તરીકે, અને ફક્ત દાખલા તરીકે જ—ગ્રામીન દિવ્દના ઇતિહાસ
અને સમૃત્તિનો વિષય હો એમાં જેટલું જુદું માર્ગ કરવાનો અવકાશ
છે! આ પ્રસંગે હું આપના પુરાતરત્તમ દિવે એક વિનંતી કરવાની
છટ લઈ છું એ મન્દિરનો પરીવટ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીના અંત તરીકે
આલેખો જોઈએ કે સ્વતંત્ર રીતે એ પ્રશ્નો સાથે મારે લેવારેવા
નથી. તેમ જ મન્દિર અભ્યારે પણ સાઈ કામ કરી રહ્યું છે એ પર
હું જાણુ છું અને જ્ઞાન દ્વીપી ખીલાઈ છે પણ એ ચારા કામમાં
પણ મને એક ખામી અભ્યારે જણાઈ છે કે એ કામ રાષ્ટ્રવિદ્યાલયને

ઉપકરક થાય એ રીતે થતું નથી છૂટુંજવારું Research માને શોધ કે study—અભ્યાસ—નું કામ થાય છે, પણ હું સૂચના કરું છું તે એ કે પુરાતત્ત્વમંદિરે પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ ઉપર એક ગ્રન્થ વા ગ્રન્થમાળા રચવી જોઈએ—અને એ ગ્રન્થવા ઉપર અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની સઘળી શક્તિ, શ્રમ અને શુદ્ધિ કેન્દ્રિત કરવા જોઈએ. આવા એક પુસ્તકથી ગૂજરાતની બધી સમસ્ત ભાગતની જેવી સેવા થશે તેવી છટાજવાયા અભ્યાસથી કે શોધથી થવાની નથી એ ગ્રન્થમાળામાં—માત્ર એક સૂચના ખાતર—આ આઠ હું ગણાવું છું

(૧) પ્રાચીન હિન્દનો રાજકીય ઇતિહાસ.

(૨) એ ઇતિહાસનાં પ્રમાણ સિદ્ધાંતો, સિક્કા છત્રાદિ

(૩) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ—બ્રાહ્મણ માને વેદિક

(૪) ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ—જૈન અને બૌદ્ધ.

(૫) સાહિત્ય અને કલા—સાહિત્ય અને એની ભાવનાનો ઇતિહાસ,

(૬) સાહિત્ય અને કલા—સંગીત ચિત્ર વગેરે કલાઓ, તથા અશ્વિત, જ્યોતિષ રસાયન, શિલ્પ, આદિ શાસ્ત્ર અને કલાઓનો ઇતિહાસ.

(૭) ધર્મ (સ્મૃતિ—કાયદા) શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ.

(૮) રાજ્યશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ.

અન્ય સગ્રંથોને કોષ અને ન્યાકગણ કાઢવા દો. તમે આ એક ઇતિહાસ ગ્રંથો તો તમારું અસ્તિત્વ સફળ થઈ ગયું એમ અત્યારની અને અવિધ્વની પ્રજા કહેશે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની એક નવી પ્રવૃત્તિ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની વર્તમાન સ્થિતિથી સતોષ પામનાર કર્તા એક પામનાર જનોની સખ્યા વધારે હશે અને આ બીજી જાતની સખ્યામાં વિદ્યાપીઠના સાચા મિત્રો અને જીદ હૃદયથી એતુ શુભ ચિંતવનારા જનો પણ છે. અત્યાર સુધીમાં એ સંસ્થાએ એની સાથે જોડાયેલા પ્રગતસ્વમન્દિરદ્વારા તેમજ સ્વતંત્ર રીતે પણ ગૂજરાતને ધણી સેવા કરી છે એણે ગૂજરાતના વિદ્યાર્થી યુવકોમાં-એના અંતર્ભૂત વિદ્યાર્થીઓમાં તેમજ એની બહાર-અપૂર્વ અભવ સમ્પત્તિના દહતા, સાદાઈ, દેશભક્તિ અને દેસસેવાની ભાવના બાદિ સ્થાપિત કરી છે એટલું જ નહિ પણ એણે જાગૃત્વની એક નવી ભાવના ગૂજરાત બાળજી ઉપરિષ્કાર કરી છે. આ કારણથી એ સંસ્થાના મિત્રોને જોડીને આનંદ થયો છે તેટલો જ તેઓને એની ક્ષીણતાથી શેષ થાય છે.

વિદ્યાપીઠના અખ્યાપકો અને પુસ્તકશાળાની સમૃદ્ધિ જોતાં એનો મૂળ કિદેય સ્વતંત્રતા સાથે બહુ જીવંત જાતની જાગૃત્વની રચના હોતો એમ સ્પષ્ટ દેખાયા વિના નથી. એણે જોડેલ દેશભક્તિ અને તેમજ દેશ સંસ્થાનો "વધર્મ" જે એ વધારે સાફ પણ ને સાચો સિદ્ધાંત છે.

નવી જાગૃત્વની
જોડેલ દેશભક્તિ
ને તેમજ દેશ
નિધન માવ
મુખસિદ્ધ

રહીને પણ ધનિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના સદ્ગુણો પણ મૌલુ ભાવે પોતામાં રાખવા જોઈએ, અને એમ થાય તો જ બ્રાહ્મણના બ્રાહ્મણ ત્વનું પણ રક્ષણ થઈ શકે. જતાં એનું પ્રધાન કાર્ય તો બ્રાહ્મણત્વ કેળવવાનું જ હોઈ શકે. તે જ પ્રમાણે, વિદ્યાપીઠે સ્વાતંત્ર્ય અને દેશસેવાના પૂર્વોક્ત સદ્ગુણો અગ્ર રીતે અંગીકર કરવાની સાથે, એનું મુખ્ય કર્તવ્ય વિદ્યાર્થીઓમાં અને પ્રજામાં ઉચ્ચ વિદ્યા કેળવવાનું અને પ્રસારવાનું છે એ વાત બૂલચી ન જોઈએ.

પરંતુ આરભકાળનું આ ધ્યેય પછીના કાળમાં આંખુ પડ્યું છે એમાં દોષ અભ્યાપકોનો કે કાર્યકર્તાઓ નથી. પછીથી ઉત્પન્ન થયેલી પરિસ્થિતિનો છે સમય બદલાતાં હવે બદલાયું, અને જીવન પરિસ્થિતિને વશ થયું વિદ્યાપીઠ ઉચ્ચ કેળવણી માટે નથી, પણ સ્વતંત્રતા અને દેશસેવા માટે છે એમ એના ધ્યેયની નવી વ્યાખ્યા થઈ અર્થાત્, સ્વતંત્રતાના અને દેશસેવાના વાતાવરણમાં વિદ્યાવૃદ્ધિને જે મૂળ ઉદ્દેશ હતો તેને બદલે હવે વાતાવરણ જ ઉદ્દેશરૂપ બની ગયું, અને મૂળ ઉદ્દેશ ગૌણતાને પામ્યો. સ્વતંત્રતા માટે કોઈ એવો ધર્મો સ્વીકારવો જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીને આમળ જતાં ગુજરાત માટે પરમિત થવું ન પડે—આવી સમજણથી વિદ્યાપીઠના અધિકારીઓએ એના અભ્યાસક્રમમાં કાતણ, પીજણ અને સુધારી કામ દાખલ કર્યું અને શિક્ષણ પણ એની ઉચ્ચ કક્ષા અને ભાવના ઉપરથી ઉતારી આમસેવાના કાર્યને અનુકૂળ કરવામાં આવ્યું.

આમ પરિસ્થિતિ બદલાઈ તેથી મૂળાર્થ ન જતાં પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થાય તેવો ધ્યેયમાં અને તદનુસાર કાર્યમાં ફેરફાર કરવાની એ સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓએ જે સમયસૂચકતા દાખવી, જે સ્થિતિ સુધ્ધિથી શાંત વિચારથી અને સહકારીની સહ્યા ઘટયા છતાં નવી સ્થિતિને તેઓ પહોંચી વળ્યા, તે ખરેખર પ્રગતિસંપન્ન છે પણ આ

* ઉત્તરરામચરિત્ર માં પ્રજ્ઞાચક્રોદ્ધારિણીય તત્ત્વાદિ શ્લોકમાં નોંધેલી નૃમ્મકાન્તની કથા સુપ્રસિદ્ધ છે.

ફેરફારથી આપણે અત્યારે શુ ખોયું છે એનું વિસ્મરણ કે વિના એટલે અમરણ સહય નથી હજી પણ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ આપનાર એક આદર્શ સંસ્થા થાય એમું ઇચ્છા રહ્યાં કરે છે, અને નવા વિદ્યાર્થીઓ ન મળે તો જૂના વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને સંસ્થાના મિત્રો એક મહાળયે જોડવાઈ, ઉચ્ચ અધ્યયનને પથે ચઢી, તથા સ્વકાર્બની ઉચ્ચતાથી અન્નને એ તરફ આર્થિક મુદ્દીલગ વિદ્યાર્થીઓને જ લે અખિલ ગૂજરાતને એ મહાળયે જોડવાઈનું ક્ષેત્ર બનાવે તો કેવું સારું એમ મનમાં ઘઈ આવે છે.

આજ જે આનંદજનક પ્રવૃત્તિ માટે અમે એ સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓને અભિનંદન આપવા ઇચ્છીએ છીએ તેને માટે ઉપર કરેલો ઉપોદ્ધાત કાઢીને બેસીને લાગે તો અમે ક્ષમા ઇચ્છી છીએ. વસ્તુતઃ અમે આ નવી પ્રવૃત્તિને શિક્ષણની પ્રવૃત્તિથી સ્વતંત્ર સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિ માનીએ છીએ, અને એના વાસ્તવિક રૂપમાં એટલે કે સમાજસેવાના ઉપક્રમરૂપે જ, એની કદર કરીએ છીએ. હિન્દુસ્તાન ગામઝાતિ દેશ છે એ સત્ય આપણા નાયબોને ધણી ચર્ચોથી જાણીતું હજી છતાં એ સત્ય ખાતમાં રાખી આમકાંના સુધારા માટે પ્રેરણા તરફથી કાંઈ પણ પ્રવલ્ન થવા લાગ્યો હોય તો તે મદદાત્મા જાંબીજની પ્રેરણા અને પ્રવૃત્તિનું ફળ છે મી. નગીનદાસ અમૃતભગવત તરફથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને રૂપિયા એક લાખનું દાન મળ્યું છે, અને એની મદદથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ગ્રામસેવામંદિર બંધવાનું હમું.

“૧ આ મંદિરનો ઉદ્દેશ સ્વગત્યની દૃષ્ટિએ ગ્રામસજ્જન કરવાનો, તાલીમ પામેલા સેવકો તૈયાર કરવાનો છે.

૨ વિદ્યાપીઠના ખર્ચો જેને માન્ય હશે અને મંદિરનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી વિદ્યાપીઠ ન્યાં સેવિ ત્યાં પાંચ વર્ગ સુધી ગ્રામસેવાનું કામ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા લેશે તેવા પુવાનને આ મંદિરમાં દાખલ કરવામાં આવશે.

૩ હાખલ થનાર યુવાનની રહેણી સાદી હોવી જોઈએ અને તેનામાં અમમહેનતની ઇચ્છા અને ટેવ હોવા જોઈએ.

૪ જો ઉમેદવાર વિનીત જેટલું બહેલો હશે તો એને જે વરસની તાલીમ લેવી પડશે અને જો તે સ્નાતક જેટલી કેળવણી પામેલો હશે તો તેનો અભ્યાસક્રમ એક વરસનો રહેશે. બનતાં સુધી સ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને પસંદ કરવામાં આવશે. વળી પરિણીત ઉમેદવાર કરતાં અપરિણીત ઉમેદવારને વિશેષ પસંદગી આપવામાં આવશે.

૫. મૂળ ઉદ્દેશને પાઠ પાડવાની દૃષ્ટિએ જે ઉમેદવારમાં વિશેષ લાભકારી દેખાશે તેને ઉપગ્રન્થ નિયમોને અપવાદ કરીને પણ હાખલ કરવામાં વધો નહિ આવે.

૬ આ મંદિરના વિદ્યાર્થી વિદ્યાપીઠના છાત્રાલયમાં રહેશે. ત્યાં ભોજનખર્ચ તથા બીજી જે પરચુરણ ખર્ચ આવે તેટલી રકમની વધુમાં વધુ રૂ. ૨૦ સુધીની સિખરૂતિ તેને મળશે.

૭ વિદ્યાપીઠમાં રહી નક્કી કરેલી તાલીમ જેણે બરાબર લીધી હશે તેને તે બાબતનું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે, અને જો તે વિદ્યાર્થી પ્રામસઘનનના કાર્યને માટે બીજી કોઈ રીતે નાલાયક નહિ જણાય તો માસિક રૂ. ૩૦ થી રૂ. ૫૦ સુધીના વધારથી તેને શિક્ષામાં આવશે. લાભકારી અને જરૂરિયાત પ્રમાણે વધારો કરીને માસિક પગાર રૂ. ૬૦ સુધી વધારવામાં આવશે.

૮ આ મંદિરનો અભ્યાસક્રમ નીચે પ્રમાણે છે —

(ક) સામાન્ય શિક્ષણમાં રહેલી ખામીઓ દૂર કરવા માટે

૧ મૂળરાતી—સફાઈદાર અક્ષર અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણ

૨ ભૂગોળ—હિંદુસ્તાનની તેમજ દુનિયાની ભૂગોળનું વિશેષ જ્ઞાન.

૩. નામાનાં મૂળતત્ત્વો તથા કાંતણ અને વજાટના મયકનદ-
ચોપડા રાખતાં આવડે તેટલું વિશેષ નામું.

- ૪ સંગીતનો સામાન્ય પરિચય-મળનો દ્વારા.
 (જ) આમસેવાની ખાસ લાવકાત મેળવવા માટે.
 ૧ સપત્તિશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વો
 ૨ મામડાની વાર્ષિક તેમજ સામાજિક અભ્યાસ.
 ૩ કાંતણ, પીળણ અને સુધારીકામ—રેટિયો અને પીળણ સુધારવા જેટલું
 ૪ સ્વચ્છતા અને આરોગ્યસરક્ષણ—અક્રિમત તેમજ સામુદાયિક.
 ૫ આદારશાસ્ત્ર, ધરવંડુ તથા અકરમાત વખતે તાત્કાલિક ઉપચાર
 ૬ શિક્ષણશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વો અને શાળાની વ્યવસ્થા
 ૭ વ્યાયામ, સહવ્યાયામ અને રમતો
 ૮ સલાહાસન (સલાહો અને સરલાહો નિર્વિવાદપણે અમાવવાનું વ્યવસ્થાશાસ્ત્ર).
 ૯ જમીનપાણી.

ઉપરના અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત જમીનમહેસુલ શુદ્ધિલોગ, સહકારી મંડળો, ખેડૂતોનાં મંડળો મજૂરસંઘો સામ્યવાદના પ્રકારે વગેરે વિષયોનો પરિચય નિયત વ્યાખ્યાનો દ્વારા આપવામાં આવશે. આ રીતસરનો અભ્યાસક્રમ થયો. પરંતુ તે ઉપરાંત રાંધતા, તરતા, ફોદતા, જળદ્યાકુ દાંકતા, બળરમાંથી ખરીદી કરતા, ચીત રતા, હિંદુસ્તાની ખોસતા વગેરે જાળતો આવકાવી આમસેવકને માટે અનેક રીતે ઉપયોગી છે પણ આ વસ્તુઓ માટે વર્ગો અમાવવાના ન હોય. દરેક આમસેવક પોતાની મેળે ઉપરનામાંથી અને તેટલી વસ્તુઓ શોખી મેવી જોઈએ "

પ્રથમ દિવસે, ઉપર જણાવેલા આસિક પગાઠ ૩ ૩૦ થી ૫૦ સુધીનો અને સારી લાવકાત આમ થતાં ૩ ૧૦ સુધીનો ઝોણ અણાવ પણ દેશસેવાના ધારણ ઉપર રચાયેલી મોજામાં કદાચ દાલ એ કરતાં વધારે પગાઠ આપનો પરવડે નહિ એમ અને

સ્વીકારીએ છીએ. પરંતુ “પરિણીત ઉમેદવાર કરતાં અપરિણીત ઉમેદવારને વિશેષ પસંદગી આપવામાં આવશે” એ નિર્ણય તો અમારાથી સમજાતો નથી, એટલું જ નહિ પણ વિદ્યારીત ધાગે છે. આમમાં અપરિણીત દેશસેવક જોઈએ તેવો વિશ્વાસ ઉપજાવી શકશે નહિ, એટલું જ નહિ, પણ આરિયભાવને વશ થશે તો સસ્થાને ઠાળી દીધી સામગ્રી આથી એમ ધારવાનું નથી કે અપરિણીત વ્યક્તિ દેશસેવા ન કરી શકે અથવા તો ઉચ્ચ આગ્રિવ ન જાળવી શકે એમ અમારું માનવું છે. જગતમાં શકરાચાર્ય અને છુદ્ધ ભગવાન જેવાનાં ઉદાહરણો અમને અજ્ઞાત નથી પણ રાતદિવસ જેમનાં માનસ વૈરાગ્ય અને ધર્મચર્ચની ઉમ્ર ભાવનાથી પોષાતાં હતાં તેવાં નૈષ્ઠિક ધર્મચારી અને સન્યાસીની સસ્થાઓ પણ ઠાળે કરી મનુષ્યની સ્વાભાવિક નિર્જાતાને વશ થઈ પડી, તો વર્તમાન સ્ત્રીપુરુષના સહચાર, સલાપ અને વિલાસના યુગમાં અપરિણીત દેશસેવકોની સસ્થા જોખી કરવી અમને ભયકર લાગે છે. વિશેષમાં પરિણીત જીવનની સુંદરતા અને એનું આધુર્ય દૃષ્ટાન્તરૂપે ગામના લોકોને ઉપકારક છે એટલું જ નહિ, પણ એ પ્રામસેવામાં દમ્પતીનો સહચાર આદર્શરૂપે પ્રામજન આગળ રહે એ અમે ઇષ્ટ માનીએ છીએ.

ઉપરનું લખ્યા પછી પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ધર્મગુરુ અને લેખક ડીન ઇંગલુ એક વચન અમારી નજરે પડ્યું છે, એમાં અમારા મતનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરાં આકરે પ્રકટ થયેલું જોઈ એ અમે અત્રે ટાંકીએ છીએ —

“I do not think that we wish to make the priesthood a kind of third sex, though that view is widely held on the Continent

A celibate priesthood may increase the church as an institution but I do not think that as a general rule, it is good for the priests themselves or for their flocks.”

[વસન્ત : વર્ષ ૨૮, અંક ૨ ફાલ્ગુન, સ ૧૯૮૫]

‘જીવંત સરસ્થા’*

ભાવનખર્ચમાં ‘ગૂજરાત અને કેળવણી’ સંબંધી મહારા
ભાષણમાં ગૂજરાતી પ્રોફેસરોનું તે તે વિષય માટે એક એક મહાન
રચનાની ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સૂચના કરી હતી, તેને
બીજે જેરસમજણ ન થાય તે માટે હું ખુલાસો કરવા ઇચ્છુ છું કે
સૂચનામાં ‘પ્રોફેસર’ શબ્દ ઉપયોગમાં આવે છે અર્થાત્ પ્રોફેસર
નહિ એવા તે વિષયના બીજા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો જે કોઈ હોય તેઓને
પણ એ મહાનમાં સર્વ શકાય, બીજું એ મહાનોની કેટલીક મીટિંગ
જેઓ એ વિષયમાં ખરેખર રસ લેતા હોય તેમને માટે પણ ખુલ્લી
રાખવી જોઈએ અને ત્રીજું એ કે “બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝ” જેવું
મહાન ગ્રંથવાનું એ કશું તે કયા વિદ્યાર્થીઓ માટે? અને એમણે
પાઠ્યપુસ્તકોનો સૌ કામ યોગ્યવાનો? ખુલાસો—એમાંનું કંઈ નહિ
“બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝ” એટલે એના જેવા ખાસ વિદ્વાનોનાં મહાન
વિદ્યાર્થીઓ વિદ્વાનો પોતે જ અને એમનું કામ પાઠ્યપુસ્તકોની
ચોજનાને બદલે, એમના પોતાના કામની ચોજના કરવી તે દરેક
મહાન વર્ષ માટે વા તેથી વધારે બેત્રણ વર્ષ માટે પોતાના વિષયને
જગત પ્રસોની વાહી કરે, અને એમાં શૈક્ષણિક કરવાનું કામ
મોહામદિ કેવી લે, વા કેટલુંક વહેંચી સર્વ બીજું જાહેર પ્રજા
આબળ મૂકે, જેથી મહાન જદારના કોઈ વિદ્વાનને એ ઉપર કામ
કરવું હોય તો તે કરે, વળી કોલેજની ઉત્તમ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને
ઓછા તરીકે આમાં જોડવા અને રસ લેતા કરવા, જેથી આ નવા
ઉપક્રમમાં પ્રજા પણ રસ લે, અને એ એક જીવંત સરસ્થા બને.

[વસંત વર્ષ ૮૪, અક ૩ મે, સ ૧૯૧૧]

અર્વાચીન હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસની પરિષદ

હાલમાં (તા ૭ મી જૂન ૧૯૩૫) પૂનામાં “ All-India Modern History Congress ” યાને ‘ અખિલ ભારત અર્વાચીન ઇતિહાસની પરિષદ ’ ભરાઈ આ ‘ અર્વાચીન ઇતિહાસ ’ હિન્દુસ્થાનનો, અને અર્વાચીન એટલે ઈ સ. ૧૦૦૦ પછીથી આત્માર સુધીનો, જેમાં (૧) મોઘલ પહેલાના મુસલમાન સમયનો (અને આમાં રાજપૂત વગેરે અન્ય હિન્દુ રાજ્યોનો સમાવેશ કરવાનો, (૨) મોઘલ સમયનો (જેમાં- તે સમયના મહારાષ્ટ્ર વગેરે પણ આવી જાય) અને (૩) બ્રિટિશ સમયનો (તેમાં પણ ફેરી રાજ્યો સહિત એ સમયના અખિલ ભારતવર્ષનો) એમ ત્રણ પેટા વિભાગ પડે.

આ પરિષદ પહેલવહેલી ભગઈ, અને એ ભગવાનુ સ્થાન યોગ્ય રીતે પૂના હતું. પૂનાનું ‘ ભારત ઇતિહાસસંશોધક મંડળ ’ જે ઇતિહાસની શોધ માટે વ્યવસ્થિત રૂપે અપાયેલું જૂનામાં જૂનું મંડળ છે, અને કામ બહુ ઉત્સાહથી અને કૃતેહમન્દીથી કરે છે—એના પ્રયત્નથી આ પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. એના પ્રમુખ તરીકે અમ્બાલાબાદ યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસના પ્રોફેસર ડૉ. સર રાફાત અહમદખાનને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા સગ જદુનાય સરકારનો આ સ્થાન માટે પહેલો હક બન્યાય, પણ તેઓ હવે વૃદ્ધ થયા છે, અને તેથી એમનો લાભ ના લઈ શકાયો હોય તો સગ રાફાત જ એક પીઠ સુવાન અને હિતચાવી વિદ્વાન તરીકે સજે ડૉ. કૃષ્ણગુપ્તામી આવ મરે

દ્રાવિડ ઇતિહાસમાં બહુ કાર્ષ્વ ઝું છે, પણ એ પણ હવે નિરૂપિતના અધિકારી મનાવ. પણ એમણે ઇતિહાસના પ્રદેશમાં કરેલી સેવા ખ્યાનમાં લઈ યોજનાએ એમની પાસે ઇતિહાસનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા કરાવી હતી.

પરિષદે સ્થાયી મંડળ સ્થાપવા સબધી તથા તેના કાર્ય સબધી ડેટલાઈટ કરાવ ક્યો, તેથી હવે આપણે માની લઈએ કે 'ઓરિયન્ટલ, કોન્ફરન્સ', 'સાયન્સ કોન્ગ્રેસ' વગેરે મંડળની રીતે આ મંડળ પણ આખા હિન્દુ માટે એક કાયમની સંસ્થા બની રહે. હિન્દુસ્થાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઓરિયન્ટલ કોન્ફરન્સના કાર્યમાં આવે છે એ કારણથી આ અર્વાચીન ઇતિહાસની કોન્ફરન્સે એ પહેલના ઇતિહાસ પોતાના કાર્યક્ષેત્રની બહાર રાખ્યો છે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર એટલું મોટું છે કે તે એક મંડળ માટે પૂરતું છે.

પ્રમુખ ડૉ. સહાત અહમદનું બાપણ બહુ લાંબુ હતું એમાં એમણે સ્વચ્છ બાવળી કારણે વિનયપૂર્વક મહારાજના રાનકે ટિપ્પણ (તેમણે કહેવા માગે છે) વગેરેથી માંડી આજ સુધીના "ઇતિહાસ સંશોધક" વિદ્વાનોની મુક્ત ઠેઠે પ્રશ્ન કરી—જને તે પછી અત્યારે હિન્દુસ્થાનના લુપ્ત લુપ્ત ભાગમાં બ્રહ્મિઓએ, ખાનગી મંદિરોએ પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓએ, દેશી રાજ્યોએ અને ઉપલબ્ધ બ્રિટિશ સરકારે પણ શુ શુ કર્યું છે એ જણાવ્યું પૂર્વોક્ત તથા સમગ્ર પછી-દરેકના ઇતિહાસ માટે શાં શાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે, ડેટલાઈટ લાક લેવાયો છે ડેટલાઈટ હજી તરણમો થયો બાકી છે પ્રત્યાદિ બતાવ્યું—જને હજી આપણે માટે પ્રયત્ન કરવાનું બાકી છે એ કેમ કરવું એની કિંશા સમગ્રી આ કામ કરવાની ધુનિબદ્ધસિદ્ધિએ માથે મોઢી જવાબદારી છે, એ પૂરી જાણ થતી નથી એ માટે એમણે ચોક્કસ દર્શાવ્યો.

એમના જાણકારમાં એવાર વાત ખ્યાનમાં લેવા જેવી અને ખુબતપણે વિચારવા જેવી હતી. એમનું કહેવું છે કે—

(૧) ઇતિહાસના વિદ્વાનોએ કેવળ સ્વયં હાજીઆની જ દરકાર

રાખવી જોઈએ, કાઈ તરફના ચમત્કેષ કે ચળકીય દુગમલને એમના પવિત્ર કાર્યમાં સ્થાન નથી

(૨) અત્યારે હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસનું સંશોધન લુપ્ત જાદા પ્રાન્તોમાં થાય છે તે થવા હેતુ—એ સર્વના કામનું એકીકરણ અખિલ ભારત માટે હવે જે સરઘા સ્થાપવાની છે તેમાં થશે, પરંતુ તેથી અત્યારની પ્રાન્તિક સરઘાઓનો ભોગ કરવાનો નથી જેમકે અત્યારે મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનો મરાઠા અને પેશવાના સમયમાં ઉત્તમ શોધખોળ કરી રહ્યા છે અને તે જ પ્રમાણે દ્રાવિડ દેશના વિદ્વાનોએ પણ એ જાનના ઇતિહાસ ઉપર પ્રુબ્બળ પ્રમાણ નાંખવા માંડ્યો છે, અને અલિખત વજેરે સ્થળે મુસદ્દાઓના ઇતિહાસને લગતા લેખો લખાય છે—એઓનું કામ પણ ચાલતું રહેશે. પણ સર્વનાં કાર્યને એક હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી એક કરવાનાં છે કે શાહતના મુદ્દેમાં—

“We have not started this organization in a spirit of hostility to any institution. It is not our desire, nor can it be the wish of any one of its members, to start an association with the object of multiplying the long list of sectional and provincial organizations that have played, and are still playing, a brilliant role in the development of historical investigation. Provincial patriotism has a rightful, nay an essential, place in the national life and endeavour, for it is from the warmth and glow of the concrete events that appear every moment and unconsciously mould our outlook, that we reach the sublime heights of an All-India patriotism. I cannot expect a citizen of Poona to develop a concep-

દ્રાવિડ ઇતિહાસમાં બહુ કાર્ય હતું છે, પણ એ પણ હવે નિશ્ચિતતા અધિકારી મનાવે. પણ એમણે ઇતિહાસના પ્રદેશમાં કરેલી સેવા ધ્યાનમાં લઈ યોગદાએ એમની પાસે ઇતિહાસનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરાવી હતી.

પરિપદે સ્થાયી મહાળ આપવા સબધી તથા તેના કાર્ય સબધી કેટલાક કરાવેલાં, તેથી હવે આપણે માની લઈએ કે 'ઓરિયન્ટલ કોન્ફરન્સ' 'સાથ-સા કોન્ફરન્સ' વગેરે મહાળની રીતે આ મહાળ પણ આપા દિન્દ માટે એક કાર્યમંત્રી સરચાળી રહે. હિન્દુસ્થાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઓરિયન્ટલ કોન્ફરન્સના કાર્યમાં આવે છે એ કારણથી આ અર્વાચીન ઇતિહાસની કોન્ફરન્સે એ પહેલાંના ઇતિહાસ પોતાના કાર્યક્ષેત્રની બહાર રાખ્યો છે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર એટલું મોટું છે કે તે એક મહાળ માટે પૂરતું છે.

પ્રમુખ ડૉ. રાફાત બહમણુ બાપણ બહુ લાંબુ હતું એમાં એમણે સાચા કાવયી કારેલા વિનયપૂર્વક મહારાષ્ટ્રના રાનકે, ટિબેટ (તેલજ કહેવા માટે છે ?) વગેરેથી માંડી આજ સુધીના "ઇતિહાસ-સંશોધક" વિદ્વાનોની મુક્ત કંઠે પ્રસંસા કરી—અને તે પછી અત્યારે હિન્દુસ્થાનના લુધા લુધા બાજમાં બ્રહ્મિઓએ, ખાનગી મહાળાએ, પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓએ, દેશી રાજ્યોએ અને ઉપર જિલ્લા સરકારે પણ યુ યુ હતું છે એ જણાવ્યું. પૂર્વોક્ત ત્રણ સમય પેઢી-દરેકના ઇતિહાસ માટે શાં શાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે, કેટલાંક લાજ લેવાયો છે કેટલાંક હજી તરલુમો ચલે જાડી છે હલાદિ બતાવ્યું—અને હજી આપણે માટે ધણું કરવાનું જાડી છે એ કેમ કરવું એની દિશા સૂચવી આ કામ કરવાની મુનિશ્ચયિતિએને માથે ઝેડાટી જવાબદારી છે, એ પૂરી જાણ થતી નથી એ માટે એમણે ચોક્કસ કહ્યું.

એમના શાપણમાં એમાં વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી અને પ્રખ્યાતપણે વિચારવા જેવી હતી એમનું કહેવું છે કે—

(૧) ઇતિહાસના વિદ્વાનોએ કેવળ સ્વ્ય હકીકતની જ દગ્ધર

રાખવી જોઈએ, કાઈ તરફના રામરોષ કે રાજકીય દુરામદને એમના પવિત્ર કાર્યમાં સ્થાન નથી

(૨) અત્યારે હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસનું સંશોધન જુદા જુદા પ્રાંતોમાં થાય છે તે થવા દેવું—એ સર્વના કામનું એકીકરણ અખિલ ભારત માટે હવે જે સસ્થા સ્થાપવાની છે તેમાં થશે, પરંતુ તેથી અત્યારની પ્રાંતિક સસ્થાઓનો લોપ કરવાનો નથી. જેમકે અત્યારે મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનો મરાઠા અને પેશવાના સમયમાં ઉત્તમ શોધખોળ કરી રહ્યા છે અને તે જ પ્રમાણે દ્રાવિડ દેશના વિદ્વાનોએ પણ એ ભાગના ઇતિહાસ ઉપર ધ્રુવજ્ઞ પ્રકાશ નાખવા માંડ્યો છે અને અલ્પકાલ પહેલે સ્થળે મુંસમ્ભાનોના ઇતિહાસને લગતા લેખો લખાય છે—એઓનું કામ પણ ચાલતું રહેશે. પણ સર્વનાં કાર્યને એક હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી એક કરવાનાં છે કે શાકૃતના શબ્દોમાં—

“We have not started this organization in a spirit of hostility to any institution. It is not our desire, nor can it be the wish of any one of its members, to start an association with the object of multiplying the long list of sectional and provincial organizations that have played, and are still playing, a brilliant role in the development of historical investigation. Provincial patriotism has a rightful, nay an essential, place in the national life and endeavour, for it is from the warmth and glow of the concrete events that appear every moment and unconsciously mould our outlook, that we reach the sublime heights of an All-India patriotism. I cannot expect a citizen of Poona to develop a concep-

tion of Indian patriotism unless he has been bred in and has shared the thoughts of those who made Poona famous. They have carved a temple of fame and valour which is a source of perennial interest to thousands who undertake the pilgrimage of piety and devotion to this sacred and historic city. Similarly, I cannot conceive a Delhi citizen who is not constantly reminded of the splendour of the Moghal Rule by the daily almost hourly sight of monuments of Moghal glory and brilliance. A Sikh cannot become a true Indian patriot unless he has love for sacred Amritsar or historic Lahore. Provincial patriotism is the foundation of National patriotism.

(૩) ઇતિહાસના સંશોધનમાં ઇતિહાસના સાધનોની શ્રેષ્ઠ ગુણ્ય છે, પણ એટલું જ આપણે કાર્ય નથી. ઇતિહાસના સાધનોની મદદથી ઇતિહાસનો અર્થ કયો વસ્તુ જીવનવસ્તુ એ જરૂરનું કાર્ય છે કે સાહિત્યના શબ્દો જીતારીએ

"History does not consist merely in the dissection of tiny bits of facts, out of musty old parchments, collected together after years of toil, without any principle possessing significance. This is not history but a heterogeneous collection of unorganized facts pieced together with soulless and mechanical industry. History consists not merely in the organization, collection and

examination of material, but also in its interpretation. Without a correct interpretation of the mass of material presented to the historian, history will degenerate into a meaningless and barren recitation of strings of unrelated and unco-ordinated facts, and will cease either to inspire or instruct. Interpretation is the core of history "

(૪) અને આ માટે દરેક હિન્દુ અમુક દેશ કે પ્રાંતનું ને રાજતાં સમસ્ત હિન્દુસ્થાનનું રાખવું જોઈએ.

' We must not divide ourselves into hard and rigid classes of Mahratta, Sikh Muslim and Bengali historians. While the subject may be concerned only with a small period of Indian History, every Indian historian should aim at a conception of united India. This is the noblest and truest legacy of fifty years of rapid progress. We are not merely Mahrattas and Muslims, we are also part of a larger whole, and it is our duty as historians to emphasise this point, and bring home to the young the spiritual energy and intellectual force which impelled many of the national heroes to work, not merely for the limited and circumscribed sphere in which they moved and breathed, but also for the general progress and improvement of our Motherland.

“ While history is the record of truth, and nothing but the truth, it deals with the human organism, with its passions and prejudices its sub-conscious impulses and lofty ideals. It is a record of human activity, and is instinct with life. We deal not with fossils, but with the achievements of persons who have left imperishable monuments of their glory in the Indian society of today. The present is linked up with the past by the strongest forces in the world. It is the sacred duty of historians of India to attempt the interpretation of her annals in a way that is in harmony, not only with the facts of history, but also with the conception of her common nationality.

[बसुदाःवर्ष ३४ भाग ३, श्रेष्ठ, स १९९१]

પૂનાની 'ઑરિયન્ટલ કૉન્ફરન્સ'*

એક વારવાર ઉચ્ચારાતું, સર્વાનુમતે સ્વીકારાતું, પણ બવહારમાં ઘણી વાર ભૂલાર્થ જતું સત્ય આ છે કે—મનુષ્યજીવન એક અખડ પદાર્થ હોઈ એના કહેરાતા એક ભાગમાં યએસો ફેરફાર એના બીજા ભાગમાં અસર કર્યા વિના રહેતો નથી એમાં પદર વર્ષથી હિન્દુસ્થાનનો આત્મા જે સ્વરાજ્યની ભાવનાથી ઝળહળી રાજકીય જીવનકલામાં રૂપાન્તર પામ્યો છે તેણે એના જીવનની બીજી કલાએને પણ વત્તીઓછી અસર કરી છે અને એનું જ આ એક પરિણામ છે કે જેમ હિન્દુસ્થાનની પ્રજા હવે એનો રાજકીય બવહાર પરદેશી અમલદારો (સિવિલિયનો) ને આધીન રહેવા દેવા રાજી નથી, તેમ એની છુદ્ધિનું સ્વાભાવિક સ્વાતન્ત્ર્ય પણ પશ્ચિમના વિદ્વાનોને વશ વડ રહે એ એને ગમતું નથી મેક્સમૂલર, વેબર અને યેકાબીના મતો આપણે જહુ વાર ટાંક્યા—એને જહુ વાર નમ્યા, જહુવાર અનુસર્માં હવે તો આપણે સ્વતન્ત્રતાની મત બાંધીએ, એટલું જ નહિ, પણ પશ્ચિમના વિદ્વાનોમાં આપણા મત માટે માન અને પ્રતિષ્ઠા પાડીએ તો સાફ—એવી ચોતરફ લાગણી જાગી છે અત્યાર સુધીમાં ડૉ. સર રામકૃષ્ણ બાંકરકર, ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર વગેરેએ પશ્ચિમના વિદ્વાન્મંડળ પાસે અનેક વિષયમાં માન મૂક્યો

* 'વીસમી સદી માટે લખેલો આ લેખ, એ પત્રના વત્તીની પરવાનગીથી અને ('વસન્ત') માં આપ્યો છે

જ્યાં સોસાયટીનાં મહાનની આ જાણુએ 'વૈદિકામમ' કરીને એક મહાન છે,—જે સાબિતવા પ્રમાણે પ્રમથ ઓરિયોને માટે રચેલું, પાછળથી સરકારે જેમાં પડિતો માટે એક શાળા સ્થાપવા ધારેલી અને અત્યારે જે ફર્જસન કોલેજના એક છાત્રાલય તરીકે વપરાય છે—તેમાં ધણાખરા મહેમાનોને માટે બિતારાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. વૈદિકામમ થી થોડેક દૂર 'સમ્હ'ન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયન સોસાયટી, ફર્જસન કોલેજ, બોમ્બેમાં રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ—દેશસેવાનાં બિન બિન પ્રકારનાં તથા મનોહર ગ્રન્થ—પાસે પાસે આવેલા છે આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ખાતાની જમીન ઉપર, ઇન્સ્ટિટ્યૂટ સામે જ પરિષદ માટે સુંદર અને વિશાળ મકાન બાંધ્યો હતો એ સમયે ગમે તો ૪ થીની સાંજે—લગભગ આશમતે સૂર્યે—જોવા જ્યાં ઇન્સ્ટિટ્યૂટની પાછળ કુચની હાર આવેલી છે, એની ઉપલી ફ્લોર ઉપર દફનાયેલિયો દાણુવાર જોયા મ્હે પૂર્વોક્ત સ્થાપનાનાં મહાન ઉપર દૃષ્ટિ નાંખી, ત્યાં દાક્ષિણાત્યોની બાહ્યજીવનના ક્ષેત્રમાં પ્રકટ થતી કર્તૃત્વશક્તિ આગળ મ્હારું ચિર નમ્રું

તા. ૫ મીએ પરિષદનું કામ શરૂ થયું. આપણા જૂનારાની બન્ધુ રા. રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ—જેઓની સંસ્કૃત વિદ્યાના અભ્યુદયમાં બહુ રસ લે છે—એઓ સરકારિણી સજ્જના પ્રમુખ હતા—એમણે એ સ્થાનેથી સૌને આવકાર આપ્યો, એમાં પશ્ચિમમાં ભારતની આ જાતની પરિષદોનો ઉલ્લેખ કરી, પરિષદોમાં સરકાર પાંડુરંગ પડિત, ડો. બોમ્બેમાં અને હરિલાલ હર્ષદરામ કુલે હાજરી આપેલી એ વાત કહી, તથા આ 'પરિષદના કાર્યમાં સરકાર, દેશી રાજવાડા અને પ્રજા તરફથી મળેલી મદદ માટે ઉપકાર માન્યો અને ઉચરે મુજબના ગૃહનર્ત સર જોર્જ લોર્ડને પરિષદનું કાર્ય બિલાડવા વિનંતિ કરી. નામદારે સદાનુશ્રુતિભર્યું અને ઉત્તેજનદાયી બાપણ કહ્યું તે પછી પ્રમુખ તરીકે સર રામકૃષ્ણ બોમ્બેમાં નીમવાની દરખાસ્ત મુકાઈ ને પસાર થઈ સર રામકૃષ્ણ જ્ઞાપરમાને લીધે

ભિમાર હોઈ પચારીવણ પડેલા હતા (વાચક જાણીને જ્ઞાનન્દ પામશે કે તે દિવસ પછીથી એમની તબિયત સુધરી છે), અને તેથી તેઓ પોતે પરિપક્વમાં આવી શક્યા નહોતા, પણ પોતે લખાવેલું પ્રમુખ તરીકેનું શાપણ એમને બહારે પ્રો ગજવાડેએ વાંચી સભળાવ્યું જેઓ સર રામકૃષ્ણને અઘાપિ જાણે છે તેમને જણાવવાની જરૂર નથી પણ તે સિવાયનાં શ્રોતાજનો અકિત થયા હશે કે એમનું શાપણ એમની શુદ્ધિના હમ્મેશના જુગ્મ્સાથી અને દૃષ્ટાથી ભરપૂર હતું એમાં એમણે આજપયન્ત જે જે મુખ્ય વિવાદોમાં ભાગ લીધેલો તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને સસ્કૃત વિદ્યાની વિદ્યતામાં પ્રાચીન અને નવીન સગણિના સમન્વયની જરૂર છે એ વાત વિસ્તારથી દલીલ અને દૃષ્ટાન્તથી બતાવી હતી તે બાદ બહામ્સ પ્રેસિડન્ટ અને બધારણકમિની નીમણુક થઈ અને છેવટે શ્રીમત બાલાસાહેબ પત પ્રતિનિધિ—જેમના તરફથી બાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં જુદી જુદી હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપગ્રંથી મહાભારતની પાઠભેદના શાસ્ત્રીય સંશોધનવાળા એક પ્રતિષ્ઠિત આવૃત્તિ તૈયાર કરાવવામાં આવે છે, અને તેથી જેઓ આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના કાર્યમાં બહુ રસ લે છે—એમણે નામદાર જ્વહર્નર સાહેબના ઉપગ્રંની ફરખાસ્ત મૂકી. એમાં એમણે કેળીતી રીતે અગ્રાસંગિક લાગતી એવી 'સ્વદેશી ની વાતો' કહવા માંડી અને એને અંગે મહીસરના સુખડના તેલનો ઉલ્લેખ અને ઓમ્પિયન્ટલ કોન્ફરન્સ એ જે વચ્ચે સળધ છે એવી અમતકારક ઉક્તિથી અને ધણુવાર આશ્ચર્યથી બાંધી, દેશમાં ધન હશે તો વિદ્યાની સસ્યાઓ બની શકે એવો અવધપ્રદાશ સિદ્ધાન્ત જાહેર કરીને સભામાં બહુ રમૂજ ફેલાવી હતી. આ પછી પાનસોપારી બહેચાર્યા, અને બપોર પછી ફરી મળવા સભા વિસર્જન પામી.

આ પછીથી માંડી જે દિવસ—એટલે બીજી પાંચ બેઠક પરિપક્વનું કાર્ય ચાલ્યું પરિપક્વ આમળ આવેલા નિબંધનું વર્ગીકરણ વેદ, અવસ્તા, પાલિ અને ગૌદધર્મ, બાલાસાહેબ અને પ્રાકૃત—

સમૃત સાહિત્ય, ફાગસી અને અરબી, દ્રાવિડ, તત્ત્વગાન, પ્રાચીન લેખ,
 પ્રાચીન ઇતિહાસ, મુખ્યજાતિશાસ્ત્ર અને સેકવાર્તા, ગણિત, અધુર્વેદ,
 વૃત્ત, સંગીત ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવિશેષ અને સામાન્ય—આ પ્રમાણે કરવામાં
 આપ્યું હતું, અને તદ્દનુસાર તે તે વિભાગમાં અને સમતા નિમન્ય
 વાંચવા સાફ મહત્ત્વમાં વખોતોવખત પડદા બાંધીને ખડ વાડવામાં
 આવતા હતા તથા ખૂટતી જગ્યા તજૂનાખીને પૂરી પાડવામાં આવી
 હતી. અમેજી ન જાણનારા શાસ્ત્રીઓ માર્ટે પણ એક જાણમાં ખાસ
 જોડવણ કરવામાં આવી હતી અને તેઓએ અખિલ હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન
 વિદ્યાની સામાન્ય ભાષા—સંસ્કૃત ભાષામાં—નિમજ વાંચ્યા હતા દરેક
 ખાના અધ્યક્ષ કરાવવામાં આવ્યા હતા, અને સમજી કામ ખડ
 સ્વરણતાપી ખડ સારી રીતે ચાલ્યું હતું માત્ર એક અનિવાર્ય મુશ્કેલી
 હતી કે બધા નિમજો જુદા જુદા ખડમાં એકીવખતે વચ્ચાતા હોવાથી
 એક કરતાં વધારે વિષયમાં રસ મેનારને મળ્યા નિમજો સાંભળવા મ્હી
 જતા હતા રા નરસિંહરાવનો જૂજરાતી એ અને બોના પહેળા
 ઉચ્ચારની કૃપિતિ વિષેનો નિમજ અડધો વચ્ચાઈ મથા પછી કુ બીજા
 ખડમાં મારો નિમજ વાંચીને આવી શક્યો રા રમણભાઈનો નિમજ
 આખો સાંભળવાનું બની શક્ય રા જળવતરાવનો નિમજ મ્હોટ
 બાજે મ્હો સાંભળ્યો પણ આ સર્વ મથમે મ્હો હાજરી આપી એ
 દરમિયાન બીજા ખડના કેટલાક મહત્ત્વના નિમજ મ્હારે
 સાંભળવા રહી મથા મ્હારો પોતાનો નિમજ રા રમણભાઈ અને
 રા નરસિંહરાવ સાંભળી શક્યા નહિ એટલું જ નહિ પણ મને ખાસ
 દિલ્હીરી એ મર્થ કે ડા સતીશચંદ્ર વિદ્યાનૃપણ—જેમના નામ
 સાબકાર વાત્સ્યામનના સમય સળધી તથા મીક
 અનુમાનની આપણુ બોદ મ્હો મ્હો નિમજ ૧૧ ઉપર
 અસર મર્થ છે એ મત મ્હો નિમજ ૧૧ હતી
 એ પણ પોતે અન્ય ખડ
 નિમજ સાંભળવા આવી

સભામાં વાંચવાના કરાવ્યા હતા એની પસંદગી, સર્વ સાખાના
 શ્રોતાજનોને એ ગ્રંથ પમાડે એવો છે કે કેમ એ મુખ્ય ધારણની સાથે
 લેખકની પ્રતિજ્ઞા, સ્થાન, જાતિ વગેરે ભેજરીને કરવામાં આવેલી જણાતી
 હતી. ત્યાં સર્વ નિબંધો સાંભળી ચક્રાચાર્ય નહોતા અને અમલ
 સભામાં વચ્ચેએલા નિબંધો કેવળ ઉત્કૃષ્ટતાના ધારણથી જ પસંદ
 થએલા નહોતા (જે કે વચ્ચેના તેમાંના બહુખરા ઉત્તમ દેશના
 નહોતા એમ કહેવાનું તાર્કિક નથી) ત્યાં અમુક નિબંધોને જ આ
 લેખમાં નામનિર્દેશથી કે સારોદ્ધારથી વિશેષિત કરવા એ બીજાને
 અન્યાય કરવા જેવું થાય તેથી એ વિશે કું અત્રે કાંઈ લખતો નથી,
 તથાપિ આ ગૂજરાતી માસિક હોઈ એમાં ગૂજરાતી ભાઈઓના કાર્ય
 સંબંધી નોંધ લેવી મને ઉચિત જણાય છે પ્રથમ તો રા
 વિશ્વનાથભાઈ વિશે કહેવું જોઈએ કે એમણે પરિવહના દાર્યને
 કૃતેહમદ કરવામાં સાન્ત અને ગૂઢ રીતે મલો અમ લીધો હતો
 નિબંધલેખકોમાં—૧ નરસિંહરાવ. એમણે ગૂજરાતી ક્ષેત્ર અને ક્ષાત્ર
 પહેળા ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં પ્રો ટેસિટોરીને વિવેક અને
 દક્ષતાથી જે ઉત્તર આપ્યો છે તે વાંચ્યા પછી એ વિદ્વાનને
 પોતાનો વિચાર 'ચિન્ત્ય' થઈ પડ્યો બીજો ૨ રમણભાઈ
 એમણે પૂરોપમાં ભટકની જિપ્સી (Gypsy) નામક જાતિના
 ભોક્ષી ભાષાનું ગૂજરાતી સાથે મળતાપણું (અનેક સંદોહાર
 તેમાં ખસ કરીતે એના અસાધ્ય સંબંધમાં ચક્રાચાર્ય તરફ લક્ષ્ય બેઝી)
 બતાવ્યું રા ગમણભાઈના વિષયની અસાધ્યતા થકી પ્રિન્સિપાલ
 (લાહોર કોલેજના) વુલનર બહુ પ્રસન્ન થયા હતા અને એ વિષય
 ઉપર ચર્ચા કરતાં એ વિદ્વાને જણાવ્યું કે પોતે આ બાબત કટલીક
 તપાસી છે, અને એને અત્રે એમણે જિપ્સી ભાષાનો બહુભાષી ભાષા
 સાથે સંબંધ જોયો છે પ્રો રાજવાડે જે એ ખડના અખ્યાર હતા
 તેમણે મરાઠી ભાષા સાથે પણ સામ્ય દેખાય છે એમ કહ્યું તે
 ઉપરથી પ્રિ. વુલનરે સચન ક્યું કે જિપ્સી જાતિ જેમ પૂરોપમાં

નાટકની ભૂતિ તરીકે જોવામાં આવી છે તેમ હિંદુસ્થાનમાં 'પણુ એ
 નાટકીની કોષ એ સંભવિત છે ત્રીજા રા. બળવતરાય એમણે
 શાકુન્તલ નાટકની જુદા જુદા પ્રતિભા પ્રતો મેળવી એક પ્રતિષ્ઠિત
 આવૃત્તિ તૈયાર કરવાની બહામણ કરી હતી. કેવે ધારણે પાઠનિર્ણય
 થયો જોઈએ એ ધારણની પરિણામનામાં કાંઈ પણ ન્યૂનતા હતી નહિ.
 અને નિમ્ન બહુ સુદર, શુદ્ધ અને સરકારી અંગ્રેજીમાં લખામણો
 કોઈ સાંભળતાં જ્ઞાનદ આવતો હતો એ ધારણોમાં, સુદર તેટલું
 મન્યકતાનું—એ ધારણ શાસ્ત્રીય મણાય નહિ. બાકી બધાં ધારણો
 બાધરહિત હતાં. પણ ધારણો ઉપરથી જે પાઠવિશેષ ઠરાવવાની એમની
 સૂચનાઓ હતી તેમાંની કેટલીક રા રમણભાઈને, નરસિંહરાવને અને
 મને તો મળી નહિ. પણ એથી શાકુન્તલની આવૃત્તિ માટે કરેલી
 એમની સામાન્ય સૂચનાને બાધ આવતો નથી, બધું મને તો એ
 અમલની, એક દુરત હાથમાં ધરવા જેવી સૂચના હાથે છે અને તે
 કોઈક ઉત્સાહી પ્રેસે જાપાડી લેવી જોઈએ. આ ઉપરાંત, મિ. એચ.
 એ. શાહ નામે એક તરુણ જૈન વિદ્વાને 'ગ્રુમ સવર' ઉપર અને
 'કૌટિલ્ય અને કાલિદાસ' ઉપર એમ જે નિમ્ન-ધો વાંચ્યા હતા.
 બહેલા નિબંધના મોઝાકે બાજ વખતે કું હાજર હતો બીજો નિબંધ
 એ લખનાર સંપૂર્ણ સાંભળ્યો હતો એમાં મિ. શાહે કાલિદાસના
 મનો એ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી સામ્ય અને સમંધના જોતારા
 પુષ્કળ વિમત્તવાર આપ્યા હતા. મને હાથે છે કે ઉવટે સખ્યા
 પુરાવામાંથી કાલિદાસ અને કૌટિલ્યની એકતાનો (શેક્સપિયર અને
 બેકનની એકતા કરતાં પણ વધારે વિરૂપ) સિદ્ધાન્ત કાઢવો ન હોત
 તો પૂર્વોક્ત વિમત એક માહિતીએ સારી હતી. મિ. દેવે નામે
 એક ચૂંટણ મૂળરાત્રી સાહિત્ય સમંધી એક નિબંધ વાંચ્યો હતો.
 પણ તે વખતે કું હાજર નહોતો. રા. સજુમસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા
 પરિષદમાં જોવામાં આવ્યા નહોતા પણ 'પ્રામાત્મ અને પ્રાચ્ય
 પ્રજાના ભવવિધિ' વિષેનો એમનો એક લેખ ધણી રસિક આદિતીથી
 અરિસો પરિપૂરના નિબંધોની સારાવસિમાં જોવામાં આવે છે.

હેઠ્ઠે દિવસે વેદના અસુર અને માયા સબંધના અર્થ સબંધી પ્રિ. રાજવાડેએ આપી સલા આમળ નિબંધ વાંચ્યો—ઉચ્ચાર્યો કહેવું વાળખી છે, કારણ કે બાપજીકર્તાના હાથમાં લેખ હતો પણ કણવાર પણ એમણે તે તરફ દ્રષ્ટિ કરી નહોતી—એ આ આખા સરસ્વતી-સત્રની બહુ સુંદર સમાપ્તિ હતી (તે પછી ફક્ત એક ડો. સતીશ ચન્દ્રનો નાગાર્જુન ઉપર નિબંધ વાંચ્યો) સમાપ્તિ પછી સાંજે પરિષદની કાર્યકારિણી મંડળાનો અને સમસ્ત પરિષદના સભાજનોનો ફોટોગ્રાફ લેવાયો વળતે દિવસે (તા ૭ મીએ સવારે) પ્રિન્સિપાલ પરાંજપે અને ફર્ગસન કોલેજના ચોક્કસ પ્રોફેસરો હાજર હતા, તેમણે પરિષદને આહવાણી અને ફળ મીઠાઈ લેવા નોતબાં. એમાં પહેલો સાંજે ધણાખરા મહેમાનો વિદાય થઈ ગયેલા હોવાથી, મહેમાનોની હાજરી થોડી હતી, પણ જે થોડા મળ્યા તેઓની આ બે ઘડી આનન્દમાં અને મીઠા વાર્તાલાપમાં અર્ધ આતિથિ અને ઘનમાન વચ્ચે ઉપક્ષર, પ્રશંસા અને પ્રેમનાં બેતણુ લઘુ બાપજી પણ થયાં.

એ જ બપોરે અમે પૂનેથી વિદાય થયા વિદાય થતાં પહેલાં સોસાયટીની લાઇબ્રેરી (મહે પૂર્વે એક વખત જોઈ હતી) જોઈ અમારા કિતારાની જોડે જ 'હર્ટ' સંસ્કૃત ને રહેવાનું મકાન છે એ અમે અદર ફરીને જોયું એમાં અમને સ્વ. ગોખલેના અવસાનકાળની પુરણી બતાવવામાં આવી. એ જોઈ, એ મકાન હિન્દુસેવકનું જીવન અને એનો અક્ષય વિચ્છેદ અમારી દ્રષ્ટિ આમળ ખડા થતાં, અમારા હૃદયમાં જે જે લાવે જીવનના એ અમારા વર્ણવવા કરતાં વાચકને કંપવું વધારે સહેલું છે ખરેખર સોસાયટીમાં અમારૂં કિતરવું થયું એ અમે એક તીર્થયાત્રા સમાન માનીએ છીએ

પરિષદનું એક બહિરંગ—પરોણાગતની બ્યવસ્થા એ અસાધારણ દરજ્જે સારી હતી. આ ઉકિતનો ખ્યાલ જેઓએ એ બ્યવસ્થા જોઈ નથી તેમને કદાચ નહિ આવે. બેશક, કોન્ફરન્સને અંગે બ્યવસ્થા કરવામાં જે મુશ્કેલીઓ આવે છે તેવી આ પરિષદને અંગે ન જ

આવે-કારણ કે એક તો મહેમાનોની સખ્યા ઝોઝી, 'બીજી' કેળવેલ વિદ્વાનોની જ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની, જે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રમાણમાં સાદી હોય અને ત્રીજી, શાન્ત રસ જ આ પરિવર્તન પ્રધાન હોઈ વ્યક્તિઓના મિલન છીછળા આવવાનો સંભવ ઝોઝેલ છતાં પણ ત્યારે એકે વ્યવસ્થાને એ વ્યવસ્થાની પ્રશંસા થાય છે ત્યારે એમાં કાંઈક વિશિષ્ટતા હોવી જોઈએ. સી હતી એમ કાંઈ પૂછે તો તેને એક સખ્તમાં જ ઉત્તર આપી શકાય કે સૌજન્ય એક જાતની સુન્દરતા, જેમાં સર્વે અમ પોતપોતાને ધ્યાને, કાર્યક્રમ અને યોગ્ય માપવાળાં

અન્તરમ તત્ત્વ વિચારતાં પરિવર્તન સફળ કે નિષ્ફળ? સફળ તો કેટલી સફળ? આટલી કે એમાં વચાએલા નિષ્ક્રિય પેઢી સમજાઈ કે અપૂર્વ અજર તો તાજી આદિતીવાળા કે સુવ્યવસ્થિત અનુવાદ-રૂપ અને કે નમ્રતા આટલી સફળતા આ પહેલી સ્વદેશી પરિવર્તન માટે થોડી નથી. એની વ્યવસ્થાના કાર્યમાં પડેલા પરિશ્રમનો વસ્તુ મક્કાને ભાગે ડા. ગુણેને છે

જનારસ વા. ૩૦ નવે ૧૯૧૦

[વસંતઃ વર્ષ ૧૮, અંક ૭ માવણ, સ ૧૯૭૫]

સાતમી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ

આ નાતાલમાં વડોદરામાં સાતમી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ ભરાઈ, અને જાહેરાતોથી ધાર્મિક વીખરાઈ પ્રમુખગણને પટણના ઓરિએન્ટલ અને ગ્રામીણ ભારતના રાજ્યતંત્રની શોધના આગ્રહવર્તક શ્રીયુત કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ હતા.

વાચકને થાક હશે કે પહેલી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ ૧૯૧૯ માં પૂનામાં ભરાઈ હતી, અને તેમાં સર રામકૃષ્ણ ઓપાળ ભાંડારકર પ્રમુખ હતા. એમની સર્વતોમુખી સરકૃત વિદ્વતા અને સત્તનિષ્ઠ મતિ સુપ્રસિદ્ધ છે અને પહેલી પરિષદના પ્રમુખસ્થાનનું માન એમને જ હોવ એમાં શંકા હોવી? પરંતુ ગિભારીના કારણથી એ સભામાં ઉપસ્થિત થઈ શક્યા ન હતા. અને તેથી એમની વની પ્રમુખનું ધાર્મિક ડૉ. રામકૃષ્ણ વિદ્યાભૂષણ (દક્ષિણી સરકૃત કોલેજના મુખ્ય અધ્યાપક) એમણે કર્યું હતું તે પછી બે વર્ષ પછી કોન્ફરન્સ સર આશુતોષ મુકરજીના ઉપક્રમથી દક્ષિણમાં ભાઈ એમાં પ્રમુખ ડૉ. સિંઘેન લેવી હતા. એ જદા પ્રેમ વિદ્વાનની સરકૃત વિદ્વતા મુખ્યત્વે કરીને સાહિત્ય, અસદાગ અને ધૌર્ધર્મના મનોના વિષયમાં સારી રીતે જાણીતી છે ત્રીજી કોન્ફરન્સ મદ્રાસમાં ભરાઈ ત્યાં અદ્યાદ્યાદના તે સમયના હાલસ એન્સેલર ડૉ. મજાનાથ ઝા પ્રમુખ હતા. ડૉ. મજાનાથ ઝાએ અસાધારણ શ્રમ અને કાળજીથી સરકૃત તત્ત્વજ્ઞાનના ધણા દુર્લભ (કિંમિ)

અન્ધોનું અગ્રિજીમાં ભાષાન્તર કર્યું છે અને એમનાં ભાષાન્તરોની મદદથી જ પશ્ચિમના વિદ્વાનો સસ્કૃત તત્ત્વજ્ઞાનમાં કાંઈ પણ પ્રવેશ કરી શક્યા છે. ડૉ. ઝાની એ સેવા અમૂલ્ય અને અદ્વિતીય છે. એથી કૉન્ફરન્સ અધ્યાદ્યાત્મમાં ભરવામાં આવી હતી, અને એમાં આપણા ઇલાહના પ્રસિદ્ધ વૃદ્ધ પારસી વિદ્વાન સર જમશેદજી દવણજી મોદી— જેમની હવે અવસ્થા અને આનુષંગિક અને ઐતિહાસિક વિષયોની વિદ્વતા અને જ્ઞેને અજે અનેક દેશોમાં કરેલું એમનું પર્વટન નામ્નીતાં છે—એમને આપવામાં આવ્યું હતું. પાંચમી કૉન્ફરન્સ લાહોરમાં ભરાઈ ત્યાં બહુશક્તિવિદ્ અને પ્રાચીન અન્ધમૌલિક વૃદ્ધ વિદ્વાન મહામહોપાધ્યાય ડૉ. હરપ્રસાદ સાહીને પ્રમુખસ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. પેશવાના સમય પછીની બધા શતકની સસ્કૃત વિદ્યા, અને તિબેટ સહસ્ત્રમાન દેશમાં વિવિધ સ્થળે આવેલા સસ્કૃત અન્ધોના ભાષરો, એ અન્ધોને પ્રકટ કરવા માટે થએલા ને થતા યત્નો એની હકીકત એ એમના બાવણની વિશિષ્ટતા હતી. છઠી કૉન્ફરન્સ પટણામાં થઈ અને ત્યારથી કાંઈકે નવી પ્રજાલી આલી દિન્દીના અને પ્રાચીન વસ્તુઓના એક સાગ વિદ્વાન અને અભ્યાસી ગવર્નરહાદુર હીરાલાલને પ્રમુખપદ આપવામાં આવ્યું. રા. બ. હીરાલાલજી મધ્ય પ્રાન્તમાં પૂર્વે કમેન્ટર હતા, અને એમણે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના અન્ધો શૂંધી કાઢવામાં આઈ કામ કર્યું છે અને હજી કરે છે. ભાષાનાં સ્વરૂપ અને ઇતિહાસનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવાની બાબતમાં એમની શ્રેવા સારી છે. આ સાતમી કૉન્ફરન્સ વડોદરામાં ભરાઈ એના પ્રમુખ મીશુત કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ થયા. એઓ પ્રાચીન ભારતના રાજ્યતત્ત્વના આદ્યદષ્ટા, અનેક શિલાલેખોના વાચક અને પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસનાં અનેક અધારોને કમ્પનાનાં દિગ્ગોળી ફેડનાર એક અસાધારણ શક્તિના વિદ્વાન છે એમના વિચારો અને નિર્ણયોમાંના જેટલાક અન્ધ વિદ્વાનોએ પાછળથી કરેલી પરીક્ષાથી બાંધલી બધા છે. પણ ઇતિહાસના તે તે પ્રદેશમાં પ્રથમ દીપ લઈ જનાર.

પ્રાચીન ભારતનું ઔરવ બતાવી આપનાર વિદ્વાન તરીકે એમનું રચાન જીવ્યું છે ખાસ કરીને પ્રાચીન ભારતનાં રાજ્યતંત્ર, અને યુગ આદિ રાજ્યશાના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ નાખવામાં એમણે અપૂર્વ સેવા કરી છે અને એમાં આ વર્ષે “બિહાર અને ઓરિસ્સા રિસર્ચ સોસાયટિ જર્નલ” માં ૪ સ. ૧૫૦ થી ૩૫૦ સુધીના પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ લખીને એક કિંમતી જીમેરો કર્યો છે એ વિષે અને હવે પછી એક જુદો લેખ લખીશું. બહાં એ અપ્રસ્તુત જણાશે.

આ ઓરિયન્ટલ કોન્ફરન્સમાં એમણે આપેલા ભાષણમાં વિદ્વાના નવીન પ્રકાશ કરતાં, વર્તમાન સમયમાં ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનો સંબંધી આવી રહેલી શોધોનું વર્ણન, અને એને અગે વિદ્વાનોનાં એક પછી એક નામ લઈ એમણે કરેલા કાર્યની ઉદાર અને મુક્તકંઠે પ્રશંસા અધિકાંશમાં હતાં તે ઉપરાંત ભવિષ્યના કાર્ય પરત્વે એમણે એક ખાસ સૂચના એ કરી કે હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનો અગત્યનો ભાગ નર્મદા નદીની ખીણમાં બજવાયો છે, અને એ ખીણમાં અનેક સ્થળે ખોદકામ કરવાથી પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે કિંમતી સામગ્રી હાથ લાગવાનો સંભવ છે અને આ સંબંધમાં બીજી સૂચના એમણે આપણાં પુરાણોનો આ વિષયમાં ઉપયોગ કરવાની કરી, તથા પુરાણો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉદ્ધવા માટે કેવાં વિશ્વસનીય છે એ કહ્યું. ભારતના પાશ્ચાત્ય લેખકોના આપણા દૃષ્ટિબિન્દુમાં આ એક મહત્વનો બેઠ છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની દૃષ્ટિ સિંહરની સવારી, અને એનો આશય સર્વ પાછાં પગલાં ભરતાં ગૌતમ શુદ્ધના સમય સુધી, બદ્ધ વધારેમાં વધારે એના અરુણકાળ એટલે કે ૪ સ. પૂર્વે ૬૦૦ સુધી પહોંચે છે, અને આપણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તો પુરાણ પ્રમાણે ગૌતમ શુદ્ધના સમય પહેલાં ક્યારનોએ કલિકાલ શરૂ થઈ મયો હતો, બદ્ધ ભારતના ઇતિહાસના ત્રણ યુગ વીતી ચૂક્યા હતા. અર્થાત્,

પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારો જેને 'પ્રાચીન સમય' કહે છે તે સમયની બહુ પહેલાં ઈ સ. ૧૪૦૦ થી આપણી દષ્ટિ પ્રમાણે ભારતનો મધ્યકાળ શરૂ થાય છે, અને પરીક્ષિતથી મહાન દ (ઈ સ. પૂર્વે ૪૦૦) સુધીના એ મધ્યકાળ પછી અર્વાચીન કાળનો આરંભ છે તેથી કહવું જોઈએ કે આપણા ઇતિહાસનું પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ ઊભું કરેલું આવશ્ય 'ભાષા વિનાનું ધક' છે તે માટે, ઉપર કહ્યું તેમ પુરાણોનો આધાર સર્વ નર્મદાની ખીણમાં ખોદાઈ જતા પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ જીવંત થઈ જાય છે. આથી જોઈએ કે દરમિયાન, સ્વદેશી દષ્ટિથી ભારતનો એક ઇતિહાસ રચાવવાની યોજના સીધી જાય છે. આથી જોઈએ કે આપણા ઇતિહાસનું પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ ઊભું કરેલું આવશ્ય 'ભાષા વિનાનું ધક' છે તે માટે, ઉપર કહ્યું તેમ પુરાણોનો આધાર સર્વ નર્મદાની ખીણમાં ખોદાઈ જતા પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ જીવંત થઈ જાય છે. આથી જોઈએ કે દરમિયાન, સ્વદેશી દષ્ટિથી ભારતનો એક ઇતિહાસ રચાવવાની યોજના સીધી જાય છે. આથી જોઈએ કે આપણા ઇતિહાસનું પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ ઊભું કરેલું આવશ્ય 'ભાષા વિનાનું ધક' છે તે માટે, ઉપર કહ્યું તેમ પુરાણોનો આધાર સર્વ નર્મદાની ખીણમાં ખોદાઈ જતા પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ જીવંત થઈ જાય છે.

આ કાર્ય સિદ્ધ થશે તો વડોદરાની ઓરિયન્ટલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મહત્વનું કાર્ય થશે એમ કહેવાશે.

[વસન્ત વર્ષ ૩૩, અ. ૨ ફાલ્ગુન, સ. ૧૯૬૦]

અખિલ ભારત સાહિત્યસ મેલન

નાગપુરમાં અખિલ ભારત સાહિત્યસમેલન' થયું એનો ઉદ્દેશ હિન્દીદ્વારા હિન્દુસ્થાનની વિવિધ ભાષાનાં સાહિત્યનો એક ખીજાને પરિચય કરાવવો, અને એક ભાષાના સાહિત્યનું બીજી ભાષાના સાહિત્યના સામાન્ય વાચકને પણ જાણખાણ થાય એવી યોજના કરવી, એવો છે કાર્ય ભાર છે, પણ એ કરવા જેવું છે, અને હજી એ એની ખીજાવસ્થામાં છે આ પ્રવૃત્તિમાં આપણા પ્રાન્તમાંથી શ્રીયુત બાઈ કનૈયાલાલ મુનશીનો સહકાર છે અને એમાં પ્રધાનપણે મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રેરણા છે એ ઉપરાંત હિન્દી અને હિન્દુસ્થાની ભાષાના પ્રેમી શ્રીયુત ગજેન્દ્રપ્રસાદ અને જવાહરલાલના પણ એને આશીર્વાદ છે

ગાંધીની ગાંધીય એકતાની સાથે ભાષા અને સાહિત્યની એકતાનો પ્રશ્ન પણ એવો બાદ રીતે જોવાએમો છે કે એકખીજાના વિકાસમાં એ બહુ અસર કરે છે આમ હોઈ અખિલ ભારતની એક રાષ્ટ્રભાષા થાય અને એક રાષ્ટ્રસાહિત્ય રચાય એ બહુ ઈચ્છિત છે આ અંગે હિન્દુસ્થાની ભાષાએ અને વૃક્ષસીમૃત રામાયણાદિક સાહિત્યે કેટલેક અંશે સિદ્ધ કર્યું છે, પણ એ સિદ્ધિ દિનપરદિન વધવાને બદલે એમાં બે મુશ્કેલીઓ બાવી પડી છે હિન્દુ મુસલમાનના વિમલથી હિન્દી અને ઉર્દૂનો પ્રશ્ન વધારે વિકટ થઈ પડ્યો છે અને વર્તમાન જીવનનું કેન્દ્ર માત્ર ધાર્મિક ગણુ નથી એટલે વૃત્તમીમૃત

રામાયણ જેવા ધાર્મિક ગ્રન્થથી પ્રભાવ ધારી સરતું નથી દિન્દી અને ઉર્દૂના સમન્વય વિષે દિ હીના અનેક સાક્ષરોને પ્રતિપાદન કરતા અને સાક્ષરો દ્વારા વસ્તુતઃ ઉર્દૂ પણ દિન્દી જ છે જાણનારી લક્ષર અને બનરમાં ફાગસી અને મૂળ દિન્દીના સહગ્રામી ઉર્દૂ બેપજ છે, એનું બાકગણ બંને શરીરગટના દિન્દી જ છે આ અને માનીએ છીએ. પણ ભાષાના સ્વરૂપમાં બાકગણ કરતાં કોણનું મહત્ત્વ થોડું નથી. અમુક ભાષા, ભાષાની જાતિનો વિચાર કરતાં, ક્યા ભાષા મહત્ત્વમાં પડવી જોઈએ એ દૃષ્ટિએ બાકગણ અને વાકચર્યના નિર્ણાયક છે; પણ ભાષા સમજવાની દૃષ્ટિએ ક્યા એમાં સહુથી મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે આ શાગણથી ધણી ઉર્દૂ બોલતા દિન્દુઓનાં ભાષણો કેવળ દિન્દીના ગાતાથી જ સહેલાઈથી સમજી શકાતાં નથી. પરંતુ આથી અને ઉર્દૂ અને દિન્દીનો ઐકાન્તિક ભેદ માનીએ છીએ એમ સમજવાનું નથી એ બે ભાષાને પરસ્પર ગૂંચવી એ એક આપણું રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય છે એમ અને માનીએ છીએ. પણ કર્તવ્યને સિદ્ધ વસ્તુસ્થિતિ માની લેવાથી કર્તવ્યની અવગણના અને ક્ષતિ થાય છે તેથી આ મુશ્કેલીભરી વસ્તુસ્થિતિ અને સ્પષ્ટતાથી જણાવવા માગીએ છીએ. શીશુત રાજેન્દ્રનાથએ દિ હી અને ઉર્દૂની પરસ્પર ગૂંચણીની જાનતમાં અતિસરૂત અને અતિ દ્રઢ સી-અરબી શબ્દોના ઉપયોગ ન કરવો એમ સલાહ આપી. સામાન્ય વાતચીતની લોકભાષા માટે આ સલાહ ઉપયોગી છે, અને એમાં જ એ પાળી સહાય એવી છે. પટણામાં કેટલાંક વર્ષો ઉપર સર સૈમદ અલી હિમામની ગ્રેરજાથી એક સમેલન ભરવામાં બાધ્ય હતું એમાં આ પ્રશ્ન આ જ રૂપમાં વિચાર માટે ઉપરિચિત કરવામાં આવ્યો હતો તે વખતે દિન્દુ મુસલમાનનો વધતો જતો વિગ્રહ એ દિન્દીના અતિસરૂત અને ઉર્દૂના અતિદારસી-અરબી વસણનું કારણ બતાવવામાં આવ્યું હતું આ પ્રસંગમાં બોલતાં મહે સમેલનનું એક વાત ઉપર લક્ષ્ય એમ્નું હતું તે એ કે દિન્દુ મુસલમાનના ઝગેગે

પરિણામે જ અતિસરૂત કે અતિકારસીના પ્રયોગો દ્વાબલ થઈ હિન્દી અને ઉર્દૂ ભાષા પરમ્પર તદ્દન બિજ ભાષા બનતી જાય છે એમ નથી. ત્યાં સાયન્સમાં અંગ્રેજી શબ્દોને બદલે ફેરી ભાષાના શબ્દો રચવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યાં સરૂત જાણનાર સ્વાભાવિક રીતે સરૂત ક્રેષ્ણનો આશ્રય લે અને કારસી અરખી જાણનાર એ ભાષાનો ઉપયોગ કરે એમાં નવાઈ નથી તેમ જ ગયા જમાના કરતાં વર્તમાન જમાનાના વિચાર અને ભાવ ધણા સફુલ્લ અને રંગબેરંગી થયા છે, અને તેથી એને પૂરેપૂરી મર્યાદાથી શબ્દમાં છિતારવા માટે ઉચ્ચ સરૂતિના કાળની આપણી ભાષાઓને-સરૂત, કારસી, અરખીને-ઉપયોગમાં લેવાની જરૂર પડે છે આ અનિવાર્ય સ્થિતિને હિન્દુ મુસલમાનના ઝંખડાનું પરિણામ માનવાનું કાંઈ જ ટાંગ્યું નથી આ અનિવાર્ય સ્થિતિ જો કે મ્હોટી મુશ્કેલી ઉત્પન્ન કરે છે તથાપિ અમે ઉપર કશું તેમ લોકભાષામાં એકતા સાધવાનું કાર્ય સકલ છે અને કરવું જોઈએ

એક બીજો મ્હોટો ચર્ચાનો વિષય ગ્રાંધીજીના બાણ્યમાં સમા એસો હતો વાચકને ગમગ્યુ હતો કે ગ્રામદ્વાવાદમાં સ્વ. હરગોવિન્દલાલ કાંટાવાળાના અખ્યાસપણા નીચે ગૂંજરાતી સાહિત્યપરિષદ મળી, અને એમાં કવિવર ગ્વીન્દનાથ ટાગોરનું પધારવું થયું હતું, અને આપણા અમરણી ગ્રાંધીજી હતા, તે વખતે એમણે એક એવો ભાવ પ્રકટ કર્યો હતો કે જે સાહિત્ય ગામડે ગામડે એટલે કે જનતાના અમલ વર્ગ સુધી પહોંચી શકે તે જ સાહિત્ય ઉત્તમ. આ પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા નોતરવામાં આવી ત્યારે રા. નગસિંહગવભાઈએ યોગ્ય રીતે સામે ગત પ્રકટ કર્યો હતો. અમે આ વિષયમાં વૈવિધ્યવાદી છીએ. મનુષ્યનો સાહિત્યરસ એના સરક્ષા સાથે સકળાએસો હોય છે અને સરૂતિની જે ભૂમિકા કે દ્રષ્ટાંતમાં એ વસે છે તે ભૂમિકા અને દ્રષ્ટાંતને અનુરૂપ સાહિત્ય એની રસવૃત્તિને સ્પર્શે છે ગામડાંઓને 'જનપદ' કહોને આપણા પૂર્વજોએ ગામડાંઓની યોગ્ય દરર કરી છે કે ગામડાંઓ જ

આહિત્ય સસદ્નુ કવિસ મેલન

જયા ઑગસ્ટની તા ૧૬ મીના પ્રદોષ સમયે, મુંબઈમાં શ્રીકૃત કનૈયાલાલ મુનશીએ સ્થાપેલી 'સાહિત્યસસદ્'ના વાર્ષિક ઉત્સવના અંગે એક કવિસ મેલન કરવામાં આવ્યું હતું જે વખતે કવિની કૃતિઓ સાંભળવાને ઓતાગ્ન ઉત્કંઠ થઈને બેઠા હોય તે વખતે કવિતાના સ્વરૂપ સબન્ધી સામીપ બિહાપોદ બાકાત છે, તેમ એ મંડળમાં એકાંતે થએલા સંબંધોને ઉત્તર દિન્દુસ્તાનની આ ખાસ સમ્યા—જે ઉર્દૂ અને હિન્દીમાં 'મુશાયરા'ના અને 'કવિત્રમેલન'ના નામે મુખ્યસિદ્ધ છે અને જે હવે આપણા પ્રાન્તમાં પણ કેટલાક સમયથી દાખલ થઈ ચૂકી છે એ અગ્રાત નથી એમ વિચારી, મહારી પ્રમુખ તરીકેની પ્રસ્તાવનામાં મ્હે થોડે જ વખત લીધી, અને એમાં આ કવિમૃતિઓ કેવી દૃષ્ટિથી જોવી જોઈએ એ સબન્ધી જ બે સબ્બો દેખા એક વાત તો એ કેવી કે ઉત્તર દિન્દુસ્તાનમાં આ સમ્યા બહુ લોકપ્રિય છે અને મુનિ-દર્શિટિઓના વિદ્યાર્થીઓના સ્નેહસમેલનમાં પણ એ એક જ્ઞાન-દ્વુ સ્થાન જોમવે છે એનો સમય યાત્રે નવ વાગ્યા પછીનો હોય છે—જ્યારે સડ સમાજ જોગન કરી પચ્ચારી કવિતા ધસધારવા કે વાદવાદ કરેલા એકરો થયો હોય છે જેમણે આવા જલસા જોયા નહિ હોય છતાં જેઓએ રેડિયોમાં સાંભળ્યા હશે તેઓ કેવી સકરો કે કવિતાની કડીએ કડીએ 'વાદવાદ'ના ઉશ્ગર કરવા એ તો મુશાયરા અને

કવિસંમેલન માત્રનું એક સામાન્ય લક્ષણ થઈ પડ્યું છે તે માટે મહારી સદ્ગુણે વિનંતી છે કે 'વાહવાહ' કરવાની તૈયારી સાથે જ આપ સમક્ષ કવિતાઓ સાંભળજો આ ભાતની કવિતાનો રસ લેવા માટે આપણી ગસ્ટરિનું 'ફાક્સ' માને મહાશયિન્દુ આ ઉત્સવના સ્વરૂપ સાથે મેળવવું જોઈએ આ ભાતની કવિતાને પાંડિતોની કરડી નજર જોવાની નથી આ સંભારજની કવિતા છે, અને સંભારનું ગજન થાય એટલું એનું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું રસનાં જગ્યાં એમાં વહી રહ્યાં છે કે કેમ, અલકારના સ્થૂમ્બાર ચમકી ગયા છે કે કેમ, એમાં કેવો પદ્ધતિવેશ થાય છે કેવા ધ્વનિ સંભળાય છે ખ્યાલિતપાસ કરીને કુખી થવાનું આપણે પાંડિતોને સોંપીશું આપણે તો આજ અત્રે ઉત્સવ ભિન્નવવાને એક જ થયા છીએ એ મૂલ્ય શું નહિ.

આપ પૂછશો કે આ કાવ્યો કાવ્ય' તો હોવાં જોઈએ કે નહિ? હોવાં જોઈએ. પણ કાવ્યનું લક્ષણ બે રીતે બાંધી શકાય જેમ 'મનુષ્ય નું લક્ષણ બે રીતે બધાય તેમ એક લક્ષણ તો એવું કે જેનામાં મનુષ્યના સ્વરૂપની પરિપૂર્ણતા હોય તે મનુષ્ય. આર્તુ લક્ષણ જન્મના વિરલ મહાપુરુષોને લાગુ પડે, અથવા ખરો મહાપુરુષ તો પુરુષોત્તમ બનવાન જ છે એમ વિચારતાં એક પણ મનુષ્યને લાગુ ન પડે. તે અર્થાત્ આવા લક્ષણમાં 'અસંભવ દોષ' આવે, એટલે એક પણ વ્યક્તિને એ લાગુ ન પડે, તો ચાલે? કાવ્ય કે જાવના (Ideal) તો નિર્દોષ કરવા માટે એ લક્ષણ છે મનુષ્ય કોણ? તો ઉત્તર કે જેનામાં મનુષ્યના ગુણની પરિપૂર્ણતા હોય (Perfect Men) લક્ષણ બાંધવાની બીજી રીત એ છે કે અમુક સંજ્ઞાથી ઓળખાતી હરેક વ્યક્તિને એ લાગુ પડે જ અહીંમાં જ અહીં મનુષ્યથી માંડી સોફોકીસ પર્વન્ત-જેનામાં વિચારશક્તિનો છટો પણ દોષ ત્યાંથી માંડીને જે મનુષ્યતાની પરિપૂર્ણતાએ પહોંચેલો હોય ત્યાં સુધીનાં સર્વ મનુષ્યોને તે લાગુ પડે. પહેલું લક્ષણ ઉચ્ચ દર્શનું છે બીજું વિશાળ દર્શનું છે મહારી આપને વિનંતી છે કે આજ

અત્રે વિશાળ દૃષ્ટિથી—રસ લેવા તત્પર થઈ રહેલા હૃદયથી—સર્વ કવિતાઓ સાંભળજો.

ત્યારપછી જે કવિતાઓ વચાઈ તેમાં ફેટલીક તો ધણી સારી હતી. આવા જઘસ્યામાં સાધારણ રીતે વજર તૈયારીએ વા પાદપૂર્તિ રૂપે કવિતા કરવાનો એ રિવાજ હોય છે અને એ આપણે ધારીએ તે કરતાં ધણીવાર વધારે સફળ થાય છે પણ સફળતા સાથે નિષ્ફળતાના નમૂના પણ બાળેલા હોય છે જે કાનના આનંદમાં નો નહિ પણ જઘસાની ગૂંજમાં ઠીક ફાળે આપે છે પણ વર્તમાન સમયમાં જ્યારે ખરી કવિતા ઢાને કહેવી એ પ્રશ્ન ઉપર અધિક સંશય દેવાય છે ત્યારે આ નિષ્ફળતા ધણી સહ યોગે ખૂચે છે, પણ વસ્તુના મ્હે આગળ કહ્યું તેમ વિશાળ દૃષ્ટિથી આ વસ્તુ જોવામાં આવે તો રમ્ય કવિતાના ધોરણે આ નિષ્ફળતાને પણ સફળતા માની લેવાય. પણ કામિઓ દિલ ઉદાર કર્યા સિવાય બની શકતો નથી.

પણ ઉપર કહ્યું તેમ આ કવિસંમેલનમાં કવિઓએ પોતાની ઉત્તમોત્તમ વા પ્રસંગોચિત એમ કવિતા ધેરથી લઇને આવવાનું નહેતું, એટલે કવિતાઓનો મ્હોટો ભાગ ત્યારે જ હતો, અને ફેટલીક તો ધણી સારી હતી. જ્યાં જાવી ધણી સારી કવિતાની મ્હેલો સંખ્યા હોય ત્યાં પસંદખીનો કામ બાંધવો કઠણ છે, અને સંભવ છે એવડા કામની બાબતમાં સફળતાનો અત્યંત પડે, જોકે એઓ પોતે જ એક કરતાં વધારે અત બાંધવા લાગ્યા.

તથાપિ સર્વોત્તમ કવિતાઓ ફરી એકવાર સાંભળીએ એમ મ્હે કમિટી દર્શાવી ત્યારે સભામાંથી એકે બોલવાને આ બંધમાં ઉપર ડાપેલી બે કવિતાઓ* બાંધી છે તે કામમાં—મુખી વાંચી સંભળાવવાની

* આ બંધમાં બે જામ પ્રસિદ્ધ કરી છે કવિઓના તેમજ સમ સનના કાર્યકર્તાઓના સૌજન્યથી અમને એ મળી છે તે માટે અમે એઓનો ગૃણાર માનીએ છીએ...[બે કાવ્યો તે—(૧) શ્રી આસિમ રાવેરી કવ

માજણી કરી, અને તે પ્રમાણે વચ્ચાર્ધ મ્હે પોતે પણ એ જ બે કવિતાઓ અને તે એ જ ક્રમમાં પસંદ કરી હતી, અને ત્યારે મ્હારું હૃદય સમાના હૃદય સાથે આમ એકસૂઝ જણાયું ત્યારે મ્હે સમાને હર્ષથી એ જણાવ્યું અને વિશેષમાં ભીમેશ્વર કે મ્હારા હૃદયની ગસનારી ધ્રુવકાના હૃદયની રસનારી પ્રમાણે જ ધળકે છે એ જોઈ મને હજી જીવનની આશા પડે છે !

ઉપરની બે કવિતાઓ ઉપરાંત મી સુન્દરજી બેટાર્ધ વગેરે બીજા સાહ્યોની કવિતાઓ પણ ઘણી સારી હતી, અને એમ્હે માદ કરતાં સર્વે બહુ યોગ્ય રીતે આવમાં આવી હતી આ જાતની કવિતાનો રસ એ બધામ ત્યારે જ પૂરેપૂરો ઓતાના હૃદયમાં રેલાય છે

[વસન્તા ૧૪^મ ૩૪, ૪૬ ૩ આવણ-આશ્વિન, સ ૧૯૬૪]

* આખળી ઠાકરી (એક ઈચ્છા છે કે મ્હારી માતૃ મુખદ્ ભેઈ લઉં — એ
* વાલુ વાણુ-કાવ્ય) અને (૨) મી પિનાકિન ત્રિવેદીદ્વિત 'આવણે ના — સ]

‘બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટિનું ઈન્વોકેશન’ યાને પદવીદાન

અમારે ત્યાં તા. ૨૬ મી જાન્યુઆરીએ ગયે વર્ષે^x પરીક્ષામાં
છીતીર્ષ્વ યથેચ્છા પદવીયોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને પદવીદાન કરવામાં આવ્યું
એ દિવસની પહેલાં અને પછી, બાપણો, રમતો ઇત્યાદિ મેળાવકા
મંજિલ હોલમાં પ્રદર્શનો વગેરેની યોજના કરવામાં આવી હતી, અને
તેથી એક આખું અઠવાડિયું યાન અને જ્ઞાનન્દથી બરાબેલું ગયું.

તા. ૨૫ જાન્યુઆરી આજ કાલેજના કાશીનરેલ હોલમાં
પ્રાતઃકાળના બાજમાં સે દસ હિન્દુ ઈલેજને જો વિદ્યાર્થીઓની
પાર્લમેન્ટ’ નામની એ આકારે વાદવિવાદ અને ડરાવ કરવાની
સભ્ય છે તેમાં પ્રશ્ન ચર્ચામાં. “હિન્દુસ્થાન હાલ તુરંત જ સર્વ
સ્વરાજ્યને યોગ્ય છે” ચર્ચા બહુ જ્ઞાનન્દ પમાડે એવી હતી.
ગ્રન્ડ-મેન્ટ સામે ‘ઓપોઝિશન’ પણ ગોઠવાઈ ગયો હતો. મિસિસ
બેસન્ટ બાણ બચવાનદાસ મિ. તેલમ વિગેરે દ્રષ્ટા તરીકે આમ
તેમ બેઠા હતા. અન્ય ગૃહસ્થોથી હોલ ચિહ્નર બરાઈ ગયો હતો.
કાલેજના ‘ઓફ ઓફિસ’ (અને એક ઓફિસ બાંધે એનો એક રમુજ
બાપણમાં તરબુતો કરો એ સુદ વાપરે તો-‘જુદ બાલકો’) પણ
આમ સેવા આવ્યા હતા કેટલાકે દ્રષ્ટા હતા, કેટલાકે પાર્લમેન્ટના

^x અનેક કાસ્ટોને લીધે આ ક્રિયા કરવામાં વિલંબ થઈ ગયો હતો.

મેમ્બર તરીકે બેઠા હતા ‘આપોઝિશન’ના લીડર ઠરાવ રજુ કર્યો તેમાં સર સદાગજ, સર ટી. માધવરાવ, મિ. દત્ત વગેરે અનેક મંત્રીઓનાં ઉદ્ઘાટન આપી રાજ્યકાર્ય કરવાની આપણા લેક્ષિકાની શક્તિ સાબિત કરી આપી, તથા બ્રિટિશ રાજ્યમાં પણ દેશીઓને જે કામ સોંપવામાં આવે છે તે બધું કુશળતાથી તેઓ કરે છે (જુવો લોડ’ સિંહ વગેરેનાં દાખલા) છતાંદિ હસીલો કરી.

એ જ પક્ષના સમર્થનમાં, બાપુ બગવાનદાસના પુત્ર મિ. શ્રીપ્રકાશ જે ઇચ્છક જઈ ઇતિહાસના વિષયમાં પદવી લઈ આવ્યા છે એમણે બહુ રમણ બાપણ ક્યું દેખીતા જુસ્સાના પડ નીચે રમજ એવી સુંદર બનતી હતી. એમણે કહ્યું કે “આમણ વક્તાનાથી વધુ લેક્ષિકા જ કારણસર હું એમના ઠરાવને ટેકા આપુ છું” એમણે જણાવ્યું કે હિન્દીજનો સ્વરાજ્યને લાયક છે માટે સ્વરાજ્ય મળવું જોઈએ એમ નહિ, પણ હિન્દીજનો બહુ જ નાલાયક છે, માટે જ એમને સ્વરાજ્ય મળવું જોઈએ ! હિન્દુસ્થાન જો ખરેખર સ્વરાજ્યને લાયક હોત તો સ્વરાજ્ય એને ક્યાગ્રુએ મળી ગયું હોત. લાયક નથી માટે જ એને બીજા માત્રવી પડે છે પછી મિ. શ્રીપ્રકાશે સંધીજની ‘સ્વરાજ્ય’ પ્રસિદ્ધ બાપુ—બૂલ કરવાની છૂટ—એ ટાંકીને, એને આધારે હિન્દુસ્થાનને પોતાનું ધર ચલાવવાનો બને કાવે તો સળગાવી મૂકવાનો હક્ક મળવો જોઈએ એમ જણાવ્યું એમના બાપણમાં એકબે વાત મનન કરવા જેવી આ હતી: રાજ્યબધાગણની બાબતમાં પણ આપણે પશ્ચિમની નકલ કરીએ છીએ, અને ત્યાંની સંસ્થાઓ જેવી સંસ્થાઓ માગીએ છીએ એ જોડું છે બીજું, ઇતિહાસ છેવટે એક જ પ્રશ્ન પૂછશે કે મનુષ્યજાતિની સંસ્કૃતિમાં હિન્દુસ્થાને શે ‘કાવો’ આપ્યો ? માટે, જ્યાં સુધી કાઈ પણ પ્રકારની વિસિષ્ટતા હિન્દુસ્થાન નહિ કેળવે ત્યાં સુધી વર્તમાન જગતના ઇતિહાસમાં એને સ્થાન મળવાનું નથી

‘મવ્લ-મેન્ટ’ તરફથી ‘આપોઝિશન’ને રિવાજ મુજબ જવાબ

દેવાર્માં આળ્યો, તેમાં સામા પક્ષના હંગવનું તત્ત્વ સ્વીકાર્યું, પણ હિન્દુસ્થાનને એકદમ સ્વરાજ્ય આપી દેવાથી હિન્દુસ્થાનને પોતાને જ નુકસાન છે—હિન્દુસ્થાનને ખબર સ્વરાજ્યની જવાબદારીનો બોનો નાંખવો ઠીક છે, પણ તે એટલો બાર ન હોવો જોઈએ કે જોને લીધે એ ચળવળ નાશ, ઈત્યાદિ કશું

મિ. ગુર્જા નામે મિસિસ બેસન્ટના વખતમાં સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ સાથે સબન્ધ ધરાવતા એક સસ્કારી ગૃહસ્થ છે, એમણે મુન્નર બાપામાં મિ. શ્રીપ્રકાશને જવાબ વાળ્યો તેમાં એક ખ્યાન એવો એવી વાત કહી અનેક જાતિના લોકોને સહવાસથી એકપ્રભાવ બનાવવા એ મહાકાવ્ય જે શૂરોપ જાણાપિ કરી શક્ય નથી (જુએ પોર્લાક અને બાલકન પ્રદેશના વતનીઓનો ઇતિહાસ) એ હિન્દુસ્થાનને ક્યું છે, અને હિન્દુસ્થાનની પ્રજા મહાન રાજકીય ભાવનાઓ સિદ્ધ કરવા માટે લાયક નથી એ વિચારનું ખડન ક્યું અને કહ્યું કે અત્યારે બધી પરિસ્થિતિ જોતાં હિન્દુસ્થાન કમલ સ્વરાજ્ય મેળવે એ જ બરાબર છે

ધોતાઓની ખાસ ઇચ્છા હોવાથી મિસિસ બેસન્ટે ચર્ચામાં લાખ લીધો એમણે જણાવ્યું કે શ્રીપ્રકાશે જતાવેલો માર્ગ કેવળ અરાજકતાનો જ છે અત્યારે હિન્દુસ્થાને સ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય સાથે પરિણી શક્યો સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ ધરાવવી જોઈએ, અને તે મેળવતાં હજી વાગ લાગશે. હિન્દુઓમાં બહાદુર સંનિધિ છે, પણ સેનાપતિઓ હજી ઇજવવાના છે અને અત્યારે મુદ્દનું શાસ્ત્ર એવું કંઈ જ નથી મળ્યું છે કે જે રહસ્યાધર્મી બાવીશ ગાય એવું નથી શ્રીપ્રકાશે એમ કહ્યું કે હિન્દુસ્થાન આત્મનિર્ણયથી પોતાનું કિત બચાડવા ન્દામ તો બચાડવાની પણ સત્તા એને હોવી જોઈએ, એ આત્મનિર્ણય મારેની દલીલના જવાબમાં મિસિસ બેસન્ટે બહુ સરસ દલીલ કરી કે હિન્દુસ્થાનનો આત્મનિર્ણય શેષ છે એ જાણવાનું હજી સાધન જ નથી અને એ જાણવા માટે ‘મતાધિકારી મડળ’

(‘electorates’) વગેરે ગ્રીકોને એ દ્વારા પ્રભાવિત બાલ્યવાનો છે—અર્થાત્ અત્યારે પ્રભાવે જે હક આપવામાં આવ્યા છે તે આત્મ નિર્ણયના બાધક નથી, બલ્કે આત્મનિર્ણય પ્રકટ કરવાના સાધનરૂપ છે—વળી હિન્દુસ્થાન અત્યારે જ સ્વરાજ્ય મેળવે છે તે બીજા આગ્રીને મેળવેલું દાન છે એના જવાબમાં મિસિસ બેસન્ટે કશું કે આ સ્વરાજ્ય માત્ર આપેલું—અમ્મજથી, અનુમદથી આપેલું—મેળવેલું નથી, પણ લીધેલું છે શ્રમ અને અળવળ કરીને જોગથી લીધેલું છે, આ પ્રમાણે અમારી ‘પાર્લિમેન્ટ’ માં સ્વરાજ્યના પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરી ચર્ચા થઈ

એ જ સમિતિ અપગાલ્ધુમાં યુનિવર્સિટિને અંગે મૂકે છે એનો ઇન્દ્રામનો મેળાવડો બગવામાં આવ્યો એ મૂકે મૂળ વીસબીસ વર્ષ ઉપર મિસિસ બેસન્ટે આપેલી તે ત્રણ વર્ષ ઉપર એમની સંસ્થાએ હિન્દુ યુનિવર્સિટિને સોપાઈ તે વખતથી આ યુનિવર્સિટિના વહીવટમાં છે આ ઇન્દ્રામના મેળાવડામાં પ્રમુખશ્યાન પૂણે જોગિયથી મિસિસ બેસન્ટને આપવામાં આવ્યું હતું આરબમાં સૌ વિદ્યાર્થીઓએ મળીને સંસ્કૃત શ્લોકમ્મ ઉચ્ચરણાતિ ગાઈ અને તે પછી એક વિદ્યાર્થીએ ‘વન્દે માતરમ્ (બાળાળીમાં) બહુ અસર કરકે સ્વરથી ગાઈ સંભળાવ્યું * તે પછી વિદ્યાર્થીઓએ ટૂંક ટૂંક સવારો કરી સંભળાવ્યા હિન્દુઓએ સંસ્કૃત બાષા શીખવાની આવસ્થાતા વિષે રૂઢના શાસ્ત્રીએ એસો સંસ્કૃત સવાર બહુ સુંદર હતો એકદર, અંગ્રેજી સવારો થોડા આપણે ત્યાં તેમ જ દિલ્હીમાં આવે પ્રસંગે સંસ્કૃત શ્લોકના સ્લક્ષ્ણ સાંભળીએ છીએ તથા સંસ્કૃત નાટકાદિકમાંથી પ્રવેશ રમ્યૂમિ ઉપર મૂકાતા જોઈએ છીએ—તેવું અહીં કંઈ જ જોવામાં ન આવતાં મને જરા અસંતોષ થયો શાળાના મદાનમાં વિદ્યાર્થીઓના હાથધરીભરીના નમૂનાનું

* આ આપણું સ્વદેશગીત ગ્રામા વિનાનો અહીં કેઈક જ મેળાવડો થયો હતો.

તેમજ શિક્ષણોપયોગી સાધનનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું અને બીજા બાજુએ વિદ્યાર્થીઓને હાથે રચાએલી અને કોઈકરચેલી મુદ્ર અને વિવિધતાવાળી બગીચી હતી. પાસે, મોટા મેદાન ઉપર વિદ્યાર્થીઓની ટ્રીસ કરી બતાવવામાં આવી હતી આ દેખાવ ભવ્ય હતો.

તે જ સમયે અમારી કોલેજમાં (સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજમાં) અસ્થાદાખાતી મૂઝ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ આર્ચબોલ્ડે 'Unit-vergetables' ઉપર ભાષણ આપ્યું મિ. આર્ચબોલ્ડે પહેલાં અધિક કોલેજમાં હતા, અને ત્યાંથી તે હાથને રચાને બાબા હેન્સમાન્ય અમેજ પ્રિન્સિપાલ કરતાં વિદ્વાતા માટે એમની પ્રતિજ્ઞા વધારે છે એમણે ઇંગ્લેન્ડની ડિસ્કનેરી બોર્ડ નેશનલ બાયોમેડીકલ, તેમજ 'એન્થ્રોપોલોજીકલ સિટ્રેનિક્સ માં લેખ લખ્યા છે એમ કહેવાય છે, એમના ભાષણમાં આકર્ષક વિનાની પણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી, એવી વિદ્વાતાની છાપ હતી અને અમેજનો એક સ્વાભાવિક મુલ્ય—સ્વતંત્રતાથી વિચાર કરવો અને નિર્ભયપણે કહેવો—એ એક જાન લીપને એવું હવે આટલી એમના સબન્ધી પ્રત્યાવના કરવાનું કારણ છે—એમના એકને વિચાર ખાસ ખાન ખેત્રે એવા અને પૂર્વીજ વિદ્વાતા અને પ્રતિજ્ઞાના કારણથી માનને પાત્ર એવા હતા મિ. આર્ચબોલ્ડે યૂરોપમાં મધ્યમુખ માં મુનિ-દર્સિટિઓ ફેવી રીતે ગ્રાપાઈ એનો પ્રતિહાસ આપ્યો એ તો સામાન્ય મધ્યામ. પણ એમાંથી અત્યાગ મુખી ઇંગ્લેન્ડમાં આવી આવતી એક સ્વતંત્રતા અહીં હાખસ કરવાની એ લક્ષ્યમણ કરે છે એ સ્વતંત્રતા જા રીતની છે કે કોઈ વિદ્વાને ગમે તે નવા વિષયનો અભ્યાસ કર્યો હોય અને એ વિષયની વિદ્વાતા પ્રસારવાની એની ઇચ્છા થાય તો તે એણે માત્ર કેમિસ્ટ્રી જેવી મુનિ-દર્સિટિમાં જઈને ત્યાંના 'નોર્થ બોર્ડ સ્ટડીઝ' (અભ્યાસનિવાસક મહાળ)ને પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી, એટલે એ પુરુષની યોગ્યતા વિશે જરૂર જેટલો વિચાર કરી એ

મુશળ એને વર્ગ ક્ષિપાડવાની સત્તા આપે છે અને એ પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છાનુસાર રી ફરાવી એ વર્ગ ઉપાડે છે, અને જે વિદ્યાર્થીને એમાં દાખલ થવું હોય તે એમાં દાખલ થાય છે આવા વિષયો તે સામાન્ય પરીક્ષાના વિષયો નથી હોતા, પણ જ્ઞાન વધારવા માટે હોય છે, અને જ્ઞાન માટે ઉત્સુક વિદ્યાર્થીઓ એવા અભ્યાસમાં જોડાય છે આજળ જતાં આવો વિષય વિગેવ જોડાય અને જામી જાય તો તે યુનિવર્સિટિના સામાન્ય અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થાય, અને એની 'ચેર' (અધ્યાપનપીઠિકા) ઉત્પન્ન થાય. પરંતુ આ વાત એમના જેવાને મુખેથી નીકળેલી જેવીતેવી નથી કે યુનિવર્સિટિઓ પ્રજાની ભાષામાં જ કામ કરતી હોવી જોઈએ અને તે એટલે સુધી કે 'bilinguval' (બે ભાષામાં કામ કરતી) પણ ન હોવી જોઈએ. આ એક અમત્યનો સિદ્ધાન્ત છે, અને એમાં મારો પોતાનો પરિષ્કાર (મતબેદ) છે તે એટલો જ કે દરેક આજળ રાખવાના સિદ્ધાન્ત તરીકે આ મથાર્થ છે પણ એને બ્યવહારમાં મૂકવાના બે માર્ગ છે એક માર્ગ તો અંગ્રેજીદ્વારા શિક્ષણ આપવાની વર્તમાન રૂઢિને એકદમ બીજેરી ફેંકી દેવી એ, અને બીજો માર્ગ એ રૂઢિની કમે કમે નવા અરૂપમાં સંક્રાન્તિ કરવી. આમાંથી હું બીજો માર્ગ પસંદ કરું છું તે એટલા માટે નહિ કે રૂઢિના દાસ થઈ રહેવું મને ગમે છે, પણ આ રૂઢિમાંથી ઉત્પન્ન થતા લાભ ધણા છે એ ખોવા ઠીક નથી અને તેથી એ લાભ નવી રિથિતમાં ઉતારવાની યોજના થવી જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ એકદમ અંગ્રેજી

× માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાના મહાપ્રસંગ અને જોઈએ તે કરતાં વધારે મતબેદ આરોપવામાં આવ્યો છે મદારાએક વિદ્વાન અને નિષ્ઠના ભવ—જે માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાની વિરુદ્ધ છે—એમની સાથે થાવ કરતા 'હે કમ્પે' કે 'મને કેટલાક માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાની વિરુદ્ધ માને છે, પણ વસ્તુતઃ હું એમના પક્ષમાં છું, વધારા પક્ષમાં નથી. ત્યારે એ વિદ્વાન મિત્રે કમ્પે 'હે તમને અમારા પક્ષમાં બધવા કપારજ છે ૧' શી મારી સ્થિતિ

ત્યજી દેવાથી આપણી યુનિ-હર્સિટિઓને માનસિક અધારના અને સાદી રૂપમૂદતાના ખર્તમાં જીતારી દેવાનું થશે—તે માટે નહાર કહેવું છે કે એક દૈનિકી બીજે કદિ માલ લઈ જવો હોય તો તે નદીમાં હડસેલી દેવો ન જોઈએ પણ નદીમાં મૂકીને સમન્ત કગવો જોઈએ.

ત્યાં ૨૬ મીઝે દેવોદેશન થયું એપ્રિલ આખર યુનિ-હર્સિટિની નવી ભૂમિમાં એન્જિનિયરિંગ કૉલેજનું ‘પાવર હાઉસ’ ઉઘાડવા મહારાજા શ્રી પરિયાલા આવવાના છે તે વખતે મોટા મેળાવડો થવાનો હોવાથી હાલનો પ્રસંગ સાદો રાખવામાં આવ્યો હતો. બહારના વિદ્યાર્થીઓમાં માન શ્રી આર્ચબોશૉપ, મિસિસ એસન્ટ અને પ્રો રામન હતાં.

પદવીદાન કર્યા પછી બહારસિ ઝેન્સલર તરીકે પદ્મિન શ્રી મન્ન મોહન માલવીયાજીએ બાપણ આપ્યું એમને કશું લખીને વાંચવું ફાવતું નથી તેથી એમણે આ બાપણ વચર લખ્યે તાત્કાલિક વક્તવ્યથી જ કહ્યું હતું પ્રથમ એક વાળ હિન્દીમાં કર્યો. એમાં આપણી પ્રાચીન યુનિ-હર્સિટિનો ખ્યાલ આપવા સાફ શૌનકસિક દુષપતિઓના આશ્રમનું સ્મરણ આપી પાઠનના ઐતિહાસિક સ્તંભમાં તત્કાલિલા નાલન્દા વગેરે બીજા વિદ્યાપીઠ વિના વાચવામાં આવે છે તેની હકીકત કહી. એમના બાપણનો અસરકારક ભાગ એ હતો કે તૈલિયિ ઉપનિષદની સ્વલ્પ દર વચ વર ઇતિહાસ શિક્ષાવર્ધિ નવા પદવીધર વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશી. શ્રોતાજનોમાં અંગ્રેજી જ જાણનાર એવા પણ ફેટલાક હતા અને તેથી પડિતજીએ અંગ્રેજી બાપણ પણ કહ્યું એમાં એમણે હિન્દુ યુનિ હર્સિટિના બાજુ સુધીનો ઇતિહાસ આપ્યો, તથા અવિભવના વિસ્તાર માટે દ્રવ્યની જે જરૂર છે તે ન હોઈ શકે. બેચક બહારસિ ઝેન્સલરનું બાપણ હતું હોતું જોઈએ એ કસોટીથી તપાસીએ તો એમનું દિ હી જાણ્યું પૂર્ણ સ તોય ઉપજનવે એવું હતું પણ બહારસિ ઝેન્સલર ઉપરાંત યુનિ-હર્સિટિના દ્રવ્યસ પાઠક તરીકે એમને માથે જે કર્તવ્ય પડેલું છે, અને જે અન્ય ડાઈરેક્ટર,

હરી સહે એમ નથી, એ કર્તાવ્ય ખાતર એમને અંગ્રેજી ભાષણમાં કેટલુંક લખાણ કરવું પડ્યું—જે હાઈસ ચેન્સેલરના ભાષણમાં અસ્થાને મળ્યા.

એકથી આઠ વચ્ચે દા-વોકેશનનું કામ પૂરું થઈ ગયા બાદ—એ સાથે મિસિસ બેસન્ટનું 'The Responsibilities of Freedom' ઉપર ભાષણ થયું તેમાં વિદ્યાર્થીઓએ રાજકીય વિષયમાં રસ (interest) લેવો જોઈએ, પણ ભાગ (active part) લેવો ન જોઈએ, એમ પોતાનો મત રજાવ્યો અને કાગળમાં કહ્યું કે તેમ કરવા માટે દુનિયાનો અને મનુષ્યસ્વભાવનો જે અનુભવ હોવો જોઈએ તે વિદ્યાર્થીઓને હોતો નથી વળી એની પુષ્ટિમાં ઇંગ્લેન્ડની યુનિવર્સિટિઓમાં પણ અધિકારીઓને રજા મેળવ્યા સિવાય કોઈ પણ ભાષણકર્તાથી વિદ્યાર્થીઓ-સમક્ષ ભાષણ થઈ શકતું નથી ખત્યાદિ જણાવ્યું કાયદા સામાન્ય નૈતિક બુદ્ધિ (average conscience) માટે હોય છે અને કોઈ નૈતિક બુદ્ધિવાળાને એનો ભાગ કરવાનો અધિકાર હોય છે પણ સામાન્ય જનો જો એનો ભાગ કરે તો ખોટા કાયદા સાથે સારા કામ । તોડવાનું પણ એમને મન થઈ નામ ઠ, અને અસખ્ય મનુષ્યોની ઉચ્છ્રમણ વૃત્તિઓ સૂક્ષ્મ શરીર એકઠા થઈને જનસમાજમાં ભારે તોફાન અને અનર્થ જીવનલે છે, આ વાત ધ્યાનનો ભાગ ઉપદેશનાર નેતાઓએ યાદ ગળવી જોઈએ મિસિસ બેસન્ટે આ સુખ-ધર્મમાં એક સિદ્ધાન્ત એ ઉચ્ચાર્યો કે કોઈ પણ પ્રજા હાથે માલે અરાજકતા પસંદ કરતી નથી સ્વાતંત્ર્ય (liberty) કરતાં પણ જાનમાલની સહીસલામતી (security) ને એ વધારે કિંમતી મણે છે, અને ગતિવિધિવતે પગિણાને જે અધાધૂધીની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંથી મુક્ત થવા એક વ્યક્તિનો લશ્કરી અમલ (Military Dictatorship) પણ એ સહન કરે છે આમ સવમની જરૂર બતાવવાની સાથે હિન્દુસ્થાનને સ્વરાજ્યની જરૂર છે એમ મિસિસ બેસન્ટે બાર મૂકીને કહે છે, અને એ સ્વરાજ્યની જરૂર એ એટલા માટે માને છે કે અન્ય પ્રજાઓ મરી પરવારી, પણ

દિન્દુસ્થાન ૯૭૭ એવો દેશ છે—૯૭૭ દિન્દુસ્થાને જન્મવને સંદેશ (message) આપવો બાબતે અને એ આપવા માટે એને સ્વાત ગળી જરૂર છે, એમ મિસિસ બેસન્ટનું માનવું છે એકદરે મિસિસ બેસન્ટ અત્યારે વિનીત પક્ષનો ઉપદેશ ચોતરફ ફરવા નીકળ્યાં છે તેને અંગે આ બાપલુ હોઈ, એનો મુખ્ય ઓક 'સમય અને જવાબદારી ની જાળુએ હતો બાપલુમાં એકવાર 'મિ બ્રાહ્મણ ચેન્સેલર હું આપની ડાયા (shelter) નીચે રહીને આ મોઢું છું,' એવા સંદેશો એ મોલી ગયાં એ અન્ય સ્થળે શોતાજન તરફથી (ખાસ કરીને, વિદ્યાર્થી શોતાજન તરફથી) અનુભવેથી અસહિષ્ણુતાના સમગ્રથી નીકળ્યા હતા મતભેદ સમયથી અને હિંદારતાથી સહન કરવાનો મિસિસ બેસન્ટનો ઉપદેશ વર્તમાન સમયમાં જરૂરનો છે અને નવી કાઉન્સિલો ગ્રામ્ય આપણું નવું ગંજકીય એવન સરૂ થઈ ત્યાં પછી તો એ વિના આપણાથી એક પગલું પણ ચાલી નહિ શકાય.

મિસિસ બેસન્ટના બાપલુ પછી અમારા ઇન્કરિપ્શન કમિસરિ (ઔદ્યોગિક ગ્રામ્યજાત)ના પ્રિા મોડેમોસેએ જાપાનના સાક્ષ્યન સંબંધી ઇન્કરિપ્શનથી ચિત્રો બતાવ્યાં. હું આ જોવા ગઈ રહ્યો નહોતો, પણ કહે છે કે ચાર્લ્સ મોષે અને ગ્રેફ હતાં.

તા. ૨૭મીએ એકવારના બાજમાં "ઈશ્વર : એના અસ્તિત્વની પ્રમાણે, તથા એનો જીવ અને જન્મ સાથે સંબંધ એ વિષય ઉપર મહારાજ અંગ્રેજીમાં બાપલુ થયું એમાંના કટલાક વિચાર 'વસન્ત'ના વાચકોને જણીતા છે, તથાપિ પુનઃક્રિત માટે સ્થાના બાંધીને આજના ઉપર (ગૂંજગતીમાં) વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની હું છૂટ લઈશ. આગ બાપલુ પછી પ્રગટ જ 'ધર્મ' ઉપર જમાણાના એક મહાન પડિતતર્કપ્રમાનનવું વ્યાખ્યાન થયું વ્યાખ્યાન પ્રાચીન ઇંદીનું પણ દ્રઢ, સાદુ અને અસહ્યક હતું એમલે બહુ નિખાસથી રીતે કહ્યું કે પશ્ચિમની વ્યવસ્થાથી અને કાગ્યાનાંથી આપણા આધ્યાત્મિક જીવનને બહુ હાનિ થાય છે જીવન સાદુ જોઈએ, અને જેમ જને તેમ જોઈ પદાર્થથી જીવનનિર્વાહ કરવો જોઈએ. તર્કપ્રમાનનજી,

ઉમરે વૃદ્ધતા તરફ વળેલા છે, અને પવિત્ર દેખાવના છે, અને વિના દુષ્કૃતિ વિષ્ણુ દાન કરવાની આપણી પ્રાચીન ભાવનાને અનુસરનાર છે.

બપોરે ટ્રેક્ટિંગ કોલેજનો મેળાવડો થયો. એક શિક્ષકે ફળવણીના વિષયને લઈને એક નિબંધ વાંચ્યો. અને તે પછી પ્રિન્સિપાલ તેજ સ્વયંએ ભાષણ કર્યું. તેમાં ફળવણીનો ઉદ્દેશ અસ્થિતને નહિ પણ જનસમાજને ઉન્નત બનાવવાનો છે અને તેથી મનુષ્યમંદુ ઉપર પ્રેમ અને સમાજસેવા એ જ એનાં ખર્ગ ફળ છે. એમ ઉત્સાહી વાણીમાં પ્રતિપાદન કર્યું. શિક્ષકનો ધંધો ઉમદા છે, અને શિક્ષકનો એના ધંધો ઉપર પ્રેમ હોવો જોઈએ એમ કહ્યું. આ ટેકી ઉઠિતને અરણી પ્રમુખશ્રી માલવીયાજીએ પોતાનો ન્દાનરણ્યથી માંડીને આત્મચરિત્રાન્ત કહ્યો તેમાં પોતે શિક્ષક હતા વગેરે વાત હિંદીમાં અતીવ રસિક કરીને કહી. ગત્રે કલકત્તા યુનિવર્સિટિના ફિઝિક્સ ના યુનિવર્સિટિ પ્રોફેસર મિ. સી. વી. રામન—જે અમારા જ્ઞાનગરિ પ્રોફેસર છે—એમણે હમણા તા. ૬ કરેલી શ્રેષ્ઠ મંજિત લેન્ટર્નથી બતાવી પ્રો. રામન એમના વિષયમાં હમેશાં મશગૂલ રહે છે અને એ વિષયના બહુ ઉત્સાહી ઉપાસક છે તથા એમાં એમણે ફેટલીક નવીન ગેવો પણ કરી. ૪ કલકત્તામાં એમણે પોતાની આસપાસ પદવીધર વિદ્યાર્થીઓની સારી સખ્યા એકઠી કરી છે અને એમના પાસે ફિઝિક્સની જુદી જુદી શાખાઓમાં કંઈક નવીન નવીન શ્રેષ્ઠાવ્યાં કરે છે. પ્રો. રામન સારા સામંતિદાર હોવા ઉપરાંત વક્તા પણ સાગ છે, બહુ જુરસાથી અપથી વખતોવખત વિનોદ-પ્રસર, અને આત્મમદ્દાથી ભોલે છે એમની ખાસ શ્રેષ્ઠ મદ્દમ વગેરે વાતના સબન્ધમાં છે.

તા. ૨૮ મીએ સાંજે મિસિસ બેસન્ટને દાણે ગમત અને કસરત આતાંનાં ઈનામ વહેંચાયા અને તે પછી ટ્રેક્ટિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. તેજસિંહનું ‘પ્રેમભક્તિ ઉપર ભાષણ’ થયું. તેઓ લાંબા મુનિવર્સિટિના એમ. એ. એલ. એલ. થી હોઈ પછી ઈંગ્લેન્ડ અમેરિકામાં ફળવણી સબન્ધી જ્ઞાન મેળવી આવ્યા છે.

પણ સુસ્ત સીમ છે, અને પોવાહમાં ધણુ જ સાદા છે તે એટલે સુધી કે દીંચણ સુધી ચોરણો, અને શરીર ઉપર માત્ર એક વિશાળ પહેડો, અને માથામાંધણુ—એટલા જ એમનાં વસ્ત્ર છે આ વસ્ત્ર સાથે એ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે ત્યારે ગુરુ નાનક વએરનાં પદમાળા અને ઓતાઓ પાસે ગવડાવે છે અંગ્રેજી બલ્હેલાઓની સ્થિતિ દેખી થઈ પડે છે અને ધણુને હાથ પણુ આવે છે પણ ધર્મ એ જેને મન 'convention' નથી, પણ સાચી વૃત્તિથી 'લોક-લાજ' ખોઈને પણ સાધવા જેવો જીવનનો પદાર્થ છે, તેને એમનાં કીર્તન ગમે એવાં જ એમના ઉપદેશનું સામાન્ય સ્વરૂપ સીમ ગુરુઓના ઉપદેશ તરફ વાગવાર દળનું, પણ સર્વ ધર્મમાં પરમાત્મા એક છે અને એના સાક્ષાત્કાર માટે કામ, ક્રોધ, અભિમાન વગેરે સત્તુ જીવવા ભેદ એ પ્રકારનું હોય છે તે ગત્રે આપણી તરફના પ્રસિદ્ધ સંગીતશાસ્ત્રી બર્નેટનું સંગીતશાસ્ત્ર ઉપર થોડુંક આધ્યાન, અને તે સાથે એમના બે જિજ્ઞાસીઓનાં સંગીત થર્મ સંગીતમાં વાદન, વાદન અને અભિનય ત્રણેનું મિશ્રણ અને એકતા હોવાં ભેદ એ એમ 'તુમ જાગો મોહમ વ્યારે' એટલી કઠી થઈ એને જુદી જુદી રીતે માઈ ખતાવીને ઓતાઓને ઠીક બળે ગીતાયુ બાપણુ ઓતાઓને ગસિક થઈ પડ્યું હતું પણ મારે તે જ ગત્રે મુખાઈ સેનેટ અને 'બોર્ડ' ઓફ ગ્રેડીઝ ની મિટિંગમાં હાજર ગ્રેવા માટે નીકળવાનું હતું એટલે ગસને બાકી છૂટકે જીકવું પડ્યું

તા. ૧૮ ડિસેમ્બરે—મિસિસ બેસન્ટે 'બાલક' વિષય ઉપર કેળવણીને લગતું આપણુ બાપુ, અને એક્સટેન્શન સેક્શન' માને લેક્ચરપ્રોગ્રામ વિસ્તારિણી બ્યાખ્યાનમાળાની શરૂઆત કરી.

મારા મૂળગતી બાઈઓને આ તરફ આસની પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ આવે તે માટે જ મહે નોંધ લખાણથી કરી છે એ વાંચનાં કટાણા આવે તો તે સદન કરીને પણ દેશના બીજા ભાગોમાં મુ રું કાર્ય થાય છે તે તેઓ જોશે અને વિચારશે એમ બારા છે

[જસન્તા વર્ષ ૧૮, અક ૧૦, કાર્તિક સ ૧૯૭૧]

બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી

કચી

બનારસ—વારાણસી—અને વધારે પ્રાચીન અને વધારે રૂઢિ-મુદ્દથી નિર્દોષ કરીએ તો કચી એ હિન્દુ ધર્મવાસનાનું કેન્દ્ર છે એક અનાર્થ * કવચથી માંડી સહસ્રવાસનોએ પર્યાન્તનો મોક્ષધર્મ અહીં ઉપદેશાયો છે અશ્વમેધાદિક અમણિત યાગ આ ભૂમિ ઉપર થયા છે, અને ભક્તિ અને જગતી નત્ર બનેલાં વસન્ધ મનુજસરીરો ત્રણાંમાં આન કરી પાપના આગથી હસકાં થવા તથા શ્રીવિશ્વેશ્વરનાં દર્શન કરવા હજારો ગાઉથી, હજારો વર્ષથી અહીં આવ્યાં જ કરે છે ! કચીને આમ હિન્દુધર્મનાં સમળાં તીર્થોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન મળ્યું છે તેનું કારણ શું ? અત્યાગતી મહત્તી નજર આગળથી લોપી નાખીએ અને એને મૂળરૂપે 'ઉત્તરવાદિની' ગણાવે તો તીરે આવેલું એક સુંદર પ્રકૃતિનું અને પ્રકૃતિના મહાપુરુષ પગમાત્માનું નિવાસસ્થાન કંઈપણે તોપણ એટલાથી આ સર્વોત્કૃષ્ટતાનો ખુલાસો થતો નથી કાગળ કે એવાં જ, બધું એથી અધિક સુંદર અને ભવ્ય સ્થાનો હિન્દુ-સ્થાનમાં બીજાં ક્યાં છે વળી વિશ્વ વેદની સંહિતામાં એનો ઉલ્લેખ નથી, મનુસ્મૃતિના 'સહસ્રાર્વત' માં પણ એ આવેલું નથી બધું 'મધ્યદેશ' માં પણ આવેલું નથી. છતાં, આ સ્થાનનું આટલું

* એક કવચ પ્રાચીના પ્રાચી એ પ્રાકૃત કહેવતમાં વસ્ત્રેખાત પ્રાચીન કવચ.

જોગવ કેમ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હિન્દુધર્મના સ્વરૂપ સાથે જોડાયેલો છે. વિચારતાં જણાશે કે આપણે જેને 'હિન્દુધર્મ' કહીએ છીએ એ સિન્ધુ નદીના પ્રદેશનો 'બ્રાહ્મવર્ત' કે બ્રહ્મપિંદેશનો, અથવા તે મનુસ્મૃતિના મધ્યદેશ નો જ—એટલે કે ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલો અને બાંધાયેલો ધર્મ નથી એ ધર્મ મનુસ્મૃતિ જેને 'આર્યાવર્ત' કહે છે એ ભૂમિમાં આર્યો જે સમય મુઘીમાં જન્મી ગયા તે સમય મુઘીના સમગ્ર ધર્મના સ્વરૂપનું નામ કે જે રીતે 'વેદ' એ ઋગ્વેદનાં સૂક્તોનું જ કે ચાગ વેળી સંહિતાનું જ નામ નથી, પણ મત્ર બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ—એ સમગ્ર ગ્રન્થસમૂહનું નામ છે તે રીતે, અને તેથી મનુસ્મૃતિના આર્યાવર્ત નું જે મધ્યસ્થાન એ જ હિન્દુ-ધર્મનું મધ્ય સ્થાન, હિન્દુઓની ધર્મવાસનાનું કેન્દ્ર અને તેથી જ મમલવાસી છુદ્ધભરવાનનું ધર્મચક્રવર્તન પણ અડીધો જ

પણ કોઈ પૂછશે કે ત્યારે દક્ષિણ હિન્દુસ્થાન માટે દ્રવિડ દેશનું શું ? એનો ઉત્તર કે દ્રવિડ દેશ કોને કોને યલ્લે જાગે બાવ લોકોની જ વસી બધે અને એણે પૂર્વોક્ત 'આર્યાવર્ત' નો જ ધર્મ (એટલે કે સંસ્કૃતિ, કારણ કે આપણા 'ધર્મ'—શબ્દનો અર્થ Civilization સંસ્કૃતિ' થાય છે) સ્વીકાર્યો જેનો પુરાવા આપણાં ઇતિહાસ અને પુરાણોની કથામાં ત્યાંના નગરોની અને લોકોની સચામાં ત્યાંના ધર્મના સામાન્ય તેમજ વિશેષ સ્વરૂપમાં, લોકગણ મળે છે. ઉત્તર હિન્દુસ્થાન પ્રત્યેનું આ પેલું દક્ષિણ હિન્દુસ્થાને એના ધાર્મિક ગ્રન્થોથી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓથી ધર્મના સરસભૂષી અને સૌથી વિશેષે કરીને તો વેદબ્રાહ્મણ સાયણ્યાયાવ અને આચાર્યત્રિફલી—સકરાચાર્ય, રામાનુજચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય—હિતપત્ર કરીને વળી આપ્યું પણ ધાર્મિક ગ્રન્થો, પ્રવૃત્તિઓ, અને દેશનામાં આધાર અને બીજરૂપ તો પૂર્વોક્ત આર્યાવર્તનો જ ધર્મ અને એની જ ધાર્મિક કૃતિઓ, વળી સકરાચાર્યોદિત્તું જ-મત્થાન બન્ને આપડું વિશ્વાસ્થાન (સામાન્ય માન્યતા) કહાય દ્રવિડ દેશ.

પણ એમનું પરીક્ષાસ્થાન (Examination Hall) એમના જ્ઞાનની પરિપૂર્તિ, તે કાશીમાં જ એમનો અને અન્ત્યજ્ઞપ્રધાની શિવજીનો સવાદ તે બંધી જ અને રામાનુજાચાર્યની સિધ્ધિપર પરામાં ગમા ન-દણ્ણો 'ભાષાયુગ' અને 'સત્યુગ' નો પ્રથમ હુન્દુકિ વગ્રા-ચો તે આ જ સ્થળે

કાશીનો ઉપર જણાવેલો ઇતિહાસ જોતા જણાવે કે કાશી તે માત્ર ૨૬ ધર્મનું જ ન્યાન નથી-પણ હિન્દુસ્થાન ॥ પણ મોટા ધાર્મિક સુધાગના યુગ-ગૌતમમુક્તનું ધર્મચક્રપર્વતનું શકગચાર્યની અદ્વૈતદેશના, અને ગમાન-નો 'ભાષા' માં ઉપદેશ-એ ત્રણેના આગલ આ સ્થળેથી થયા છે

વળી કાશી તે ધર્મસુધારાનું ઉપદેશનું સ્થાન હોવા ઉપરાંત હિન્દુસ્થાનનું અતિ પ્રાચીન કાળથી ચાલતું આવેલું વિશ્વરિક્ષાલય છે એથન્સ એલેક્ઝાન્ડ્રિયા અને કાઝોવા વિદ્યાપીઠ તરીકે નામગેલ મર્ધ મર્ધા, ત્યાં એ સર્વથી પુરાણ આ વિદ્યાભ્યાન હજુ પણ વિદ્યાસ્થાન તરીકે જીવતું છે

સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ

આવા પૂર્વજીવવાળી પુર્ણ હિન્દુભ્યાનના વર્તમાન યુગને અનુરૂપ વિદ્યા અને ધર્મોત્થાનનું ન્યાન બને એ એના પ્રાગબ્ધને તેમજ હિન્દુઓના એ પુર્ણ પ્રત્યેના માનવર્મા મમત્વને અનુસરતું હવે પણ હિન્દુસ્થાનને હાલની નવોદ્યુનિયાને અનુકૂલ બનાવવાનું જોમશ્ચિટિશ પ્રબળે હાથે જ પ્રશ્નને નિર્મુર્ હવે તેમ આ કાશીને નવા યુગને અનુરૂપ વિદ્યા અને ધર્મોત્થાનનું સ્થાન બનાવવાની પ્રેરણા પણ જગમિષન્તાએ એક અગ્રેજ બાઈ-મિસિસ બેસન્ટ-નીજ શુદ્ધિમાં પ્રથમ કરી પોણોસો સો વર્ષ ઉપર શ્ચિટિશ રાજ્યકર્તાઓએ હિન્દુસ્થાનમાં નવા નિયત-ત્રની જે સરચાઓ દાખલ કરી તે અત્યારે પોતાને માથે બોપાડી લેવા અને વિસ્તારવા હિન્દુભ્યાનની પ્રબળ તૈયારી થઈ ગઈ છે તેવી રીતે મિસિસ બેસન્ટે પ્રાચીન

અને અર્વાચીન—પૂર્વ અને પશ્ચિમની—કેળવણીનો સમન્વય કરવા અહીં જે સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ આપી, તેને હિન્દુ પ્રભાવે પેતાને હસ્તક લઈ એમાંથી મોટી હિન્દુ મુનિ-સંસીટી ગઈ છે એ માટે પ્રથમ માન મિસિસ બેસન્ટને ધટે છે.

બ્રિટિશ ગભીર કે દેશી ગજવાડાઓના આગમ વિના સામાન્ય પ્રજાના હૃદયને આકર્ષાને મિસિસ બેસન્ટે કેવું સુદર કાર્ય કર્યું છે એનો ખ્યાલ લાવવા એકાદ સંક્ષિપ્ત સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજનાં મંત્રન અને મેદાન ઉપર નજર નાંખવાની જરૂર છે. કુટુંબ, ક્રિકેટ, ટેનિસ વગેરે જગજગતની રમતો રમતા વિદ્યાર્થીઓથી શોભતું વિશાળ મેદાન, ઝોની બે બાજુએ કમરપૂર દીવાલ અને બીજી બે બાજુએ કોલેજનાં સુંદર મકાન, અને એ મકાનના બે કોણ ઉપર અસાધારણ સુંદરતા અને વિશાળતાવાળાં હોસ્ટેલ યાને છત્રાસયો—સદુ એક અત્યંત મનોહર દેખાવ આપે છે. મકાનો વિગતવાર અહીં ફરીને જોઈએ તો એમાં બેત્રણ ખડખાસ ખ્યાન બેસે છે એક ક્ષત્રી-નરેશ હોલ એ એક બાજુએથી તબન ખુસ્શે અને અસલી કચેરીના ધાટનો છે પણ તે વિશાળ છે, અને તે એક બાજુએ ખુસ્શે હોવાથી વધારે વિશાળ બને છે સાધાગ્રહ રીતે મોટા મેળાવડા કરવાના કામમાં એ લેવાય છે એની સાથે જોડાએથી ખુસ્શે અગાડીનાં પશ્ચિમી કિતરતાં જ મિસિસ બેસન્ટે સ્થાપેલું સરસ્વતીનું મંદિર છે. કુખ્યાએ એ શાળાના પાછળના ભાગમાં આવેલું હોઈ વિદ્યાર્થીઓ એ તરફ ઠહી પણ જતા દેખાતા નથી.

બીજો એક મોટો હોલ લડનમાં ગૂંજરી ગજેલા એક સર્મા નામે હિન્દી ચૂઠગ્યની સખાવનથી બધાયો છે. ‘સર્મા’ હોલ નામે એ ઝોળખાય છે એ લખચોરસ છે અને ઉપરસ્તવનના કાર્ક માટે વપરાય છે. વકતાની ભૂમિકાની સામે જ કાચની બારીમાં રીતશાથી લગવાનનું ચિત્ર છે, અને પાસે ‘સાત્ત્વિક પદો પર્મ’ એવો મુદ્રાલેખ છે. બાજુએ દીવાલ ઉપર રાજ્ય રામમોહનરાય, સ્વામી

વિવેકાનન્દ વગેરેની જાણીઓ સદાચી છે પણ તે દેખાવે જરીખ અને અવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલી હોઈ હૃદય ઉપર અસર કરતી નથી કાલેજના જ મેદાનમાં પણ એક જુદા મકાનમાં 'કાશીનાથ ત્રિપાઠી તેલમ લાયબ્રેરી' છે એ લાયબ્રેરીનો મૂળ લામ આપણા પ્રિય વિદ્વાન સ્વર્ગસ્થ મિ. જસ્ટિસ તેલમના ચિત્રણી ગ. પી. કે તેલગે કાલેજને સમર્પી દીધો છે, અને તેથી તે ચોખ્ખી રીતે એ મહાપુરુષનું નામ ધારણ કરે છે પાછળથી એ લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકોમાં વધારો થયો છે પણ મૂળ સમર્પણમાં ગ્રંથોની ઉદાગતા થોડી નથી *

પણ આ સર્વ શ્રુતિ અને મદાન, સૂક્ષ્મને અથવા કલકતા યુનિવર્સિટી કમિશનમાં દલી છે તેવી એક ઇન્ટરમીડિયેટ કાલેજ છૂટી પાડી એ કાલેજને સોંપી દેવામાં આવશે, અને મુખ્ય કાલેજ તથા કાલેજના બી. એ, બી. એસસી અને તે પછી અભ્યાસના વર્ગ બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના નવા બંધાએલા—વધારે વચ્ચે તાથી બોલીએ તો બંધાનાં—મકાનોમાં જશે.

હિન્દુ યુનિવર્સિટી અને વિશ્વવિદ્યાલય

કાર્વની સુન્દરતા માટે મિસિસ બેસન્ટની એન્ટ્રલ હિન્દુ કાલેજ લુવે તો એની બાબત માટે પાંડિત મદનમોહન માલવીયની નવી 'હિન્દુ યુનિવર્સિટી' જોલે. એ સ્વદેશભક્ત, સ્વધર્મભક્ત, અને પ્રભુ ભક્ત મદાપુરુષે કેવી અદ્ભુત પ્રતિભાસક્તિથી કેવા વિશાળ કાર્યની રેખા દોરી છે, એમાંથી કેટલું બધું કેવા લગીગથ પ્રવલ્નથી સિદ્ધ થયું

* એવો પ્રસંગ બન્યો કે મહે એ લાયબ્રેરીમાંથી પહેલપહેલુ ને પુસ્તકો લીધું (વસરુપ) એ જીવાદવા જ એમાં સ્વ કાશીનાથ તેલમને પોતાને હાથે Kashinath Trimbak Telang Elph Coll. 1871 એવા સબ્જે અને એની નીચે વસરુપના જીવાદવા સ્થોકના મૂળ નાદેનના નામની માફી વાખ્યા. આ હિંદુ પદ્ધતિ જ દેશકાળ અને મનુષ્યવ્યક્તિના પ્રાચીન બિહારી વિષે અનેક વિચારો આપ્યા.

છે અને હજી કેટલું બધું અંતઃખલુ વધારે સાધવા એ ઉત્સુક છે, અને એ સિદ્ધ થશે જ એમ હૃદયમાં કેવી પ્રબળ અવિચળ બંધી ધાર્મિક શક્તિ એ ધરાવે છે—એ તો આ ગ્રંથને આવીને અને એમની જોડે નિહટ સળ-ધમા ગંહીને અને દાંષ્ટિક સદ્ધાનુભૂતિથી જે ભુવે તેને જ પૂરેપૂરું સમગ્રાય એવું છે દુગ્ધી ખ્યાલ લેવા ધમ્મજનારને તો માત્ર દ્રવ્યની પરિણાપામાં જ જખાવી સકાય છે—આ સ્વસ્થ માટે એક ઠરોડ રૂપિયા (એથી દાંષ્ટિક અધિક) બગાઈ બધા છે, સાંક સાખ વસુધ થઈ બધા છે, અને વર્ષે દેહાડે પચીસ સાખની કિંમત આવે એવડી (‘મોટી’) કમ જમે થઈ જાય તો પડિનતો આત્મા કૃતકૃત્યતાનો સન્તોષ પામે ! x આ બાણા ઘણાને અમન-વિદ્યાગિણીની સામમે, પણ તે આ પૃથ્વીને અર્થ કરતી નથી એમ ધ્યાનમાં આવતું હોય તો તે બૂલ છે સામાન્ય જનોને ત્યાં દસવીસ દળગની દીપ બરાવવી મુશ્કેલ પડે છે, ત્યાં પડિતજીની વિનયનમ્ર, સ્મિતમધુરી અને ઉત્સાહજ્વલન વાણી જાખ્યો રૂપિયા વિના આગ્રહે અને સગળતાથી ખેચે છે અને તેથી જ દ્રવ્યની સાથે એમની મુનિન્દર્શિટિની ભાવના પણ વિચાળ—બંધી દિગુણ પ્રતિષ્ઠી વિચાળ—થતી જાય છે મુનિન્દર્શિટિએ (નમવા આમ પાસે) એક માર્ષિક પકોળી અને બે માર્ષિક લાંબી જમીન રાકી છે એના ઉપર સમષોઠાગ લાખેના અર્ચથી દેશી એન્જિનિયરોની દેખરેખ નીચે (૧) કાલેને (૨) પ્રયોગશાળાઓ અને કારખાનાંઓ (૩) પ્રોફેસરોને રહેવાના ન્હાના મોટા બબલાઓ (૪) વિદ્યાર્થીઓ માટે ‘હોસ્ટેલ’ થાને જાત્રાલયો બધાય છે આખી ભૂમિને બંધે આખા કાશીનગરને વીજળી પૂરી પાડી શકે એવું ‘પાવર હાઉસ’ પણ તથાર થયું છે પાસે સામાનસરત્તમની મોહીઓની દુકાનો થશે એટલું જ નહિ પણ આ મદાન કુલપતિના આગમમાં સૌને ચોખ્ખું દુધ મળી શકે

x આ એક જ વર્ષમાં ધાણીસ લાખ એકા કરવાની તાર છે મુજબ એમાં સામ નહિ આપે

તે માટે જોશાળાઓ પણ બંધાશે, અને અત્યારે સેઠડો જો અને સાળા બંનેને માટે સક્ષરો અને વચનો આપવા લાગ્યા છે

યુનિવર્સિટીની આ બાજુ આકૃતિની સાથે, એનું મુખ્ય કાર્ય — એનો આત્મા જે વિદ્યાદાન એને માટેગી ચોજના છે એ જણાવવું જોઈએ.

અત્યારે યુનિવર્સિટીમાં છોકરાઓ અને છોકરીઓની સ્કૂલ ઉપરાંત સેન્દ્રધ હિન્દુ કોલેજ ઓગ્રિવન્ટલ કોલેજ ('પ્રાચ્ય વિભાગ') થિયોલોજિકલ કોલેજ (ધર્મવિભાગ) ગેયર્સ કોલેજ અને એન્જિનિયરિંગ કોલેજ એટલી કોલેજો છે એમાંની પહેલી બે જામી ગઈ છે, ત્રીજી આપણે ધ્રુવિજીએ છીએ તેવી સન્તોષકારક નિષ્ણિતિમાં નથી, કારણ કે કેવળ પ્રાચીન પંડિતોને હાથે એનો વહીવટ ચાલે છે, ચોથી અને પાંચમીનો હમણાં જ આગલ થયો છે આ ઉપરાંત અત્યારે એક દોમર્સ (વેપાગ) ની અને ઍમિકલ્સર (ખેતી)ની એમ બે કોલેજો હાલવાનો ઇશારો છે યુનિવર્સિટીનું બધારણ સોંકમતના વર્તમાન સુખને જાણે એવું છે આપણે ત્યાંના જેવી 'મેનેટ' અને 'સિન્ડિકેટ' ઉપરાંત નાણાં સબની અધિષ્ઠા ધરાવતી એક કાઉન્સિલ છે, અને સર્વના ઉપર કોર્ટ નામનું મંડળ છે ચોખતા પ્રમાણે કામની વહેંચણી બહુ સુંદર છે જેમકે જોર્ડ આફ ઍપોઇન્ટમેન્ટ યાને નીમણૂક કરનારી કમિટી ઉમેદવારોની ચોખતા વિષે વિચારી શકે એવા ગૃહસ્થોની બનેલી છે અને એમની બહામણ ખ્યાનમાં લઈ પત્રાર ઠરાવવાનું કામ કાઉન્સિલ કે જેમાં બવહાર અનુભવવાળા ગૃહસ્થો વિશેષ હોય છે તેમને હાથ છે

પ્રોફેસરોના (ડેપુટી-પ્રોફેસરો ઉપરાંત) ત્રણ વર્ગને — આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, પ્રોફેસર અને યુનિવર્સિટી પ્રોફેસર એ ત્રણને — પગાર એમના કામના પ્રમાણને અને વિદ્યાના પ્રમાણને અનુસરતા અને ચોખતા છે એટલી યાને યુનિવર્સિટી પ્રોફેસરોની ઘણી જગ્યાઓ હજી ખાલી છે અને જૂના ખાતાં મજબૂત કર્યા વગર નવાં ખાતાં પડિતજી જોઆ

કરે છે એવો એમના ઉપર કેટલાક જણનો આશ્વેષ છે વળી કેટલાકનો એવો પણ આશ્વેષ છે કે હજી દિન્દુ યુનિ હર્સિટિમાં અરૂપનિર્ણાયક કંઈ ધોગણુ એવામાં આવતું નથી—અર્થાત્ દિન્દુ યુનિ-હર્સિટિ એવું દિન્દુપણુ રાને વિશિષ્ટતા સિદ્ધ કરે એવી કાચકિયા નિર્ણોત ધર્મનથી આ બંને આશ્વે. વસ્તુસ્થિતિમાં ખોટા નથી, પણ જે છે તે અપૂર્ણ દૃષ્ટિના છે પહેલા આશ્વેષના સબ-ધર્માં એટલું ધ્યાનમાં ગમવાનું છે કે કોસેજ અને યુનિ-હર્સિટિ તે એક પદાર્થ નથી એક કોસેજ એમાં બહુ દ્રવ્ય નાખીને બહુ સારી રીતે ચલાવી શકાય, પણ યુનિ-હર્સિટિનું સ્વરૂપ અને એનો ઉદ્દેશ કોસેજ કરતાં વધારે વિશાળ છે એની અપૂર્ણ રેખા એ વખત દોગઈ જાય તો એના પેટાવિભાગમાં ધીમે ધીમે ગમ પૂરતા જશે, અને અત્યારે જે ભાગ આજ દેખાય છે તે જતે હદાડે આખે ઊઠી આવે એવા ગમભર્યા બની જશે. બીજા આશ્વેષના સબ-ધર્માં એ અગણ્યમાં ગમવાનું છે કે દિન્દુ યુનિ-હર્સિટિ નો ઉદ્દેશ દિન્દુ તરીકેની વિશિષ્ટતા ફળવવાનો છે, પણ તે સાથે એનું યુનિ-હર્સિટિપણું—અર્થાત્ વર્તમાન યુગના વિશ્વવિદ્યાલય ની ભાવના—સિદ્ધ કરવાનો પણ એનો હંતુ છે અને તેથી પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય, પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંને તરફના સમિર્ધનની જરૂર છે એટલેક અત્યારે એ તરફના છૂટાછૂટા જ રહેલા છે, પણ જતે હદાડે એમનું સમિર્ધન બંધી એકતા થયા વિના ગમેજો નહિ જે નિર્જીવ ભાગ હશે તે પાસેના ભાગથી કાં તો હવન પામશે અથવા ખરી પકડે, સજીવ ભાગ એ બીજા ઉપર અસર કર્યો વિના અને જીવનની એરીતે પરિણામે એકતા અપાદન કર્યા વિના રહેશે નહિ સદસ્યા આજ દાયકે એ એકતા બની જાય એ જીવન અને વિકાસના નિયમથી વિરુદ્ધ છે વળી દિન્દુસ્થાનની જરૂરિયાત પરત્વે સદ્દાતાઓની સમજણ અને રચિ એકસગખી દોની નથી મળીને એન્જિનિયરિંગની જરૂર જણાય છે તો કાંઈને પ્રાચીન દિ. કો. હિતકાસ-જિજ્ઞાસવાની કપ્પા થાય છે જમીનદારે કૃપિયાઓની ખીલવખી દ-૧૫

છે, તો મધ્યમ વર્ગના જનો વેપાર અને દુનગરોગનું શિક્ષણ ચાહે છે દેશી રાજ્યો એમની ભૂમિના ખનિજ પદાર્થો શોધી આપવા માટે ભૂતરવિદ્યાની કળવણી માગે છે, તો દેવતાકર્તા હૃદય સમીત અને ચિત્રકળા તરફ વળે છે—મત્તાદિ આ કારણથી અત્રે યુનિવર્સિટિમાં સર્વ વિદ્યાને સ્થાન હોઈ, એ સર્વ જ્ઞાન ગ્રાહ્યતામાં આવે છે. બેશક, પડિતછના સદ્ધુગ્ધ સગ સુન્દરલાલ જીવતા હોત તો દ્રવ્યની વ્યવસ્થાનું અને સામાન્ય વહીવટનું કામ વધારે સારી રીતે થઈ શકત એમ ધણાનું કહેવું છે પણ આ જોઈ પડિતછ પોતે જેવી સમજે છે તેવી કોઈ સમજતું નથી, અને સર સુન્દરલાલના સ્મગ્ધ સાથે એમના નેત્રમાં જેવા અગ્ર આવે છે તેવા કોઈને આવી શકે એમ નથી. પડિતછની સાથે ગહીને એ શાન્ત અને કાર્યકૃષ્ણ વિદ્યાને આ યુનિવર્સિટિનું સ્વરૂપ બાંધવામાં, એના કાનૂનો ધડવામાં, તેમજ અગ્રેજ અધિકારીઓની સહાનુભૂતિ અને પરિણામે ‘બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટિ ઍક્ટ’ મેળવવામાં જે કામ, બુદ્ધિ અને એકાગ્રતાથી દેશસેવા કરી છે એ કદી વીસગમ એવી નથી. આ સાથે, સગ હારોટ્ટ બટલર અને લોડ હાર્ડિ મને પણ હિંદુ પ્રજા એમની સહાનુભૂતિ માટે થોડી આભારી નથી તેમ દેશી રાજ્યોએ પણ આ પ્રસંગે પોતાનું કર્તવ્ય સમજવામાં હાથ સફાવ્યો નથી — એ વાત નોંધવી જોઈએ.

[વસન્ત, વર્ષ ૧૮ અક ૯, આશ્વિન, સ ૧૯૪૫]

પ્રો. કર્વેનું 'મહિલા વિશ્વવિદ્યાલય'

પ્રો. કર્વેનું સમસ્ત હિન્દ માટેનું 'મહિલા વિશ્વવિદ્યાલય' કેવું ચાહે છે એ ઉપર અઢિગવણીમાં ગ્સ સેનાર સર્વ દેશહિતચિન્તીનેનું લક્ષ્ય રહે છે એ સંસ્થાના હેતુના રિપોર્ટમાં એકએ જાણવા જેવી હકીકત પ્રકટ થઈ છે કેટલાકની આજ પર્વન્ત એવી સમઝણ હતી કે એ સંસ્થા વસ્તુતઃ પૂના માટે જ છે અને જોકે સમસ્ત હિન્દ માટેથી એ માટે નાણાં એકઠાં કરવામાં આવે છે તથાપિ નાણાંના લાભ પૂનાની ઓછાણા જ સે છે ! પ્રો. કર્વેને ઝાળખનાર થઈ પણ જનને આવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થવો ન જોઈએ, તથાપિ સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવ મનુષ્યની સારાઈ માટે ધણીવાર શકાશીલ રહે છે. આ શકાનું આ રિપોર્ટમાં બહુ સ્પષ્ટ નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે આ 'મહિલા વિશ્વવિદ્યાલય' ફક્ત પૂનાની અધિષ્ઠાણની શાળાઓનાં ફક્ત તદ્દન નિરાળું છે અને એનો 'વિશ્વવિદ્યાલયના કામમાં જ ઉપયોગ થાય છે—અર્થાત્ પૂનાની અઢિગવણીની શાળાઓ 'એ વિશ્વ વિદ્યાલયના કામમાં પડેને એ સંસ્થાનો જેટલો લાભ લઈ શકે તેટલો જ લાભ જૂનગતની શાળાઓને પણ શક્ય છે 'બાંડી જૂનગત' સ્વત્વાભિમાન ન ફેળવી જાણે એ એનું બાંડપણ છે, પણ એ સ્વત્વાભિમાનના કારણથી ન પોતાનું વિસિદ્ધ સંગીત રમે કે ન અન્ય સંગીતમાં પોતાનો સૂર મિલાવે એ તો બાંડપણ સાથે ડુબાપણ મેળવવા જેવું થાય છે જૂનગતનું અધિષ્ઠાણ હસિણના અધિષ્ઠાણ સાથે મુકામલામાં બેસી રહે એવું નથી—એમ કહેવાનું વાતપર્વ નથી.

બૂજરાનમાં અમદાવાદ, મગત મુખ્યાર્થ વગેરે અનેક સ્થળે સ્કીંગવણીના અનુકરણીય પ્રયત્નો થાય છે. પરંતુ એ પ્રયત્નોની વિવિધતામાંથી સ્કીંગવણીની બેત્રણ વિશિષ્ટ જાતિ—types—હવે જામરી જોઈએ એક સરકારી પદ્ધતિની સ્કીંગવણી—જેમાં લોકમતને અનુસરીને સ્વયં શિક્ષક દ્વારા કર્યા છતાં—બેત્રણ લક્ષણ કાયમ રહે છે: એક તો એ કે મુખ્યાર્થ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાથી એની વ્યાકૃતિ થોડીધણી પણ નિમાયલી રહે છે જ બીજું હિન્દુ પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે કોમના ગૃહસ્થાચારી બેદ ઉપર—સ્વાભાવિક રીતે જ—એ લક્ષ્ય આપી શકતી નથી અને ત્રીજું, સરકારી અન્ય શાળાઓની માફક—અફે સમસ્ત પશ્ચિમના સુધારાની માફક—આમાં બરીબ કરતાં તમજની અનુકૂળતા વિશેષ જોવાય છે બીજી સ્કીસિક્સજીની એક જાતિ વનિતાવિદ્યામની શાળાઓમાં પ્રકટ થાય છે આ શાળાઓનો વહીવટ બહુ ઓછા સરકારી શાળા જેટલો તેજદાર જોવામાં આવતો નથી, અને પશ્ચિમના સુધારાનો પવન બરાબર ઝીલે એવા એના સહ બાધિદા હોતા નથી—પણ આ જ એનો ગુણ અને એની વિશિષ્ટતા છે આ શાળાઓને વધારે કાર્યક્ષમ કરવા માટે એમાં ઘણું કરવા જેવું છે, તથાપિ સ્કીસિક્સજીશાળાની એક વિશિષ્ટ જાતિ તરીકે આ ગણવા જેવી—માત્ર નભાવવા જેની જ નહિ, પણ આદરપૂર્વક વિકસાવવા જેવી છે અમુક નિયંત્રિત અનુકૂળતાવાળા સ્કીઓને એ બહુ ઉપયોગી છે, તથા આપણા દેશની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનો એમાં ખાસ સ્વીકાર છે પૂર્વોક્ત બે જાતિની વચમાંની એક ત્રીજી જાતિ ઉત્પન્ન કરવાનો હાલમાં કેટલેક સ્થળે પ્રયત્ન ચાલે છે—જેમકે અમદાવાદમાં સૌ. બહેન શારદાની કેબરેખ નીચે ચાલતી શાળામાં સરકારી શાળાઓમાં અપાતું શિક્ષણ કેટલાંક અનિવાર્ય કારણથી લોકને જોઈએ તેવું અનુકૂળ થતું નથી તે માટે આ જાતની શાળાની જરૂર છે આવી શાળાઓ પ્રો. કર્વેની યુનિવર્સિટિ સાથે જોડાવા માટે ખાસ યોગ્યતા ધરાવે છે એ શાળાઓ પોતાનું

સ્વતન્ત્ર સ્વત્વ જમાવે એ ઇષ્ટ છે, પણ તેમ કરવામા નું નથી
ધાગતો કે પ્રો કર્વેની યુનિન્ડર્સિટિ સાથે જોડાવાથી બાધ આવે.
જોડાવાથી થાક એ થશે કે—આપણા પ્રાન્તમાં સીકેગવણીના કાર્યને
ધણી સક્તિ અને ગતિ મળશે, અને અત્યારે જે છટાછવાયા અને
વીંમરાએલા સીકેગવણીના પ્રયત્નો થાય છે તે એકતા અને જળ
પામી એવું એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ બંધાશે, અને એમાંથી 'યુનિન્ડર્સિટિ
એક્સ્ટેન્શન'ને ધોરણે કાર્યનો વિસ્તાર થઈ દેશમાં સીકેગવણીની એક
મોટી સક્તિ સ્થપાશે. જતે દહાડે વિશિષ્ટ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને—
ગૂજરાતને સીકેગવણીની પોતાની સ્વતન્ત્ર યુનિન્ડર્સિટિ સ્થાપવી હશે
તો તે માટે તો હમેશાં અવકાશ ગહે છે જ

આ રિપોર્ટમાં એક બીજી ભાષણ જેવી હકીકત એ છે કે
કેગવણીના કોરેક્ટર આ મિ. જે જી. કોલ્ડવર્ટને, આ સભા
જોઈ છે, અને તે ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય મોખો છે તેમા
માતૃભાષાવારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાના પ્રયોજમાં તેમણે પોતાનો
રસ દર્શાવ્યો છે

[વસત, ૧૪ ૧૧ અઠ ૧૨, પાલ, સ ૧૯૪૪]

મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી

પૂનાને વિદ્યાનગરને મુંબઈથી અલગ પોતાની મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાની માગણી કરી: તે ઉપરથી સરકારે પૂનામાં ધ્યાનની સર્વ ક્ષેત્રોના પ્રિન્સિપાલ, મોટીક શાળાઓના હેડમાસ્ટર, કેમ્પસી ખાતાના અનુભવી મંત્રીઓ અને સરકારના વર્તમાન મુખ્ય અમલદારો—એઓની સલાહ ભરી. પ્રમતી આર્થિક બાલુ અલગ રાખી, 'Regional' વાને તે પ્રદેશની—પ્રાદેશિક—યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવી એ સલાહભરેલું છે કે કેમ એની ચર્ચા કરવાનો સરકારનો આદેશ હતો. ચર્ચાની પ્રસિદ્ધ થએલી હકીકત વાંચતાં જણાય છે કે ચર્ચા ક્યણા બધાં નિર્ણય ગમે તે નીકળે પણ સહુ મળીને એક બીજાનું દૃષ્ટિબિન્દુ સમગ્રી વસ્તુનું પૂર્ણ સ્વરૂપ ધડે એ આવડે સમજાવવાનું ક્ષમ હોવું જોઈએ પણ એકબીજાનું દૃષ્ટિબિન્દુ કેમ ન સમજાવું એ જ જાણે અવગણના ઉદ્દેશ હોય એમ બે હઠાડા ચર્ચા ચાલી અને અંતે પરસ્પર વૈમનસ્થ અને ભુદિનો અવકાર એ સિવાય કંઈજ પરિણામ નીકળ્યું નહિ. મૂળમાં, આ પ્રમતે એની આર્થિક બાલુથી અલગ કરીને વિચારવા એ જ વિષય નિયંત્રણ હતું અને વસ્તુતઃ ચર્ચામાં એ નિયંત્રણ પળાયું નહિ એ કેવળ સ્વાભાવિક હતું. બીજું, એથી મુખ્યાર્થ યુનિવર્સિટીને ધક્કો પડેલો એ ભલે મુખ્યાર્થ યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિઓ ગળુ કરે એ ચોખ્ખું હતું અને મુખ્યાર્થ યુનિવર્સિટીએ અત્યારે ઔદ્યોગિક શિક્ષણનો નવો પ્રયોગ આરંભ્યો છે એ સફળ થવા દો, એ એના વહાઈસ એ સરકારની માગણી પણ વાજબી હતી. પણ પ્રકૃત વિષયની અત્યંત

અર્થમાં આ સર્વ વિચાર બહિઃજ હતો. અન્તઃજ વિચાર—પ્રકૃત વિષયમાં વિચારવાના મુદ્દા—અરી રીતે જોતાં આટલા જ છે કે—પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીઓ ઈષ્ટ છે કે નહિ? ઈષ્ટ હોય તો આવી એક યુનિવર્સિટિ સ્થાપવા માટે પૂના યોગ્ય છે કે કેમ? યોગ્ય હોય તો વિશેષમાં એનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ? અન્તઃર્થાપી કે અન્તઃ બહિઃ ઉદ્ભવવ્યાપી—અર્થાત્ પૂના માત્રમાં સમાપ્ત થવું એવું સ્થાનિક, પ્રાચીન ગુરુકુલ અને આશ્રમના હેતુ? કે પૂના ઉપરાંત પૂના બહાર મહા ડાહ્યાની કોલેજો અને સ્કૂલો ઉપર અધિકાર ભોગવવું એવું સમાહુક? પ્રાદેશિક યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવા સામે એક દલીલ એ કરવામાં આવી કે એથી પ્રાદેશિક વિચ્છેદ, અને પરિણામમાં પ્રાદેશિક દ્વેષ અસુચા, વિરોધ આદિ ભાવો વધશે અને અન્તરે દેશને એક અખંડ રાષ્ટ્ર બનાવવાની જરૂર છે તે વખતે આવો ઉપક્રમ દેશના હિતને પ્રતિકૂળ છે આ દલીલ કરનારના જિજ્ઞાસાશય માટે અમને માન છે પણ મુખર્ષ યુનિવર્સિટિ જેમાં મૂળરાતીઓ અને દક્ષિણીઓ પોણા સંક્રમણ સાથે મેસીને કામ કરે છે ત્યાં જો તેઓ એક છે તો મહાગાહ્યાની લુહી યુનિવર્સિટિ સ્થાપવાથી એમની એકતામાં ભંગ થવાનો નથી અને ત્યાં જો એમનો વિરોધ છે અને એ વિરોધ આટલા લાંબા સમયમાંથી પણ રાખ્યો નથી તો તે સહતા બાઈઓને છૂટા પાડવા એ જ અવગર માર્ગ છે અમને યુનિવર્સિટિના આ પ્રસંગ જ ત્યાં વિદ્યાના ઉત્કર્ષના સાધનોનો જ વિચાર કરવાનો છે ત્યાં આ બહિરજ દર્શિનિનું દાખલ કરવું યોગ્ય દીસતું નથી

પૂના આવી યુનિવર્સિટિ સ્થાપવા માટે યોગ્ય ધ્યાન છે, અને ભવિષ્યમાં મૂળરાત માંટ વિચાર કરવામાં આવે તો એ પણ સગમન યોગ્ય છે અને યોગ્યતામાં જોટલી આપી છે એ સંદેશાઈથી પૂરી પાડી શકે એવી સ્થિતિમાં એ છે—એમ અમારું માનવું છે

સામાન્ય રીતે યુનિવર્સિટિનું ઉત્તમ સ્વરૂપ તો સ્થાનિક એટલે કે આપણા પ્રાચીન ગુરુકુલ અને આશ્રમના જેવું હોય, એ જ

પરંતુ સ્થાનિક યુનિવર્સિટીઓ આર્થિક દષ્ટિએ બહુ મોઢી પડે છે, એથી એ કુધર છે અને ખીજી, આપણા વિશાળ દેશમાં યુનિવર્સિટીઓને કેવળ સ્થાનિક દગ્ગાથી ખાવી મોઢી યુનિવર્સિટીઓ પશુ અસંખ્ય રચવી પડે એટલે અત્યંતિકતાથી ઘણી યુનિવર્સિટીઓને અન્તર-વર્ધિત (affiliating) ઉભય-ચાપી કર્યા વિના છૂટકો નથી આપણી યુનિવર્સિટીઓને મુખ્ય ઊપજ સૂસોની મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાની ફોર્મ છે અને એ ઊપજની મદદથી સર આશુતોષ મુકરજીએ કલકત્તાની યુનિવર્સિટીમાં ઉચ્ચતમ (Post-graduate) શિક્ષા-વિભાગ ઉધાઓ—જેના ફળરૂપે વિદ્યાના ત્રિપદમાં આપણા સ્વદેશી વિદ્વાનોનું ‘સાયન્સ કોન્ગ્રેસ’, ‘હિસ્ટોરિયોગ્રાફી કોન્ગ્રેસ’, ‘ઈકોનોમિક્સ કોન્ગ્રેસ’, ‘ઓરિયન્ટલ કોન્ફરન્સ’, વગેરે મંડળમાં અગ્રસ્થાન જોવા આપણે બાબરશાહી થયા છીએ આમ હાઈ પૂના યુનિવર્સિટીને બદલે ‘મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી’ ગયવાનો પૂનાના વિદ્ય-મંડળનો ઉપક્રમ છે

પશુ આ કાર્ય માટે એ મંડળે બહુ દુર્ભાગી મુદ્દત પસંદ કર્યું છે અત્યારે સગદાર કે પ્રજા યુનિવર્સિટી માટે બહુ ધન કાઢી રાકે એવી સ્થિતિમાં નથી, અને અમે ઉપર કહ્યું તેમ આ પ્રકારમાં એની આર્થિક બાજુ એનું પ્રધાન તત્ત્વ છે અને તે પ્રસન્ન વિચારમાં અલગ કરી સકાય એમ નથી ખીજી—પૂનાના ભાઈઓએ આ પ્રકારે પોતા માટે જ ઉપસ્થિત કરીને અન્ય પ્રદેશના લોકોને નારાજ કર્યા છે, એટલું જ નહિ પણ વચ્ચે પોતા પૂરતો જ પ્રકાર જોડાવીને પ્રકારે સંકેદો કરી નાખ્યો છે અને બાવિધમાં ઈલાકાના ખીજા વિભાગોમાં યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો વખત આવે ત્યારે સગદારની મદ માટે અમારથી શી મોજાના થવી જોઈએ, એનો વિચાર પશુ ઉપસ્થિત કર્યો નથી કેવળ પૂનામાં ખળભગાટ કરવાને બદલે બાબા ઈલાક માં ઉચ્ચ શિક્ષણની ઉન્નતિ અને વિરતાગ દગ્ગાનો મહાપ્રકાર જોડા-યો હોત તો એ ઉદારતાનો બદલો અમને મળ્યા વિના ગ્રહેત નહિ હું અને ‘મહારાષ્ટ્ર’ના કાવચી આપણી કેટલી મોજનાઓ ઊજાવિજ થઈ ગય છે!

[વસત, વર્ષ ૩૨, અંક ૨, શાદપદ, સ ૧૯૮૮].

ગૂજરાત યુનિવર્સિટી*-૧

ગૂજરાત યુનિવર્સિટી સોસાયટીના ઉત્સાહી સેક્રેટરી રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખે યોગદાન આપીને 'લુહિપ્રકાશ'ના વપારા-રૂપે એક ગૂજરાતી યુનિવર્સિટીની યોજના બહાર પાડી હતી. ગૂજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન મળ્યા વગર એનો વિકાસ થશે અશક્ય છે, અને યુનિવર્સિટી દ્વારા બહારથી લેતાં એ સ્થાન મળતું સંભવિત નથી, માટે પ્રગતિ એક સ્વતંત્ર ગૂજરાતી યુનિવર્સિટી આપવાનું કામ જાતે જ પાડી લેવું જોઈએ—એ દલીલ રા. હીરાલાલની યોજનાનું બીજું છે અને આવી યુનિવર્સિટીની એક સાખા વર્તમાન અંગ્રેજી સાખાની સમાન રૂઢાંચામાં આવે તો સારૂ એવો મત ઉચ્છિન્નના 'ટાઈમ્સ પત્ર'ના લેખક જાહેર કર્યો છે અને અવલગીને રા. હીરાલાલે યોજાના વિચાર ગૂજરાત આગળ મૂક્યા છે.

* સાત-આઠ વરસ પછી આચાર્યશ્રી ખુબે ગૂજરાત યુનિવર્સિટી' ઉપર બે લેખો લખ્યા છે તેને જ્ઞાતમાં રાખી આ લેખના મયનામાં ગૂજરાતી શબ્દ હતો તેને જાહેરે 'ગૂજરાત મૂક્યો' છે ત્યારે લેખ એ વિષયના છે એટલા ઉપરથી જ ૧-૨-૩ એમ આઠ-૧ આખા છે —મ

x લુહિપ્રકાશ પુસ્તક ૧૪, અક ૧૦-૧૧-૧૨ એપ્રિલ ૧૯૧૭ નો વપારો પૃ. ૧-૧૨ 'ગૂજરાતી સાહિત્ય વધુ અભ્યાસ, વિકાસ અને રૂઢિ અર્થે યુનિવર્સિટીની યોજના' શ્રી પારેખે ગૂજરાતી 'યુનિવર્સિટી' એમ પ્રયોગ કર્યો છે —મ

ગુજરાત આ વિષે શું ધારે છે ?—આ જિજ્ઞાસાથી મહે આજ પર્વન્ત એ સળની કાંઈ લખ્યું નહિ, પરંતુ વર્તમાનપત્રો અન્ય કાર્યમાં વ્યાપ્ત હોઈ ધણે જાણે આ વિષય પરત્વે મૌન ધારણ કરી ગયા છે—તો હવે એ સળની મારે જે વિચાર છે તે હું દૂકામાં અત્રે નોંધી છું એકાદને વાક્યમાં જ જો મારે મત આપવાનો હોય તો હું નીચે પ્રમાણે પ્રો. ચોઈ પાવેલના શબ્દો અને તે ઉપર વોલ્ટર ઝેલેના શબ્દો ટાંકીને જ બેસી રહું.

If you have a library and a printing-press,' he (Professor York Powell) once said ' you have all that is necessary for a University ' He was thinking no doubt, of the study of literature and the Arts the Sciences are not so readily satisfied. '

પરંતુ હું ધારે છું કે રા. પાવેલે જે ભ્રમ જિજ્ઞાસીને એ લેખ લખ્યો છે તે જોતાં એની વિશેષ પરીક્ષા કરવી ઉચિત છે.

રા. હીરાલાલે ગુજરાતી યુનિવર્સિટીની યોજનામાં નીચેનાં સાત અંગોનો સમાવેશ કર્યો છે અને તે ફરક વિભાગમાં શું કાર્ય થઈ શકે તથા તે કરવા માટે હાથમાં શી શી અનુકૂળતા છે તે વિશે ક્રમસર વિવેચન કરેલું છે.

૧ પરીક્ષા (Examination) ૨ શિક્ષણ (Teaching) ૩ સોધખોળ (Research) ૪ લેક્ચરયોગી અને યાનવર્ધક ભાષણમાળાની યોજના—જનસમૂહ માટે જિ.યી. ટેળવણીની વ્યવસ્થા (University Extension Lectures) ૫ લાઈબ્રરી. ૬ માસિક ૭ પુસ્તકપ્રસિદ્ધિ [૮ અપખાનુ આની વ્યવસ્થા લુહી સ્વીકારી છે એટલે તે ભાગ પડતો મૂક્યો છે]

હવે આ યોજનાનો તાત્ત્વિક ભાગ પકડી લઈએનું પ્રયત્ન કરીએ તો તે બે વિભાગમાં—હેચાઈ જાય છે એક, શિક્ષણ સંબંધ

જોળ સદ્વર્તમાન અને પીળે, પુસ્તકપ્રસિદ્ધિ એમાંના પીળે વિશાળ પગલે રા હીગલાસની જે સૂચના છે—

“૭ પુસ્તકપ્રસિદ્ધિ જ શ્રાધ્ધજોળ વિશાળ તરુથી બે કે ત્રણ અધ્યાપકના લેખો કે ત્રણે તૈવાગ થાય તે
જ લોકોપયોગી અને જ્ઞાનવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા—વર્ષ દુઝ્મ્યાન એક કે બે યોગ્ય તે

ક ૧ સાહિત્યના જે વિશાળમાં પુસ્તકો બહુ જોઈ હોય, અથવા સમૂળમાં ન લખાયાં હોય તે નવાં લખાવવાં અને તેમાં પૂર્તિ કરવી.

૨ હોમ બુનિબ્દર્ષિટિ, પીપ્પસ જુક્સ, ટેમ્પ્લર બુનિ બર્સિટિ મેન્યુઅલ્સ ટેમ્પ્લર પ્રાઈમર્સ, બુસકુસ નોલેજ સીરીઝ, વગેરે જિન્દગી પ્રતિનાં પશુ સસ્તાં પુસ્તકો—એમાંથી ખાસ પસંદ દરેકા પુસ્તકો—કમસગ સમી કિંમતે અને એક-સરખા કદનાં ઇલાવવાં.

૩ બાળસાહિત્ય તથા ર કથાવલુ

૪ કોષ સાઈકલોપિડિયા, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ઈન્ડિય જુક, સિટરરી ઈન્ડિય જુક—એવા રેફરન્સનાં પુસ્તકોની યોજના કરવી.”

—તેમાંના કોઈ બાજ એવા નથી કે જે હાલની જાહેર અને ખાનગી સંસ્થાઓ—મૂળગત બ્લર્નિકપુસ્તક સોસાયટિ, ફોર્બ્સ સભા શ્રીમત બાવકવાડ સગરનું પુસ્તકપ્રસિદ્ધિ ખાતું, સાહિત્યપરિષદની બડોળ કમિટી સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય મૂળગની પત્ર ઓફિસ વગેરે સંસ્થાઓ કરી ન શકે બરફે તે અત્યારે મથાસક્તિ દરે છે જરૂર છે તે એટલી કે એ સંસ્થાઓએ પોતાનું કાર્ય વ્યવસ્થિત રીતે કરવું જોઈએ. એ વ્યવસ્થાના અભાવનો મોટે ભાગે કોઈ જ બચાવ નથી માત્ર આપણા લોકોની પ્રકૃતિની સિમ્પલિટી એટલે જ ખુલાસો છે પણ થોડે ભાગે જે બચાવ છે તે આ છે કે (૧) લખનારા

મળતા નથી અને () પ્રગ્નને વાચનનો શોખ નથી—પુરતો વગર
 વેચાયાં પડી રહે છે આ બચાવ ખોટો નથી, અને એની વથાર્થતા
 રા. હીરાલાલ પોતે અનુભવથી જાણે છે ત્યારે લખનાગ શામી
 નથી—એ પ્રગ્નો પૂછી એનો ઉત્તર શોધવો જોઈએ. બહુ છીડી
 શેષમાં ન પડીએ તો પણ એક ખુલાસો ખુલે છે, અને તે ખરો
 છે, કે અત્યારે આપણી કેળવણીના ક્રમમાં ગૂજરાતી ભાષાને જોઈએ
 તેવું સ્થાન મળતું નથી એ સ્થાનને અભાવ આપણે કેળવણીએ
 વર્ગ ગૂજરાતી ભાષાદ્વારા વિચાર પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો
 નથી, સામર્થ્ય વિના આનંદ આવતો નથી—આનંદ વિના જે
 કાર્ય કાર્ય થાય છે તે નિર્માણ અને માંદા નીપજ વાચકવર્ત્તને
 આકર્ષક થતું નથી આ નિષ્ણિતિમાં, ખરો ઉપાય ' (૧) અભ્યાસ
 ક્રમમાં માતૃભાષાને ફરજિયાત ધ્યાન અને (૨) જીવી કેળવણી માટે
 ખાસ ડિગ્રીઓ સ્થાપી માતૃભાષાના જુદા અભ્યાસક્રમની યોજના '
 એ . હીરાલાલને જણાય છે પરંતુ એ સુધારો ' વર્તમાન યુનિવર્સિટી
 સિંદિ નજીકમાં સ્વીકારે એ સંભવિત હોય તો નથી કેમકે તે
 સંસ્થાનુ તત્ર મુખ્યત્વે સરકાર હસ્તક હોય છે અને સરકારને આ
 વિષયની મહત્તા અને જાણીતા જોઈએ તેટલી સ્પષ્ટ જણાતી નથી.
 તેથી પ્રગ્નએ આ કાર્ય માટે સ્વતંત્ર યોજના કરવી પડશે," એમ
 રા. હીરાલાલ કહે છે પરંતુ યુનિવર્સિટી તત્ર મુખ્યત્વે સરકાર
 હસ્તક છે તેથી આ યોજના સ્વીકારતી નથી એમ માનવું વથાર્થ
 નથી, કારણ કે હજી પ્રગ્નમાં જ આ વિષયના વ્યવહાર ઉપાય પરંતુ
 મતભેદ ચાલે છે અને તેનો જ પડખો યુનિવર્સિટીમાં પડે છે બીજું,
 રા. હીરાલાલ એ મુશ્કેલીની સ્થિતિમાંથી ' પ્રગ્નએ આ કાર્ય
 માટે સ્વતંત્ર યોજના કરવી પડશે એમ જે માર્ગ સૂચવે છે ત્યાં
 જ આખી સાંજની નખળી ઠરી ગઈ છે. ' પ્રગ્નએ આ કાર્ય
 માટે સ્વતંત્ર યોજના કરવી પડશે એ ખરું છે પણ એ સ્વતંત્ર
 યોજના જો એક સ્વતંત્ર ગૂજરાતી યુનિવર્સિટી જ હોય તો એ

મુનિન્દર્શિટિ રચવા જેટલી સામગ્રી છે કે કેમ, અને જોય તો એ મુનિન્દર્શિટિ વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષી શકશે કે કેમ એ વિચારવાનું છે— અને એ બે મુદ્દાના વિચારનું જ્યાં દાર જીધરે છે ત્યાં જ ગ. હીરાલાલ જનપરમે અટકી ગયા છે: એ દાર શાસ્ત્રીય શિક્ષણના પ્રદાપ્રસારમાં પડે છે, પણ ત્યાં જ હીરાલાલ જતા નથી. ૧

‘શિક્ષણ અને શૌધખોળ—એના વિવેચનમાં

૨ શિક્ષણ અને ૩ શૌધખોળ. જ માતૃભાષાના વિકાસ અર્થે, જાણ, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો સામીપ પદ્ધતિએ અભ્યાસ અને તે માટે બે કે ત્રણ અધ્યાપકોની નીમણૂક.

જ અધ્યાપકોનું કર્તવ્ય.—

૧ નિર્ણયિત કાર્યો પ્રસ્તુત કરવા સામાન્ય વિવેચન—અધ્યાપનરૂપે.

૨ અમુક સમય (period) માં અથવા એકબે પદ્ધતિસર અભ્યાસ અને તેનું પગિણામ લેખ કે પ્રસ્તુત કરવા કરવું.

૩ અભ્યાસમંડળ આપવાં.

૧ એલ્યુમેટોને આગળ અભ્યાસ વધારવા માર્ગદર્શક થવું (Post graduate study) ૨ ખાસ વિષય પર અધ્યાપનો આપવાં. ૩ મુદત અભ્યાસ કરેલા અભ્યાસ અને પરિશ્રમનું પગિણામ નિમણ કે પ્રસ્તુત કરવું કરવું.”

—આ પ્રમાણે વિગત આપી છે પરંતુ, એમાંથી એક મુદ્દાની વાત રપટ સમજાતી નથી તે એ કે—મુનિન્દર્શિટિ માત્ર ‘જાણ, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ નો જ સામીપ પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરવા માટે બે કે ત્રણ અધ્યાપક નીમણે, કે એનો વિષયપ્રદેશ વધારે વિસ્તૃત ગણશે? વળી જાણ અને સાહિત્ય તે જૂજગતી, પણ ઇતિહાસ તે જાણ અને સાહિત્યનો જ, કે ઇતિહાસના પ્રદેશમાં આવતા સર્વ વિષયનો? સર્વ વિષયનો સર્વ એ, તો પણ જાણ, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનું જ્ઞાન, અને તે પણ જૂજગતી જાણમાં જેટલું સઠવ

છે તેટલાથી યુનિવર્સિટીના નામમાં સમાજોદ્ધાર જે સસ્કાર (culture) તે આવી શકશે ? વળી ' નવા સંજોગોને ધર્મને સમાજ નવીન જ્ઞાન અને માહિતી મેળવવા આગર છે તથાપી રહ્યો છે ' એ પૂરા પાડવાનો ગૂજરાતી યુનિવર્સિટીનો હેતુ પણ આટલેથી પાર જતરશે ? યુનિવર્સિટીનો દરજ્જો અને પ્રતિષ્ઠા મોટા અને ઔગવવાળા હોય છે તેનું માન પડે છે તે માન જનસમૂહને આકર્ષે છે એ ખરૂં પણ ખરા સસ્કારને અને વિશાળ જ્ઞાનને અભાવે જે ગુણ તે જ દોષ નહિ થાય ? એ ' દરજ્જો અને પ્રતિષ્ઠા તે ખાલી ખોખા અને ઉપહાસનાં સ્થાન નહિ નીવડે ? ન નીવડે તો નીવડવાં જોઈએ—ખોટાં કાજળનાં નાવ કદી તરતાં નથી તરવાં ન જ જોઈએ.

વળી ઉપર પ્રમાણેની સંકુચિત જ્ઞાનની સંસ્થા યુનિવર્સિટીના નામને પાત્ર ગણાશે નહિ એટલું જ નહીં પણ જે હેતુથી એ સ્થાપવામાં આવશે એ હેતુ પણ એનાથી પાર પડતો નથી નવા સંજોગોને ધર્મને સમાજ નવીન જ્ઞાન અને માહિતી મેળવવા આગર છે, તથાપી રહ્યો છે એ ખરૂં પરંતુ એ ' નવીન જ્ઞાન અને માહિતી ' તે ' જ્ઞાના, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ ' કળતાં બહુ વિશાળ વધારે સાક્ષાત્ જ્ઞાન જોઈએ.

હવે શિક્ષણના વિષય ઉપરથી આગળ આવી અભ્યાસક્રમ અંગતી તથા તેઓની શિક્ષણપદ્ધતિ અંગતી વિચાર કરીએ. આ ગૂજરાતી યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમ કયા શ્રેયવા અને કેવા પસંદ કરવા ? અને તેઓએ ગૂજરાતી જાણમાં શિક્ષણ આપતું તે સાથે પાઠ્ય પુસ્તકો ગૂજરાતી વાપરવાં કે અંગ્રેજી કે જન ? તેમ જ ગૂજરાતીમાં પાઠ્ય પુસ્તકોની સમૃદ્ધિ અત્યારે જોઈએ તેટલી નથી તો અંગ્રેજી પુસ્તકોનો ' વિદ્યાર્થી ' ઉપયોગ કરી શકે એટલું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન યુનિવર્સિટીની પ્રવેશ પરીક્ષામાં આવશ્યક ગણતું ? અણતું, તો મેટ્રિક્યુલેશન કરતાં જોછા જ્ઞાનવાળો વિદ્યાર્થી આ નવી યુનિવર્સિટીમાં ન આવે એ ખુદ્દ છે અને તો પછી મેટ્રિક્યુલેશન પાસ થએલા-

વૃંદાવન સોસાયટીઓ પરીક્ષામાં તે તે કવિઓનાં કાવ્યો દાખલ કરાવવાથી ઉત્પન્ન થઈ નથી તેમ તે દાખલ કરાવવાની અપેક્ષા પણ રાખતી નથી તેજ પ્રમાણે જો કોલેજમાં તે તે વિષયના વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ વિષય ઉપર નિબંધ લેવાવાનો સૈમ રાખે તો એ સૈમ કોલેજમાંથી ઉત્તીર્ણ થવા પછી આણુ રહેવાનો સમય છે અને ગૂજરાતી સાહિત્ય એ જ રીતે ખરેખર ખીસતી શકશે અંગ્રેજી ભાષાને દૂર કરવાથી વાંચકો આપવાથી ગૂજરાતી ભાષા ખીસશે એમ માનવું તે તો નાક દાખવાથી એકાં જાણશે એવી સ્પષ્ટ દેખનાનાં જોડા સામ્ય ઉપર ગચાવેલું છે એ માર્ગ લેવાથી ગૂજરાતી ભાષા ખીસશે નહિ અને જીસરું જ્ઞાનનાં સાધનો દૂર થઈ જશે, વિચાર દુર્બળ પડી જશે, અને પરિણામે પુરતકા રચાશે તે પોતાના અજ્ઞાનની સ્થિતિ પોતે જ ન જાણે એવા જાદ અજ્ઞાનથી ભરેલાં નીકળશે—અને ગૂજરાતીને જ ખરી સેવા થતી અટકી પડશે તેથી ગૂજરાતી સાહિત્યના દરેક દિતેચ્છુને મારી વિનંતિ છે કે વિચારનું વાદન ગૂજરાતી ભાષાને કરો, પણ તે માટે સપાદનનું વાદન અને સિદ્ધાંતનું વાદન પણ ગૂજરાતી જ જોઈએ એવો આગ્રહ અત્યારે રાખશે, નહિ

૨ મારી ખીજી સૂચના એ છે કે—આ યુનિવર્સિટીના કક્ષની એક સાખાફે Extension Lectures'ની જે યોજના કરવા ધારે છે તેના ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય આપો સાહિત્યપરિચર તરફથી આ યોજના રચાઈ છે પણ તે જુદા કાગળ ઉપર જ છે—અને નવીન સંસ્થાઓની યોજના થકવા કરતાં અત્યારે કાગળ ઉપર ચર્ચા થયેલી યોજનાઓને વસ્તુસિદ્ધ કરાવ તો પણ થલુ ચાલુ એક યુનિવર્સિટી કરતાં જોડે ખર્ચે અને વિશેષ વિવિધતાથી થોડે આગ્રહ અને વધારે સંજીવનપણે, જનસમૂહને 'નવીન જ્ઞાન અને માદિની આપવાનો માર્ગ' આ ભાષ્યમાળાની યોજના છે પણ સાહિત્યપરિચરની ભાષ્યમાળામાં જેમ જુદા વિદ્વાનો ઉપર આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો તેમ ન કરતાં

આત્મારે જેમ 'સ્વરાજ્ય' 'સત્યાગ્રહ' વગેરેનાં કામણુ માટે બહોળે
 હાથે મેંડ્યુએટોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમ આ કામ માટે
 કરવું જોઈએ. આત્મારે મુખ્યાર્થની કટલીક કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓનાં એવાં
 મંડળો રચાયાં છે કે જે પોતાના અભ્યાસમાથી થોડો સમય કાઢી
 અગ્નિ જનસમૂહને ફળવણી આપવાનું કાર્ય કરે છે તે જ પ્રમાણે
 તાજી કિમી સર્જી ઊતરેલા યુવાન વિદ્યાર્થીઓ, ધધાની પ્રવેશભૂમિકા
 ઉપર વાટ જોતા યુવાન વહીવે બને દાકતરો, નિબંધક સેવાના
 ઉદ્ધર હેતુથી વા અરુપ પારિતોષિકરૂપ સાહાય્ય ખાતર જનસમૂહને
 પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવા તત્પર થઈ શકે ગ્રાંધીજી જેવા નેતા
 રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતની શાળા સ્થાપવાનો ચત્ન કરે તે જ સાથે જનસમૂહમાં
 ઉપર કહી તેવી કામણુમાળાદ્વારા જ્ઞાન વિસ્તારવાનો ચત્ન કરે તો
 એમના પોતાના જ કાર્યની દિશામાં એક ઉત્તમ સેવા થઈ જાય.
 પરંતુ આ સબન્ધી કર્તવ્યની જવાબદારી જેટલી એમને સિર નથી
 તેટલી જ, બફે અધિક, સાહિત્યપરિષદ, ગુજરાત બ્લેન્ડિંગ્સ સોસાયટી
 વગેરે સંસ્થાઓ ઉપર છે પણ સંસ્થાઓનો આત્મા હમેશાં મનુષ્ય
 છે, અને મનુષ્ય જાગરી ત્યારે જ એ સંસ્થાઓ હાલતી ચાલતી થઈ
 પોતાનું કર્તવ્ય કરતી થશે.

પણ મનુષ્ય ક્યાં ? મહાપુરુષ તો ક્યાં જ ? ગુજરાત એની
 વાટ જુએ

[વસંત વર્ષ ૧૧ અ.ક.ક ચૈત્ર સ ૧૯૫૪]

ગુજરાત યુનિવર્સિટિ-૨

અમે ઉપર* કહ્યું તેમ ઘડીમાં અનાજ આદારમાંથી જીતે પાતું નથી, બીજે સ્થળે એને વાવવું-જિગડવું-સલુવું પડે છે એ માટે મ્હોટામાં મ્હોટું સ્થળ પ્રકૃતમાં યુનિવર્સિટિ છે જ્યાં આનન્દ થાય છે કે ગુજરાતને પાંચ ૫૬૨+ વર્ષથી મળેલું સ્વયં અત્યારે જાગૃત્વસ્થામાં અનુભવવાનો સકાર પાસે દેખાય છે મુંબઈ યુનિવર્સિટિની સેનેટ ગુજરાત માટે એક અલગ યુનિવર્સિટિ સ્થાપવા દેવાની ૫ વાનગી આપે છે, અને ચા કન્વેન્શનલ મુનશીના પ્રશ્ન ઉત્સાહથી સર ચિમનલાલ સેતલવાડના પ્રમુખપદ નીચે એક કમિટી પણ સ્થપાઈ ચૂકી છે, જેમાં ગુજરાત, કચ્છ અને કાઠિયાવાડનાં મુખ્ય મુખ્ય ચહેરાના આ કાર્કમાં ઉપયોગી થાય એવાં અમલ્કીઓનાં નામ મૂકવામાં આવ્યાં છે, તથા ડૉ ખડુભાઈ નાથક (વમેદાર કોલેજના સાચ સના પ્રોફેસર) અને ચા કન્વેન્શનલ મુનશી સેક્રેટરી છે વળી એક સખાકમિટી (ઉપસમિતિ) પણ રચવામાં આવી છે જેમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટી ઉપરાંત પડેલી યુનિવર્સિટિમાં વિદ્યા પામી આવેલા વિદ્વાનો પણ છે એ સખાકમિટીને યુનિવર્સિટિનું સ્થળ, સ્વરૂપ (આકાર), જમીન, મકાન, ઉપકરણ વગેરે સામગ્રી

+ જુઓ 'આવડી (૮મી) સાહિત્ય પરિષદ-એ શેષ. ૫ = ૧૩૪ સીટી ૧૯ મૂળમાં એ શેષ અને આ એક પાળી એક એમ એક જગ્યામાં કપાયેલ છે

—૫

+ પ્રિન્સિપાલ રોલર્ડસને ૫૬૨ વર્ષ ઉપરાંત જામદાવાદ સાહિત્યપરિષદ પાંચ ૫ વર્ષ ઉપરાંત

માટે જોઈતો દ્રવ્યનો અદાજ, અને એ દ્રવ્ય પૂરું પાડવા માટે સાધન—
ચોજના—એ વિષે પૂરી તપાસ કરી સચના કરવાનું સોંપવામાં આ-યું છે

આ સબધે અત્યારે અમારે સામાન્ય આકારની બેત્રણ વાતો
કહેવાની છે; એક એ કે ઉધાદી આંખે મુશ્કેલી જોઈ એને છત્તવી
એમાં ધીરતા છે, આંખ મીચીને ધસવામાં નથી. અને તેથી અમે
આશા રાખીએ છીએ કે સમક્રમિટિના ગૃહસ્થો પૂર્ણ વિચાર કરીને
પોતાના કાર્યની રૂપરેખા દોરશે, જેની બીજી યુનિવર્સિટીઓની
ભૂલોનું આપણે ત્યાં પુનરાવર્તન થાય નહિ અને ક્યુ અર્થ નકામું
જાય નહિ ભૂલના ભયથી કાર્ય કરતાં અટકી પડવાનું નથી, પણ
ભૂલ કરવામાં જ કાર્યશક્તિનું ઔગવ રહેલું છે એમ પણ નથી
સમક્રમિટિના ગૃહસ્થો વિદ્વાન અને કાર્યક્ષુ પુરુષો હોઈ તેઓને આ
જાતના ભ્રમમાં પડવાનો સંભવ નથી, તથાપિ આ વિષયમાં બહુ
વિચાર અને જિહ્વાપોહની અપેક્ષા છે એ વાત ઉપર ભાર દેવામાં
અમે ધારીએ છીએ કે એ સંજ્ઞાને કાંઈ અન્યાય થતો નથી આ
યુનિવર્સિટિના 'Teaching અને Affiliating'—અર્થાત્ આંતર
અને બાહ્ય એવા બે વિભાગ રહેશે, એનો સમન્વય કેવી રીતે કરવો
એ આ વિષયને અંગે પ્રધાન પ્રશ્ન જોશે. અસ્થાકાબાદ યુનિવર્સિટિ
આ જાતની હોઈ એનું બધારણુ ફિગ્ડર્શન થઈ પડશે, પગલું કાઢજી
ઉપર ચિત્રેલા બધારણુ અને વસ્તુસ્થિતિ વચ્ચે તથા વસ્તુસ્થિતિ અને
નૃદિવસ્તુ વચ્ચે ભેદ રહે છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે સુભાષ્યે
હમણાં જ આ વિષયમાં મુખ્યાર્થ યુનિવર્સિટિ રિફોર્મ કમિટીના કાર્યને
અંગે વ્હાઈસ એન્સલર સર ચિમનલાલે જોઈતી માહિતી મેળવી છે
એટલે એ કામમાં થયાયોગ્ય સમજી થઈ રહેશે એમ વિશ્વાસ છે

એની રૂપરેખા પરત્વે અમારી એક સચના એ છે કે—એનાં
સમગ્ર અને ખડ એવાં બે સ્વરૂપ દોરવાં, અને એનો સબધ એવો
રાખવો કે ખડ સ્વરૂપમાંથી સમગ્ર સ્વરૂપમાં વધી સમાવ. કહેવાનું
તાત્પર્ય એ છે કે એક રૂપરેખા તો એવી જોઈએ કે જેમાં બધાં બધાં
મુજરાતમાં યુનિવર્સિટિ કેવી થવી જોઈએ એનું ચિત્ર પૂરેપૂરું આવે.

એ ચિત્ર કેવળ કાલ્પનિક અન્ધર્વનગર જેવું તો નજરે લેવું નોંધ્યું, કિંતુ ગૂંજરાત પચીસ વર્ષમાં જરૂર પ્રાપ્ત કરી શકે એવું હોયું નોંધ્યું. આને બાજે ગૂંજરાતમાં ક્યા ક્યા વિષયની કોલેજો હોવી નોંધ્યું, એ મુખ્ય વિચારવાનું રહેશે. પણ એટલી કોલેજો આપી શકાય એટલી સાધનસામગ્રી અત્યારે ને અત્યારે પ્રાપ્ત ન જ થઈ શકે એ ખુશ્કુ છે અને એ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી વાટ નોંધીને બેસી રહેવું એ પણ ખોટું છે તે માટે તાત્કાલિક રાકચલા અનુસાર એક બીજી રૂપરેખા પણ દોરવી, અને એને કાર્યરૂપે પરિચીત કરવા મચી પડવું.

બીજી એક અભ્યાસની જ સમગ્રી લેવા જેવી વાત એ છે કે ગૂંજરાત યુનિવર્સિટીનો ઉદ્દેશ ગૂંજરાતના વિદ્યાર્થીઓએ મુખાઈમુખી જવું ન પડે અને ધરખાંમણે એમને ઉચ્ચ શિક્ષણ મળી શકે એવી અનુકૂળતા જ પૂરી પાડવાનો નથી—ન હોવો નોંધ્યું. અમદાવાદ કે વડોદરાની કોલેજોને ગૂંજરાત યુનિવર્સિટીના નામ આપીને આપણે કૃતકૃત્ય થઈ શકીશું નહિ પણ વિદ્યાના જે જે વિષયો આપણે હાથ ધરીએ તેમાં કાંઈ ને કાંઈ વિશિષ્ટતા—અધિકતા, ઉચ્ચતા કે વિલક્ષણતા પૂરવાનો આપણે ઉદ્દેશ હોવો નોંધ્યું. તેમ કરવામાં ગૂંજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ પ્રકટ કરવાનો અને એ સંસ્કૃતિને વિશેષ ફેળવવાનો ખ્યાલ તો રહેશે જ, પણ હિન્દની બધી અનુબળાતિની સંસ્કૃતિ ફેળવવાનો આશય પણ ખૂલી જવાશે નહિ, બધો એજ મુખ્ય ભાગે અને પૂર્વાંકત ખ્યાલ નહાને ભાગે રહેશે માત્ર સત્યની ઘંટી સમવાથી પકડી ગળવા માટે અને આ નિઃસત્ત્વ સૂત્ર ઉચ્ચારી રણા છીએ એમ નથી પરંતુ પ્રાન્તિક સંસ્કૃતિની વાતોમાં યુનિવર્સિટીનો પ્રધાન ઉદ્દેશ જુલાઈ જવાનો અમને ભય રહે છે તે માટે આ ચેતવણી.

૧. અત્યારે દિ દુસ્થાનમાં બેસિજીવના જાનવાળા પ્રાન્તોમાં પ્રથમ પાંક્તિમાં જ ચાલ અને મદાસાપ્ટ બેસે છ; બીજી પાંક્તિમાં આ પ્ર અને ગૂંજરાત અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં ઉર્ફે માલતી પ્રભ અને જાણીનો સંયુક્ત પ્રાન્ત, મદાસ, મધ્ય પ્રાંત, શાલપૂવાના, ચલ્લજ, અને નિહાર તવાબાદીજ એમાં વિશિષ્ટતાનું જાન એવો પદાર્થ આપે જ દેખાય છે.

આપવાની અમને જરૂર લાગી છે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે
યૂરોપમાં યુનિવર્સિટિઓમાં સ્થલેષક (Integrating) બળ હતું અને
અઘાપિ છે, વિસ્થેષક (disintegrating) નહિ. મધ્યયુગમાં જ્યારે
રોમન સામ્રાજ્ય વૂટી યૂરોપની જુદી જુદી પ્રજાઓ બંધાઈ ત્યારે એ
સર્વની એકતા યુનિવર્સિટિદ્વારા સધાતી હતી અને અત્યારે પણ
ઈસ્લમ, ક્રાન્સ, જર્મની, ઈટાલી કે રશિયાની યુનિવર્સિટિઓમાં જે
કાંઈ બેદ દેખાય છે તે તે પ્રજાના આર્થિક સામાજિક અને નૈતિક
ગુણોનો બેદ રહેશે છે તેમાં તે તે પ્રજાની સંસ્કૃતિનું ક્ષર્ષ પણ
વૈશિષ્ટ્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે એમ નથી બલકે પ્રજા પ્રજાના રાજ
કાય વિશેષની વચ્ચે સત્વસરોધનરૂપી યુનિવર્સિટિઓનો સર્વસમાન
છેલેસ એકતાના ભાવથી જાળવી રાખવાનો યત્ન જેવામાં આવે છે
મુજબ યુનિવર્સિટિમાં ગૂજરાતનું વૈશિષ્ટ્ય જે સર્વથા હુમ થતું હતું
તેને ગૂજરાત યુનિવર્સિટિમાં સ્થાન મળશે, પણ યુનિવર્સિટિનો
કાર્યપ્રદેશ એ વૈશિષ્ટ્યની બહાર થશે. એટલે રહેશે, જેમાં સમસ્ત
હિન્દની બધે સમસ્ત પૃથ્વીની મનુષ્યસંસ્કૃતિ સ્થાન પામશે. જગતનાં
મહાનસાહિત્ય, ઇતિહાસ તત્ત્વચાત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ઐતિહાસિક, ભૌતિક-
વિજ્ઞાન આદિમાં યુનિવર્સિટિએ સત્યના જે ધવલગિરિઓ આકાન્ત
કરવાના છે તેમાં પ્રાન્તિક ભેદને અવગણ નથી એ વાત સમક્ષમિતીના
વિદ્વાનોને જણાવવી પડે એમ નથી, પણ ગૂજરાતની સામાન્ય પ્રજા
પણ એ જાણીને જ આગળ આસે તો સારુ એમ અમે ઈચ્છીએ
છીએ. 'Provincial autonomy' યાને પ્રાન્તિક સ્વતંત્રતા
અને 'Remission of Provincial Contributions' યાને
પ્રાન્તો તરફથી હિન્દી સરકારમાં ભરાતી રકમમાં છૂટ મૂકવાના ભેદ
અને ઈર્ષ્યાના દિવસોમાં જ્યારે પ્રાન્તિક ભેદની કૃપાણુ કામ કરી
રહી છે તે સમયમાં—પ્રજાની દૃષ્ટિએ પ્રાન્તિક ભેદ ખૂણાવી વિચાળ
કરવાનું કામ યુનિવર્સિટિ નહિ કરે તો કાણુ કરશે ?

ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ-૩

આમ્ને યુનિવર્સિટિ રિફોર્મ કમિટી બાબત થએલી મ્હારી જુમાનીમાં મેં ગૂજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપી સદાય એમ જણાવ્યું, ત્યારે હો પરંજપેએ કમિટીના મેમ્બર તરીકે મ્હને પ્રમ પૂછ્યો કે 'અમદાવાદમાં સેનેટ માટે સભ્યો મળી શકશે?' મ્હે ઉત્તર આપ્યો, 'જરૂર. હો. પરંજપેના પ્રમમાં કેટલાકને ગર્વભરી કૃષ્ટતા કેવાઈ છે મ્હને એમાં એ નિષ્ણાલક્ષ ગ્વભાવના વિદ્વાનનું કમિટીના મેમ્બર તરીકેની જવાબદારીનું જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે મુબારક યુનિવર્સિટીએ આપણને ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ સ્થાપવાની પરવાનગી આપી છે પણ એ પરવાનગી આપી તે જ ક્ષણેથી મુબારકની જવાબદારી મ્હને ગૂજરાતની શરૂ થઈ છે ગૂજરાત એટલે ગૂજરાતીઓ પછી તે જમે ત્યાં વસતા હોય—હર પ્રાન્તમાં વસવાથી હક એએ થાય છે, કર્તબ્ જોઈર્ણ ચર્તા નથી

૧ ગૂજરાતમાં યુનિવર્સિટિની ૩ી જરૂર ?—મુબારક યુનિવર્સિટિને તો આપણે આ પ્રમનો ઉત્તર આપવાનો રહ્યો નથી, પણ ગૂજરાતની પ્રમ જેની મદદથી જ આપણ સ્વપ્ન નામદવસ્થાના સત્યમાં આપણે પરિણામી શકીએ એમ છે એને ખાતરી કરી આપવાની આપણી ફરજ છે પ્રથમ તો એક વાત એ કહુ કે હો પરંજપેના પ્રમમાં મને કૃષ્ટતા ન લાગી પણ મ્હને મ્હારા પ્રાન્ત વિશે કંઈક સમ્મ તો આવી જ શરમ એટલી જ કે આટલા પ્રમનો પણ જવકાલ રહ્યો પૂના માટે પ્રમાણિકપણે આપણે આ પ્રમ

પૂછી શકીએ ? નહિ જ પણ તેનું કારણ શું ? ગૂજરાત બુદ્ધિ-
શક્તિમાં ઊતરતું છે ? ના જ છતાં, ગૂજરાત વિદ્યતા અને વિદ્યા-
ગ્ધના મિશ્રણ ઉત્તમોત્તમ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ જનોની સંખ્યામાં
પૂના કરતાં પાછળ છે એની કોઈ 'આંતિક સ્વદેશાભિમાની'
પણ ના પાઠી શકશે નહિ. આ ન્યૂનતા હોવાનું એક કારણ
પૂના બાલ્યપ્રધાન હોઈ વિદ્યાપરામણ્ય છે, અને દરિદ્ર હોઈ
બેપારનાં અને એને લગતા ઉદ્યોગનાં દ્વાર એને માટે બધે જોવા
છે પણ બીજું કારણ એ પણ છે કે પૂના મુબાર્કની પાસે હોવાથી
તેમજ મુબાર્ક સરકારની એક રાજધાની હોવાથી કેળવણીનાં લાભ
એ વધારે વહેલું અને વધારે સહેલાઈથી લઈ શકાય છે અને એને
પોતાના ધરમાં તેમજ પોતાને આંગણે અનેક તેમજ વિવિધ કોલેજો
છે આ કારણથી ગૂજરાત મહારાષ્ટ્રથી પછાત ગ્રહ્યું તો એને સદાકાળ
પછાત રાખવું ? અને લાગે છે કે જે કારણથી તે પરાંજનપેના પ્રમ
શક્ય થયો એ કારણે જ ગૂજરાતમાં યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનું એક
એકાદું કારણ છે

૨ મુબાર્કમાં યુનિવર્સિટી છે, તો પછી અમદાવાદમાં
શા માટે જોઈએ ? (૧) આજ આ રાજ્ય-અર્થ-અને મનુષ્ય-
સંસ્કૃતિનાં સામ્રોથી સ્વીકારાએલું સત્ય છે કે હરેક પ્રજાની સંસ્કૃતિ
અમરમાણ્ય વિસ્તરવી જોઈએ. ગામમાં વૃદ્ધીને ગામ વસે કે ગામ
વૃદ્ધીને શહેરો વસે કે શહેરો વૃદ્ધીને રાજધાની જ પરિપુષ્ટ થાય એમાં
દેશનું કલ્યાણ નથી. માત્ર સંખ્યાની જ દૃષ્ટિએ જ એમાં અપૂર્ણતા
છે એમ નથી, પણ રાષ્ટ્રદેહનાં અમુક અમુક અવયવોનાં એમાં
પક્ષાઘાત છે, અને પક્ષાઘાતવાળું રોગી સરીર માત્ર અમુક અવયવમાં
જ રોગી રહીને ખટકતું નથી, પણ આખા દેહની તદુરસ્તીને જાડે
છે અને પરિણામે એનો વિનાશ કરે છે ગૂજરાતની બુદ્ધિશક્તિ કે
નૈતિક સામર્થ્ય કે ધનસંપત્તિ બધી મુબાર્કમાં જ આવી વસે એ કદાપિ
ઈષ્ટ નથી. ગૂજરાતનાં હરેક શહેર, ગામ, અને ગામડામાં આ શક્તિ,

સામર્થ્ય અને સપત્તિનું સ્થિર કરતું રહેવું જોઈએ જેથી એનો લાભ દરેક અવસરને મળતો જ રહે કેટલાક તરફથી આ સામે વિચારવા-લાયક પણ વસ્તુતઃ જિજ્ઞાસા વિચાર વિનાની એક દલીલ સાબિત છે કે મુબારકની કોસેમમાં બાણવા જવાથી આઘાતી આવે છે, અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ જેમનું કુર્બાન ગજવાડની સાંકડી ખટપટમાં જોઈવાનું છે તેમને માટે આ મુક્તિ પણ છે પણ આવી દલીલ કરનારને પૂછશે કે આ સ્થિતિ સાચી લાગતી છે? એ દૂર કરવાનું મુખ્ય સાધન એ છે કે મુબારકની હિન્દુ કેળવણી અને સ્વતંત્રતાનું ચાતાવરણ જે મુબારકમાં જ બરી મૂક્યું છે એનો વિસ્તાર ગૂજરાતના સર્વ ભાગમાં થવો જોઈએ અને એ જ ખરું પ્રભુજીવન છે રાજધાની એ જ પ્રભુ નથી દુષ્પ્રભુજીવિ બેસક ખોટી છે, પણ દુષ્પ્ર અને નદીઓ વિના મનુષ્યજીવન કેવું? સાબરથી નદીઓની મરજ સરે? બધી નદીઓ વિના સાબર કેવો? ગૂજરાત વિના મુબારક પણ તેવું જ (૨) મુબારક માથે ભાર પડ્યો છે, એ ભાર ધરાયે. ગૂજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપવા માટે ધર્મા કાગળો છે પણ બન્ય કાઈ પણ કારણ ન હોય તો પણ આ એક જ કારણ મુબારકના દિલ ખાતર થોડું નથી મુબારકને પોતાને પોતાનું કામ સારી રીતે કરવા જેવું હોય તો એને માથે પડેલા ભારની બેઝળી ઘડી જવી જોઈએ. મુબારકથી કાઈ પણ વિશિષ્ટતા વગરની, મુબારકની જ પ્રતિબિમ્બભૂત, ગૂજરાત યુનિવર્સિટી યાવ તો તે પણ મુબારકનો જ ભાર ધરાયેવા માટે છે.

૩. ગૂજરાત યુનિવર્સિટીમાં કાઈ ખાસ વિશિષ્ટતા મૂકશે કે કેમ? વસ્તુતઃ ગૂજરાત યુનિવર્સિટીમાં કેટલીક વિશિષ્ટતા સાચી સમય એમ છે પણ ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ધર્મા વિશિષ્ટતા તો મનુષ્યના અહેરાની માફક જન્મથી જ હોતી નથી પણ ધીમે ધીમે વિકસે છે યુનિવર્સિટીઓ પણ જેમ જેમ વિકસશે તેમ તેમ એનું અવરૂપ અધિક વિશિષ્ટતા મદલ કરતું જશે. આ સમયમાં એક વાત એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે કે હિન્દુધર્મની

યુનિવર્સિટીઓ હજી બાકાવસ્થામાં છે એ ને જ્ઞાન પ્રસારે છે એ હજી સામાન્ય આકારનું છે, એટલું જ છે કે જેટલું દરેક યુનિવર્સિટી માં હોવું જ જોઈએ. અને વિશિષ્ટતાની વાત તે પછી જ શરૂ થઈ શકે છે. ઇંગ્લેન્ડમાં છેલ્લાં પચાસ સો વર્ષમાં ને યુનિવર્સિટીઓ જીમેરાઈ છે એ કેવા હેતુથી જીમેરાઈ છે એ જોઈએ. ખુબ્સુ છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણનો અભિલાષ ધરાવતા ઇંગ્લેન્ડના સંધના જ વિદ્યાર્થીઓને ઓક્સફર્ડ-કેમ્બ્રિજમાં સ્થાન ન મળી શકે અને એકાદ બીજી યુનિવર્સિટી કિંબાંડવામાં આવે તો તે પણ બધા વિદ્યાર્થીઓને નિવાસસ્થાન આપી ન શકે તેથી લડન યુનિવર્સિટી થઈ તે લડનમાં શિક્ષક અને લડન બહારને માટે કેવળ પરીક્ષક યુનિવર્સિટી થઈ બીજી યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાતાં, લડનમાં બહારની પરીક્ષા કરતાં અહરના શિક્ષણ ઉપર ખ્યાન વિશેષ દેવાવા લાગ્યું, અને અત્યારે લડનમાં પણ શિષ્યાવાસની વિશેષ જોગવાઈ કરવાનો ચલન ચાલે છે બીજી યુનિવર્સિટી, જેમકે વેસ્ટ, આર્મેનિયામ, મેન્ચેસ્ટર, રૈલીફડ, લીડ્સ કહામ, રૈડિંગ વગેરે સ્થપાઈ તેમાં બે હેતુ રહેલા હતા. એક હેતુ તો ઇંગ્લેન્ડમાં જેને National Education માને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રશ્ન કહે છે તે હતો. એટલે કે ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજના શિષ્યાવાસ અને એનું શિક્ષણ બહુ ખર્ચાળ હોઈ તવચર અને અમીર વર્ગ સિવાયના સામાન્ય લોકને ત્યાંની કેળવણી અપ્રાપ્ય હતી, અને હજી પણ છે અને તેથી સદુદ્દેશિય શિક્ષણ લઈ શકે તે માટે બીજી યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવાની જરૂર હતી આ સાથે બીજો મોટો હેતુ ને ખરું જોતાં હેતુ નહિ પણ આનુષંગિક લાભ હતો, તે એ કે ઓક્સફર્ડ-કેમ્બ્રિજમાં મધ્યમશીન યૂરોપનું વાતાવરણ છે તેને બદલે આ નવી યુનિવર્સિટીઓમાં અર્વાચીન યુગને અનુરૂપ એટલે વ્યવહાર, ભૌતિકપદાર્થવિદ્યાના પ્રાધાન્યવાળી કેળવણી આપી શકાય. પણ આટલા ઉપરથી કાંઈ એમ અનુમાન કરે કે આ પુરાણી અને નવી યુનિવર્સિટીઓએ વિષય બદલે લીધા છે અથવા પ્રભુએ યુનિવર્સિટીઓ બદલે લીધી છે તો તે મથાર્થ નથી. ઓક્સફર્ડ

ફેમિલિયર્માં શીખવાતા ધણા વિષયો નવી યુનિવર્સિટિમાં શીખવાય છે, અને નવી યુનિવર્સિટિના ઑકસફર્ડ ફેમિલિયર્માં પણ શીખવાય છે એક માત્ર વિષયના આધારમાં અને વાતાવરણમાં છે, તેમજ, યુદ્ધ પછી મજૂર વર્ગ પણ હવે ઑકસફર્ડ ફેમિલિયર્માં મીક અને લેટિન શીખવાનો હક્ક કરે છે, અને એ યુનિવર્સિટિમાં સ્થાન મેળવે છે અને તેથી અત્યારે જો કે એ યુનિવર્સિટિઓ મોટા ભાગે કન્સર્વેટિવ પક્ષમાં છે તોપણ મજૂર પક્ષ સાથે સહાનુભૂતિવાદી વર્ગ પણ એમાં થોડો નથી. પણ આ વિષય ઉપર ન ચડી જતાં મૂળ વિષય ઉપર રહીએ તો કહેવાનું એ કે આપણી નવી યુનિવર્સિટિમાં અત્યંતિક વૈશિષ્ટ્યની અપેક્ષા રાખવી થોડી નથી એવું વૈશિષ્ટ્ય ઇંગ્લેન્ડમાં પણ નથી અને આપણે ત્યાં તો એ શક્ય નથી અને પૂર્વોક્ત કારણસર—સામાન્ય વિષયની આવશ્યકતા એ કારણથી—અત્યારે છટ પણ નથી. પણ આ તો એક ચેતવણીપ્રેરે એટલા માટે કશું કે કેટલાક લોકોને વૈશિષ્ટ્યનો અદ્ભુત ખ્યાલ દેવ છે તેઓ એમ ધારતા કેખાય છે કે મુન્ડાઈમાં માણસો મને આવે છે તો ગૂજરાતમાં તેમણે માથા ઉપર આલું જોઈએ । વસ્તુતઃ મુન્ડાઈ યુનિવર્સિટિની અને ગૂજરાત યુનિવર્સિટિની ફળવણી વચ્ચે એવો ભેદ રહેશે નહિ પણ ગૂજરાત યુનિવર્સિટિ ગૂજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ જળવવા અને ફળવવા માટે ખાસ પ્રયત્ન તો કરશે જ કારણ કે એ એની ઉત્પત્તિનું એક પ્રયોજન છે જોન આઈટે લગભગ પોણોસો વર્ષ ઉપર જોયું હતું, અને આપણા રાજ્યતંત્રીઓ હુએ છે કે હિંદુસ્થાનની રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાન્તિક જન્યુતાના (Federation of Provinces) રૂપમાં જ શક્ય છે પ્રત્યેક પ્રાન્તની કેટલીક વિશિષ્ટતા છે જે એની સામાન્ય હિન્સરૂતિમાં કેટલીક ભાત પાડે છે અને એ વિશિષ્ટતા પ્રાન્તિક ભાષાદ્વારા ફળવણી આપીને સાચવી શકાય છે, પણ તે ઉપરાંત આપણી ગૂજરાતી પ્રકૃતિને ખાસ અનુકૂળ પડતાં, અને ગૂજરાતમાં જોના અભ્યાસ માટે

સારી ભેગવાઈ થઈ શકે એમ છે એવા કેટલાક વિષયો આપણી નવી યુનિવર્સિટિમાં ઘાખસ કરી શકાયો. આ વિષે નવી કોલેજો અને કોલેજોનાં કેટલાંક નવાં ખાતાં જોવાડવા સખન્ધી સૂચનાને અંગે આજળ ઉપર વિચાર કરીશુ. પણ આટલી વિશિષ્ટતા બાદ કરતાં, પ્રાન્તિક વિશિષ્ટતાના મોઢમાં આપણે રાષ્ટ્રીય એકતાનુ ભાન ભૂધી ન જઈએ, અને યુનિવર્સિટિનુ એક પ્રધાન કર્તવ્ય જ્ઞાનમાં મનુષ્યના માત્રની એકતા સાધવાનુ એ વીસરી ન જઈએ તે માટે કું 'વસન્ત ના માર્ગશીર્ષ' માસના અંકમાં જણાવેલા વિચાર પ્રત્યે સજ્જનુ કરી ધ્યાન ખેંચુ છુ તે એ કે યુનિવર્સિટિઓએ સભેદક થવુ જોઈએ, વિભેદક નહિ x

કેળવણિનુ વાહુન ગુજરાતી કે અંગ્રેજી ?—પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં તો માતૃભાષાદ્વાગ જ શિક્ષણ આપવુ જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત અત્યારે સર્વાનુમતે સ્વીકારાઈ ચૂકયો છે અને મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષા પણ માતૃભાષામાં લેવી જોઈએ એમ હિંદુ સ્થાનની લગભગ બધી જ યુનિવર્સિટિઓએ માન્યુ છે અને એનો વૈકલ્પિકરૂપે અને અમુક વિષયોમાં અમલ પણ શરૂ કરી દીધો છે વિકલ્પનો લાભ લઈ કેટલીક શાળાઓ જૂને ચીલે ચાલ્યાં ન કરે તે માટે સયુક્તા પ્રાન્તની હાઈસ્કૂલ બોર્ડે તો જે વિદ્યાર્થીની બાષા હિન્દી કે ઉર્દૂ હોય તેને માટે માતૃભાષામાં ઉત્તરો લખવા એ ફગજિયાત ક્યું છે પણ તે પછી કોલેજોમાં અપાત્ર શિક્ષણ હિન્દુસ્થાનની બધી જ યુનિવર્સિટિઓમાં (નિઝામ રાજ્યની ઉસમાનિયા યુનિવર્સિટિ સિવાય) હજી અંગ્રેજીમાં જ અપાય છે આ પદ્ધતિ ખોટી છે એમ તો હવે વિદ્વાનો પણ માનતા થયા છે પરંતુ યુનિવર્સિટિમાં માતૃ

x અહીં આપેલી પાઠ્યપ ત્ત કરી છે કેમકે તે રાબ્દો આની આમજના લેખમા આવી યયા છે પાઠ્યપ પૂં રજની ઉલ્લી બે લીટીઓ ('પરંતુ પ્રાન્તિક સંસ્કૃતિની ચી રાર થવી) અને આખા રજમા (' તો કોણ કરશે ? ચી પૂરા થતા) પૃથની બનેલી છે.

ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવામાં ધણીક વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ નહે
 છે, જેની અવગણના કરીને આશવાથી વિદ્યાર્થીની વિદ્યાને હાનિ જ
 થવાનો સંભવ છે એમ ધણીઓને ભય રહે છે નવી યુનિવર્સિટિઓ—
 જેમ કે સખની, અસ્દાબાદ—ઈન્ટર્મીડિયેટ પછી જ યુનિવર્સિટિ
 શિક્ષણ શરૂ કરે છે ત્યાં કદાચ આજળ જતાં ઈન્ટર્મીડિયેટ સુધીનું
 શિક્ષણ અને પરીક્ષા હાઈસ્કૂલની પેઠે માતૃભાષાદ્વારા જ આપવાનું
 કરે એ સંભવિત છે કે પરંતુ એમ મદારાબ્દ યુનિવર્સિટિમાં
 તેમ કરવાનો મત જાહેર કર્યો છે આપણે ત્યાં માટે એમને યુનિ-
 વર્સિટિ રિફોર્મ કમિટીએ આ પ્રશ્નનો વિચાર કર્યો છે, પણ દહતા
 પૂર્વક નિર્ણય આપ્યો નથી. તથાપિ મદારાબ્દ યુનિવર્સિટિ મરાઠી
 ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપશે એ સંભવિત માન્યું છે અને ત્યાં એ
 પ્રમાણે જ યશે આપણે ત્યાં તો ગૂંજગતીદ્વારા શિક્ષણ આપવામાં
 બાધ મનાશે નહિ અને હું ધારું કે એ તરફ જ આપણાં માન
 ધણીખરાનું વલણ છે છતાં, હાંબા વખત સુધી અમદાવાદ સાહિત્ય
 પરિષદમાં સૂચવાઈ હતી તેવી દ્વિરૂપ પદ્ધતિ અમલિત્તાએ સ્વીકારતી
 પડશે—એટલે કે પાઠ્યપુસ્તકો અને વિદ્યારૂઢિનાં પુસ્તકો અંગ્રેજી,
 અને અધ્યાપકનું અધ્યાપન ગૂંજગતીમાં. માતૃભાષાનો પ્રયોગ બાદમાં
 પણ હોમેજના શિક્ષણમાં હામલ કરવાથી એક પરિણામ થું આવશે
 એ જાણી આંખે જોઈ સેવું જોઈએ. પછી જાને એમાં કોઈને છટા
 પતિ હોય અને કોઈને આદૃત હોય. તે એ કે આપણા પ્રોફેસરો
 ગૂંજગતી જ, અર્થાત્ જેઓ આપણી માતૃભાષાનો બહુ ખુદર અને
 સખજ રીતે પ્રયોગ કરી શકે એવા જ રાખવા પડશે. આમાં
 વિદ્યાની દૃષ્ટિએ લાભ છે કે હાનિ એ બહુ પુખ્ત વિચાર કરીને
 નક્કી કરવાનું છે હું યોતે આ નિવંજણ બી એ., બી એસસી.
 સુધી એટલે સામાન્ય હોમેજમાં સદન કરવા તૈયાર છું પણ યુનિ-
 વર્સિટિના પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ ક્રમ માટે તો અંગ્રેજી બાધ જ રહેવી
 જોઈએ, અને પ્રોફેસરોની પસંદગીમાં માતૃભાષાનું કથ જ નિવંજણ

રહેવું ન જોઈએ એવો મારો દૃઢ મત છે. આ જાતના કોચા કામ માટે માતૃભાષામાં સાધન નથી કે એ માટે જેવા પ્રોફેસરો જોઈએ તેવા ગુજરાતમાં અસંભવ છે, એ મારો મતનું કારણ નથી. પણ હું માનું છું કે અમુક ભૂમિભર્યા આજળ આપણી યુનિવર્સિટીએ પ્રાન્તિક મટી જવું જોઈએ, અને બીજી યુનિવર્સિટીઓ સાથે નિત્ય વ્યવહારમાં—જ્ઞાનની આપલેમાં—જોડાએલા રહેવું જોઈએ. અને આ વ્યવહાર માત્ર હિન્દુસ્થાનની યુનિવર્સિટીઓ સાથે જ નહિ પણ પગદેરી યુનિવર્સિટીઓ સાથે પણ રહેશે અને ગહેવો જોઈએ તેથી અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા જ પોસ્ટ-ગ્રેડ્યુએટ કામ થવું જોઈએ.

હવે આપણે બંધાવવાના પ્રશ્ન ઉપર આવીએ

ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું બંધારણ —આ એક 'chartered' યુનિવર્સિટી માને સરકારી કાયદાની રૂએ સ્થાપિત યુનિવર્સિટી થશે અને તે એક સ્થાનની જ—જેમકે અમદાવાદની જ—યુનિવર્સિટી નહિ પણ સમગ્ર ગુજરાતની એટલે કે અન્તરગ અને બહિરગ—internal side અને external side એમ બે અંગવાળી unitary and residential as well as affiliating એવી યુનિવર્સિટી બનશે. આ યુનિવર્સિટીમાં સરકારનો હાથ ફેટલો રહેશે, પ્રજાનો ફેટલો રહેશે અને પ્રજામાં પણ વિદ્વાનોનો ફેટલો રહેશે, ધનદાતાઓનો અને ધનિકોનો ફેટલો રહેશે, અને સામાન્ય 'આમ વર્જનો' ફેટલો રહેશે, તથા આ યુનિવર્સિટીનાં અન્તરગ અને બહિરગ એ બે બંજાનો અવિરોધ અને સમન્વય ફેરી રીતે સધાશે—આ વિષ્ટ પ્રશ્નો બધા કાંઈકે હાલની કામગીરી કમિટીએ અને વિશેષ ભાગે હવે પછી કામદાસર નીમાનાર લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલની કમિટીએ વિચારવા પડશે. દરમિયાન હાલની કમિટી એનો ખરડો તૈયાર કરી પ્રજા આજળ મૂકે—એમ આપણે ઈચ્છીએ છીએ. એ જ્યારે મૂકશે ત્યારે પ્રજાએ એક વાત લક્ષ્યમાં રાખવી પડશે કે આ યુનિવર્સિટી વિદ્યાનું ધામ છે, સામાન્ય લોકસંસ્થા નથી. જુદા જુદા

દેશની યુનિવર્સિટિઓનાં બધારણ જુદાં જુદાં છે એક ઈંગ્લેન્ડમાં પણ યુનિવર્સિટિઓનાં અનેક બધાગણો પ્રવર્તે છે, પણ અત્યારે દિ-૨માં નવી યુનિવર્સિટિનાં બે જાતનાં બધારણ બહાર્થ ચૂક્યાં છે એક રેસિડેન્સિયલ અને સિધ્ધાવાસવાળી યુનિવર્સિટિ માટે, અને બીજું બહારની કોલેજને સ્વીકૃત કરનાર તેમજ સિધ્ધાવાસ વાળી એવી affiliating and residential યુનિવર્સિટિ માટે. અનારસ, લખનો, હાથ, અધિગદ એઓનું બધારણ લગભગ એક સરખું છે, અસ્તાદાબાદનું જુદું છે આપણું હજી કિંવમણ હતામાં છે * પણ આ બંને પ્રકારમાં પણ ડેટલુંક સ્વરૂપ સમાન છે— અને એટલું આપણી મૂળગત યુનિવર્સિટિમાં પણ રહેશે જ તે બધા પ્રમાણે —

* હમલાન મધારા મિત્ર રામ બહાદુર સીવાસમ—સંયુક્ત પ્રાન્તની પ્રાસાસભાના પ્રેસિડેન્ટ—પાસેથી આપણા યુનિવર્સિટિ બિલની નકલ હાંસલ થઈ ચક્રાચો હું એ બિલ પ્રાસાસભાની આવડી બેઠકમાં અર્જાયે, અને હાલ્યે હોર્ડ હોર્ડ સ્થળે એમાં ફેરફાર થયે—પણ એનું તાત્વિક સ્વરૂપ બદલાયે નહિ એમ હું માનું છું હિંદુસ્થાનની બધી યુનિવર્સિટિઓમાં આ સૌથી લાંબા હોર્ડ, અને પ્રમો આપણી મૂળગત યુનિવર્સિટિને મળવા હોર્ડ, એ આપણા વિચાર માટે ઉપયોગી થયે. એમાં બીજી યુનિવર્સિટિનાં ચાર અંગ—કોર્ટ, કાઉન્સિલ (એક્સિસાયુટિવ કાઉન્સિલ), સેનેટ અને સિડિકેટ (એક્ઝેક્યુટિવ કાઉન્સિલ) એ ચાર અંગ—ને બદલે સેનેટ, એક્સિસાયુટિવ કાઉન્સિલ અને એક્ઝેક્યુટિવ બોર્ડ એવાં ત્રણ અંગ રાખવામાં આવ્યાં છે. એક્સિસાયુટિવ કાઉન્સિલમાં બીજી નવી યુનિવર્સિટિઓ (એમજે પ્રનારસ)ની કાઉન્સિલ અને સિડિકેટનું મિશ્રસ્વરૂપ રાખેલું છે અને તે ધણે જાતે મુબારકી સિડિકેટને મળવું જાને છે એક્ઝેક્યુટિવ બોર્ડ બીજી નવી યુનિવર્સિટિઓની સિડિકેટ કરવા બોધા અધિભારવાળું નમુના છે અને મુબારકી યુનિવર્સિટિનાં બધાં બોર્ડર્સ બેઠક સરકાર એમાં કરીને અને રેસિડેન્સિયલ વિશેષ અધિભાર આપ્યાં હોય એના એવું છે આપણી મૂળગત યુનિવર્સિટિમાં ત્રણ અંગ રાખવાં કે ચાર એ મિલ પડનાર કમિટીએ વિચારવાનું છે અત્યારે એ વિષે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

હાલ મુખ્ય યુનિવર્સિટીના બધારણમાં માત્ર બે જ મુખ્ય મંડળ છે એક સેનેટ અને બીજું સેનેટનું કાર્યકારી મંડળ સિન્ડિકેટ. એ બે મળી નાણાની વહીવટ કરે છે તેમજ વિદ્યાના પ્રશો પણ વિચારે કે અને અમલમાં મૂકે છે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના નવા બધા જુમા એને અદલે ચાગ્ન મંડળો થશે જેમાંના બે વિચારક અને બે કાર્યવાહક (૧) કોર્ટ (Court) એ ધનદાતાઓનું, સેનેટ માંથી પ્રતિનિધિ થએલા વિદ્વાનોનું, અને અન્ય વિદ્વાનો અને વ્યવહારદક્ષ પુરુષોનું મળીને એક સર્વોપરિ મંડળ. એમાં વિદ્વાનોની સખ્યા ગૌણ અને વ્યવહારદક્ષ પુરુષોની પ્રધાન. અને એનું કાર્યવાહક મંડળ તે (૨) કાઉન્સિલ (Council) જેને નવી પરિભાષામાં 'એક્ઝિક્યુટિવ કાઉન્સિલ' (Executive Council) કહે છે નાણાની અને વિદ્યા સિવાયનાં સખર્ગા દામોનો વહીવટ એ કરે છે વિદ્યાવિભાગનું પણ હિત સચવાય તેટલા માટે સેનેટ યાને વિદ્યત્સલા ના પ્રતિનિધિઓ એમાં મુકાય છે (૩) સેનેટ (Senate) યાને વિદ્યત્સલા એનું સ્વરૂપ તો બહુીત જ છે અને એનું કાર્યવાહક

પણ એમાં બે મુદ્દાની બાબતો છે એક બે કે અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટીની માફક જ્યાં યુનિવર્સિટી પણ ઈન્ડર્મીડિયટ પછીના શિક્ષણ સાથે સબન્ધ થાય છે બહારની કોલેજો—જે જ્યાં સાથે જોડાયો—એ પોતાનું શિક્ષણ ઉત્તમ કોટિ પરવતનું પોતાને ત્યાં જ ચાલુ રાખશે—યુનિવર્સિટી પોતે પોતાના ત્યાં એટલે જ્યાં ઉત્તમ કોટિના શિક્ષણ માટે યોજના કરશે, તેમજ તે સ્વસભ્ય કોલેજોના એક બલના શિક્ષણમાં મદદ કરવા માટે પોતા વરફી જ્યાં બહાર જમુંક અમુક સ્થળે શિક્ષકો પણ નીમશે. આપણે ઈન્ડર્મીડિયટ કોલેજોને યુનિવર્સિટીની બહાર હાથસૂચના આડમાં નહિ જ નાખીએ, કારણ કે આપણી મુખ્ય યુનિવર્સિટીનો મત (૧) પરાભયે બાદ કરતાં) એ યોજનાની વિરુદ્ધ છે પરંતુ જ્યાં યુનિવર્સિટી પોતાને ત્યાં શિક્ષણ આપવા ઉપરાંત બહાર શિક્ષકો નીમવાની જે યોજના કરવા હચ્છે છે એ આપણે હક્કમાં લેવા જેવી છે

x આમાં પ્રમાણે કરે તો ત્રણ

મદળ તે (૪) સિન્ડિકેટ (Syndicate) આ બે મદળોનાં કર્તવ્યો પહેલાં બે મદળોનાં કર્તવ્યોથી છૂટા પાડવાનો હેતુ વિદ્યાના વિષયમાં એ વધારે સ્પષ્ટ આપી શકે અને એમાં વિદ્યાનેનો વિસ્તૃત નિયમ થઈ શકે એ છે પણ પહેલાં બે મદળ પાસે નાણાની વહીવટ હોઈ એ આ બીજા બે મદળના કાર્યમાં પ્રતિરોધ ન કરે એ જરૂર છે અને તે જ પ્રમાણે આ બીજા બે મદળ નાણાની સ્થિતિ ન વિચારીને વિદ્યાનો વિસ્તાર કરવામાં આવળ ધસે વા પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તરફ ધાય એ અટકાવવાની પણ એટલી જ જરૂર છે આ દારણસર એકબીજા મદળમાં અમુક પ્રમાણમાં એકબીજાના પ્રતિનિધિઓ ગુજવામાં આવે છે તે સિવાય એમનું સંબંધનું નિવા વા માટે બીજું કોઈ બંધારણનું સાધન નથી મનુષ્યની સામાન્ય જુદી અને પ્રામાણિકતાના ઉપર આધાર ગુપ્ત સિવાય છૂટકા નથી તે માટે જોઈતું વાતાવરણ મુખ્ય ભાગે એ મદળોમાં જ હોવું જોઈએ, અને કેટલેક ભાગે યુનિવર્સિટીનો મુખ્ય કાર્યકર્તા વ્હાઈસ ચેન્સલર અને એનો સહાયક પ્રો-વ્હાઈસ ચેન્સલર એ પૂરે પાકે હાસની ધણી ખરી નવી યુનિવર્સિટીઓમાં વ્હાઈસ ચેન્સલર પગારદાર હોય છે અને પ્રો-વ્હાઈસ ચેન્સલર હોતો જ નથી પણ ધણાનું એમ માનવું છે કે યુનિવર્સિટીનો મુખ્ય અધિકારી અવેતન—‘ઓનરરિ’—હોય તો સારું એવી સ્થિતિમાં એની પાસેથી બહુ કામ થઈ શકતું નથી અને તેથી પગારદાર પ્રો-વ્હાઈસ ચેન્સલરની જરૂર પડે છે [નવારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં બને જગ્યાઓ કાર્ટના એન્જરોના મતપ્રદાન (election) થી ધાય છે અને અવેતનિક (honorary) ન]

ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું સ્વરૂપ કેવું થવું જોઈએ ?—

ગુજરાત યુનિવર્સિટીને જૂની મુજાર્થ યુનિવર્સિટીના જેવી પરીક્ષક યુનિવર્સિટી જ કરવી હોય તો એ કામ સહેલું છે પરીક્ષક નીમવા, પ્રશ્નપત્ર કલાવવા, પ્રશ્નપત્ર ફટવા ન દેવા, પરીક્ષાના મદ્યો

આમા મિશ્રમા એ પ્રમાણે છે

બધાવવા, અને કોઈ બાળી ન નાંખે તે માટે ચોક્કસ રાખવી, તથા વીમો ભીતરાવી રાખવો, નીમેલે દિવસે પરીક્ષાનાં પરિણામ બહાર પાડવાં, અને કો-વેરિશન કરી ડિગ્રીઓ આપવી અને એ ઘટમાળ વધોવર્ધ અધ્યાપ્ત કરવી—જેનો કટાંગો રાજ નવા આવતા વિદ્યાર્થીઓને ન આવે, પણ ધરડા ચતા પ્રોફેસરોને તો જરૂર આવે. હું આશા રાખું છું કે જૂનરાત આવી જાતની જ યુનિવર્સિટિ નહિ હજી તેમ બીજે છેડે જઈને આપણી નવી યુનિવર્સિટિ અમદાવાદમાં કે વડોદરામાં એક સ્થાનિક શિક્ષણની અને શિષ્યાવાસની જ યુનિવર્સિટિ સર્જ ન શકે. જૂનરાત યુનિવર્સિટિને એક સ્થળે સ્થાનિક રાખીને એની જોડે બહારની કોલેજોનો સબન્ધ જોડવો એ જ પ્રકાર (residential and affiliating type) સક્ય છે અને અંજ અન્તરમ (internal side) અને બહિરગ (external side) નો અવિરોધ અને સમન્વય રચવો એ આ નવી યુનિવર્સિટિની યોજના ધડનારનું તેમજ એ યોજનાને અનુભવથી છેવટનું રૂપ આપનાર વ્હાઈસ ચેન્સલરનું, કર્તવ્ય ગણાયે. જૂનરાતની બધી જ કોલેજો બી એ સુધીનું શિક્ષણ આપે છે અને એમાં પણ વિદ્યાર્થી મોકલે છે એમનો ઝોનર્સ સહવર્તમાન બી એ, બી એસસી. સુધીના શિક્ષણનો હક્ક કાયમ રાખવો જ પડશે. એ કોલેજો એમ એ, એમ એસસી માં પરીક્ષાર્થીને મોકલે છે, પણ તેઓને વિદ્યાસ પાઠન માટે સાધારણ સુવના આપવા ઉપરાંત વધારે કોઈ કરી શકતી નથી, ચોખ્ખ પ્રોફેસર છે ત્યાં શિક્ષણના પૂર્તા સાધન નથી. શિક્ષણનાં કહેવામાં ગ્રાઈ તાત્પર્ય એ છે કે પરીક્ષા પાસ કરાવવા માટે ભલે જોઈએ તેટલા સાધન હો, પણ એમ એ, એમ એસસી ના વિદ્યાર્થીને એના વિષયના વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્રનું દર્શન કરાવવાની જરૂર છે, જે અત્યારે જૂનરાતની કોલેજો કરી શકતી નથી. તેથી એ કોલેજો માંથી એ ઉચ્ચતમ શિક્ષણ બિપાદી સર્જ જૂનરાત યુનિવર્સિટિમાં, વિશાળ સાઈલેરિ અને વિષય વિષયના પ્રત્યેક વિભાગના જુદા જુદા

પ્રોફેસરો પૂરા પાડીને, સ્થાપતું જોઈએ. હાલના પ્રોફેસરોમાંથી ને મુનિબ્હર્સિટિને ઉપયોગી થઈ શકે તેમને મુનિબ્હર્સિટિએ ટાલેનમાંથી માગી લેવા જોઈએ, પણ એ કોલેજો મોટા પ્રોફેસરોને અભાવે દરિદ્ર ન થઈ જાય તે માટે સામાન્ય નીતિ એ પ્રોફેસરોને થઈ લેવા કરતાં બીજા પ્રોફેસરોની ભરતી કરવી એ છે પણ મુનિબ્હર્સિટિની સેનેટ, ફેકલ્ટીઝ, બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝ વગેરેમાં એમની સહાયતા લેવા ઉપરાંત, 'સ્પેશલ લેક્ચર્સ'ની યોજના કરીને એમના જ્ઞાનનો લાભ મુનિબ્હર્સિટિના એમ. એ., એમ. એસસી. ના વિદ્યાર્થીઓને આપાવા જોઈએ. આ બવસ્થા જેમ વિદ્યાના લાભ માટે ઉચિત છે તેમ એના અદિરમને અન્તરમ સાથે શ્રવણ સબન્ધથી જોડાયેલું રાખવી માટે જરૂરની છે એ વિના અસ્વાધ્યાત્મ મુનિબ્હર્સિટિમાં કેવી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થઈ છે એ સુવિદિત છે અને જો એ મુનિબ્હર્સિટિ રિફોર્મ કમિટીએ પણ એના રિપોર્ટમાં આ વિષય સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તો એક વખત કહું તેમ બ્હાર્પિસ યેન્સનની ન્યાયી અને વિશાળ દષ્ટિ ઉપર મુનિબ્હર્સિટિની નિર્વિમ્લ સફળતાનો જ્વો આધાર રહેશે.

મુનિબ્હર્સિટિમાં જોઈતી સાધનસામગ્રી—એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે મુનિબ્હર્સિટિ સ્થાપના માટે બે જ જાનુએ જોઈએ: 'a library and a printing press'—પુસ્તકાલય અને મુદ્રણાલય: મુનિબ્હર્સિટિનું પુસ્તકાલય કેવું હોવું જોઈએ, અને મુદ્રણાલય કેટલું પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રો જ છાત્રો માટે નથી એ આજના શ્રેષ્ઠતાજનોને સમજાવવું પડે એમ નથી પુખ્તકાલય સાથે પ્રયોગશાળા પણ સમગ્રી લેવાની છે, કારણ કે આર્ટ્સમાં જેમ લાખ્સેન્ડિ છે તેમ સાયન્સમાં લેબોરેટરિ છે અને બંને મુનિબ્હર્સિટિનાં ફેક્સ—ગ્રાજુ-સચારનાં સ્થાન છે આ ઉપરાંત રમતમતનાં સેનો કસરતશાળા, સંગીતશાળા, નાટ્યશાળા, મુનિબ્હર્સિટિ સિનેમા વગેરે પણ ઘડીર

અને મનના સૌમ્ય અર્થે આવશ્યક છે આટલી યુનિવર્સિટીના
 વાતાવરણ માટે જોઈતી સામગ્રી. પણ આ ઉપરાંત મોટી જરૂર
 કેટલીક કોલેજો અને અભ્યાસના નવા વિષયો જાહેરવાની છે
 અમદાવાદમાં અત્યારે ફક્ત આર્ટ્સ અને સાયન્સની કોલેજ છે એમાં
 શ્રેષ્ઠ કોલેજ બહુ સંદેશાપથી જાહેરી રાખાય. ગુજરાત જે હિન્દુસ્થાનનો
 બ્રાહ્મ કહેવાય છે ત્યાં હજી ખેતીવાદીની કોલેજ નથી !—પૂનામાં જે
 મુબાઈમાં વેપારી કોલેજ રચાને છે અમદાવાદમાં પણ એ સ્થાને નથી !
 આખા ગુજરાતમાં એક પણ મેડિકલ કોલેજ ન હોય એ થોડું
 શોચનીય છે ! એને માટે અમદાવાદમાં સામગ્રી છે, ફક્ત એને
 વધારવાની જરૂર છે અમદાવાદમાં સાહસિત્તેર મિલ છે અને રેલ્વેનું
 જ કચન છે ત્યાં એન્જિનિયરિંગ કોલેજ માટે પણ થોડા સ્થાન છે
 ગુજરાત સ્વતંત્ર પ્રાંત હોત, એમાં જિયોલોજી અને માઈનિંગની
 એક કોલેજ હોત તો શિવરાજપુર સિન્ડિકેટ આજ ઠાની હોત ! એજ
 રીતે હજી ન ખોલ્યેલી ખનિજ પદાર્થની શ્રુતિ ગુજરાતમાં કેટલી
 બધી છે !—એમાં ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓને પ્રયોગ અને અન્વેષણનો
 કેટલો બધો અવકાશ છે ! રેવાકાંઠા, રાજપીપળા, મુછાવાડા,
 આરિયા, સોનમધ્યારા, હામરવય અને ખીરના વનમાં ફોરેસ્ટ્રીના
 વિદ્યાર્થીએ કેટલું બહુ શીખવાનું છે !—છતાં, આ વિષયો શીખવાનાં
 સ્થાન ક્યાં ? હામળ, રબ વગેરેની બનાવટ સબંધી પણ કેમિસ્ટ્રી
 અને ફોરેસ્ટ્રીને અંગે કેટલી બધી શોધો થઈ શકે ? અને એ શોધોનો
 સાબ ગુજરાતના ક્ષરખાનાંવાળાઓ લઈ શકે એવો કોણ લઈ શકે ?
 ગુજરાતમાં અમદાવાદ મિલબોનર્સ એસોસિયેશનને અર્થશાખના
 કામ પ્રમોટરે એવા વિદ્યાર્થીઓની અને અભ્યાસોની — જરૂર નથી ?
 ફારસી અરબીનો અભ્યાસ ક્યાં છે ?—છતાં ગુજરાતી ભાષાના
 અને મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીને એની કેટલી
 બધી જરૂર છે ! ગુજરાતમાં કેટલા બધા જૈન લોકારો—સાઠજી
 બૌદ્ધ અને જૈન મંથોની બગપૂર—પડ્યા છે એના ઉપર હજી સુધી

કેટલો થોડો મમ થયો છે ? મૂળરાતમાં ભગવાનશાસક પદ્મશ્રી કે હેમાચાર્ય રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ન સ્થાપી શકાય ? પણ આ તો કેટલાક ખાસ વિષયોનું સિગ્નલ ન હતું ? એ એકવાર કહ્યું તેમ યુનિવર્સિટિએ માત્ર સ્થાનિક વિષયો કેળવવા માટે જ નથી મનુષ્યજાતિની જ્ઞાન વૃદ્ધિમાં અને એની સરકૃતિના સખળા વિષયોમાં દરેક યુનિવર્સિટિએ પોતા તરફથી કંઈ ને કંઈ ભેટ ધરવાની છે, અને એ જ યુનિવર્સિટિઓનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે.

યુનિવર્સિટિ માટે જોઈતું દ્રવ્ય—એ જ વિષયોનું સૂચન હતું એ સખળા યુનિવર્સિટિ સ્થપાતાની સાથે એકદમ જાણે જાણી જાણે સમક્ષ આવી જામ અથવા તો જ્યાં સુધી એ જ્યાં ન આવે ત્યાં સુધી યુનિવર્સિટિ સ્થાપી ન શકાય એમ મહાઈ કહેવું નથી. પણ મુંબઈ યુનિવર્સિટિથી છટા પડીને આપણે સૌજની નહિ એવી હરિદ્ર ધરસંસ્થારની માંગણી તો ન જ થવી જોઈએ. મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટિ કરતાં આપણે ધણું વધારે કરવાનું છે એને નવી કોલેજો તો સ્થાપવાની નથી પણ ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ જેવી સંસ્થા એની પાસે મોજૂદ છે આપણે તો આ સખળા સૃષ્ટિ નવી જીવનવવાની છે અને તેથી મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટિ માટે જોઈએ યુનિવર્સિટિ રિજીમે કમિટિએ કાડેલો ખર્ચનો ખાસદારો આપણે માટે પર્વાત નથી : કેથી ગળાજો પાસે તથા ધનિક વર્ગ પાસે પર્વાત ધનની માંગણી કરીશ તોપણ કંઈક ખર્ચે મહારાષ્ટ્ર માટે તૈયાર કરેલા ખર્ચના આંકડા આપણને સિગ્નલ ચાપ એવા હોવાથી આખરી સમક્ષ રજુ કરું છું.

Non-recurring

r

Rs

University site	2,00,000	
, Offices and Lecture-rooms	5,00,000	
„ Library Building & Furniture	5 00,000	
Professors' Bungalows (ten)	3 00,000	
Hostel for Post-graduates	1 00 000	
Initial equipment of University Library with books	1,50,000	17,50,000
Grand Total Non recurring	17,50 000	

Recurring

Examination Charges	90,000	
Printing and Advertisement.	20,000	
Fellows Travelling Allowance	20 000	
Stationery	8 000	
Examination Mandap	5,000	
Postage	1,500	
Repairs to Building	5,000	
Electric lighting	1,000	
Insurance of Buildings	3 000	
Library grant for books	15 000	
Miscellaneous	5,000	
		1,73,500

University Staff

Half-time Registrar (Rs. 400)	
Asst. Registrar (Rs 500) and	
Office establishment	30,000
10 Full time Professors (on	
Rs. 800-1,250 p. m.) at aver	
age pay Rs 1,000 p m	1,20,000
10 Assistants (on Rs. 300-750	
p m) at average pay	
Rs 500 p m	60,000
10 Lecturers at Rs. 150 p m	18 000
2 Fellowships for study abroad	
tenable for two years at	
Rs. 500 p m	12 000
Librarian and Library Clerks	
on Rs 300 Rs 100, and Rs. 50	6,500
	<hr/>
	2 45 500

Provident Fund at 5 p. c. on	
Rs. ૩ 33,000	11,650
	<hr/>
	11,650

Post-graduate Teaching Department

10 Scholarships at Rs. 100 p m.	12,000
10 Scholarships at Rs. 75 p m.	9 000

Publications	2,000	
Grants for Research	2 000	
	<u>25 000</u>	4 55 65
Grand total Recurring	4,55 650	

From the recurring expenditure is to be deducted fee receipts estimated as follows.—

	Rs
Matriculation Fees	22,000
P Y Coll Exam	4 690
University Exam	94 760
Registration and Degree fees	5,000
Post-graduate fees	10 000
Annual income	<u>1,36 350</u>

Expend	4,55 650
Receipts	<u>1 36 850</u>
	<u>3,19 300</u>

મહે આ આંકડા બહુ ચોકસાઈથી તપાસ્યા નથી એમાં બહાઈસ ચેન્સલર કે પ્રો-બહાઈસ ચેન્સલર માટે જોડવણુ નથી. મહે પહેલાં કહ્યું તેમ આપણી યુનિવર્સિટિમાં બહાઈસ ચેન્સલર ક્યાનરરિ રાખીશું તેા પ્રો-બહાઈસ ચેન્સલર પગારદાર નોંધશે. અને પ્રો બહાઈસ ચેન્સલર નહિ ગણીએ તેા બહાઈસ ચેન્સલર પગારદાર નોંધશે, બને

ઓનરરિ મળે તો સારું, પણ હમેશ માટે એ ચોજના સફળ થાય કે કેમ એ શક્ય છે આ આંકડામાં જમીન વચેરેનું ખર્ચ જતાવવામાં આવ્યું છે, પણ સરકાર જમીન પૂરી પાડે એ બનવા જોમ છે અને બીજી ફેટલીક મદદ જોમ લાઈબ્રેરિનું મકાન કે લાઈબ્રેરીનાં બાસનો, પુસ્તકો કે પ્રયોગશાળા કે બમુક બમુક પ્રીફેસરોનાં ખર્ચ સરકાર કે દેશી રાજ્યો કે કોઈ કોઈ ધનિક જન અને ધનિક સંસ્થાઓ પૂરાં પાડે જોમ આશા રાખી શકાય. પણ આપણી ગૂજરાત મુનિન્ડર્સિટિ કમિટીએ મહારાષ્ટ્ર મુનિન્ડર્સિટિ માટે કરેલા આ બાંસફ કરતાં વધારે બાપક ક્ષેત્રોના ખર્ચ તેમજ ફેટલાક ફેરફારનો બાંસફો તૈયાર કરવો પડશે. અને હું આશા ગાખુ છું કે,

(૧) ગૂજરાત મુનિન્ડર્સિટિ નિષ્ઠ અને

(૨) ખર્ચનો બાંસફો

—એ બે કામ એ સત્વર હાથમાં લેશે એ થવા પછી જ આપણે સરકાર પાસે, ગૂજરાતી પ્રજા પાસે, દેશી રાજ્યો પાસે, તથા ધનિક વર્ગ પાસે ધનની અને વિવિધ પ્રકારની મદદની માગણી કરી, ચકીયું *
[વસંત વર્ષ ૨૫, અ. ૪, વૈશાખ, સ. ૧૯૮૨]

આપણી કેળવણીની પુનર્ધટના

ગ્રાંધીજીએ કેળવણીની પુનર્ધટના કરવા સારું એક પરિવર્તન જોઈ, એની સમક્ષ પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા અને પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી વિચારવાર વિચાર કરી અભ્યાસક્રમ ઘડવા એક કમિટી નીમી. એ કમિટીએ અભ્યાસક્રમ ઘડ્યો અને પ્રકાશિત કર્યો. કોન્ગ્રેસ ચાલ્યના પ્રાન્તોને માથે એ સ્વીકારવાની મોખમ ફરજ ઉત્પન્ન થઈ મુખ્યાર્થના મન્ત્રિમંડળે સામાન્યતઃ એમાં સમાવેશ આપી. પણ પ્રાથમિક કેળવણીમાં મુખ્ય ફેરફાર એટલો જ કર્યો કે સ્થાનિક મંડળોના હાથમાં જે સમસ્ત વહીવટ હતો એમાંથી વહીવટી ભાગ એણે સર કારકસ્તક કર્યો, અને પ્રથમ થોડે સ્થળે પૂર્વોક્ત કમિટીને અનુભાવણ આપવાનો ઈરાદો પ્રકટ કર્યો.

અમે માનીએ છીએ કે હસ્તલાખવની કેળવણી (manual training) અને વૃત્તિક શિક્ષણ (vocational education)નું સ્વરૂપ ખ્યાનમાં લઈ નીચેનાં ધોરણમાં પહેલું અને ઉપલાં ધોરણમાં બીજું એમ બેઢ પાડવો જોઈએ, અને સાત ધોરણોને આવશ્યક કેળવણી તરીકે ન કરતાં માત્ર ચાર કે પાંચ જ ધોરણોની કેળવણીને આવશ્યક ગણવી જોઈએ, અને તે પણ એ ધોરણોના અભ્યાસક્રમને વર્ધા કમિટીએ કર્યો છે તે કરતાં વધારે સાદો અને સગળ બનાવીને

આમ અમારો ગ્રાંધીજીની વર્ધા કમિટી સાથે કેટલોક તાર્વિક મતભેદ છે, તથાપિ હવે તે ભેદ કરતાં મળતાપણા ઉપર દૃષ્ટિ

ગામવી એ જ વધારે સાફ છે મતભેદ સદન કરવા, અને પગિણાએ હાગ-છત સમતાથી અને કરતે મ્હોંએ લેતી એને પાશ્ચાત્ય પરિભાષામાં 'sporting spirit' કહે છે-આપણી પરિભાષામાં એને 'Gila spirit' કહીએ તો ચાલે.

આપણા ગરીબ દેશને ડેવી ડેંગવણીની જરૂર છે અને તે ડેવી રીતે પૂરી પા વી એ માટે સામ્રાજ્યના વિચારમાં મરજૂદ એવા બ્રિટિશ લાભકર્તાઓએ ઘોડી જ દરમાર કરી છે આપણા દે-મેસના મન્ત્રીઓને આ પ્રશ્ન હૃદયે લાગેલા છે, અને તેથી વધ્યમતિ એના ઉત્તર દેવા તેઓ ચત્ન કરે છે અમે માનીએ છીએ કે ગાંધીજીની ડેંગવણીની દષ્ટિ મૂળમાં વધ્યર્થ છે અને તેથી એમની યોજના અમલમાં મૂકતાં એમાં જે ખામીઓ અમને જણાય છે તે સહજ રીતે તરી આવશે, અને તેના પ્રતીકાર પણ સહજ રીતે યશે. આ કારણથી અમારા એમની યોજના સામે વિરોધ નથી તેમ વખત આવ્યે કષ્ટવા વ્યવહારમાં મુશ્કેલીઓ જણાતાં એની મેળે એમાં સુધારા અને ફેરફાર થશે એમ અમને મદા છે અને આ કારણથી અમે એમની યોજના અત્યારે વધાવી લઈએ છીએ. જે રાષ્ટ્રીય દષ્ટિબિન્દુ—એટલે પ્રજાની વાસ્તવિક સ્થિતિનો ખ્યાલ હોય તેને ધોરણે તે એમાં છે, અને તે છે એટલું જણ છે એમાં થટતા સુધારા થવા જોઈએ તે જતે ફાડે થશે જ

હવે એક બીજી વાત ' અને એ મહત્વની છે પ્રાથમિક ડેંગવણી એ જ અત્યારે આપણે મુખ્ય લક્ષ્ય એએ એ યોગ્ય છે, કારણ કે આપણા દરિદ્ર દેશના જવું મ્હોટા બાળને આરોગ્ય એ જ એક ડેંગવણી છે પણ એ મ્હોટા બાળનાં નેત્ર અને મગજ તો ઉપલા વર્ગો છે, અને તેથી દરિદ્ર પ્રજાનું દિન કરવાના ઉત્સાહમાં, એમનાં દિતનો બીજો જાણ-એમનાં નેત્ર અને મગજ સતેજ અને જળવાન રાખવા જોઈએ એ વાત અવગણનામાં પાવી ન જોઈએ

અમે ઈચ્છીએ છીએ કે ગાંધીજીને જેમ પ્રાથમિક ડેંગવણી

ઉપર ધ્યાન આપું તેમ માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણી ઉપર પણ આપે, માધ્યમિક કેળવણી. (secondary education) એ કેળવણીના શરીરનો પૃષ્ઠવશ (backbone) માને કરોડ છે એને એ મોટાં જામ અને મધ્યમ કદના શહેરોને, અને મોટાં શહેરોની બીજા અને ત્રીજા એણીની જનતાને બહુ ઉપયોગી છે જેમ અભ્યાસક્રમની સાદાઈ એ પ્રાથમિક કેળવણીમાં આવશ્યક ગુણ છે તેમ વૈવિધ્ય એ માધ્યમિક કેળવણીમાં બહુ જરૂરનું છે જામડાંના જીવન કરતાં શહેરોનું જીવન વધારે સફળ અને વિવિધતાભર્યું છે તેમ તેની કેળવણી પણ વધારે ગૂંચાએલી અને વિવિધતાભરી હોવી જોઈએ ન્દાનાં જામડાંની હાલની સ્થિતિ સુધારીને સુખી જામડાં ઉપજાવીએ એટલું બસ નથી જામડાંની વિકાસસાધના મોટું જામ, ન્દાનું શહેર, સામાન્ય શહેર, અને મોટી નગરી—એ જ છે બેશક એથી જામડાં પોતાની સાદાઈનો લાભ ખોઈ શહેરનાં સહો બદારશે, પણ એ પરિણામ જેમ બને તેમ આપું હાનિકારક થાવ એ જ પ્રયત્ન આપણે કરવો જોઈએ વિકાસક્રમની સ્વાભાવિક દિશા, જે પ્રકૃતિએ નિર્મા મૂકી છે તેમાં આપણે ઠાંઈ ફેરફાર કરી શકીએ એમ નથી

કેટલુંક વિષયાન્તર થયું. પણ પ્રાથમિક કેળવણીથી વિભિન્ન માધ્યમિક કેળવણીની આવશ્યકતા અને એનું સ્વરૂપ જતાવવા માટે એટલું વિષયાન્તર આવશ્યક હતું આ માધ્યમિક માને દ્વિતીય એણીની રચના કરૂંપવી કહેણું નથી જામે ઉપર કહ્યું તેમ પ્રાથમિક કેળવણીને વર્ધા કમિટીની બહામણ કરતાં વધારે સાદી જનાવતાં જે અવશેષ રહે તે, અને જે નૂતન વિશેષ આ બીજા એણી માટે આવશ્યક છે તે—એ બે, અવશેષ અને વિશેષ, મેળવીને બીજા એણી [માધ્યમિક શિક્ષણ] રચવી જોઈએ

ત્રીજા એણી—ઉચ્ચ શિક્ષણની—એ તો દેશની ઉત્તમ શુદ્ધિ અને આર્થિક અનુકૂળતાવાળા આપણા દેશજન-ધુઓ માટે છે પણ એણે એનું જુદું સ્વર્ગ રચવાનું નથી. કિંતુ દેશની તાત્કાલિક જરૂરિયાત

અને ત્રૈલોકિક દિત અને ઉપર ઉચ્ચ અને વિશાળ દૃષ્ટિથી એણે
 નેવાનું છે અને તેથી અને ઉચ્ચ સિદ્ધાંતમાં 'કિમી' અને 'કિમોમા'
 એવા જીવા-નીચા એ પ્રકારે ઈશ્વરીએ છીએ. આશ્ચર્યક રીતે
 વણીમાં જે પાથો ન જાયો છે તેના ઉપર જે જાતની ઈમારત
 થઈ—એક જળનયુક્તી મહેલ, અને બીજી રહેવા લાગે સાદો બજારો
 દિન્દુસ્થાનની સર્વ યુનિવર્સિટિઓની 'સાયન્સ' અને 'ટેકનો
 લોજી' કોલેજોમાં જે એક ખાસ યોજના દાખલ કરવાની જરૂર
 છે તે આ ઉપર જતાવેલી કિમી અને કિમોમાની વિવિધ યોજના
 છે આ ઉપરાંત, યુનિવર્સિટિના બીજા અભ્યાસક્રમમાં પણ જદું
 ફેરફાર કરવાની જરૂર છે આ ફેરફાર માટે એક જ સૂત્ર અવલગીને
 ચાલવું બસ થશે. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિન્દુ અને આનંદતાની આવના-
 એ આપણું સૂત્ર. આપણા દેશનું સાહિત્ય, આપણો ઇતિહાસ,
 આપણું અર્થશાસ્ત્ર વિશિષ્ટતાવાળું છે, અને એ સર્વને જુદીને
 અંગ્રેજી સાહિત્ય, અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ ઉમેરેલો ઇતિહાસ
 અને શાસ્ત્રિક ઉદ્યોગ અને પરક્રમણ (પર ઉપર આક્રમણ) ઉપર
 રચાએલું અર્થશાસ્ત્ર—એ સર્વ આપણા યી રીતે દોઢ કોડે ૩ થઈ
 કોડે ૧ અને જે વિદ્યા આપણી નથી એ વિદ્યા તે બહારનો ક્રમો
 જ છે એ આપણી નસોનું કપિર કે આપણા જીવનનો પ્રાણ કેમ
 કહેવાય? અને જે વિદ્યા એટલી જાણી નથી જતી તે વિદ્યા નથી.
 અહીં તો ઉગ્રદરજ માટે ચોક્કસ વિષયો લીધા, ગણિત, રાષ્ટ્રીય
 યુનિવર્સિટિની ગચના કરવાનું માધીજી દાખમાં સે તો સદન રીતે
 થંણા વિષયો જે અત્યારે મુજબ યુનિવર્સિટિમાં સીખવાતા જ નથી
 અથવા તો યોગ્ય સ્થાને પડ્યા છે એમને એક નવી આદર્શ
 યુનિવર્સિટિમાં યોગ્ય સ્થાન આપી શકાય અને તે માટે અને તો
 આધીજીને એક ગુજરાત યુનિવર્સિટિ સ્થાપવાની બહામણ
 કરીએ છીએ. બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટિ રચનાઈત્યારે તેને બિટક
 શાસ્ત્રકર્તાઓ પાસેથી સીધા મેળવવાનો હતો, અને તે વખતે ને ૩

લોકો હારિજને જેવા ઉદાર વાઈસરોય બાદીએ હતા તથાપિ એકદમ પરિવર્તન પામેલું યુનિવર્સિટિનું સ્વરૂપ એમને પણ માન્ય થાય નહિ, તેથી એના સ્થાપકોને જૂજ ફરકાગ સાથે અસ્થાહાબાદ યુનિવર્સિટિની નિશ્ચાયલિ અને અભ્યાસક્રમમાંથી ધણું લેવું પડ્યું હતું તથાપિ તે વખત સુધી જે પગલું હિન્દુસ્થાનની બીજી કોઈ પણ યુનિવર્સિટિમાં ભગવામાં આવ્યું નહોતું તે ભરવાનું અને બીજી યુનિવર્સિટિઓને મારું સજ્જાડવાનું—યુનિવર્સિટિમાં ટેકનોલોજી (Technology) યાને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ દાખલ કરવાનું—માન પડિત માલવીયાજીને છે ત્યાર પછી અત્યારે વિદ્યાર્થીઓની બેઠારી અટકાવવા બીજી કેટલીક યુનિવર્સિટિઓએ એ જ માર્ગે પગલાં ભરવા માંડ્યાં છે, અને દેશભિમાન અને દેશભક્તિના કેટલાક વિષયો—જેમકે પ્રાચીન ભારતની સંસ્કૃતિ, વગેરે બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટિઓને પગથે ચાલી દાખલ કર્યાં છે પરંતુ વીસ વર્ષ સુધી જે ૫ માલવીયાજી માટે અસંકલ્પ હતું તે અત્યારે મ. ગાંધીજી માટે શક્ય છે બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટિ સ્થપાઈ ત્યાગ પછી મજાનાં નીચ ધણી વહી ગયાં છે, અને બાજુ દેશ નવું જ રૂપ ધારણ કર્યું છે: એના વિચારો (ideals) બદલાયા છે એની ભાવનાઓ (ideals) બદલાઈ છે એનું રાજ્યમતનત્ર નવું જ શરીર ધારણ કરી બેઠું છે તે વખતે જૂની દગની યુનિવર્સિટિઓ કેટલો વખત પ્રગમના જીવન સાથે સંગત રહેશે ?

આ નવો જમાનો ગાંધીજીનું બાળક છે, અને એ બાળકને બેઠેવાનું ધાત્રીકર્મ એમને જ શિગ છે એટલું એમને સમજણ આપવાની જાહેર પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ.

युनिवर्सिटिना शिक्षितजनो

"I took a last moment decision to spend Whitsun-tide in Kerry In the dining-car between Paddington and Newport I found myself facing two young men, whose talk made it clear that they, too were 'getting away' They were juniors in the office of one of Greater London's boroughs—one an accountant, the other specialising on rating The talk turned to the value of a University education They were glad that it had not been forced on them; it was no help to most men In the council's offices only two men, both juniors, were graduates they were 'not much good' and would never get to the top The clerk to the borough Council the surveyor the medical officer, and so on, none had been to a University If a boy was to be any good he must start, as they did at seventeen, they agreed, however that he might perhaps gain by going to a Unlverity after two years'